ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

9

Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974

Χούντα και αντίσταση

Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1941-1974

ΤΟΜΟΣ 9

ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1941-1974

ΤΟΜΟΣ 9

ΧΟΥΝΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)
ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ
ΤΟΜΟΣ 9 – **ΧΟΥΝΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ**
Ειδική έκδοση για την **Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία**
Πρώτη έκδοση: Εκδόσεις Κ. Καπόπουλος 1973
Επιμέλεια κειμένων πρώτης επανέκδοσης: Κυριάκος Αθανασιάδης, Συλβί Ρηγοπούλου

Επιμέλεια: Φώτης Παπούλιας
Διόρθωση: Μαρία Καραμπατζάκη, Μάγδα Κλαυδιανού, Θόδωρος Μαργαρίτης
Σύνθεση εξωφύλλου: Κάτια Φυντανίδου
Παραγωγή: ΦΩΤΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.
Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: Χ.Κ. ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.
ISBN (σετ): 978-960-9487-62-7
ISBN (τόμου): 978-960-9487-76-4

www.enet.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)

Τόμος 9: **Χούντα και αντίσταση**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΧΑΜΕΝΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΦΥΓΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ • ΠΟΥ ΘΑ ΔΙΑΠΙΣΤΕΥΘΟΥΝ ΟΙ ΞΕΝΟΙ ΠΡΕΣΒΕΥΤΕΣ; • ΣΥΝΕΧΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΝΑ ΜΗ ΣΧΗΜΑΤΙΣΕΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ • ΟΙ ΞΕΝΕΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ ΕΠΙ 40 ΗΜΕΡΕΣ ΠΑΡΑΜΕΝΟΥΝ ΕΠΙΦΥΛΑΚΤΙΚΕΣ • ΑΡΧΙΖΕΙ Η ΑΝΑΣΥΝΔΕΣΗ ΤΩΝ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΙΑ • Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΑΝΕΙ ΤΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑ

ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΤΗΣ 14ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ, η ελληνική πραγματικότητα είχε μεταβληθεί βαθιά. Ο συσχετισμός δυνάμεων είχε αλλάξει προς όφελος της Δικτατορίας. Η τροχοπέδη που αποτελούσε η παρουσία του βασιλιά, εσωτερικά είχε εκλείψει. Το στρατιωτικό καθεστώς τώρα είχε το μονοπώλιο της εξουσίας και μπορούσε να τη χρησιμοποιήσει απερίσπαστα. Αντιμετώπιζε, όμως, ένα σοβαρό πρόβλημα: ο βασιλιάς είχε ηττηθεί, δεν είχε όμως εκμηδενισθεί. Διατηρούσε τον τίτλο του και ήταν ντε γιούρε η κορυφή της ελληνικής πολιτείας, η ενσάρκωσή της στις διεθνείς της σχέσεις. Και, αν συνέχιζε την ενεργό αντίδραση κατά του καθεστώτος της Αθήνας, θα του δημιουργούσε επικίνδυνα ζητήματα.

Το βασιλικό κίνημα, αν και είχε καταρρεύσει, κατέστησε πιο ανάγλυφη την αντισυνταγματική, την έκνομη υπόσταση της Δικτατορίας. Ο βασιλιάς, που κατείχε έναντι των άλλων κρατών τη σφραγίδα της συνταγματικής νομιμότητας, την είχε κηρύξει παράνομη. Τόσο μάλλον, που και ο κανονικός πρωθυπουργός, τον οποίο είχαν αναγνωρίσει οι ξένες κυβερνήσεις, βρισκόταν αλληλέγγυος μαζί του. Αν ο Κωνσταντίνος, συνεχίζοντας την αντίσταση, συγκροτούσε στο εξωτερικό εξόριστη κυβέρνηση, τι θα συνέβαινε; Θα δημιουργούσε πόλο νομιμότητας, που στο μέλλον μπορεί να προκαλούσε σοβαρές ενοχλήσεις στο στρατιωτικό καθεστώς. Εκτός του ότι θα μεταβαλλόταν σε άξονα συγκέντρωσης και συντονισμού των αντιδικτατορικών δυνάμεων με εξαιρετική διεθνή ακτινοβολία, θα μπορούσε να προσελκύσει την επίσημη αναγνώριση ορισμένων κρατών και βαθμιαία να αποτελέσει ενοχλητικό αντίρροπο κέντρο προς την Αθήνα.

Βέβαια, το αποφασιστικό γεγονός της νέας κατάστασης ήταν η στρατιωτική νίκη

της Δικτατορίας, η οποία ασκούσε τώρα σιδερένιο έλεγχο σε όλη την επικράτεια. Και δύσκολα στο εξής θα μπορούσε να βρεθεί άλλη δύναμη, ικανή να εξαπολύσει νέο κίνημα. Αλλά, οπωσδήποτε, μια κυβέρνηση βασιλική θα αποτελούσε μια απειλή.

Ο Γ. Παπαδόπουλος αντιλήφθηκε αμέσως τον κίνδυνο. Και με ψυχραιμία προσπάθησε από την πρώτη στιγμή της φυγής του βασιλιά να τον συγκρατήσει από παραπέρα ενέργειες, διανοίγοντας την προοπτική της επιστροφής του. Χρειάστηκε όμως να αντιμετωπίσει την αντίδραση πολλών μελών της Επαναστατικής Επιτροπής και ιδίως της ομάδας Λαδά, που ήθελαν ριζική εκκαθάριση των πραγμάτων, κηρύσσοντας έκπτωτο τον Κωνσταντίνο, ακόμα και επιβάλλοντας ως πολίτευμα την Αβασίλευτη Δημοκρατία. Τελικά, με την επικράτηση των απόψεων του Γ. Παπαδόπουλου, αποφασίστηκε να μη θιγεί το πολίτευμα και να δοθεί στον Κωνσταντίνο η δυνατότητα να επιστρέψει στα ανάκτορά του, υπό τις συνθήκες βέβαια που επέβαλλε ο νέος συσχετισμός εσωτερικών δυνάμεων.

Ευθύς εξαρχής, στη συνέντευξή του προς τον Τύπο της 14ης Δεκεμβρίου, ο Γ. Παπαδόπουλος είχε αποσαφηνίσει τα πράγματα, όπως φαίνεται από το εξής τμήμα της:

«ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Κύριε Πρόεδρε, ἡ ἐρώτησις ἔχει δύο σκέλη. Πρῶτον, ποία εἶναι ἡ θέσις τοῦ Βασιλέως τώρα καὶ ἂν θὰ χρειασθῇ ἀναγνώρισις τῆς Κυβερνήσεως ἀπὸ τὶς ξένες Κυβερνήσεις.

»ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: Ἡ θέσις τοῦ Βασιλέως εἶναι ὅτι οἰκειοθελῶς ἀπεφάσισε νὰ ἀπόσχῃ τῆς ἀσκήσεως τῶν καθηκόντων του. Μὲ μίαν διαδικασίαν προβλεπομένην ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, καὶ ἱστορικῶς κατὰ τὸ παρελθὸν ἐπαναληφθεῖσαν, ἀνεπληρώθη εἰς τὴν ἄσκησιν τῶν καθηκόντων του ὑπὸ Ἀντιβασιλέως, ἀποκατεστάθη τὸ σχῆμα ἐν τῷ Συντάγματι καὶ ἐντεῦθεν ἡ διεξαγωγὴ τῆς Συνταγματικῆς τάξεως. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἐρωτήματός σας, πολὺ θὰ μὲ ὑποχρεώσετε νὰ ἀπευθύνετε τὴν ἐρώτησίν εἰς τὰς Κυβερνήσεις, αἱ ὁποῖαι πρόκειται νὰ ἀποφασίσουν ἐπὶ τοῦ πῶς, μὲ ποίαν διαδικασίαν καὶ ἂν πρέπει νὰ σκεφθοῦν ἂν θὰ ἀναγνωρίσουν ἢ ὄχι τὴν Κυβέρνησιν.

»ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Τώρα εἶναι Μοναρχία ἢ Δημοκρατία;

»ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: Ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι ἡ καθεστηκυία τάξις δὲν διαφέρει καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἀπὸ τὴν προηγουμένην, ἐφαρμόζεται τὸ Σύνταγμα τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ καθήκοντα τοῦ Ἀνωτάτου Ἄρχοντος ἀσκεῖ ὁ Ἀντιβασιλεὺς καὶ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι λόγω τῆς ἐκτάκτου καταστάσεως ὡς συνέβη ἀπὸ τῆς 21ης Ἀπριλίου εὑρίσκονται ἐν ὑπνώσει ὡρισμένα ἄρθρα τοῦ Συντάγματος».

Και στις 18 Δεκεμβρίου, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Στ. Παττακός, απαντώντας σε ερώτηση ξένων δημοσιογράφων σχετικά με το ποια θα ήταν η στάση του καθεστώτος, αν ο βασιλιάς επιθυμούσε να επιστρέψει, δήλωσε:

«Ὁ Βασιλεὺς ἂν θελήση νὰ γυρίση, θὰ εἶναι δεκτός. Μόνος ἔφυγε καὶ μπορεῖ νὰ ἐπανέλθη ὅποτε τὸ ἐπιθυμήση».

Ο Κωνσταντίνος στη Ρώμη

Στο μεταξύ ο Κωνσταντίνος με την οικογένειά του και τη λοιπή ακολουθία του έφθασε στο αεροδρόμιο Φιουμιτσίνο της Ρώμης την 4η πρωινή της 14ης Δεκεμβρίου. Τον περίμενε εκπρόσωπος της Ελληνικής Πρεσβείας, η οποία ειδοποιήθηκε την τελευταία στιγμή και αιφνιδιάστηκε, καθώς και μερικοί δημοσιογράφοι. Φορώντας ένα στρατιωτικό αμπέχονο με γούνινο γιακά, με την επίτοκο βασίλισσα κρεμασμένη στο μπράτσο του, αρνήθηκε να κάνει την παραμικρή δήλωση. Κατευθύνθηκε στο μέγαρο της Πρεσβείας και όλοι, κατάκοποι από τη δραματική νύχτα, έπεσαν σε βαθύ ύπνο. Αλλά, λίγο μετά το μεσημέρι, δεχόταν τη βιαστική επίσκεψη από την Αθήνα του γιατρού της βασιλικής οικογένειας, Δοξιάδη, ο οποίος τού μετέφερε το πρώτο μήνυμα του Γ. Παπαδόπουλου: «Να μην ανατινάξει τις γέφυρες ο βασιλεύς. Να μην κάνει τίποτα που θα επιδείνωνε την κατάσταση».

Ακολούθησαν οι επισκέψεις του πτέραρχου Ποταμιάνου –παλαιού αυλικού και προσωπικού φίλου του Παύλου και του Κωνσταντίνου–, του αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου και του υπουργού Εξωτερικών Π. Πιπινέλη, ο οποίος επιστρέφοντας από τις Βρυξέλλες πέρασε από τη Ρώμη επίτηδες. Το περιεχόμενο των διαπραγματεύσεων τηρήθηκε μυστικό και ο βασιλιάς κρατούσε σιωπή. Μόνο στις 20 Δεκεμβρίου δέχθηκε τους δημοσιογράφους και τους έκανε την εξής δήλωση:

«Εἶμαι διατεθειμένος νὰ ἐπιστρέψω εἰς τὴν Ἑλλάδα. Θέλω νὰ ἐπιστρέψω εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχω διαβεβαιώσεις ὅτι ἡ χώρα μου εὑρίσκεται εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἐπανόδου εἰς τὴν κοινοβουλευτικὴν δημοκρατίαν. Δὲν ἀντετάχθην ἀνοικτὰ εἰς τὰ γεγονότα τῆς 21ης Ἀπριλίου, διότι τοῦτο θὰ ὡδήγει εἰς αἱματοχυσίαν. Δὲν ἐγκατέλειψα τότε τὴν Ἑλλάδα, διότι ἤλπιζα ὅτι, παραμένων, θὰ μποροῦσα νὰ πείσω τοὺς ἀνελθόντας εἰς τὴν ἐξουσίαν νὰ ἐπαναφέρουν, εἰς σύντομον χρόνον, τὴν χώραν εἰς τὴν δημοκρατίαν. Εὑρεθεὶς ἀντιμέτωπος μὲ τὴν ἐπαναστατικὴν αὐτὴν κατάστασιν, τοὺς παρέσχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀποδείξουν τοὺς ἀναγγελθέντας σκοποὺς των. Ἀλλά, ἐν ὅσω παρήρχοντο οἱ μῆνες, κατέστη σαφὲς ὅτι ἐσημειοῦτο μία παρέκκλισις ἀπὸ τοὺς σκοποὺς αὐτούς. Ἀπεφάσισα νὰ ἐνεργήσω. Δὲν ἐπέτυχα. Ἀλλὰ καθῆκον μου καὶ σκοπός μου ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστῶτος

εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἕνα, μόνον, ὅρον ἔχω διὰ τὴν ἐπιστροφήν μου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὡς ὁ νόμιμος ἀρχηγὸς τοῦ Κράτους: ὅτι ἡ ἐν τῇ ἀρχῇ Κυβέρνησις θὰ ἀναγγείλῃ ἕνα σταθερὸν καὶ πλῆρες ἡμερολόγιον πρόγραμμα διὰ τὴν ἀποκατάστασιν ἑνὸς φυσιολογικοῦ, δημοκρατικοῦ πολιτικοῦ βίου».

Και ο Κωνσταντίνος διατύπωνε τις αξιώσεις του για τον γυρισμό του:

«Θὰ πρέπει νὰ ὑπάρξῃ μία ἀποδεκτὴ ἡμερομηνία διὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ νέου Συντάγματος. Θὰ πρέπει νὰ ἀνακοινωθῇ μία οὐχὶ ἀπομεμακρυσμένη ἡμερομηνία διὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ δημοψηφίσματος ἐπὶ τοῦ Συντάγματος καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς θὰ πρέπει νὰ τύχῃ τῆς διαβεβαιώσεως ὅτι θὰ δυνηθῇ καὶ πάλιν νὰ ἐκτελέσῃ τὸ παλαιὸν δικαίωμά του, νὰ ἐκλέξῃ τὴν κυβέρνησίν του. Ἂς εἴμεθα ἀπολύτως ρεαλισταί. Δὲν ἔχω τώρα ὑπὸ τὰς διαταγάς μου οὐδεμίαν δύναμιν. Ἀλλὰ ἔχω ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ μου τὴν ἐπιθυμίαν κάθε Ἕλληνος νὰ ζῇ ἐν ἐλευθερίᾳ. Εἶχα ὑπ' ὄψιν μου τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους ἀνελάμβανα τὴν 13ην Δεκεμβρίου. Ἔπραξα τοῦτο πρὸς χάριν τοῦ λαοῦ μου. Ἡ οἰκογένειά μου συνεμερίσθη τοὺς κινδύνους αὐτοὺς κατὰ τὰς ὥρας τῆς κρίσεως. Ἐφθάσαμεν εἰς Ρώμην μὲ τὴν ἀπόφασιν νὰ ἐπιζητήσωμεν μίαν λύσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος. Ἂς ἀντιληφθῇ ἡ ἐν τῇ ἐξουσίᾳ, εἰς τὰς Ἀθήνας, Κυβέρνησις, τὸν σκοπόν μου ὑπὸ πνεῦμα ἐθνικῆς συμφιλιώσεως, ὥστε ἡ ἐπιστροφή μου εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ παράσχῃ μίαν ἐγγύησιν εἰς τὸν λαόν μου καὶ εἰς τὸν κόσμον, ὅτι ἡ τάξις, ἡ νομιμότης καὶ ἡ δημοκρατία θὰ ἐπικρατήσουν εἰς τὴν Ἑλλάδα».

Οι διαπραγματεύσεις

Ήταν φανερό ότι ο Γ. Παπαδόπουλος ανέκοψε την πρώτη ορμή του βασιλιά για τον σχηματισμό εξόριστης κυβέρνησης. Τον τύλιγε σε ένα αξεδιάλυτο δίκτυο διαπραγματεύσεων, ενώ «το σίδερο εκρύωνε». Και, για να τον παρασύρει περισσότερο, ο ίδιος έκανε θεαματική επίδειξη φιλοβασιλικών αισθημάτων, η οποία ήταν ταυτόχρονα και καθοδήγηση προς τις Αρχές. Αλλά μέσα στους κόλπους του καθεστώτος συνεχιζόταν η πάλη γύρω από αυτό το θέμα.

Την 21η Δεκεμβρίου 1967 έγινε η ορκωμοσία των νέων Ευελπίδων. Ο διοικητής της Σχολής υποστράτηγος Α. Πολίτης, που φαίνεται ότι άνηκε στους αντικωνσταντινικούς αξιωματικούς, διάβασε την ημερήσια διαταγή, η οποία κατέληγε με ζητωκραυγές υπέρ του έθνους, της 21ης Απριλίου, του στρατού και της Σχολής Ευελπίδων. Το όνομα του βασιλιά παραλείφθηκε. Αλλά ο πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος, που παρακολουθούσε, σηκώθηκε και κραύγασε: «Ζήτω ο Βασιλεύς!»

Δύο ημέρες όμως πριν, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Στ. Παττακός, σε συνέντευξή του προς τον ελληνικό και ξένο Τύπο που έδωσε στο Μέγαρο της Ένωσης Συντακτών, εμφάνισε πολύ χλιαρή, σχεδόν ουδέτερη τη Δικτατορία έναντι του Κωνσταντίνου:

«Ἀπομένει τὸ θέμα τοῦ Βασιλέως, ὁ ὁποῖος ἀνεχώρησεν εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ὁσονδήποτε καὶ ἂν θλίβεται ἡ κυβέρνησις διὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ θλίβεται εἰλικρινῶς, τίποτα δὲν ἠμπορεῖ νὰ πράξῃ. Ὁ Μεγαλειότατος ἐγκατέλειψε τὸν Θρόνον καὶ τὴν χώραν τοῦ ἰδίᾳ βουλήσει. Ἀνεζητήσαμεν μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας διὰ νὰ τοῦ ἀναθέσωμεν τὴν Ἀντιβασιλείαν ἀλλὰ δὲν τὸ ἀνεύρομεν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς πατρίδος μας.

»Ἐπράξαμεν, κατόπιν αὐτοῦ, ὅ,τι ἦτο συνταγματικῶς ὀρθὸν καὶ νομικῶς ἄψογον. Καὶ ὁ Ἀντιβασιλεὺς καὶ ἡ κυβέρνησις ὡρκίσθησαν εἰς τὴν συνταγματικὴν βασιλείαν. Καὶ κρατοῦμεν τὸν Θρόνον ἄθικτον, εἰς τὸ ὕψος του, διὰ νὰ καθήσῃ ἐπ' αὐτοῦ ὁ Βασιλεὺς ὅταν ἡ δημιουργηθεῖσα δυσμενὴς ἀτμόσφαιρα τὸ ἐπιτρέψῃ. Αἱ εἰκόνες τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους εὑρίσκονται εἰς τὰς θέσεις των εἰς ὅλα τὰ ὑπουργεῖα καὶ τὰ δημόσια γραφεῖα. Τὸ Πολυχρόνιον ψάλλεται ὑπὸ τῶν ἱερέων εἰς τὰς ἐκκλησίας. Οὐδεμία μεταβολὴ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ αἰσθήματά μας ἢ τὰς ἐκδηλώσεις μας ἐπῆλθε...

»...Διὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Βασιλέως, πολλοὶ προσέφεραν καὶ προσφέρουν τὰς ὑπηρεσίας των. Δὲν τὰς ἀποκρούομεν, διότι σεβόμεθα τὸν θεσμόν. Ἀλλὰ καὶ δὲν ἀναλαμβάνομεν πρωτοβουλίας, διότι δὲν ἐπταίσαμεν ἡμεῖς. Ἀκούομεν τοὺς σχόντας τὴν πρωτοβουλίαν καὶ ἐκφέρομεν πρὸς αὐτοὺς τὰς γνώμας μας. Δὲν διαπραγματευόμεθα. Διευκολύνομεν κατὰ τὸ ἀνθρωπίνως δυνατὸν τὴν ὑπερκέρασιν τῆς κρίσεως».

Το νεκρό παιδί

Η διαφορά τόνου στις εκδηλώσεις και τις δηλώσεις του προέδρου και του αντιπροέδρου της κυβέρνησης είναι αισθητή. Πάντως η θέση του Γ. Παπαδόπουλου –διατήρηση των δεσμών με τον βασιλιά– υπερίσχυσε. Και εκδηλώθηκε σ' ένα κοινωνικό περιστατικό στις 30 Δεκεμβρίου.

Τη μέρα εκείνη, η βασίλισσα Άννα Μαρία, στην κλινική «Βίλλα Κλαούντια» της Ρώμης, έχασε το αναμενόμενο τρίτο παιδί της. Ο προσωπικός της γιατρός Β. Κουτήφαρης δήλωσε –κατά τις εφημερίδες– ότι το γεγονός οφειλόταν κυρίως στις ταλαιπωρίες –σωματικές και ψυχικές– του τελευταίου δεκαπενθημέρου, που επέδρασαν αρνητικά στη φυσική κατάσταση της βασίλισσας. Ο πρεσβευτής στη Ρώμη Πούμπουρας ανέφερε αμέσως το περιστατικό στον πρωθυπουργό Γ. Παπαδόπουλο. Και

εκείνος έσπευσε να τηλεγραφήσει στον Κωνσταντίνο σε ευλαβικό ύφος:

«Παρακαλῶ τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα νὰ δεχθῇ καὶ νὰ διαβιβάσῃ εἰς τὴν Α.Μ. τὴν Βασίλισσαν τὴν ἔκφρασιν τῆς βαθείας λύπης τῶν μελῶν τῆς κυβερνήσεως καὶ ἐμοῦ προσωπικῶς διὰ τὸ ἐπισυμβὰν Αὐτῇ ἀτύχημα.

»Γ. Παπαδόπουλος

»Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως».

Και ο βασιλιάς απάντησε:

«Ἡ Βασίλισσα καὶ ἐγὼ εὐχαριστοῦμεν θερμῶς διὰ τὰ ὑφ' ὑμῶν καὶ τῶν μελῶν τῆς Κυβερνήσεως ἐκφρασθέντα μοι ευγενῆ αἰσθήματα διὰ τὸ ἐπισυμβὰν Αὐτῇ ἀτύχημα.

»Κωνσταντῖνος Β'».

Ήταν η πρώτη δημόσια επαφή βασιλιά και κυβέρνησης μετά το βασιλικό κίνημα. Και αποτελεί βέβαια αρκετά παράδοξη εκδήλωση η ανταλλαγή αβροτήτων μεταξύ των αρχηγών δύο παρατάξεων που μόλις πριν από δεκαεπτά μέρες είχαν αναμετρηθεί αποφασιστικά και παρέμεναν με το δάκτυλο στη σκανδάλη.

Στο μεταξύ οι παρασκηνιακές διαπραγματεύσεις συνεχίζονταν, αφήνοντας την εντύπωση ότι βαδίζουν προς επιτυχία. Και την 27η Δεκεμβρίου 1967 η παρισινή εφημερίδα Μοντ δημοσίευε την εξής ανταπόκριση από τη Ρώμη:

«Εἶμαι βέβαιος ἑκατὸν τοῖς ἑκατὸν γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Βασιλέως, ἐδήλωσε χθὲς στὴ Ρώμη, τὴν στιγμὴ ποὺ ἔπαιρνε τὸ ἀεροπλάνο γιὰ τὴν Ἀθήνα, ὁ πτέραρχος Χαράλαμπος Ποταμιᾶνος. Προσέθεσε ὅμως ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἡμερομηνία τῆς ἐπιστροφῆς, ἀλλὰ τὴν θεωροῦσε πιθανὴ "γιὰ τὶς προσεχεῖς ἡμέρες". Ὁ πτέραρχος Ποταμιᾶνος ἀνήγγειλε ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ πρωθυπουργὸς Γεώργιος Παπαδόπουλος, ἀπηύθυνε τὴν Κυριακή, μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν Χριστουγέννων, εὐχετήριο μήνυμα πρὸς τὸν Βασιλέα Κωνσταντῖνο. "Ὁ Βασιλεὺς φάνηκε ἱκανοποιημένος μὲ τὸ μήνυμα καὶ ἀπάντησε ἤδη", εἶπε ὁ πτέραρχος. Τέλος ἐδήλωσε ὅτι αὐτὸς δὲν πρόκειται νὰ ἐπανέλθῃ στὴ Ρώμη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἑρμηνεύθηκε ἀπὸ τοὺς παρατηρητὰς ὅτι ἡ ἀποστολή του ἔφθασε σὲ αἴσιο τέρμα. Σύμφωνα μὲ ὡρισμένες φῆμες, ὁ Βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἐνδέχεται νὰ ἔχει ἐπιστρέψει τὴν Πρωτοχρονιὰ στὴν Ἀθήνα. Λέγεται πράγματι στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα ὅτι τὸ καθεστὼς θὰ επιθυμοῦσε νὰ εἶναι ὁ Βασιλεὺς ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἐδέχετο τὴν 1 Ἰανουαρίου τὶς εὐχὲς τοῦ διπλωματικοῦ σώματος, τοῦ ὁποίου ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν μελῶν θὰ ἀπουσίαζε ἂν ἡ θέσις τοῦ Ἀνωτάτου Ἄρχοντος κατείχετο ἀπὸ τὸν στρατηγὸ Ζωϊτάκη».

Μποϊκοτάζ της Δικτατορίας

Το οξύ πρόβλημα, πράγματι, που αντιμετώπιζε η Δικτατορία ήταν η αναγνώριση του καθεστώτος της Αντιβασιλείας από τα ξένα κράτη και ο φόβος μήπως διατηρήσουν με τον βασιλιά τις διπλωματικές τους σχέσεις, αρνούμενα να έλθουν σε επαφή με τον αντιβασιλιά και την κυβέρνηση. Αυτό ίσχυε ήδη. Κανείς ξένος πρεσβευτής δεν είχε επικοινωνήσει από τις 13 Δεκεμβρίου με την ελληνική πολιτεία στην Αθήνα. Ούτε ο αντιπρόσωπος των ΗΠΑ Φίλιπ Τάλμποτ. Και κατά την καθιερωμένη δοξολογία της 1ης του έτους στον μητροπολιτικό ναό των Αθηνών, στην οποία το καθεστώς προσπάθησε να δώσει ιδιαίτερη έμφαση, έλαμψαν με την απουσία τους όλοι οι ξένοι διπλωμάτες. Μόνο οι στρατιωτικοί ακόλουθοι και η Αμερικανική Στρατιωτική Αποστολή παραβρέθηκαν, οι οποίοι όμως δεν φέρουν τυπική διπλωματική ιδιότητα. Το καθεστώς των Συνταγματαρχών βρισκόταν υπό διεθνές διπλωματικό μποϊκοτάζ.

Ο βασιλιάς αποκαλύπτει

Είναι φανερό πως, αν ο Κωνσταντίνος αποφάσιζε να προχωρήσει τότε συνεχίζοντας την ανοικτή πάλη του κατά της δικτατορίας και σχηματίζοντας εξόριστη κυβέρνηση, θα είχε πολλές πιθανότητες να αξιοποιούσε έμπρακτα τη διπλωματική απομόνωση των αντιπάλων του, να συγκέντρωνε αυτός, στην έδρα του, την ντε γιούρε αναγνώριση της Ελλάδας και να αποκτούσε μονοπωλιακά τις διπλωματικές σχέσεις της χώρας, γεγονός που θα αύξανε σημαντικά τις δυσχέρειες του στρατιωτικού καθεστώτος. Τι έκανε όμως και τι σκεπτόταν ο Κωνσταντίνος; Παρουσιάζει ιστορικό ενδιαφέρον μια συνέντευξή του προς τον Σάυρους Σουλτσμπέργκερ, που έδωσε στις 18 Ιανουαρίου 1968 στη Ρώμη. Γράφει ο Σουλτσμπέργκερ (*Το Βήμα*, 7.8.1974):

> *«Ἔφθασα ἐδῶ ἀεροπορικῶς γιὰ νὰ συναντήσω τὸν Βασιλέα Κωνσταντῖνο. Θὰ πρέπει νὰ πέρασα τουλάχιστον ἔξη ὥρες μαζί του σ' ἕνα μικρό ἀπέριττο σπουδαστήριο τῆς διαμονῆς τοῦ Ἕλληνος πρεσβευτοῦ, ὅπου μένει ὁ Βασιλεύς. Ὁ Βασιλεὺς φοροῦσε ἕνα γκρί-μπλὲ σακκάκι καὶ γκρὶ πανταλόνι, ἔβγαλε ὅμως τὸ σακκάκι του μέσα στὸ τόσο ζεστὸ δωμάτιο. Κάθε τόσο παίρναμε κι' ἀπὸ ἕνα ποτό, ἂν καὶ αὐτὸς ἐπέμενε περισσότερο στὴν κόκα-κόλα. Ἡ Βασίλισσα (Ἄννα Μαρία) ἦλθε τρεῖς φορὲς νὰ ρωτήση ἂν θέλαμε νὰ φᾶμε τίποτε, ἀλλὰ ἐγὼ ἀρνήθηκα, λέγοντας πὼς θέλαμε νὰ τελειώνουμε μὲ τὴν δουλειά μας. Εἶναι μιὰ κοπέλλα ψηλή, φθάνει κάπου τὸ 1.80 μ.*
>
> *»Ἄρχισα μὲ τὴν ἐρώτησι: "Θὰ διατυπώνατε, παρακαλῶ, τοὺς ἀκριβεῖς σας ὅρους γιὰ τὴν ἐπάνοδό σας στὴν Ἑλλάδα. Τοὺς ἀκριβεῖς ἐπίσης*

ὅρους τῆς χούντας. Καὶ ἂν ὑπάρχη πουθενὰ καμμιὰ διαφορὰ μεταξύ τους;"

»Ὁ Βασιλεὺς ἀπάντησε: "Εἶναι εὐκολώτερο νὰ ἀπαντήσω ἐξηγώντας τί ἔκαμαν μετὰ τὴν ἄφιξί μου στὴν Ρώμη, στὶς 14 Δεκεμβρίου. Τὴν ἡμέρα ἐκείνη ὁ Παπαδόπουλος μοῦ διεμήνυσε μέσω τοῦ προσωπικοῦ μας ἰατροῦ, Δρος Δοξιάδη: 'Πέστε τοῦ Βασιλιᾶ νὰ μὴν ἀνατινάξη τὶς γέφυρες, νὰ μὴ κάμη τίποτε ποὺ θὰ ἐπιδείνωνε τὴν κατάστασι. Πέστε του ὅτι στέλλω τὸν Ἀρχιεπίσκοπο μὲ τὶς ἀπόψεις μου'. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος μοῦ ἔστειλε τηλεγράφημα, παρακαλώντας με νὰ μὴ κάμω τίποτε ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ χειροτερέψη τὰ πράγματα καὶ νὰ περιμένω μέχρις ὅτου φθάση ἐδῶ. Στρατιωτικῶς ἡ προσπάθειά μου εἶχε ἀποτύχει καὶ κατὰ συνέπειαν ἀπεφάσισα νὰ περιμένω γιὰ νὰ δῶ ἂν θὰ μποροῦσα νὰ ἐπιτύχω κάτι ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς. Ὁ ἀντιπτέραρχος Ποταμιᾶνος μοῦ εἶπε πὼς ὁ Παπαδόπουλος εἶχε πῆ: ''Ὁ Βασιλεὺς πρέπει νὰ ἐπιστρέψη. Ἔχετε τὴν πλήρη ἐξουσιοδότησί μου νὰ τὸν πείσετε νὰ ἐπιστρέψη'. Ἀλλὰ μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιστρέψω ἂν προηγουμένως δὲν ἐπιτύχω αὐτὰ ποὺ θέλω γιὰ τὴν χώρα μου. Τὸ λάθος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἦταν πὼς δὲν ἦλθε ἀμέσως μὲ ἀεροπλάνο. Εἶπε ὅτι δὲν αἰσθανόταν καλὰ καὶ ἦλθε τὴν ἐπομένη. Συναντήθηκε ὅμως μὲ τὸν Παπαδόπουλο τὸ ἴδιο βράδυ καὶ ὁ Παπαδόπουλος εἶχε ἀλλάξει κιόλας τὴν γνώμη του. Στὴ δεύτερή του αὐτὴ συνομιλία εἶπε τοῦ Ἀρχιεπισκόπου: 'Μὴ βιάζεσθε καὶ τόσο πολύ. Δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐπιστρέψη πολὺ γρήγορα'. Τὸ ἴδιο πρᾶγμα ἔλεγα σ' ὅλους ὅσοι ἔρχονταν νὰ μὲ δοῦν. Ἔλεγα ὅτι ἤμουν διατεθειμένος νὰ ἐπιστρέψω ὑπὸ ὡρισμένους ὅρους. Ὁ Παπαδόπουλος πρέπει πρῶτα νὰ κάμη ὡρισμένα πράγματα:

Οι όροι του Κωνσταντίνου

»"Πρέπει νὰ δώση στὴν δημοσιότητα τὸ νέο σύνταγμα. Πρέπει νὰ ἀναγγείλη πότε θὰ γίνη τὸ δημοψήφισμα. Πρέπει νὰ δηλώση τί σκέπτεται νὰ κάμη σχετικὰ μὲ τὶς ἐλεύθερες ἐκλογὲς γιὰ τὴν ἀνάδειξι βουλῆς. Πρέπει νὰ συγκροτήση ἕνα εἶδος ἐπιτροπῆς, ποὺ νὰ περιλαμβάνη καὶ δικαστάς, ἡ ὁποία θὰ ἐρευνήση τὸ θέμα τῶν πολιτικῶν κρατουμένων γιὰ νὰ δῆ ποιοί κρατοῦνται σὲ φυλακὲς καὶ γιὰ ποιούς λόγους, ὅπως καὶ νὰ καθορίση ποιοί θὰ παραμείνουν στὶς φυλακές, στὰ νησιά, καὶ γιὰ ποιούς λόγους. Πρέπει ἀκόμη ὁ Τύπος νὰ εἶναι ἐλεύθερος γιὰ νὰ συζητηθῆ δημοσία τὸ προτεινόμενο νέο σύνταγμα». Ὁ Παπαδόπουλος ἀπάντησε: 'Πιθανὸ νὰ τὰ κάνουμε ὅλα αὐτά. Ἀλλὰ ὁ Βασιλεὺς δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιστρέψη ἀκόμη. Διότι ἐὰν ἐπιστρέψη τώρα, ἡ ἀντίδρασις τοῦ κόσμου ἐναντίον του, λόγω

τῶν γεγονότων τῆς 13ης Δεκεμβρίου, θὰ εἶναι τόσο ἔντονη ὥστε θὰ προκαλέση ζημία στὸ στέμμα'. Ἀπεφάσισα νὰ ἀφήσω ἀνοικτὸ τὸ θέμα τοῦ χρόνου τῆς ἐπανόδου μου. Ἔστειλαν πίσω τὸν Ποταμιᾶνο μ' ἕνα ἔγγραφο, ποὺ ἔλεγε πὼς δὲν ἦταν ποτὲ στὶς προθέσεις τῆς κυβερνήσεως νὰ καθιερώση τὸν ἑαυτό της σὰν μόνιμο καθεστώς: 'Πραγματική της πρόθεσις ἦταν νὰ διοργανώση δημοψήφισμα καὶ ἐλεύθερες ἐκλογὲς ὅσο τὸ δυνατὸ συντομώτερα, ἀλλὰ ὄχι προτοῦ ἀποπερατώση τὸ ἔργο της'. Καὶ ἤθελαν νὰ προβῶ σὲ σχετικὴ ἀνακοίνωσι. Εἶχαν κάμει τὸ σχέδιο μιᾶς ἀνακοινώσεως ποὺ ἤθελαν νὰ κάμω καὶ ὅπου θὰ ἔλεγα πὼς 'εἶμαι πολὺ εὐτυχὴς πληροφορούμενος τὶς καλὲς προθέσεις τῆς κυβερνήσεώς μου. Ἡ ἐπάνοδός μου θὰ ἀποφασισθῆ ἀπὸ μένα καὶ τὴν κυβέρνησί μου'. Ἡ λέξις 'μου' ἦταν γραμμένη μὲ τὸ χέρι τοῦ Παπαδοπούλου. Ἀπέρριψα τὴν πρότασί τους σὰν γελοία. Δὲν εἶναι ὁ Παπαδόπουλος ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἀποφασίση πότε θὰ ἐπιστρέψω. Ἐγὼ θὰ τὸ ἀποφασίσω... Ἀπὸ τότε ἡ κατάστασις δὲν ἄλλαξε καὶ πολύ. Ἔχει κάμει βεβαίως μερικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα ἐπιμένω. Ἀλλὰ ὄχι ὅλα. Ἐξήγγειλε ἀμνηστία – ἀλλὰ ἦταν φανερὸ πὼς ἐπεβλήθησαν οἱ κατώτεροι ἀξιωματικοὶ στὴν ἐπιτροπή του. Ἔπρεπε νὰ ἀφήση τὸν Ἀνδρέα Παπανδρέου ἐλεύθερο, διότι ἦταν κι' αὐτὸς συνωμότης – μόνο ποὺ ἀπέτυχε".

»Ὁ Βασιλεὺς εἶπε πὼς πραγματικὰ ἐμπόδια γιὰ τὴν ἐπάνοδό του πρὸς τὸ παρὸν ἦταν δύο ἀπὸ τοὺς ὅρους του: ἡ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν διερεύνησι τοῦ θέματος τῶν πολιτικῶν κρατουμένων καὶ ἡ ἐλευθεροτυπία. Ἔκαμε ἀκόμη τὴ σκέψι πὼς "Ἴσως οἱ ἀνώτεροι νὰ θέλουν νὰ ἐπιστρέψω – ἀλλὰ ὄχι οἱ κατώτεροι ἀξιωματικοί. Ἀπεχθάνονται τὴν δραστηριότητά μου". Τὸν ρώτησα γιατί, καὶ μοῦ εἶπε πώς, κατὰ τὴν γνώμη του, οἱ διαθέσεις τους ἦταν "κατὰ τῶν παλαιῶν ἀξιωματικῶν καὶ ἐναντίον ὁ,τιδήποτε εἶχε προηγηθῆ".

»Ὁ Βασιλεὺς εἶπε: "Ὁ Παπαδόπουλος κρατεῖ τὸ θέμα ἀνοικτό. Κατὰ τὶς πρῶτες λίγες ἡμέρες μετὰ τὸ ἐγχείρημά μου κατέβασαν πολλὲς ἀπὸ τὶς φωτογραφίες τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας καὶ σταμάτησαν νὰ λένε τὶς συνήθεις προσευχὲς γιὰ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ ἀποκατεστάθηκαν πολὺ γρήγορα. Ὁ Παπαδόπουλος μάλιστα παρεξέκλινε τῶν συνηθειῶν του γιὰ νὰ ἀναφωνήση δημοσία 'ζήτω ὁ Βασιλεύς' "».

Η Φρειδερίκη

»Εἶπα ὅτι ἔχει λεχθῆ πὼς ἕνας ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς χούντας γιὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Βασιλέως, ἦταν πὼς ἡ μητέρα του, βασιλομήτωρ Φρειδερίκη,

δὲν θἄπρεπε νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀπάντησε ὅτι αὐτὸ ἦταν 'ἀπολύτως ἀναληθές'. Καὶ πρόσθεσε: 'Τὸ θέμα τῆς μητέρας μου ποτὲ δὲν συζητήθηκε. Αὐτὸ εἶναι παράλογο'.

»Θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιστρέψῃ ἐφ' ὅσον θὰ ἐκπληροῦντο δύο βασικοὶ λόγοι: μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἡμερομηνία γιὰ τὴν ἀναγγελία τοῦ νέου συντάγματος καὶ ἐπαρκῶς ἐλεύθερη συζήτησις τοῦ κειμένου του πρὶν ἀπὸ τὸ δημοψήφισμα. 'Τότε πιθανὸν νὰ ἀποφασίσω νὰ ἐπιστρέψω. Διότι ἂν τὸ πράξω αὐτὸ θὰ εἶμαι σὲ θέσι νὰ παρεμποδίσω τὶς προσπάθειες τῆς χούντας πρὸς διαιώνισι τῆς ἐξουσίας της. Καὶ ἂν παρουσιαζόταν καμμιὰ τάσις πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνσι, τότε εἴτε θἄβγαινα νὰ μιλήσω ἀνοικτὰ ἐναντίον της, ἢ θὰ ἀποχωροῦσα καὶ πάλι ἀπὸ τὴν χώρα'.

»Ὁ Βασιλεὺς ἔστειλε τότε νὰ τοῦ φέρουν τὸν ἐμπιστευτικό του φάκελλο μὲ τὶς διαπραγματεύσεις του μὲ τὴν χούντα – ἕνα μᾶλλον ἀπλὸ σημειωματάριο, μὲ κόκκινα ἐξώφυλλα, γεμᾶτο μὲ διάφορα χαρτιά. Ἀναδίφησε τὶς σελίδες του καὶ μοῦ διάβασε τὴν δήλωσι ποὺ εἶχε προτείνει ὁ Παπαδόπουλος καὶ τὴν ἀπάντησι τοῦ Κωνσταντίνου.

»Ἡ βάσις γιὰ τὸ σύνταγμα θὰ ἦταν ἡ ἴδια ὅπως καὶ τοῦ τωρινοῦ συντάγματος καὶ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους θὰ ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὁ Βασιλεύς. Ἦταν ἐπιθυμητὸ νὰ ἐνισχυθῇ ἡ μοναρχία καὶ θὰ καταβαλλόταν κάθε προσπάθεια νὰ στηριχθῇ ὁ θρόνος πάνω στὴν "ἐμπιστοσύνη τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ" γιὰ νὰ ἀπαλειφθοῦν οἱ κακὲς ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν παρανόησι τῆς 13ης Δεκεμβρίου. Ἀντέδρασε μὲ ἕνα πλατὺ χαμόγελο λέγοντας: "Μὰ αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν πραγματικὰ θαυμάσιο;".

»Στὴν δεύτερη δήλωσι, ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ Παπαδόπουλος, ἔπρεπε νὰ ἀπαντήσῃ πὼς εἶχε "μόλις λάβει τὴν ἀνακοίνωσι τῆς κυβερνήσεώς μου" καὶ ὅτι συμφωνοῦσε μὲ τὸ περιεχόμενό της. Ἔπρεπε νὰ δηλώσῃ: "Θὰ ἀποφασίσω γιὰ τὴν ἐπάνοδό μου ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν κυβέρνησί μου. Εἶμαι εὐτυχὴς ποὺ ἡ πολιτικὴ κρίσις ξεκαθαρίστηκε γιὰ τὸ καλὸ τοῦ ἔθνους".

»Τὸν ἐρώτησα, ἂν τὰ πράγματα πήγαιναν ἀπὸ τὸ κακὸ στὸ χειρότερο, κατὰ πόσο θὰ συγκροτοῦσε κυβέρνησι στὴν ἐξορία. Μοῦ εἶπε: "Δὲν ἔχω ἀποφασίσει ἀκόμη, ἀλλὰ δὲν τὸ νομίζω. Στοιχίζει ἀκριβὰ νὰ ἔχῃ κανεὶς κυβέρνησι στὸ ἐξωτερικό, ἀλλὰ καὶ ποιός θὰ τὴν ἀναγνωρίσῃ;"»

Το μεγάλο παιχνίδι

Είναι φανερό το παιγνίδι που παιζόταν μεταξύ των δύο πλευρών. Η δικτατορία της Αθήνας έθετε ως σιωπηλή προϋπόθεση για την επάνοδο του βασιλιά ότι θα παρέ-

μενε ως ανώτατος άρχοντας χωρίς ουσιαστικά δικαιώματα, ένα είδος απλής φιγούρας. Το καθεστώς θα του απένεμε άφθονες διακοσμητικές τιμές, αλλά στην ουσία θα τον κρατούσε αιχμάλωτο. Ο βασιλιάς, από την άλλη μεριά, ήθελε τον ταχύτερο εκδημοκρατισμό της χώρας, ακριβώς για να γλιτώσει από τα δεσμά της αιχμαλωσίας. Δεν μπορούσε άλλωστε τώρα πια παρά να αποβλέπει στην αποκατάσταση των δημοκρατικών κοινοβουλευτικών συνθηκών.

Αν επικρατούσε με το κίνημά του, οπότε θα ήταν πανίσχυρος ρυθμιστής των πάντων, κατά πάσα πιθανότητα θα απέβλεπε στην εγκαθίδρυση προσωπικού του καθεστώτος, με κάποια μορφή επιφανειακού κοινοβουλευτισμού. Και, αν ο ίδιος είχε άλλες διαθέσεις, είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι θα κατανικούσε την αντίδραση των νικηφόρων στρατηγών του, των οποίων οι συντηρητικές αντιλήψεις και προθέσεις, την εποχή τουλάχιστον εκείνη, ήταν γνωστές. Ας μη λησμονούμε και την αποκάλυψη του συνταγματάρχη Οπρόπουλου –βλ. προηγούμενο κεφάλαιο– για την απομόνωση και αδρανοποίηση των δημοκρατικών αξιωματικών. Εξάλλου, ένα «βασιλικό» καθεστώς με επίφαση κοινοβουλευτισμού, που θα διαδεχόταν τη στρατιωτική δικτατορία των Συνταγματαρχών, θα αποσπούσε αμέσως τη συγκατάθεση και την εύνοια της Αμερικής.

Τώρα όμως που δεν διέθετε άμεση δύναμη, δεν είχε άλλη διέξοδο για να ενισχύσει τη θέση του προκειμένου να επανέλθει στην Αθήνα παρά να στηριχθεί στους δημοκρατικούς θεσμούς. Και, αντίστροφα, αν γύριζε στην Ελλάδα με άδεια χέρια προς τον λαό, θα συνύφαινε τη θέση του με τη δικτατορία και θα έκαιγε πίσω του κάθε γέφυρα με τις λαϊκές, δημοκρατικές δυνάμεις, που κάποτε θα θριάμβευαν καταλαμβάνοντας την εξουσία.

Το ισχυρότερο όπλο

Υπό τις έννοιες αυτές, ήταν ειλικρινείς οι προθέσεις του Κωνσταντίνου για την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Δεν αντιλαμβανόταν, όμως, ότι στην πραγματικότητα το καθεστώς της Αθήνας δεν είχε καμία πρόθεση να κάνει αυτή την αποκατάσταση, αλλά απλώς προσπαθούσε να παρελκύσει τα πράγματα, αποκοιμίζοντας τόσο τον βασιλιά όσο και τα ξένα κράτη και τους ξένους λαούς. Δεν αντιλαμβανόταν επίσης ο βασιλιάς ότι ο μόνος δρόμος που του απέμενε ήταν η αντίσταση. Και το πρώτο βήμα της αντίστασης, μετά την αποτυχία του κινήματός του, ήταν ο σχηματισμός εξόριστης κυβέρνησης. Αλλά η χλιαρότητα με την οποία απάντησε στη σχετική ερώτηση του Σουλτσμπέργκερ δείχνει ότι κατά βάθος είχε ήδη εγκαταλείψει αυτή την ιδέα.

Πετούσε, όμως, έτσι το ισχυρότερο διαπραγματευτικό όπλο του και το σημαντικότερο εχέγγυο του μέλλοντός του. Τα πράγματα ήταν ώριμα για μια διεθνή αναγνώριση της κυβέρνησής του. Οι ξένες κυβερνήσεις, αυτήν τη βασιλική χειρονομία

περίμεναν προφανώς, καιροσκοπώντας και αποφεύγοντας την αναγνώριση του καθεστώτος της Αντιβασιλείας. Η αποχή των διπλωματικών αντιπροσώπων από τη δοξολογία του μητροπολιτικού ναού την Πρωτοχρονιά, και ύστερα από την καθιερωμένη υποβολή συγχαρητηρίων προς τον αντιβασιλιά και την κυβέρνηση, αποτελούσε μια δυσμενή προειδοποίηση προς τη δικτατορία, ευμενή όμως προς τον βασιλιά. Και οι πρεσβευτές απέφευγαν μέχρι φοβίας κάθε επαφή με το καθεστώς της Αθήνας. Είναι χαρακτηριστικό το εξής τηλεγράφημα από την Αθήνα, που μετέδωσε το Γαλλικό Πρακτορείο Ειδήσεων και δημοσιεύθηκε στην παρισινή εφημερίδα *Μοντ* την 4η Ιανουαρίου 1968:

> *«Ἀθῆναι 3 Ἰανουαρίου. Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Πορτογαλίας Μάριο ντὲ Ὀλιβέϊρα Νέβες διέψευσε κατηγορηματικῶς τὶς πληροφορίες τοῦ (ἀθηναϊκοῦ) Τύπου κατὰ τὶς ὁποῖες εἶχε ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὴν 13 Δεκεμβρίου μὲ τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. Πράγματι πληροφορίες ἔφεραν τὸν κ. Ὀλιβέϊρα Νέβες ὅτι ἦταν ὁ μόνος ἀρχηγὸς διπλωματικῆς ἀποστολῆς ποὺ ἀνεγνώρισε τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησι».*

Και αυτός λοιπόν ο επίσημος αντιπρόσωπος της χώρας που είχε τη μεγαλύτερη συγγένεια με το καθεστώς της Αθήνας φοβόταν ακόμα και την παρεξήγηση των σχέσεών του με την ελληνική δικτατορία. Απροσδόκητα, η μοίρα προσέφερε πάλι στον Κωνσταντίνο τη μεγάλη ευκαιρία. Αλλά ο νεαρός άπειρος βασιλιάς δεν φαινόταν να τη διέκρινε· κυμαινόμενος πάντα, με καταφανή την έλλειψη ώριμων συμβούλων, άφηνε τις μέρες να περνούν, το σίδερο να κρυώνει.

Η επιστροφή των πρεσβευτών

Αλλά τα ξένα κράτη δεν μπορούσαν να περιμένουν επ' άπειρον. Η καίρια θέση της Ελλάδας, σε περίοδο μάλιστα που ο στρατηγικός ανταγωνισμός στην Ανατολική Μεσόγειο έμπαινε σε φάση πρωτοφανούς οξύτητας, δεν επέτρεπε τη διαιώνιση της κρίσης. Εφόσον γινόταν καταφανές ότι ο Κωνσταντίνος δεν είχε σκοπό να ανακηρύξει δική του κυβέρνηση και ότι είχε παρασυρθεί σε ατέρμονες διαπραγματεύσεις με το καθεστώς, τα διάφορα κράτη άρχισαν να προσανατολίζονται προς τον τερματισμό της εκκρεμότητας και την αναγνώριση του καθεστώτος της Αθήνας. Πρώτη διέρρηξε το φράγμα της απομόνωσης η Τουρκία. Την 20ή Ιανουαρίου 1968, ο Τούρκος πρεσβευτής Τουλούι επισκέφθηκε τον υπουργό Εξωτερικών Π. Πιπινέλη. Βγαίνοντας ο πρεσβευτής, δήλωσε προς τους δημοσιογράφους ότι η Άγκυρα αναγνωρίζει πλήρως την ελληνική κυβέρνηση.

Τι θα έκαναν όμως οι ΗΠΑ; Πρέπει να επαναλάβουμε ότι η στάση της Αμερικής έναντι του βασιλικού κινήματος υπήρξε απολύτως ευνοϊκή και ενθαρρυντική. Αν επιθυμούσε τη διατήρηση του καθεστώτος, δεν είχε παρά να προειδοποιήσει τον

Κωνσταντίνο τόσο κατά την επίσκεψή του στην Ουάσινγκτον, όσο και στις παραμονές του κινήματος, για την αποφασιστική αντίθεσή της προς την ανατροπή των Συνταγματαρχών. Και θα ήταν αδιανόητο να επέμενε ο βασιλιάς στην εξαπόλυση της στρατιωτικής του αντεπίθεσης τη 13η Δεκεμβρίου, σε πείσμα της αμερικανικής αντίθεσης.

Είχε λεχθεί ότι ο Κωνσταντίνος έπαιζε το παιχνίδι των Άγγλων –οι οποίοι ήθελαν την πτώση της Δικτατορίας– αντιμετωπίζοντας την Αμερική. Αλλά πραγματική αντίθεση Αμερικής και Αγγλίας δεν υπήρχε στην Ελλάδα. Και εξάλλου θα ήταν και πάλι αδιανόητο να αποφάσιζε ο βασιλιάς την αντιμετώπιση της πανίσχυρης Αμερικής στηριζόμενος στην ανίσχυρη Αγγλία. Μήπως όμως οι Αμερικανοί αιφνιδιάστηκαν από το βασιλικό κίνημα και δεν πρόφθασαν να τον προειδοποιήσουν για να το ματαιώσει; Αλλά ας επαναλάβουμε ότι το επικείμενο κίνημα αποτελούσε κοινό μυστικό και αναμενόταν από τους πάντες. Πρώτες δε θα ήταν ενημερωμένες οι αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες πληροφοριών και θα είχαν ειδοποιήσει τον πρεσβευτή Τάλμποτ, ο οποίος θα έσπευδε να αναφέρει προς το Στέιτ Ντιπάρτμεντ.

Η Αμερική και ο βασιλιάς

Η αστραπιαία κατάρρευση βέβαια του βασιλικού κινήματος διέλυσε τα σχέδια και τις προοπτικές της Αμερικής. Εφόσον το καθεστώς της Αθήνας είχε νικήσει, εφόσον είχε πια στα χέρια του την ισχύ και τον ντε φάκτο έλεγχο της Ελλάδας, οι ΗΠΑ άρχισαν να προσανατολίζονται προς τη συνεργασία μαζί του. Η ρευστότητα της κατάστασης στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή δύσκολα θα επέτρεπαν τη διατήρηση ανοικτής αντιδικίας με τους Συνταγματάρχες.

Παρ' όλα αυτά, όμως, οι ΗΠΑ μετά τη 13η Δεκεμβρίου ανέστειλαν τις διπλωματικές τους σχέσεις με τη νέα ελληνική κυβέρνηση. Και, στις 17 Δεκεμβρίου, ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών Ντην Ρασκ δήλωνε στην Ουάσινγκτον:

> *«Οἱ ΗΠΑ δὲν βιάζονται νὰ ἀναγνωρίσουν τὸ νέο καθεστὼς τῶν Ἀθηνῶν».*

Προφανώς η Αμερική θα επιθυμούσε να επανασυνδέσουν τις σχέσεις η Δικτατορία και ο βασιλιάς, ο οποίος και να επιστρέψει στον Θρόνο. Εφόσον δεν πέτυχε να δημιουργήσει στην Ελλάδα ένα ισχυρό βασιλικό καθεστώς χωρίς δικτατορική μορφή, η καλύτερη λύση γι' αυτήν θα ήταν το καθεστώς των Συνταγματαρχών που είχε επιζήσει –και με το οποίο στο εξής θα συνεργαζόταν ολοένα στενότερα, διατηρώντας τα προσχήματα– να ενισχυθεί με τη βασιλική παρουσία, η οποία άλλωστε θα αποτελούσε εξισορροπητική δύναμη –παρά τη φαλκίδευσή της– μέσα στην Ελλάδα.

Αλλά, αν ο βασιλιάς δεν συμβιβαζόταν με το καθεστώς και συγκροτούσε εξόριστη κυβέρνηση, τι θα έκανε η Ουάσινγκτον; Δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα τον

αποκήρυσσε ανοικτά, σχηματίζοντας ενιαίο μέτωπο με τη Δικτατορία. Γιατί είχε αρχίσει η εσωτερική κρίση στην Αμερική και η γιγαντιαία προέλαση των φιλελεύθερων δυνάμεων που θα ανάγκαζε αργότερα τον πρόεδρο Τζόνσον να μεταβάλει και τη βιετναμική του πολιτική, ακόμα και να τερματίσει την καριέρα του. Και τα «περιστέρια» του Κογκρέσου βρίσκονταν ήδη σε πλήρη οργασμό. Αλλά πιθανότατα θα συμβιβαζόταν. Θα αναγνώριζε ντε φάκτο το καθεστώς της Αθήνας και ντε γιούρε τον βασιλιά. Και μια ντε γιούρε αναγνώριση του Κωνσταντίνου από την Αμερική θα ήταν αρκετή για να προσδώσει δύναμη στον ίδιο, κύρος στην κυβέρνησή του και μαγνητική έλξη προς τις άλλες κυβερνήσεις. Η μεγάλη ευκαιρία αποκτούσε για τον βασιλιά εξαιρετικές διαστάσεις.

Αναγνώριση της Δικτατορίας

Ότι έτσι είχαν τα πράγματα αποδεικνύεται από το γεγονός ότι χρειάστηκαν 41 ημέρες για να ανασυστήσει τις διπλωματικές της σχέσεις η Αμερική με την Ελλάδα. Τι περίμενε έως τότε; Προφανώς την ενέργεια του βασιλιά. Μόνο την 23η Ιανουαρίου 1968 ο Αμερικανός πρεσβευτής Φίλιπ Τάλμποτ επισκέφθηκε τον υπουργό των Εξωτερικών Πιπινέλη. Προφανώς είχε ήδη πεισθεί η Ουάσινγκτον –πιθανώς είχε ειδοποιηθεί από τον Κωνσταντίνο ότι αποφάσισε τελεσίδικα να μην προχωρήσει στην εξόριστη κυβέρνηση– ότι ο βασιλιάς θα παρέμενε αδρανής. Τη μέρα εκείνη, ο Τάλμποτ δήλωσε προς τον Π. Πιπινέλη –κατά επίσημη ελληνική ανακοίνωση– ότι:

> *«Ἔχει ἐντολὴν τῆς κυβερνήσεώς του νὰ ἀνακοινώση εἰς τὸν Ἕλληνα ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι ἡ ἀμερικανικὴ κυβέρνησις ἀπεφάσισε νὰ ἐπαναλάβη κανονικὰς διπλωματικὰς σχέσεις μετὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως».*

Την ίδια μέρα στην Ουάσινγκτον το Στέιτ Ντιπάρτμεντ έκανε την εξής δήλωση:

> *«Οἱ Ἡν. Πολιτεῖες ἐπανέλαβαν κανονικὲς διπλωματικὲς ἐπαφὲς μὲ τὴν κυβέρνησι τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ συνθῆκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἔγινε τοῦτο δείχνουν ὅτι οἱ διπλωματικὲς σχέσεις εἶχαν ἀνασταλῆ ἀπὸ ἑβδομάδες, ἀλλ' οὐδέποτε εἶχαν διακοπῆ».*

Ο Κωνσταντίνος δεν τόλμησε

Μήπως, όμως, η στάση του βασιλιά –η μη ανακήρυξη κυβέρνησης του εξωτερικού– υπαγορεύτηκε από την Αμερική; Μήπως ο Κωνσταντίνος ήταν άβουλη μαριονέτα στα χέρια του προέδρου Τζόνσον; Δεν μπορούμε να αποδεχθούμε απόλυτα αυτήν τη θέση. Η θεωρία της ολοκληρωτικής κυριαρχίας των αμερικανικών βουλήσεων, της μυστηριώδους παντοδυναμίας της CIA κ.λπ., και σ' αυτή την περίπτωση δεν επαληθεύεται και είναι αντιδιαλεκτική. Αν την αποδεχθούμε, τότε γιατί η αμερικα-

νική παντοδυναμία δεν απέτρεψε το βασιλικό κίνημα, εάν ήταν εναντίον του, ή γιατί δεν απέτρεψε την κατάρρευσή του, εάν ήταν υπέρ αυτού; Αν εξάλλου ήταν τελείως υποχείριός της ο Κωνσταντίνος, γιατί δεν τον εξανάγκαζε να αποδεχθεί τους όρους του στρατιωτικού καθεστώτος και να επιστρέψει στην Ελλάδα; Αυτό θα ενίσχυε το καθεστώς και προπαντός θα επέτρεπε στην Ουάσινγκτον να το βοηθά υπερπηδώντας τις εσωτερικές αμερικανικές αντιδράσεις.

Η λογική των πραγμάτων, όμως, δείχνει ότι ο Κωνσταντίνος είχε ευρέα περιθώρια πρωτοβουλιών. Και φέρει την ευθύνη των αποφάσεών του. Αποφάσεων που έμελλε να επιδράσουν σοβαρότατα τόσο στην τύχη του ελληνικού λαού όσο και στην τύχη τη δική του και του Θρόνου. Μπορούσε να τολμήσει εκείνες τις κρίσιμες μέρες. Δεν τόλμησε, όμως, γιατί προτίμησε την εύκολη καιροσκοπία, τρέφοντας την αυταπάτη ότι σύντομα θα αναγκαζόταν η Δικτατορία να αποσυρθεί από τη σκηνή, εγκαταλείποντας τα διαπραγματευτικά του όπλα, πέφτοντας θύμα τού κατά πολύ πονηρότερου Γ. Παπαδόπουλου και αφήνοντας τη μεγάλη ευκαιρία να φτερουγίσει μέσα από τα χέρια του.

Οι διπλωματικές σχέσεις

Η στροφή του τροχού τώρα ήταν ακράτητη. Την 25η Ιανουαρίου 1967, μιμούνταν τον Τάλμποτ ο Βρετανός πρεσβευτής Μάικλ Στιούαρτ. Επισκέφθηκε τον Π. Πιπινέλη για να του αναγγείλει ότι η κυβέρνησή του αποκαθιστά ομαλές διπλωματικές σχέσεις. Στην ερώτηση αν η επίσκεψή του έχει την έννοια ότι αναγνωρίζει η χώρα του την ελληνική κυβέρνηση, απάντησε: «Ναι, είναι αναγνώριση, δεδομένου ότι η παρούσα ελληνική κυβέρνηση πληροί όλες τις προϋποθέσεις που απαιτεί η κυβέρνησή μου για να αναγνωρίσει ξένες κυβερνήσεις. Δηλαδή ασκεί αποτελεσματικό έλεγχο στη χώρα». Αυτό τον αποτελεσματικό, όμως, έλεγχο τον ασκούσε το καθεστώς της Αθήνας από τις 14 Δεκεμβρίου. Δεν θα ανέμενε η Αγγλία 42 ημέρες για να το αντιληφθεί. Εκείνο συνεπώς που την εξανάγκασε να προβεί στην αναγνώριση ήταν η μη ανακήρυξη βασιλικής κυβέρνησης του εξωτερικού.

Στις 26 Ιανουαρίου οι πρεσβευτές της Αυστραλίας και της Νότιας Αφρικής Γκούλετ και Ζούτες αναγνώρισαν επίσης εξ ονόματος των κυβερνήσεών τους το καθεστώς. Την ίδια μέρα, ο Πορτογάλος πρεσβευτής Μάριο ντε Ολιβέιρα Νέβες, ο οποίος όπως είδαμε πριν από 23 ημέρες με τόσο περιδεή κατηγορηματικότητα διέψευσε ότι είχε επαφή με τη Δικτατορία, έσπευσε επίσης στον Π. Πιπινέλη για να του αναγγείλει την αποκατάσταση των σχέσεων. Ακολούθησε η αναγνώριση της Εθνικιστικής Κίνας, της Ιταλίας και του Καναδά την 27η Ιανουαρίου και στις επόμενες μέρες πολυάριθμων άλλων κρατών. Τι θα έκανε όμως ο Ανατολικός κόσμος;

Η Σοβιετική Ένωση εφάρμοζε πάντα αυστηρά την αρχή ότι οι διακρατικές σχέσεις

της με οποιαδήποτε χώρα είναι άσχετες με το εσωτερικό της καθεστώς. Και δεν επρόκειτο να αποκλίνει από αυτή την αρχή χάριν της Ελλάδας. Έτσι ο πρεσβευτής Κοριούκιν ακολούθησε και αυτός τους άλλους διπλωματικούς αντιπροσώπους, επισκεπτόμενος τον Π. Πιπινέλη. Τον μιμήθηκαν, φυσικά, οι πρεσβευτές των άλλων Ανατολικών κρατών, όπως και της Γιουγκοσλαβίας. Εξαίρεση αποτελούσαν η Λαϊκή Κίνα και η Αλβανία. Αλλά αυτές οι δύο χώρες δεν διατηρούσαν διπλωματικές σχέσεις με την Ελλάδα από καιρό. Η στάση τους ήταν άσχετη με τη Δικτατορία. Τις αποκατέστησαν άλλωστε αργότερα, ενώ θα διατηρούνταν στην Αθήνα το στρατιωτικό καθεστώς, όταν η Κίνα αποφάσισε να βγει από τη διπλωματική της απομόνωση.

Τελικά, έως τις αρχές Φεβρουαρίου 1968 η μάχη της αναγνώρισης είχε λήξει με πλήρη νίκη της Αθήνας. Ο βασιλιάς κρατήθηκε σε απομόνωση, με την αυταπάτη της επιστροφής. Και εξόριστη κυβέρνηση δεν ανακηρύχθηκε. Υπήρξε μονομαχία εγκεφάλων, στην οποία νικητής ανεδείχθηκε εύκολα ο Γ. Παπαδόπουλος. Και ο νεαρός Κωνσταντίνος, αφού ηττήθηκε στην εξόρμησή του να επιβληθεί δυναμικά, έχασε την ευκαιρία να περισωθεί διπλωματικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΑΛΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΝΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΑΜΝΗΣΤΙΑ ΠΟΥ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ ΤΟΝ ΑΣΠΙΔΑ • Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΑΝΑΧΩΡΕΙ ΓΙΑ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ • Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΚΑΙ ΣΤ. ΠΑΤΤΑΚΟΥ • ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΥΠΟΥΡΓΩΝ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΝ • ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΤΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ • ΤΟ ΝΕΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ • Ο Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΝΑΛΑΜΒΑΝΕΙ: «ΕΧΟΜΕΝ ΑΝΑΓΚΗΝ ΤΟΥ ΓΥΨΟΥ ΑΚΟΜΗ» • ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ • Η ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΒΑΝ ΝΤΕΡ ΣΤΟΥΛ ΣΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ υπήρξε νίκη του Γ. Παπαδόπουλου, όχι μόνο έναντι του βασιλιά, αλλά και έναντι της ριζοσπαστικής πτέρυγας της Επαναστατικής Ομάδας. Εκείνες τις ημέρες γενικά, που ακολούθησαν το κίνημα της 13ης Δεκεμβρίου, ο νέος πρωθυπουργός έδινε σκληρή εσωτερική μάχη μέσα στους κόλπους του στρατιωτικού καθεστώτος. Η ανάληψη της Προεδρίας της κυβερνήσεως ήταν έκφραση του συσχετισμού των δυνάμεων στην Επαναστατική Ομάδα. Και του προσέδιδε περισσότερη ισχύ, την οποία όμως εξακολουθούσαν να αμφισβητούν άλλες μερίδες που αντιτάσσονταν στην πολιτική του.

Ποια ήταν εκείνη η πολιτική; Είδαμε το πρώτο σκέλος της. Να διατηρηθεί η επαφή με τον βασιλιά και να αποτραπεί η ανακήρυξη εξόριστης βασιλικής κυβέρνησης. Αλλά ο Γ. Παπαδόπουλος υποστήριξε ότι έπρεπε να αμβλυνθεί η διεθνής αντίδραση με την επίδειξη ευνομίας και ομαλότητας. Και πρώτο μέτρο θα ήταν η χορήγηση γενικής αμνηστίας.

Αμνήστευση του ΑΣΠΙΔΑ

Ήδη τη 14η Δεκεμβρίου ανήγγειλε ότι αμνηστεύει τους κινηματίες της 13ης Δεκεμβρίου. Ήθελε όμως να επεκτείνει το μέτρο μέχρι την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Προσέκρουσε στην αντίδραση πολλών μελών της Επαναστατικής Ομάδας, τελικά όμως επικράτησε. Και την 23η Δεκεμβρίου 1967 ανακοίνωσε:

«Ἡ κυβέρνησις... ἀπεφάσισε τὴν ἀμνήστευσιν τοῦ παρελθόντος. Ἀμνηστεύεται ἡ ὑπόθεσις ΑΣΠΙΔΑ. Ὅλαι αἱ ὑποθέσεις αἱ παρουσιασθεῖσαι

μετὰ τὴν 21 Ἀπριλίου μέχρι σήμερον, ἀναφερόμεναι εἰς ἐνεργείας κατὰ τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐξαιρουμένων τῶν ἀναφερομένων εἰς ἄτομα τὰ ὁποία βαρύνονται μὲ ἐγκληματικὴν δρᾶσιν κατὰ τὸ παρελθόν, ὡς καὶ τῶν δυναμιτιστῶν μετὰ τὴν 21 Ἀπριλίου. Οὕτω θὰ παραμείνουν μόνον ὑπὸ διοικητικὴν ἐκτόπισιν οἱ ἐγκληματίαι κομμουνισταὶ τοῦ παρελθόντος καὶ οἱ ἐγκληματίαι δυναμιτισταὶ μετὰ τὴν 21 Ἀπριλίου. Ἅπαντες οἱ ὑπόλοιποι ἀπὸ τοῦ Ἀνδρέου Παπανδρέου μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου Ἕλληνος θὰ ἀφεθοῦν ἐλεύθεροι...»

Για την υλοποίηση της αμνηστίας δημοσιεύθηκαν την 23η και την 26η Δεκεμβρίου η Συντακτική Πράξη και ο Αναγκαστικός Νόμος 228. Και, μεταξύ των πρώτων, ο Ανδρέας Παπανδρέου βρέθηκε ελεύθερος την 24η Δεκεμβρίου, έκπληκτος και αυτός όσο και οι φίλοι του.

Ο Α. Παπανδρέου ελεύθερος

Μεγαλύτερη έκπληξη ανέμενε σε λίγες ημέρες τον Α. Παπανδρέου, όταν βρέθηκε όχι απλώς έξω από τις φυλακές «Αβέρωφ» αλλά στο εξωτερικό. Πράγματι, τη 16η Ιανουαρίου 1968 μια λακωνική είδηση που δόθηκε από τη λογοκρισία του Τύπου ανέφερε:

«Ἀνεκοινώθη ἁρμοδίως ὅτι ἐχορηγήθη εἰς τὸν Ἀνδρέαν Παπανδρέου διαβατήριον τῇ αἰτήσει του, προκειμένου νὰ ἀναχωρήση οὗτος εἰς τὸ ἐξωτερικόν».

Διαδόθηκε τότε ότι το καθεστώς παραχώρησε το διαβατήριο υπό όρους και ότι διεξήχθη προηγουμένως μακρά διαπραγμάτευση μεταξύ Α. Παπανδρέου και Στ. Παττακού. Για την ιστορική ακρίβεια, όμως, είναι διαπιστωμένο ότι επιτράπηκε στον Α. Παπανδρέου να αναχωρήσει χωρίς καμία δέσμευση ύστερα από αυστηρή παρέμβαση του Γ. Παπαδόπουλου. Ο ίδιος ο Α. Παπανδρέου αναφέρεται στο περιστατικό αυτό ως εξής (*Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, σελ. 410-416):

«Τὴ βραδιὰ τῶν Χριστουγέννων πήγαμε στὸ Καστρὶ γιὰ νὰ φᾶμε μὲ τὸν πατέρα μου... Ὁ πατέρας μου δυσκολευόταν νὰ καταλάβη γιατί μὲ ἄφησαν ἐλεύθερο. Εἶχε πεισθῆ πὼς θὰ περνοῦσα πολλὰ χρόνια στὴ φυλακή. Τελικά, κατέληξε πὼς ἡ ἐξήγησις βρισκόταν στὸ πραξικόπημα τοῦ Βασιλέως. Ὁ Παπαδόπουλος εἶχε ἀνάγκη νὰ τὰ μπαλώση μὲ τὴν Δύσι μετὰ τὴν διάρρηξι τῶν σχέσεών του μὲ τὸν Βασιλέα. Ἡ ἀμνηστία θὰ ἦταν ἕνα χρήσιμο βῆμα σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνσι. Τότε μοῦ μίλησε γιὰ τὴν ἐπιστολή του στὸν Βασιλέα καὶ γιὰ τὴν πίστι του πὼς ἂν κέρδιζε ὁ Βασιλεύς, ἐγὼ θὰ ἤμουν ἀκόμα στὴ φυλακή. Δὲν ἦταν πολὺ αἰσιόδοξος γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἐξελίξεις. Ὁ Παπαδόπουλος θὰ μποροῦσε τώρα ἄνετα νὰ σταθε-

ροποιήση τὴν θέσι του στὶς Ἔνοπλες Δυνάμεις. Ἡ ἀντίστασις σὲ μιὰ σύγχρονη δικτατορία ἦταν δύσκολη δουλειὰ καὶ ἴσως θὰ χρειαζόταν χρόνια. Ἡ μόνη ἐλπίδα γιὰ ἐπιστροφὴ στὴ δημοκρατία ἦταν στὶς Δυτικὲς δημοκρατίες. Ἂν ἔπαιρναν μιὰ σταθερή, ἀδιάλλακτη στάσι, ἂν ἀπομόνωναν τὴ χούντα ἠθικά, στρατιωτικὰ καὶ οἰκονομικά, τὸ καθεστὼς ἴσως θὰ κατέρρεε. Στηριζόταν στὴν ἔνοπλη δύναμι, ἀλλὰ ἡ ὑπακοὴ τοῦ στρατοῦ βασιζόταν στὴν ὑποστήριξι τοῦ καθεστῶτος ἀπὸ τὸ ΝΑΤΟ καὶ τὴν Ἀμερική. Ἂν ἀπέσυραν αὐτὴ τὴν ὑποστήριξι, τότε ὁ στρατὸς θὰ ἀναγκαζόταν ν' ἀποφασίση πὼς τὸ καθεστὼς τῆς χούντας ἦταν ἀντίθετο στὰ συμφέροντά του καὶ στὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους. Τότε μοῦ εἶπε τὴ σκέψι του – πὼς ἔπρεπε νὰ φύγω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἂν μποροῦσα· νὰ πάω στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ν' ἀγωνισθῶ ἀπὸ κεῖ ἐναντίον τῆς χούντας...

»"Νομίζεις πὼς θὰ μοῦ δώσουν διαβατήριο;" ρώτησα παραξενεμένος.

»Ὁ πατέρας μου κούνησε τὸ κεφάλι του.

»"Τὸ ἀμφιβάλλω ἀλλὰ δὲν θὰ ζημιώση νὰ ὑποβάλης μιὰ αἴτησι. Ἂν ἀπορριφθῆ, τότε θὰ πρέπει νὰ ἑτοιμασθῆς νὰ φύγης παράνομα".

»Συμφώνησα. Τὴν ἑπομένη ὑπέβαλα μιὰ αἴτησι στὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν ἀλλὰ ἑτοιμάσθηκα καὶ γιὰ παράνομη ἀναχώρησι...

»Τὴ Δευτέρα, 15 Ἰανουαρίου, μοῦ τηλεφώνησε ἕνας συνταγματάρχης ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν. Τὸ διαβατήριό μου ἦταν ἕτοιμο. Ἔπρεπε νὰ πάω προσωπικὰ γιὰ νὰ τὸ πάρω. Ὁ Ἀντιπρόεδρος τῆς κυβερνήσεως Παττακὸς ἐπιθυμοῦσε νὰ μοῦ τὸ παραδώσει ὁ ἴδιος. Δὲ μ' ἄρεσε αὐτὸ γιατὶ μοῦ ἔδωσε τὴν ἐντύπωσι πὼς ὁ Παττακὸς καὶ ἡ χούντα σκηνοθετοῦσαν κάποιο "συμβιβασμὸ" μαζί μου. Τοῦ εἶπα πὼς θὰ τηλεφωνοῦσα ἀργότερα.

»Ἀμέσως πῆγα στὸ Καστρὶ νὰ δῶ τὸν πατέρα μου. Κι' αὐτὸς ἀνησυχοῦσε. Τὸ συζητήσαμε καὶ συμφωνήσαμε σὲ μιὰ στρατηγική. Θὰ ἐπισκεπτόμουν τὸν Παττακό, μήπως τυχὸν θὰ μοῦ ἔδιναν τὸ διαβατήριο χωρὶς καμμιὰ δέσμευσι. Δὲ θὰ δεχόμουν δεσμεύσεις σὲ καμιὰ περίπτωσι. Ἂν δὲ μοῦ ἔδιναν τὸ διαβατήριο, δὲ θὰ πείραζε πολύ. Ἡ ἄλλη λύσις, ἡ παράνομη φυγή, εἶχε ὀργανωθεῖ μὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες. Ἁπλῶς θὰ καθυστεροῦσα μερικὲς ἡμέρες.

»Ἐπισκέφθηκα τὸν Παττακὸ στὶς 8 τὸ ἴδιο βράδυ. Στεκόταν πίσω ἀπὸ τὸ γραφεῖο του, κρατώντας τὸ διαβατήριο στὰ χέρια του.

»"Καθῆστε, κ. Παπανδρέου. Πῶς αἰσθάνεσθε;" ρώτησε χαμογελώντας.

»"Αἰσθάνομαι πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὴν περασμένη φορὰ ποὺ συναντηθήκαμε στὸν Ἀβέρωφ", ἀπάντησα.

»"Πάντως δὲν σᾶς κακομεταχειρισθήκαμε".

»"Ὄχι ἰδιαίτερα, ἂν ἐξαιρέσωμε τὸ γεγονὸς πὼς ἤμουν σὲ ἀπομόνωσι".

»"Τί σκέπτεσθε νὰ κάνετε τώρα; Θὰ πᾶτε στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ νὰ κινητοποιήσετε τὴν κοινὴ γνώμη ἐναντίον μας;" συνέχισε.

»Ξαφνιάσθηκα ἀπὸ τὴν ἄμεση τακτική του.

»"Πάω στὸ ἐξωτερικό", ἀπάντησα, "ἐν μέρει γιὰ νὰ ξαναβρῶ τὴν ὑγεία μου. Δὲν εἶμαι καλά. Ὅσο τὸ τί θὰ κάμω, ἡ ἀπάντησις εἶναι ἁπλῆ. Εἶχα μιὰ πανεπιστημιακὴ καρριέρα στὸ ἐξωτερικό. Καὶ ἔχω μιὰ δημόσια, πολιτικὴ καρριέρα στὴν Ἑλλάδα. Πάντα ὑπηρέτησα τὶς ἴδιες ἀξίες. Δὲν προτίθεμαι νὰ πάψω νὰ εἶμαι συνεπὴς στὸν ἑαυτό μου καὶ στὴν ἱστορία μου. Θὰ παραμείνω πιστὸς στὶς ἀρχές μου".

»Ἡ ἀπάντησις τοῦ Πατταχοῦ μὲ ἔβαλε σὲ σκέψι.

»"Βεβαίως, σᾶς καταλαβαίνω. Εἶναι λογικό. Τί νομίζει ὁ πατέρας σας. Θέλει νὰ φύγετε στὸ ἐξωτερικό;"

»"Ναί, θέλει".

»Μὰ ὁ Πατταχὸς συνέχισε.

»"Θέλει ὁ πατέρας σας νὰ ἐπιστρέψετε στὴν πολιτικὴ ὅταν αὐτὸ καταστῆ δυνατό;"

»"Ναί", εἶπα. "Τί ἄλλο θὰ ἤθελε;"

»"Σκέπτεσθε νὰ γυρίσετε στὴν πολιτική;" ρώτησε ὁ Πατταχός.

»"Ἂν μὲ ζητήση ὁ Ἑλληνικὸς λαός, θὰ γυρίσω".

»"Τί γνώμη ἔχετε γιὰ μᾶς; Γιὰ τὸ πρόγραμμά μας;" ἐπέμεινε ὁ Πατταχός.

»Αὐτὴ τὴ φορὰ ἀληθινὰ ξαφνιάσθηκα.

»"Θέλετε πραγματικὰ νὰ σᾶς πῶ;" ρώτησα· καὶ καθὼς ἔγνεψε θετικά, συνέχισα. "Ἂς ἀρχίσωμε ἀπὸ τὴν παιδεία. Ὠπισθοδρομήσατε τὴ χώρα κατὰ πενήντα χρόνια. Καταστρέψατε τελείως τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα".

»"Διαβάσατε τὴ νομοθεσία μας σὲ λεπτομέρειες;" ρώτησε ὁ Πατταχός, δίνοντας σημάδια θυμοῦ.

»"Ὄχι, δὲν μπόρεσα. Καθὼς ξέρετε ἤμουν φυλακισμένος".

»"Λοιπόν, διαβάστε την καὶ θὰ δῆτε πὼς θ' ἀλλάξετε γνώμη".

»"Ἔχετε κάνει χάλια τὴν οἰκονομία", συνέχισα ἐγώ. "Τὴ μεταχειρίζεσθε σὰ σύνταγμα. Κάθε ἡμέρα νέοι νόμοι, νέα διατάγματα".

»"Εννοεῖτε πὼς δὲν εἴμεθα ἀρκετὰ αὐστηροί;" ρώτησε ὁ Πατταχός, μὲ καταφανῆ ἀμηχανία.

»Μοῦ ἦλθε νὰ γελάσω, μὰ δὲ γέλασα. Ἡ λέξις "σύνταγμα" ποὺ ἀνέφερα, τὸν μπέρδεψε. Συνέχισα ὅμως.

»"Μὰ τὸ σοβαρότερο θέμα εἶναι ἡ καταπίεσις τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, ἡ ἐπιβολὴ τῆς δικτατορίας. Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς δὲν μπορεῖ καὶ δὲ θ' ἀνεχθῆ ἕνα ὁλοκληρωτικὸ καθεστώς".

»Ὁ Παττακὸς θύμωσε.

»"Μὰ ὑποσχεθήκαμε νέο σύνταγμα. Δὲ μᾶς πιστεύετε;"

»""Υπάρχουν δυὸ ἐρωτήματα", εἶπα. "Τί εἴδους σύνταγμα καὶ πότε. Καὶ μετά, πότε θὰ γίνουν ἐκλογὲς καὶ κάτω ἀπὸ τίνος τὴν αἰγίδα;"

»Ὁ Παττακὸς ἔγινε ἔξω φρενῶν.

»"Εἶσθε πολιτικός. Καὶ ξέρετε πὼς ἂν ἀνακοινώσωμε τὴν ἡμερομηνία τῶν ἐκλογῶν, ἐμεῖς ξοφλήσαμε. Θὰ σᾶς ξαφνιάσωμε. Οἱ ἐκλογὲς θὰ γίνουν ὅταν δὲν τὶς περιμένετε".

»Μοῦ ἔδωσε τὸ διαβατήριο καὶ σηκώθηκε.

»"Κύριε Παπανδρέου, ἐπιτρέψατέ μου νὰ εὐχηθῶ σὲ σᾶς καὶ τὴν οἰκογένειά σας καλὴ τύχη".

»Δὲν ἤξερα τί νὰ πῶ στὴν ἀρχή. Μετὰ ἀπεφάσισα.

»"Καλὴ τύχη στὴν Ἑλλάδα", εἶπα κι' ἔφυγα.

»Πῆρα τὸ διαβατήριό μου. Δὲν μποροῦσα νὰ τὸ ἐξηγήσω. Χωρὶς παζάρια, χωρὶς δεσμεύσεις. Ἀνησυχοῦσαν ἄραγε μήπως γίνω ἡ ἑστία τοῦ ἀντιστασιακοῦ ἀγῶνος; Φοβόνταν τὴ διεθνῆ ἀντίδρασι σὲ νέα φυλάκισί μου, ποὺ θὰ ἦταν ἀναπόφευκτη, ἂν ἀναμιγνυόμουν στὴν ἀντίστασι; Μήπως ἔλπιζαν πὼς θὰ ἀφοσιωνόμουν στὴν πανεπιστημιακή μου καρριέρα, ξεχνώντας τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ λευτεριά; Μήπως περίμεναν πὼς ἡ ἀναχώρησί μου, ἰδιαίτερα μὲ δικό τους διαβατήριο, θὰ μὲ ἐξέθετε στὰ μάτια τῶν πολιτικῶν φίλων; Τὴν ἀπάντησι αὐτὴ δὲν τὴν ξέρω ὥς σήμερα.

Αναχώρηση του Ανδρέα Παπανδρέου

»Ἀποφάσισα νὰ κινηθῶ ἀμέσως κι ἔκλεισα θέσεις στὸ πρωϊνὸ ἀεροπλάνο τῆς "Αἲρ Φρὰνς" γιὰ τὸ Παρίσι. Ἀνησυχοῦσα μήπως ἀλλάξουν γνώμη ἢ μήπως ἐκδηλωθοῦν διαφωνίες στοὺς κόλπους τῆς χούντας, ἐξ αἰτίας τῆς παράξενης αὐτῆς ἀποφάσεως. Ὅταν πῆρα τὰ εἰσιτήρια, ζήτησα νὰ μὴ δοθοῦν τὰ ὀνόματα σὲ κανένα ὥς τὴν τελευταία στιγμή.

»Ἡ Μαργαρίτα κι' ἐγὼ ἐπισκεφθήκαμε τὸν πατέρα μου. Θὰ ἦταν τὸ τελευταῖο μας γεῦμα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησί μας. Κατέληξε νὰ εἶναι τὸ τελευταῖο γεῦμα μου μὲ τὸν πατέρα μου πρὶν πεθάνη. Δὲν μποροῦσε νὰ πιστέψη πὼς ἦταν τόσο εὔκολο. Ἄνοιγε καὶ ξανάνοιγε τὸ διαβατήριο, ἐξετάζοντας τὶς σελίδες, περιμένοντας νὰ βρῆ κάτι στραβό. Ὅταν βεβαιώ-

θηκε πὼς τὸ διαβατήριο ἦταν ἐντάξει, ἔγινε πολὺ χαρούμενος. Μοῦ ἔδωσε μιὰ λεπτομερῆ ἀνάλυσι τῆς θέσεως τῆς Ἑνώσεως Κέντρου πάνω στὴ δικτατορία, στὴν ἀντίστασι καὶ στὴ γραμμὴ ποὺ ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσω στὸ ἐξωτερικό. Ὑπεγράμμισε τὴν ἀνάγκη νὰ κινητοποιηθοῦν οἱ Δυτικὲς δημοκρατίες. Ἤθελε ν' ἀναλάβω αὐτὴ τὴ σταυροφορία. Μ' ἐξουσιοδότησε ν' ἀντιπροσωπεύσω τὴν Ἕνωσι Κέντρου στὸ ἐξωτερικό. Μοὖδωσε τὴν εὐχή του. Μετὰ φύγαμε. Καθὼς κατέβαινα τὶς σκάλες πρὸς τὴν αὐλή, στράφηκα πίσω. Τὸν εἶδα νὰ χαμογελᾶ, κουνώντας τὰ χέρια του.

»Περάσαμε τὴ νύχτα ἑτοιμάζοντας τὶς ἀποσκευές μας καὶ στὶς 5.30 τὸ πρωΐ ἤμασταν στὸ ἀεροδρόμιο τοῦ Ἑλληνικοῦ. Μετὰ τὴν τυπικὴ διαδικασία καθήσαμε στὴν αἴθουσα ἀναμονῆς ἐπιβατῶν ἐξωτερικοῦ. Ξεμπλέξαμε λοιπὸν – καὶ τόσο εὔκολα; Ὄχι ἀκριβῶς. Δυὸ ἀστυνομικοὶ μὲ πολιτικὰ μὲ πλησίασαν. Τὸ διαβατήριό μου ἦταν ἐν τάξει, εἶπαν, ἀλλὰ σὰν τέως βουλευτής, χρειαζόμουν κάτι περισσότερο. Τὴν ὑπογραφὴ τοῦ συνταγματάρχη Λαδᾶ πὼς εἶμαι "ἐλεύθερος" γι' ἀναχώρησι. Εἶχα τὸ ἀπαραίτητο χαρτί; Βέβαια ὄχι καὶ ἤξερα πὼς τὰ πράγματα ἦσαν δύσκολα. Ἀπεφάσισα νὰ θυμώσω.

»"Καθὼς ξέρετε", εἶπα, "αὐτὸ τὸ διαβατήριο ἐκδόθηκε χθὲς βράδυ. Ἄχρηστα εἶναι τὰ διαβατήριά σας; Καὶ δὲν ἤξερε ἡ ἐκδίδουσα ἀρχὴ πὼς χρειαζόμουν κι' ἄλλη ἄδεια; Γιατί δὲ μὲ προειδοποίησαν; Πηγαίνετε νὰ ξυπνήσετε τὸν Πρωθυπουργό σας. Θέλω νὰ τοῦ μιλήσω".

»"Μὰ εἶναι πολὺ νωρὶς νὰ τὸν ξυπνήσωμε", εἶπε ὁ ἕνας ξαφνιασμένος.

»Ἐγὼ θύμωσα περισσότερο.

»"Τότε θὰ καλέσω συνέντευξι τύπου ἐδῶ καὶ θὰ πῶ στοὺς δημοσιογράφους τί ἰδέα ἔχω γιὰ τὴν κυβέρνησί σας".

»Ἔφυγαν γιὰ λίγα λεπτά. Πῆγαν νὰ τηλεφωνήσουν στοὺς προϊσταμένους τους καὶ νὰ πάρουν ὁδηγίες. Ὅταν γύρισαν, χαμογελοῦσαν καὶ ζήτησαν συγγνώμη.

»Καθὼς ἀπογειωνόταν τ' ἀεροπλάνο, ξημέρωνε στὴν Ἀττική. Ἡ Σοφία κάρφωσε τὸ βλέμμα της στὸ γαλάζιο οὐρανό.

»"Ἀγαπῶ τὴν Ἑλλάδα", εἶπε. Καὶ μετὰ βυθίστηκε στὴ σιωπή. Καὶ μεῖς τὴ μιμηθήκαμε».

Αποστρατείες των υπουργών

Στο μεταξύ ο Γ. Παπαδόπουλος έπαιρνε και άλλο απροσδόκητο μέτρο: πολιτικοποίησε την κυβέρνηση. Όλα τα μέλη της που ήταν στρατιωτικοί εν ενεργεία θα παραιτούνταν από τον στρατό.

Πράγματι, την 26η Δεκεμβρίου 1967 δημοσιευόταν στο Γ' τεύχος 460 της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως το διάταγμα της αποστρατείας του πρωθυπουργού Γ. Παπαδόπουλου και των Στ. Παττακού, Ν. Μακαρέζου. Προάγονταν στον ανώτερο βαθμό –ο Στ. Παττακός αποκτούσε τον βαθμό του υποστράτηγου ε.α., οι άλλοι δύο του ταξίαρχου ε.α.– και εγγράφονταν στα στελέχη της εφεδρείας.

Ο χειρισμός εκείνος υπήρξε εντυπωσιακός και θεωρήθηκε βήμα προς ομαλοποίηση. Στην πραγματικότητα πού οφειλόταν; Ασφαλώς εντασσόταν στο πλαίσιο της πολιτικής του Γ. Παπαδόπουλου για την άμβλυνση της αντίδρασης του εξωτερικού. Δημιουργούσαν την πλανερή προσδοκία ότι πράγματι η Δικτατορία απέβαλλε τη στρατιωτική επένδυση για ν' αφήσει την εξουσία στις πολιτικές δυνάμεις. Άλλο, όμως, ήταν το ισχυρότερο κίνητρό της: η εσωτερική πάλη στους κόλπους του καθεστώτος.

Ο Γ. Παπαδόπουλος, που δεν μπορούσε να περιοριστεί στον ρόλο του προκαθήμενου, έβλεπε ότι οι αντίζηλοί του αντλούσαν δύναμη από τη θέση τους στον στρατό. Ο καθένας είχε επαφή με μια ισχυρή μονάδα. Αν αποστρατεύονταν όλοι μαζί, για τον ίδιο –τον Γ. Παπαδόπουλο– δεν θα είχε καμία ιδιαίτερη σημασία, γιατί πριν από την 21η Απριλίου ήταν αξιωματικός γραφείου. Εκείνοι, όμως, θα πλήττονταν στις πηγές της δύναμής τους.

Το μέτρο δεν αφορούσε μόνο τους στρατιωτικούς υπουργούς αλλά και τους γενικούς γραμματείς των υπουργείων. Αλλά, όπως φαίνεται, με την αποστράτευση πρώτα των τριών ηγετικών στελεχών ο Γ. Παπαδόπουλος υπολόγιζε ότι θα άνοιγε τον δρόμο για την αποστράτευση χωρίς αντιδράσεις και των γενικών γραμματέων. Όσον αφορά την άμεση αντανάκλαση της απομάκρυνσης από τον στρατό των τριών πρώτων, ο Στ. Παττακός έχανε την οργανική επαφή του με το ΚΕΤ (άρματα) και ο Ν. Μακαρέζος με την ΚΥΠ. Δεν μπορούσαν, όμως, να διαμαρτυρηθούν, εφόσον ο Γ. Παπαδόπουλος πρώτος περιλαμβανόταν στους αποστρατευμένους.

Δεν μπορούσαν να φέρουν αντιρρήσεις και τα άλλα μέλη της Επαναστατικής Ομάδας που υπηρετούσαν ως γενικοί γραμματείς υπουργείων και οργανισμών, εφόσον είχαν προηγηθεί οι τρεις κορυφαίοι. Έτσι, ο Γ. Παπαδόπουλος τη 16η Φεβρουαρίου 1968 ολοκλήρωνε τον χειρισμό του και με Β. Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο υπ' αριθ. 59 φύλλο της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως*, αποστρατεύονταν «τη αιτήσει των» οι εξής αξιωματικοί:

α. Συνταγματάρχες:

Κ. Καρύδας, γεν. γραμματέας υπουργείου Δημοσίων Έργων.

Μ. Κωτσέλης, γεν. γραμματέας υπουργείου Εσωτερικών.

Ν. Γκαντώνας, υπουργείου Βορ. Ελλάδος.

Ι. Λαδάς, υπουργείου Δημοσίας Τάξεως.

Ι. Αναστασόπουλος, γεν. διευθυντής ΕΙΡ.

β. Αντισυνταγματάρχες:
Δ. Σταματελόπουλος, γεν. γραμματέας υπουργείου Συγκοινωνιών.
Κ. Παπαδόπουλος, υπουργείου Προεδρίας.
Α. Μέξης, υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας.
Κ. Ασλανίδης, γεν. γραμματέας Αθλητισμού.
Μ. Μπαλόπουλος, γεν. Γραμματέας ΕΟΤ.

Σε αποστρατεία επίσης τέθηκαν οι: πλοίαρχος Ι. Λαγωνίκας, γεν. γραμματέας υπουργείου Εμπορικής Ναυτιλίας, ταξίαρχος ΕΒΑ Α. Σκαρμαλιωράκης, αρχηγός Πολιτικής Αεροπορίας, αντισμήναρχος Ι. Παλαιολόγος, πρόεδρος Οργανισμού Απασχολήσεως και Ανεργίας.

Με την αποστράτευσή τους, οι αξιωματικοί αυτοί δεν έχασαν τελείως τη δύναμή τους. Ορισμένοι από τη νευραλγική θέση που κατείχαν διατηρούσαν πάντα δύναμη, όπως ο Ι. Λαδάς ως γενικός γραμματέας του υπουργείου Δημοσίας Τάξεως. Και κρατούσαν, μολονότι απόστρατοι, επαφή με τις παλιές μονάδες τους. Οπωσδήποτε, όμως, είχε εξασθενήσει το κύριο υλικό βάθρο τους. Και ο Γ. Παπαδόπουλος αποκτούσε ισχυρότερη θέση μέσα στο πλέγμα της εξουσίας, καραδοκώντας να καταφέρει νέο πλήγμα κατά των αντιπάλων του, έως ότου αποκτήσει τη μονοκρατορία.

Το νέο Σύνταγμα

Η αποκατάσταση της ισορροπίας των εσωτερικών δυνάμεων και η πολιτική έναντι του εξωτερικού επέβαλλε να επενδυθούν τα πράγματα με συνταγματική επίφαση. Από τα πρώτα του βήματα το στρατιωτικό καθεστώς αντιλαμβανόταν την ανάγκη να θεσπίσει νέο Σύνταγμα. Και μόνο η δημιουργία του θέματος άμβλυνε τις εσωτερικές και εξωτερικές αντιδράσεις κατά της Δικτατορίας, γεννώντας την εντύπωση ότι μετά την ψήφιση του Συντάγματος θα αποκαθίστατο η ομαλότητα, δηλαδή θα παρέδιδε ο στρατός την εξουσία στον λαό. Ήδη δε την 23η Μαΐου 1967 ο ίδιος ο βασιλιάς με διάγγελμά του κατά τη γέννηση του διαδόχου επιβεβαίωσε επίσημα την προσεχή ψήφιση νέου Συνταγματικού Χάρτη. Η περικοπή του βασιλικού διαγγέλματος έχει ως εξής:

> *«Μὲ μεγάλην συγκίνησιν σᾶς ἀναγγέλω τὴν γέννησιν τοῦ υἱοῦ μας, Διαδόχου τοῦ Θρόνου... Τὸ εὐτυχὲς γεγονὸς συμπίπτει μὲ διαβεβαίωσιν τὴν ὁποίαν ἔλαβον ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν σχετικῶς μὲ τὴν πρόοδον τῆς διαδικασίας ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος. Ἡ Ἐπιτροπὴ θὰ συγκροτηθῇ μέχρι τέλους τοῦ μηνὸς καὶ ἐντὸς ἑξαμήνου θὰ παραδώσῃ τὸ σχέδιον τοῦ νέου Συντάγματος εἰς τὴν Κυβέρνησιν ἡ ὁποία μετὰ τὴν τελικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ κειμένου θὰ τὸ ὑποβάλῃ ὑπὸ τὴν κύρωσιν τοῦ λαοῦ διὰ δημοψηφίσματος...»*

Στις 30 Μαΐου καταρτίσθηκε 20μελής επιτροπή για την αναθεώρηση, η οποία είχε ως πρόεδρο τον Χ. Μπιτρέλια, επίτιμο πρόεδρο του Συμβουλίου Επικρατείας, και μέλη γνωστούς δικαστικούς, καθηγητές πανεπιστημίου και δικηγόρους (Γ. Μαριδάκη, Δ. Μασόπουλο, Κ. Κάντια, Ι. Μανιάτη, Η. Κυριακόπουλο, Μ. Δένδια, Μ. Σταυρόπουλο, Δ. Μαγγιώρο, Ι. Παπαβλαχόπουλο, Κ. Γεωργόπουλο, Θ. Τσάτσο, Γ. Οικονομόπουλο, Π. Ζήση, Δ. Αποστολίδη, Αγ. Τσουκάλα, Αλ. Κουκλέλη, Επ. Πειραλιά). Στις 16 Ιουνίου συνήλθε σε πρώτη δημόσια συνεδρίαση η επιτροπή και ο πρόεδρος Χ. Μπιτρέλιας τόνισε:

> *«Ἡ χώρα διῆλθεν ἀπὸ μείζονα πολιτικὴν κρίσιν ἡ ὁποία ἤγαγεν εἰς ἀποσύνθεσιν τὸ κράτος. Πρώτιστον μέλημα τῆς Ἐπιτροπῆς θὰ εἶναι ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐννοίας τῆς δημοσίας ἐξουσίας».*

Τα περί λαϊκής συμμετοχής

Αμέσως μετά το βασιλικό κίνημα, η επιτροπή συνήλθε τη 16η Δεκεμβρίου 1967 σε δημόσια συνεδρίαση με παρουσία της κυβερνητικής τριανδρίας. Ο πρόεδρος δήλωσε ότι την 23η Δεκεμβρίου θα παραδοθεί το σχέδιο του Συντάγματος στην κυβέρνηση. Και πράγματι η παράδοση έγινε εκείνη την ημέρα πανηγυρικά. Παραλαμβάνοντας από τον Χ. Μπιτρέλια το σχέδιο ο Γ. Παπαδόπουλος, ανακοίνωσε ότι το δημοψήφισμα θα διεξαχθεί μεταξύ 21ης Απριλίου - 15ης Σεπτεμβρίου 1968. Και τη 16η Μαρτίου 1968 δόθηκε στη δημοσιότητα το σχέδιο.

Το καθεστώς θέλησε να κάνει επίδειξη ευρείας δημοκρατικότητας στις διαδικασίες για τη σύνταξη του νέου Συντάγματος. Κάλεσε όλο τον λαό να λάβει μέρος σε δημόσιες συζητήσεις. Και δημοσίευσε στις εφημερίδες έντυπα στα οποία παρέθετε τα συγκεκριμένα άρθρα που ίσχυαν με το Σύνταγμα του 1952, το κείμενο των αντίστοιχων άρθρων της επιτροπής Μπιτρέλια και χώρο για να σημειώσει οποιοσδήποτε τη γνώμη του στα επίμαχα άρθρα. Ο κάθε αναγνώστης εφημερίδας δεν είχε παρά να ψαλιδίσει αυτό το απόκομμα και, αφού παραθέσει τη γνώμη του, να το ταχυδρομήσει στα γραφεία της Επιτροπής Συντάγματος (Ζαλοκώστα 3).

Υποτίθεται ότι έτσι η συμμετοχή του λαού στη σύνταξη του Συντάγματος γινόταν άμεση. Και, από μια άποψη, έδινε στους ίδιους τους κυβερνώντες τη δυνατότητα να σφυγμομετρούν τις διαθέσεις του κοινού και να ξέρουν πού βαδίζουν, ενώ πρόσφερε άλλη μια απόδειξη για τις δημοκρατικές προθέσεις του καθεστώτος. Στην πραγματικότητα, όμως, επρόκειτο βέβαια για άλλο ένα χωριό Ποτέμκιν. Και καμία σημασία δεν είχαν οι διατυπούμενες γνώμες του λαού, ούτε για τους επιφανείς νομικούς που δέχθηκαν να συνδέσουν το όνομά τους με αυτή την υπόθεση –με την απόφαση πάντως να προσφέρουν ένα σχέδιο όπως αυτοί το ήθελαν– ούτε για τους κυβερνώντες.

Συνεχείς τροποποιήσεις

Πάντως το σχέδιο Μπιρέλια θεωρήθηκε από το καθεστώς πολύ τολμηρό και υπέρ το δέον φιλελεύθερο. Γι' αυτό, με το πρόσχημα των υποδείξεων του λαού, το Υπουργικό Συμβούλιο σε μια σειρά από μακρές συζητήσεις, υπό την αιγίδα του Γ. Παπαδόπουλου, το τροποποίησε ριζικά.

Την 11η Ιουλίου 1968, ο πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος παρέδωσε στη δημοσιότητα το νέο κείμενο του Συντάγματος, προσδιορίζοντας ότι το δημοψήφισμα θα γινόταν την 29η Σεπτεμβρίου. Αλλά και το κείμενο αυτό θεωρήθηκε υπερβολικά τολμηρό από πολλούς αξιωματικούς. Για να κατευνασθούν, έγινε νέα αναθεώρηση από την κυβέρνηση και τελικά το οριστικό κείμενο –αυτό που υποτίθεται ότι θα τεθεί υπό την κρίση του λαού κατά το δημοψήφισμα– δημοσιεύτηκε τη 16η Σεπτεμβρίου 1968.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, παρ' όλες τις προσπάθειες του καθεστώτος να συμμετέχουν οι πολιτικοί στη δημόσια συζήτηση, εκείνοι τήρησαν στάση παγερής αδιαφορίας. Σύνθημα άλλωστε του πολιτικού κόσμου ήταν να αγνοηθεί αυτό τούτο το νέο Σύνταγμα. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε ο Ευ. Αβέρωφ, ο οποίος στην εφημερίδα *Ακρόπολις* των Αθηνών της 18ης Αύγουστου 1968 δημοσίευσε σχετικό άρθρο με τίτλο «Ανάγκη ειλικρινείας». Αλλά επρόκειτο για άρθρο από άκρου εις άκρον επικριτικό. Στις 16 Σεπτεμβρίου εξάλλου, ο πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος ανακοίνωσε ότι «θα απελύοντο μετά 8 ημέρας οι κρατούμενοι διά διαφόρους λόγους και θα έχουν την ευχέρειαν να κινηθούν μεθ' ημών οι τέως πολιτικοί οι οποίοι ευρίσκονται υπό περιορισμόν».

Έκανε όμως μια προειδοποίηση:

> *«Ἐλπίζω ὅτι δὲν θὰ συνεχίσουν τὰς ἐσφαλμένας των ἐνεργείας ὥστε νὰ μὲ ἐξαναγκάσουν νὰ προβῶ εἰς τὸν ἐκ νέου περιορισμόν των».*

Και πρόσθεσε:

> *«Ἔχομεν ἀκόμη ἀνάγκην τοῦ γύψου. Δὲν ἔχουν ἐπουλωθῆ ἀκόμη τὰ τραύματα».*

Στις 23 Σεπτεμβρίου αφέθηκαν πράγματι ελεύθεροι οι Π. Κανελλόπουλος, Γ. Παπανδρέου, Δ. Παπασπύρου, Ι. Διαμαντόπουλος, Γ. Ράλλης, Γ. Μαύρος, Σ. Αλαμανής. Αλλά, φυσικά, δεν είχαν ούτε δυνατότητα ούτε χρονικά περιθώρια –έξι ημέρες πριν από το δημοψήφισμα– για οποιαδήποτε ζύμωση.

Η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος

Το καθεστώς έκανε το παν για να διαφημίσει το δημοψήφισμα. Αλλά και μόνο το πρωτάκουστο γεγονός ότι προσερχόταν στις κάλπες ο λαός υπό στρατιωτικό νόμο δίνει το μέτρο της γνησιότητάς του. Οπωσδήποτε την 29η Σεπτεμβρίου η υποθέ-

μενη ετυμηγορία έγινε, με αναγκαστικά αθρόα συμμετοχή των εκλογέων. Τα αποτελέσματα ήταν αντανάκλαση των συνθηκών που επικρατούσαν:

Εγγεγραμμένοι	6.516.285	
Εψήφισαν	5.048.981	
Έγκυρα	5.030.466	(99,63%)
Άκυρα	18.515	(0,37%)
Ναι	4.638.543	(91,87)
Όχι	391.923	(7,76%)
Αποχή	1.467.304	(22,5%)

Όσον αφορά την ουσία –τον τρόπο με τον οποίο διεξήχθη η πρώτη εκείνη προσφυγή στις κάλπες επί Δικτατορίας–, είναι έγκυρη και χαρακτηριστική μια σοβαρή μαρτυρία: του Βαν ντερ Στουλ, παρατηρητή του Συμβουλίου της Ευρώπης, ο οποίος κατά τη συνεδρίαση του Συμβουλίου τον Ιανουάριο του 1969 έκανε την εξής έκθεση:

«Σύμφωνα μὲ τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 361 ἀπόφασί της βασισμένη στὶς ὑποσχέσεις μελῶν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως στὸν προκάτοχό μου κ. Σίγκμαν καὶ στὸν κ. Σίλκιν, κατὰ τὴν ἐπίσκεψί τους στὴν Ἑλλάδα τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1967, ἡ Σύνοδος ἀπεφάσισε νὰ ζητήση ἐγγυήσεις, ὅπως τὸ δημοψήφισμα γιὰ τὸ σύνταγμα "ὀργανωθῆ κάτω ἀπὸ κατάλληλες συνθῆκες, ὥστε νὰ δοθῆ ἡ εὐχέρεια σὲ ὅλους νὰ ὀργανώσουν ἐλεύθερα καὶ δημοκρατικὰ τὸν προεκλογικό τους ἀγῶνα". Πρέπει νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ ὅρος αὐτὸς δὲν ἐκπληρώθηκε οὔτε κατὰ προσέγγισι. Ἡ διεξαγωγὴ τοῦ δημοψηφίσματος ἔγινε κάτω ἀπὸ στρατιωτικὸ νόμο. Κατὰ τὴ διάρκεια ἐπισκέψεώς μου στὴν Ἑλλάδα τὸν Ἀπρίλιο 1968, σὲ ἐρώτησί μου, ἐὰν ὁ στρατιωτικὸς νόμος θὰ ἀρθῆ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προεκλογικῆς περιόδου καὶ κατὰ τὴν ἴδια τὴν ἡμέρα τοῦ δημοψηφίσματος, διάφορα μέλη τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως μοῦ ἔδωσαν ἀντιφατικὲς ἀπαντήσεις. Ὁ ὑπουργὸς ἐξωτερικῶν κ. Πιπινέλης μὲ διεβεβαίωσε πὼς τὸ δημοψήφισμα θὰ εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθερο καὶ ἔντιμο. Κατὰ τὴν προσωπική του γνώμη, εἶπε, ἡ κατάστασις πολιορκίας θὰ πρέπει νὰ ἀρθῆ κατὰ τὸ δημοψήφισμα. Ἡ πραγματικότης ὅμως ὑπῆρξε διαφορετική».

Καμιά ευκαιρία στους πολιτικούς

»Στὴν ἔκθεσί μου τοῦ Μαΐου (ἔγγρ. 2384) περιέγραψα τὴ δημοσία συζήτησι γιὰ τὸ πρῶτο σχέδιο συντάγματος ποὺ παρασκευάσθηκε ἀπὸ ἐπιτροπὴ δικηγόρων. Θεωρητικὰ κάθε Ἕλληνας εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφρά-

ση τὴ γνώμη του γιὰ τὸ σχέδιο ἀποστέλλοντας στὴν κυβέρνησι ἐπιστολή, ποὺ γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ δημοσιεύονταν στὶς ἐφημερίδες. Ἐπίσης στὴν ἴδια ἔκθεσι ἐξήγησα τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν μποροῦσα νὰ θεωρήσω τὴ διαδικασία αὐτὴ σὰν γνήσια καὶ σοβαρὴ δημοκρατικὴ συζήτησι.

»Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς "συζητήσεως" τοῦ συντάγματος δὲν παρασχέθηκε πραγματικὴ εὐκαιρία στοὺς πολιτικοὺς ἀρχηγοὺς καὶ στὰ πολιτικὰ κόμματα νὰ ἐκθέσουν ἐλεύθερα τὶς ἀπόψεις τους. Δὲν ἐπιτράπηκε οὔτε μιὰ συνάντησις τῶν πολιτικῶν κομμάτων γιὰ νὰ συζητηθῆ τὸ σχέδιο τοῦ συντάγματος. Καταβλήθηκε κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀπομόνωσι τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν ἀπὸ τὸ λαό. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτούς, ὅπως ἐπίσης μερικὲς σημαίνουσες πολιτικὲς προσωπικότητες, ἦσαν φυλακισμένοι, ἐκτοπισμένοι ἢ σὲ κατ' οἶκο περιορισμό. Πολλοὶ ἦσαν κάτω ἀπὸ συνεχῆ ἀστυνομικὴ ἐπιτήρησι. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ συνάγεται ὅτι δὲν ὑπῆρχε δυνατότης ὀργανώσεως ἀντιπολιτεύσεως πάνω στὸ δημοψήφισμα.

»Δὲν ἔγινε ἐπιτρεπτὴ ἡ δημοσίευσις δυσμενῶν σχολίων γιὰ τὸ σχέδιον τοῦ συντάγματος, μὲ μόνη ἐξαίρεσι ἕνα ἄρθρο τοῦ κ. Ε. Ἀβέρωφ, ἀποσπάσματα τοῦ ὁποίου περιλαμβάνονται στὴν ἔκθεσί μου τοῦ Σεπτεμβρίου (ἔγγρ. 2467). Σὲ ὡρισμένες μάλιστα περιπτώσεις ἡ προσπάθεια δημοσιεύσεως τέτοιων σχολίων τιμωρήθηκε μὲ ἐκτόπισι. Ἡ κατάπνιξις κάθε ἀντιθέσεως ἔφθασε σὲ τέτοιο σημεῖο, ποὺ μιὰ Ἀμερικανίδα περιηγήτρια καταδιώχθηκε μέχρι τὴν Ἀμερικανικὴ Πρεσβεία, ἐπειδὴ στὸ αὐτοκίνητό της εἶχε ἀναγράψει τὴ λέξι ΟΧΙ. Φαίνεται πὼς τὸ ΟΧΙ αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ μοναδικὸ ποὺ ἔμελλε νὰ κάμη τὴν ἐμφάνισί του στὴν Ἀθήνα.

»Εἶναι ἀλήθεια πὼς μερικοὶ πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ δύο πρώην Πρωθυπουργοὶ κ.κ. Γεώργιος Παπανδρέου καὶ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἀφέθηκαν ἐλεύθεροι στὶς 23 Σεπτεμβρίου 1968, ἕξ ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὸ δημοψήφισμα. Ἀλλὰ ἀναγγέλλοντας τὴν ἀπόλυσί τους, σ' ἕνα λόγο του στὶς 16 Σεπτεμβρίου 1968, ὁ πρωθυπουργὸς κ. Παπαδόπουλος εἶπε: "Ἐλπίζω ὅτι δὲν θὰ συνεχίσουν τὰς ἐσφαλμένας των ἐνεργείας ὥστε νὰ μὲ ἐξαναγκάσουν νὰ προβῶ εἰς τὸν ἐκ νέου περιορισμόν των" καὶ προσέθεσε ὅτι δὲν πρόκειται νὰ διαταράξη τὴν "γαλήνην καὶ ἠρεμίαν" τοῦ λαοῦ ἐλευθερώνοντας τοὺς "κρατουμένους κομμουνιστάς". Τὸ ἴδιο ἴσχυσε γιὰ τοὺς ἀποταχθέντας καὶ ἐξορισθέντας ἀξιωματικούς, ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸ ἀποτυχημένο βασιλικὸ ἀντιπραξικόπημα. Εἶναι φυσικὸ ὅτι οἱ παραπάνω πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ ποὺ ἀφέθηκαν ἐλεύθεροι λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὸ δημοψήφισμα δὲν εἶχαν καμμιὰ δυνατότητα συμμετοχῆς σὲ ἀντιπολιτευτικὴ δρᾶσι.

Μονόπλευρη προπαγάνδα

»Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς στοὺς δέκα ἑπτὰ μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ δημοψήφισμα, εἶχε ὑποβληθῆ σὲ μιὰ τρομερὰ μονόπλευρη ἐπίσημη ἐκστρατεία προπαγάνδας ἀπὸ τὴν κυβέρνησι, ποὺ μονοπωλιακὰ χρησιμοποίησε ὅλα τὰ μέσα ἐνημερώσεως καὶ κατέπνιξε κάθε ἀντιπολιτευτικὴ ἐνέργεια. Ὅπως ἀνέφερα στὴν ἔκθεσί μου τοῦ Σεπτεμβρίου, ἐξακολουθητικὰ εἶχα λάβει ἀναφορὲς σχετικὰ μὲ τὴν πίεση ποὺ ἀσκήθηκε σὲ βάρος παραγόντων στὰ χωριὰ γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἐπιρροή τους γιὰ τὴν ἐξασφάλισι σίγουρης πλειοψηφίας, ὑπὲρ τοῦ συντάγματος στὰ χωριά τους.

»Ἡ συμμετοχὴ στὸ δημοψήφισμα ἔγινε ὑποχρεωτικὴ μὲ τὸ κυβερνητικὸ διάταγμα τῆς 19 Σεπτεμβρίου 1968 γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνες καὶ Ἑλληνίδες ἡλικίας 21 μέχρι 70 ἐτῶν, ποὺ διέμεναν σὲ ἀκτίνα πεντακοσίων χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ ἐκλογικὸ κέντρο στὸ ὁποῖο ἦσαν ἐγγεγραμμένοι. Ἡ ποινὴ γιὰ τὴν παραβίασι τῆς παραπάνω διατάξεως, ἦταν φυλάκισις μέχρις ἑνὸς χρόνου, πρόστιμο, ἀνάκλησις ἀδείας ἐργασίας ἢ ὁδηγήσεως ἢ ἄρνησις ἐκδόσεως νέου διαβατηρίου ἢ ἀστυνομικῆς ταυτότητος.

»Στὴν ἔκθεσί μου, ποὺ ὑπέβαλα στὴ Σύνοδο πρὶν ἀπὸ τὸ δημοψήφισμα, ἐκτιμώντας ὅλες αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἐξέφρασα τὴν ἀκόλουθη ἄποψι: "Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι κατὰ τὸ δημοψήφισμα τῆς 29 Σεπτεμβρίου θὰ ὑπάρξη μιὰ ἄνετη πλειοψηφία ὑπὲρ τοῦ συντάγματος". Ἀλλὰ λογαριάζοντας τὶς συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες προπαρασκευάσθηκε τὸ δημοψήφισμα δήλωσα ὅτι: "Μιὰ πλειοψηφία ὑπὲρ τοῦ σχεδίου τοῦ νέου συντάγματος στὸ δημοψήφισμα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν ψῆφος ἐμπιστοσύνης στὴν σημερινὴ κυβέρνησι".

Προεξοφλημένο αποτέλεσμα

»Στὴν ἀπόφασί της ὑπ' ἀριθμ. 385 ἡ Σύνοδος δήλωσε ὅτι "οἱ συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στοὺς μῆνες ποὺ προηγήθηκαν τοῦ δημοψηφίσματος καθιστοῦσαν μιὰ ἐλεύθερη καὶ δημοκρατικὴ προεκλογικὴ ἐκστρατεία ἀδύνατη. Σύμφωνα μὲ τὶς διακηρύξεις τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, τὸ δημοψήφισμα θὰ διεξαγόταν κάτω ἀπὸ τὸν στρατιωτικὸ νόμο τῆς 21 Ἀπριλίου 1967 καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι ἀδύνατο νὰ θεωρηθῆ σὰν ἐλεύθερη ἔκφρασις τῆς λαϊκῆς θελήσεως".

»Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ δημοψηφίσματος ἦταν προεξοφλημένο. Σχεδὸν τὰ 92 τοῖς ἑκατὸ τῶν ψηφοφόρων ψήφισαν ΝΑΙ σὲ ἀντιπαράθεσι ἑνὸς ποσοστοῦ 8 τοῖς ἑκατὸ ποὺ ψήφισε ΟΧΙ. Ἀλλὰ οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ δὲν ἔχουν τόση σημασία ὅση τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀποχὴ ἔφθασε τὰ 22,5 τοῖς

ἑκατὸ τῶν ἐκλογέων καὶ ἡ ἀναλογία τῶν ψήφων στὴν περιοχὴ Ἀθηνῶν παρουσίασε ἕνα ποσοστὸ 77,3 τοῖς ἑκατὸ μόνον ὑπὲρ τοῦ συντάγματος, ἐνῶ στὶς ἐπαρχίες τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ ἀνέβηκε σὲ 96,4 τοῖς ἑκατό. Ἡ μεγάλη ἀποχὴ ἀρχικὰ ἀποδόθηκε στὴν μετανάστευσι. Ἀλλὰ σιωπηρὰ ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς ἐγκαταλείφθηκε ἀμέσως. Ὁ κ. Σταματόπουλος, ἐκπρόσωπος τῆς κυβερνήσεως, ὑπεστήριξε ὅτι τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἀποχῆς εἶναι φυσιολογικὸ σὲ σύγκρισι μὲ δεδομένα προηγουμένων ἐκλογῶν. Μιὰ τέτοια ὅμως σύγκρισις εἶναι ἀπαράδεκτη μὲ βάσι τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ δημοψήφισμα τῆς 29 Σεπτεμβρίου ἀσκήθηκε ἔντονη ἠθικὴ πίεσις συνοδευμένη μὲ τὴν ἀπειλὴ φυλακίσεως, ἀπωλείας πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ στερήσεως ἐργασίας. Ἀκόμα κι ἂν παραγνωρίσουμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, τὸ ποσοστὸ ἀποχῆς ἦταν ἐξαιρετικὰ μεγάλο σὲ παραβολὴ μὲ τὸ 13,3 τοῖς ἑκατὸ στὸ δημοψήφισμα τοῦ 1946 – ἕνα ποσοστὸν ποὺ ἦταν 50 τοῖς ἑκατὸ σχεδὸν χαμηλότερο.

»Ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς κυβερνήσεως κ. Παττακός, 15 ἡμέρες μετὰ τὸ δημοψήφισμα, ἀνήγγειλε πὼς οἱ Ἕλληνες ἐκλογεῖς ποὺ δὲν θὰ λάβαιναν μέρος στὸ δημοψήφισμα ὤφειλαν νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἀποχή τους ἐκθέτοντας τοὺς λόγους τους "γραπτῶς" στὴν ἀστυνομία. Σὰν δικαιολογητικὰ στοιχεῖα θὰ μποροῦσαν νὰ προσαχθοῦν ἰατρικὰ πιστοποιητικά. Τὰ ἔγγραφα θὰ ἐξετάζονταν ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους Εἰσαγγελεῖς ποὺ θὰ ἀπεφάσιζαν ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀσκηθῆ ποινικὴ δίωξις.

»Ὅσον ἀφορᾶ στὴ διεξαγωγὴ τοῦ δημοψηφίσματος διατυπώθηκαν παράπονα ὅτι οἱ ψηφοφόροι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκλέξουν μεταξὺ ἀφθονίας ψηφοδελτίων μὲ τὸ ΝΑΙ καὶ ἑνὸς ἢ δύο ψηφοδελτίων μὲ τὸ ΟΧΙ. Πληροφορήθηκα ἐπίσης ὅτι, σὲ ὡρισμένα τουλάχιστον ἐκλογικὰ τμήματα, δὲν ἐπιτρεπόταν στοὺς ψηφοφόρους νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ εἰδικὸ παραβάν. Φαίνεται ἐπίσης πώς, σὲ ὡρισμένες περιπτώσεις τὰ ἀποτελέσματα τῆς ψηφοφορίας ἔχουν νοθευθῆ. Εἶναι πάντως δύσκολο νὰ ἐξακριβωθῆ ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκαν τέτοιες μέθοδοι. Τὰ τελικὰ ἀποτελέσματα ἀνακοινώθηκαν ἀρκετὰ καθυστερημένα. Ὁ συνάδελφος τῆς Συνόδου Δόκτωρ Μίλλερ (ἀντιπρόσωπος τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου) ποὺ προσκλήθηκε νὰ παρακολουθήση τὸ δημοψήφισμα ἔκαμε τὸ ἑξῆς σχόλιο: "Ὁ λαὸς ὑπέστη ἐκβιασμοὺς γιὰ νὰ ψηφίση ΝΑΙ... ἀλλὰ πιστεύω πὼς τὸ κακὸ εἶχε γίνει ἀπὸ πρὶν καὶ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐπετράπηκε ὠργανωμένη ἀντιπολίτευσις στὸ δημοψήφισμα"».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΦΥΛΛΟ ΣΥΚΗΣ

ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ • Η ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΞΟΥΣΙΑ • ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ • ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ • ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ • Ο Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΥΨΩΝΕΙ ΤΗ ΦΩΝΗ • ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ • «ΑΥΤΟΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΕΙΛΙΚΡΙΝΕΙΣ» • ΜΑΧΗΤΙΚΟ ΔΙΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ • ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΔΙΕΝΕΞΕΙΣ ΣΥΓΚΛΟΝΙΣΑΝ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ • Ο Ι. ΛΑΔΑΣ ΠΑΡΑΜΕΡΙΖΕΤΑΙ • ΜΙΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΤ. ΠΑΤΤΑΚΟΥ • Ο Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΣΥΝΕΧΙΖΕΙ ΤΗΝ ΚΥΜΑΙΝΟΜΕΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΡΚΩΣ ΚΕΡΔΙΖΕΙ ΕΔΑΦΟΣ

ΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ το καθεστώς το χαρακτήρισε πανηγυρικά ως έγκριση της Δικτατορίας από τον ελληνικό λαό. Τα μεσάνυχτα ακόμα της ίδιας μέρας ο γενικός διευθυντής Τύπου Β. Σταματόπουλος δήλωσε στους ξένους δημοσιογράφους στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας: «Από τα μέχρι τούδε αποτελέσματα προκύπτει ότι η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού παρέχει την ανεπιφύλακτο υποστήριξή της προς την Επανάσταση και την κυβέρνηση. Ουδεμία υπάρχει αμφιβολία ότι η Επανάσταση και η κυβέρνηση διαθέτουν τη δεδηλωμένη εμπιστοσύνη του ελληνικού λαού».

Και την επομένη, 30ή Σεπτεμβρίου, σε διάγγελμά του ο πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος τόνιζε:

> *«Εὐχαριστῶ τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν διὰ τὴν λαμπρὰν ἐπιδοκιμασίαν τῆς ἐπαναστάσεως τῆς 21 Ἀπριλίου. Μὲ τὴν χθεσινὴν θριαμβευτικὴν ὑπερψήφισιν τοῦ νέου Συντάγματος, τῆς προσέδωσε λαϊκὸν χρῖσμα, ὅμοιον τοῦ ὁποίου εἰς ἐπιβλητικότητα οὐδεμία ποτὲ κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος ἐξησφάλισε... Ἡ ὑπερψήφισις τοῦ Συντάγματος σημαίνει ὑπερψήφισιν τῆς Ἐπαναστάσεως...»*

Και παρείχε τη διαβεβαίωση:

> *«Ἡ Ἐπανάστασις τῆς 21 Ἀπριλίου... εἰσέρχεται τώρα εἰς τὴν δευτέραν φάσιν της: Τὴν ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ νέου Συντάγματος διακυβέρνησιν τῆς χώρας, ἕως ὅτου ἐξασφαλισθῆ ἀρτία, πλήρης καὶ ἀποδοτικὴ λει-*

τουργία ὅλων τῶν θεσμῶν... Ἡ ἀναστολὴ ὡρισμένων ἐκ τῶν ἄρθρων του εἶναι μόνον προσωρινὴ καὶ ἡ δημοκρατία θὰ διευρύνεται μὲ τὴν πάροδον ἑκάστης ἡμέρας...»

Επί 5 χρόνια, αυτό θα ήταν το σύνθημα του καθεστώτος που αποτελούσε το επιδεικνυόμενο φύλλο συκής της Δικτατορίας, με σκοπό να αμβλύνει τις εναντίον του αντιδράσεις τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό. Χειρισμός επιτυχής, γιατί γεννούσε την προσδοκία της βαθμιαίας επανόδου στη συνταγματική νομιμότητα. Και γιατί υπέβαλλε την ιδέα –η οποία διατηρήθηκε επί ορισμένο διάστημα–, σε πολλούς που είχαν άγνοια των πραγμάτων, ότι πράγματι το καθεστώς είχε αποκτήσει λαϊκή βάση.

Τέταρτη εξουσία: Ο στρατός

Αυτό όμως το ίδιο το Σύνταγμα του 1968, που υπετίθετο ότι στην εφαρμογή του απέβλεπε η Δικτατορία, τι περιεχόμενο είχε; Προέβλεπε ως πολίτευμα τη Βασιλευόμενη Δημοκρατία. Αλλά στην ουσία ήταν ένα χωριό Ποτέμκιν της στρατιωτικής απολυταρχίας, η οποία θα διαιωνιζόταν υπό νέα μορφή. Και, πράγματι, εισήγαγε τρεις νέους βασικούς θεσμούς, οι οποίοι ανέτρεπαν κάθε επίφαση λαϊκής κυριαρχίας.

Πρώτος θεσμός ήταν η αυτονομία του στρατού, που τον καθιστούσε τέταρτη ανεξάρτητη εξουσία, η οποία δεν ελέγχεται από την εκλεγμένη πολιτική εξουσία. Ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης στις ένοπλες δυνάμεις, ο υπουργός Εθνικής Αμύνης, δεν έχει δικαίωμα ούτε καν μεταθέσεις να ενεργεί, που εκτελούνται αποκλειστικά κατ' απόφαση υπηρεσιακών συμβουλίων, δηλαδή απαρτιζομένων από αξιωματικούς. Το ίδιο ισχύει για τις προαγωγές και τις αποστρατείες.

Το άρθρο 131 του Συντάγματος 1968 ορίζει ρητά:

«1. Αἱ προαγωγαὶ καὶ ἀποστρατεῖαι τῶν μονίμων ἀξιωματικῶν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων ἐνεργοῦνται διὰ Βασιλικοῦ Διατάγματος, ἐκδιδομένου προτάσει τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης, μετὰ προηγουμένην ἀπόφασιν ὑπηρεσιακῶν συμβουλίων, συγκροτουμένων ἐξ ἀξιωματικῶν, ὡς ὁ νόμος ὁρίζει.

»2. Ἐὰν ὁ Ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης διαφωνῇ πρὸς τὴν ἀπόφασιν τοῦ συμβουλίου, δύναται ἐντὸς ἀποκλειστικῆς προθεσμίας δέκα πέντε ἡμερῶν ἀπὸ τῆς πρὸς αὐτὸν ἀνακοινώσεως τῆς ἀποφάσεως, νὰ παραπέμψῃ ταύτην εἰς δευτεροβάθμιον συμβούλιον μείζονος συνθέσεως ἐξ ἀνωτάτων ἀξιωματικῶν.

»3. Αἱ τοποθετήσεις καὶ μεταθέσεις τῶν ἀνωτέρων καὶ ἀνωτάτων ἀξιωματικῶν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων ἐνεργοῦνται ὑπὸ ὑπηρεσιακῶν

συμβουλίων συγκροτουμένων ἐξ ἀνωτάτων ἀξιωματικῶν, ὡς ὁ νόμος ὁρίζει.

»4. Αἱ κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος ἄρθρου ἀποφάσεις τῶν συμβουλίων εἶναι ὑποχρεωτικαὶ διὰ τὸν Ὑπουργὸν Ἐθνικῆς Ἀμύνης, αἱ δὲ εἰς ἐκτέλεσιν αὐτῶν διοικητικαὶ πράξεις δὲν ὑπόκεινται εἰς προσβολὴν ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας».

Είναι χαρακτηριστικές οι λεπτομέρειες που περιλαμβάνει αυτό το άρθρο –μέχρι του καθορισμού και των χρονικών ορίων– που κατά κανόνα αποτελούν θέματα νόμων και διαταγμάτων και όχι του Συντάγματος. Αλλά το καθεστώς ήθελε να εξασφαλίσει την αυτονομία του στρατού από το παραμικρό ίχνος αμφισβήτησης που μπορούσε να προκληθεί στο μέλλον.

Πέραν τούτου, όμως, το Σύνταγμα προσέδιδε στις ένοπλες δυνάμεις και άλλες αποστολές. Όπως π.χ. την αντιμετώπιση των «εσωτερικών εχθρών». Η αυτόνομη λοιπόν δύναμη που κατείχε τα όπλα είχε πια νόμιμο δικαίωμα να κατεβάζει τα άρματά της επεμβαίνοντας στην πολιτική ζωή. Τόσο μάλλον όσο διοικείται αμέσως από τον αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων και όχι από την κυβέρνηση. Το άρθρο 129 πράγματι όριζε:

«1. Αἱ ἔνοπλοι δυνάμεις ἀποτελοῦνται ἐκ τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς, θαλάσσης καὶ ἀέρος καὶ ἔχουν ὡς ἀποστολὴν τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς Ἐπικρατείας καὶ τοῦ κρατοῦντος πολιτειακοῦ καὶ κοινωνικοῦ καθεστῶτος ἔναντι ἐξωτερικῶν ἢ ἐσωτερικῶν ἐχθρῶν.

»2. Ἡ διοίκησις τῶν ἐνόπλων δυνάμεων ἀσκεῖται ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως διὰ τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Οὗτος ὡς καὶ οἱ Ἀρχηγοὶ Στρατοῦ Ξηρᾶς, Θαλάσσης καὶ Ἀέρος ἐπιλέγονται, μεταξὺ τῶν συγκεντρούντων τὰ κατὰ νόμον προσόντα, ὑπὸ Ἀνωτάτου Συμβουλίου Ἐθνικῆς Ἀμύνης, συγκροτουμένου ὡς ὁ νόμος ὁρίζει».

Και, για να εξασφαλισθεί το πνεύμα των στρατιωτικών, ώστε να είναι έτοιμοι πάντα να υπακούσουν στις διαταγές για την επέμβαση, το άρθρο 130 προέβλεπε:

«Ἡ ἀποστολὴ καὶ ἡ ἰδιότης τοῦ στρατιωτικοῦ ἀντίκειται ἀπολύτως πρὸς ἰδεολογίας σκοπούσας τὴν ἀνατροπὴν ἢ τὴν ὑπονόμευσιν τοῦ ὑφισταμένου πολιτειακοῦ ἢ κοινωνικοῦ καθεστῶτος, ἢ τὴν ἄμβλυσιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων, ἢ συνδεδεμένας πρὸς τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ προγράμματα κομμάτων τεθέντων ἐκτὸς νόμου.

Συνεπώς ο αξιωματικός οφείλει να έχει ιδεολογία σύμφωνη με τις αρχές των κομμάτων που λειτουργούν και όχι εκείνων που έχει απαγορευθεί –στο δεδομένο χρόνο– η λειτουργία τους. Αλλιώς, βέβαια, εκδιώκεται από τον στρατό...

Το Συνταγματικό Δικαστήριο

Αλλά ποιος αποφασίζει ποια κόμματα θα επιτρέπεται να λειτουργούν και ποια θα τίθενται εκτός νόμου; Εδώ υπεισέρχεται ο δεύτερος καινοφανής θεσμός, το Συνταγματικό Δικαστήριο. Μια νέα υπερεξουσία που θα είχε υπό τον απεριόριστο έλεγχό της την πολιτική ζωή. Θα αποφάσιζε ποια κόμματα και ποιοι πολίτες έχουν δικαίωμα να πολιτευτούν, και θα διέλυε κόμματα, ή θα κήρυσσε έκπτωτους τους βουλευτές κατά βούληση. Φυσικά, τα μέλη του παντοδύναμου αυτού Σώματος θα διορίζονταν ισόβια από το δικτατορικό καθεστώς.

Το άρθρο 106 του Συντάγματος καθόριζε τις δικαιοδοσίες του Συνταγματικού Δικαστηρίου, οι οποίες ήταν εκπληκτικές:

«Τὸ Συνταγματικὸν Δικαστήριον ἀποφασίζει:

»α. Ἐπὶ προσφυγῶν κατὰ νομοθετικῶν ἢ διοικητικῶν πράξεων προπαρασκευῆς ἢ ἐνεργείας βουλευτικῶν ἐκλογῶν, ὡς καὶ ἐνστάσεων κατὰ τοῦ κύρους τῆς ἐκλογῆς βουλευτῶν, εἴτε αὗται ἀναφέρονται εἰς ἐκλογικὰς παραβάσεις περὶ τὴν διενέργειαν αὐτῆς εἴτε εἰς ἔλλειψιν προσόντων.

»β. Ἐπὶ τῆς συνταγματικότητος νόμου, νομοθετικοῦ διατάγματος, ἢ ἐπὶ μέρους διατάξεως αὐτῶν εἰς περίπτωσιν ἐκδόσεως ἀντιθέτων περὶ αὐτῆς ἀποφάσεων μεταξὺ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, τοῦ Ἀρείου Πάγου ἢ τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, κατόπιν αἰτήσεως τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης ἢ παντὸς ἔχοντος ἔννομον συμφέρον.

»γ. Ἐπὶ πάσης ἄλλης ὑποθέσεως, ἡ ὁποία προβλέπεται ὑπὸ τοῦ παρόντος Συντάγματος, ὡς ὑπαγομένη εἰς τὴν ἁρμοδιότητα αὐτοῦ.

»Αἱ ἀποφάσεις τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου εἶναι ἀμετάκλητοι. Δημοσιεύονται κατ' ἐντολὴν τοῦ προέδρου αὐτοῦ εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς των ἀποτελοῦν δεδικασμένον ἔναντι πάντων».

Αλλά το άρθρο 58 προσέθετε:

«1. Πολιτικὰ κόμματα ἱδρύονται ἐλευθέρως, παρ' Ἑλλήνων πολιτῶν κεκτημένων τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν. Ταῦτα διὰ τῆς δράσεώς των ἐκφράζουν τὴν λαϊκὴν θέλησιν καὶ ὀφείλουν νὰ συμβάλλουν εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος.

»2. Ἡ ὀργάνωσις, τὸ πρόγραμμα καὶ ἡ δρᾶσις τῶν κομμάτων δέον νὰ διέπωνται ὑπὸ ἐθνικῶν καὶ δημοκρατικῶν ἀρχῶν. Ὁ ἀρχηγὸς καὶ ἡ διοικοῦσα ἐπιτροπὴ αὐτῶν πρέπει νὰ ἐκλέγωνται ὑπὸ ἀντιπροσωπευτικῶν συνελεύσεων τῶν μελῶν. Τὸ Καταστατικὸν παντὸς κόμματος χρῄζει τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, τὸ ὁποῖον κρίνει περὶ τῆς

πρὸς τὸ Σύνταγμα συμφωνίας τῶν διατάξεων αὐτοῦ. Ἄνευ οὕτω ἐγκεκριμένου Καταστατικοῦ οὐδὲν κόμμα δικαιοῦται νὰ μετάσχῃ ἐκλογῶν.

»3. Ἡ ἐν γένει λειτουργία τῶν κομμάτων τελεῖ, κατὰ τὰ εἰδικώτερον διὰ νόμου ὁριζόμενα, ὑπὸ τὸν διαρκῆ ἔλεγχον τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, τὸ ὁποῖον δικαιοῦται νὰ προβαίνῃ εἰς τὴν διάλυσιν οἱουδήποτε κόμματος διὰ βαρείας περὶ τὸ Σύνταγμα ἢ τοὺς νόμους παραβάσεις.

»4. Πολιτικὰ κόμματα, τῶν ὁποίων οἱ σκοποὶ ἢ ἡ δρᾶσις ἀντιτίθενται ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς ἢ συγκεκαλυμμένως πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τοῦ πολιτεύματος ἢ τείνουν εἰς ἀνατροπὴν τοῦ ὑφισταμένου κοινωνικοῦ καθεστῶτος ἢ ἐκθέτουν εἰς κίνδυνον τὴν ἐδαφικὴν ἀκεραιότητα τῆς Ἐπικρατείας ἢ τὴν ἐν αὐτῇ δημοσίαν ἀσφάλειαν, τίθενται ἐκτὸς νόμου καὶ διαλύονται δι' ἀποφάσεως τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, ὡς ὁ νόμος ὁρίζει.

»5. Οἱ βουλευταὶ τοῦ διαλυομένου κόμματος κηρύσσονται ἔκπτωτοι τοῦ ἀξιώματός των, αἱ κατεχόμεναι παρ' αὐτῶν ἐν τῇ Βουλῇ ἕδραι παραμένουν κεναὶ μέχρι πέρατος τῆς βουλευτικῆς περιόδου».

Με τις δικαιοδοσίες αυτές, το Συνταγματικό Δικαστήριο γινόταν Ηρακλής του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος που είχε σφυρηλατηθεί κατά και μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Η Δικτατορία που εκμαίευσε το Σύνταγμα αποκαλυπτόταν άλλη μια φορά ότι αποτελούσε τη γενική στρατηγική εφεδρεία αυτού του καθεστώτος, που ρίχτηκε στο πεδίο της μάχης, όταν εκείνο (το καθεστώς) φάνηκε ότι κλονίζεται, και ότι τα άλλα συστήματα δεν ήταν πια σε θέση να το περιφρουρούν αποτελεσματικά. Με τον συνταγματικό μηχανισμό που επινοήθηκε, το Συνταγματικό Δικαστήριο θα αγρυπνούσε και θα καλούσε τον άλλο Ηρακλή –τον στρατό– να επέμβει, προσφέροντάς του ως βορά τα κόμματα που αυτό θα υποδείκνυε, θέτοντάς τα εκτός νόμου. Και φυσικά τα κόμματα αυτά δεν θα ήταν μόνο της Αριστεράς, αλλά και κάθε αστικής παράταξης που θα είχε δημοκρατικό πρόγραμμα (αντικατάσταση της βασιλευομένης από την αβασίλευτη δημοκρατία). Ή και οποιασδήποτε αντιπολίτευσης.

Το Συμβούλιο του Έθνους

Αλλά υπήρχε και ο τρίτος καινοφανής θεσμός, το Συμβούλιο του Έθνους, στο οποίο συμμετείχε ο αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων. Αποτελούσε και αυτό μια υπερεξουσία, για την οποία το άρθρο 54 προέβλεπε:

«Ὁ Βασιλεὺς κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ παρόντος Συντάγματος εἰδικῶς προβλεπομένας περιπτώσεις, συγκαλεῖ παρ' αὐτῷ καὶ ὑπὸ τὴν προεδρίαν του τὸ Συμβούλιον τοῦ Ἔθνους. Κατόπιν προτάσεως τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου δύναται νὰ συγκαλέσῃ τοῦτο, καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις.

»Τὸ Συμβούλιον τοῦ Ἔθνους ἀπαρτίζεται ἐκ τοῦ Πρωθυπουργοῦ, τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς, τῶν ἀρχηγῶν τῶν δύο ἰσχυροτέρων ἐν τῇ Βουλῇ Κομμάτων, ἐφ' ὅσον εἷς ἐξ αὐτῶν δὲν εἶναι ὁ Πρωθυπουργός, τοῦ Προέδρου τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου καὶ τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων».

Οι εξουσίες του Συμβουλίου του Έθνους καθορίζονταν από τα άρθρα 43-45, τα οποία προέβλεπαν ότι:

«...Ὁ Βασιλεὺς παύει τὴν Κυβέρνησιν ἀφοῦ ἀκούσει τὴν γνώμην τοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἔθνους».

«Ἐν ᾗ περιπτώσει οὐδὲν κόμμα ἀνεδείχθη ἐκ τῶν γενικῶν ἐκλογῶν διαθέτον τὴν ἀπόλυτον πλειοψηφίαν ἐν τῇ Βουλῇ, αὕτη, μετὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ προεδρείου της, καλεῖται ὅπως προτείνῃ Πρωθυπουργόν, ὁ δὲ Βασιλεὺς ὑποχρεοῦται ὅπως διορίσῃ τὸν δι' ἀπολύτου πλειονοψηφίας τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν τῆς Βουλῆς προταθέντα. Ἂν κατὰ τὴν μοναδικὴν ἐν προκειμένῳ ψηφοφορίαν οὐδεὶς συγκεντρώσῃ τὴν πλειονοψηφίαν ταύτην, ὁ Βασιλεὺς διορίζει τὸν Πρωθυπουργὸν ἀφοῦ ἀκούσει προηγουμένως τὴν γνώμην τοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἔθνους».

«Εἰς πᾶσαν ἄλλην περίπτωσιν, πλὴν τῆς τοῦ ἄρθρου 93 παρ. 3, τὸν Πρωθυπουργὸν διορίζει ὁ Βασιλεὺς ἀφοῦ ἀκούσει τὴν γνώμην τοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἔθνους».

«Ὁ Βασιλεὺς δύναται νὰ διαλύσῃ τὴν Βουλὴν μετὰ γνώμην τοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἔθνους».

Η αναστολή του Συντάγματος

Φυσικά ένα παρόμοιο αυστηρό Σύνταγμα θα περιείχε δρακόντειες δυνατότητες για την αναστολή του. Πράγματι, το άρθρο 25 προέβλεπε:

«1. Ὁ Βασιλεὺς δύναται ἐν περιπτώσει πολέμου, ἐπιστρατεύσεως, ἕνεκεν ἐξωτερικῶν κινδύνων ἢ σοβαρᾶς διαταραχῆς ἢ ἐκδήλου ἀπειλῆς κατὰ τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἀσφαλείας τῆς Ἐπικρατείας ἐξ ἐξωτερικῶν κινδύνων, νὰ ἀναστείλῃ, διὰ Βασιλικοῦ Διατάγματος, μετὰ πρότασιν τῆς Κυβερνήσεως, εἰς ὅλην τὴν Ἐπικράτειαν ἢ τμῆμα αὐτῆς, τὴν ἰσχὺν τῶν ἄρθρων 10, 12, ἐδ. β΄, 13, 14, 15, 18, 19, 111 καὶ 112 τοῦ Συντάγματος ἢ τινῶν τούτων, νὰ θέσῃ εἰς ἐφαρμογὴν τὸν ἑκάστοτε ἰσχύοντα νόμον περὶ καταστάσεως πολιορκίας καὶ νὰ συστήσῃ ἐξαιρετικὰ δικαστήρια. Ὁ νόμος οὗτος δὲν δύναται νὰ τροποποιηθῇ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐφαρμογῆς του.

»2. Τὸ κατὰ τὴν προηγουμένην παράγραφον Βασιλικὸν Διάταγμα καὶ

τὰ κατ' ἐφαρμογὴν αὐτοῦ ληφθέντα μέτρα ἀνακοινοῦνται εἰς τὴν Βουλὴν κατὰ τὴν πρώτην μετὰ τὴν δημοσίευσίν του συνεδρίασιν αὐτῆς. Ἐν περιπτώσει ὅμως σοβαρᾶς διαταραχῆς ἢ ἐκδήλου ἀπειλῆς τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἀσφαλείας τῆς Ἐπικρατείας ἐξ ἐξωτερικῶν κινδύνων, ἡ προτείνουσα τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ Κυβέρνησις δέον νὰ ἔχῃ σύμφωνον γνώμην τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, τὸ ὁποῖον ἀποφαίνεται ἐντὸς εἴκοσι τεσσάρων ὡρῶν ἀπὸ τῆς πρὸς αὐτὸ διατυπώσεως τοῦ σχετικοῦ ἐρωτήματος. Ἂν δὲν ζητηθῇ ἡ γνώμη τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου ἢ ζητηθῇ μέν, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι σύμφωνον πρὸς τὸ προτεινόμενον μέτρον, τὸ Βασιλικὸν Διάταγμα δύναται νὰ ἐκδοθῇ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ Βουλή, ὑποχρεωτικῶς πρὸς τοῦτο συγκαλουμένη ἐντὸς εἰκοσαημέρου ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς του καὶ ἂν ἔτι ἔχει διαλυθῇ, δύναται ν' ἀποφασίσῃ, δι' ἀπολύτου πλειονοψηφίας τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν της, τὴν ἄρσιν αὐτοῦ.

»3. Ἡ ἰσχὺς τοῦ κατὰ τὰ ἀνωτέρω Βασιλικοῦ Διατάγματος δὲν ἐκτείνεται ἐν περιπτώσει πολέμου πέραν τῆς λήξεως αὐτοῦ, ἐν πάσῃ δὲ ἄλλῃ περιπτώσει αἴρεται αὐτοδικαίως μετὰ τρίμηνον ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς του, πλὴν ἐὰν ἐν τῷ μεταξὺ παραταθῇ διὰ νεωτέρου Βασιλικοῦ Διατάγματος, ἐγκρίσει τῆς Βουλῆς».

Οι διατάξεις αυτές σημαίνουν ότι «δημιουργείται μια μόνιμη δαμόκλειος σπάθη για να χρησιμοποιηθεί όταν αποφασίσει το νέο κατεστημένο πως η δημοκρατία πρέπει να υπνωθεί» (Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, σελ. 437).

Τα παραπάνω άρθρα αποκάλυπταν το πραγματικό πλαίσιο και το περιεχόμενο του νέου Συντάγματος, που καταπατούν κάθε έννοια αληθινής αστικής δημοκρατίας, ώστε οι λεπτομέρειες για τις λοιπές λειτουργίες –τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες, τον χωρισμό των εξουσιών, την ελευθεροτυπία, τα συνδικαλιστικά δικαιώματα κλπ.– χάνουν κάθε σημασία.

Νομιμοποίηση της δικτατορίας

Αλλά το Σύνταγμα έβαζε και άλλον σιδερένιο φραγμό. Το άρθρο 77, παρ. 3 προέβλεπε:

«Δὲν ἐπιτρέπεται ἡ σύστασις ἐξεταστικῶν ἐπιτροπῶν ἐπὶ ζητημάτων ἀναγομένων εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν ἢ εἰς τὴν ἐθνικὴν ἄμυναν».

Συνεπώς οι βασικοί αυτοί τομείς της κυβερνητικής πολιτικής ουσιαστικά παρέμεναν έξω από τον κοινοβουλευτικό και λαϊκό έλεγχο. Με λίγα λόγια, το Σύνταγμα του 1968 αποτελούσε το όργανο νομιμοποίησης του νέου κατεστημένου που δημιουργήθηκε με το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, στο βάθος του οποίου υπήρχε ο

στρατός, ο οποίος, δύναμη αυτόνομη και πανίσχυρη, θα ασκούσε τον τελικό έλεγχο των πραγμάτων.

Πέραν τούτου, υπήρχαν δύο ακόμα άρθρα που ανέτρεπαν και αυτή την πλασματική ισχύ του Συντάγματος, δίνοντας στο στρατιωτικό καθεστώς τη δυνατότητα να διαιωνίσει την ντε φάκτο ή ντε γιούρε παραμονή του επ' αόριστον.

Το άρθρο 135 προέβλεπε ότι:

«Αἱ πρῶται ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ Συντάγματος βουλευτικαὶ ἐκλογαί... θὰ διεξαχθοῦν παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβερνήσεως».

Και είναι αυτονόητο ότι ένα παρόμοιο πανίσχυρο καθεστώς θα μπορούσε να εκβιάσει οποιοδήποτε εκλογικό αποτέλεσμα.

Το τελευταίο εξάλλου άρθρο, το 138, ανέγραφε:

«Τὸ παρὸν Σύνταγμα, μετὰ τὴν ἔγκρισιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ διὰ Δημοψηφίσματος, ὑπογραφόμενον ὑπὸ τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ δημοσιευόμενον εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως, τίθεται εὐθὺς ἐν ἰσχύϊ, πλὴν τῶν διατάξεων τῶν ἄρθρων 10, 12, 13, 14, 18, 19, 25, 58, 60, 111, 112, 121, μὲ τὰ ὁποῖα ἐξουσιοδοτεῖται ἡ Ἐθνικὴ Ἐπαναστατικὴ Κυβ/σις ὅπως θέτη εἰς ἐφαρμογὴν διὰ πράξεων αὐτῆς δημοσιευομένων εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως».

Τακτική ή αβεβαιότητα;

Τα άρθρα αυτά αναφέρονται πρώτιστα στις ατομικές ελευθερίες. Και το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος θα υποδήλωνε ότι ο λαός είχε ψηφίσει –με τόσο συντριπτικά υψηλή αναλογία μάλιστα– υπέρ της διαιώνισης των απαγορευτικών του θεσμών, ή –για να μεταχειριστούμε τη συχνή έκφραση του ίδιου του Γ. Παπαδόπουλου– υπέρ της διατήρησης του «γύψου», στον οποίο τέθηκε ο δημοκρατικός βίος, πράγμα λογικά απαράδεκτο. Αλλά, οπωσδήποτε, ο αρχηγός του καθεστώτος θα χρησιμοποιούσε εντατικά στα επόμενα έτη αυτό το όπλο –της ενδεχόμενης αποκατάστασης των απαγορευμένων άρθρων– για να δημιουργεί προσδοκίες, σύγχυση, αβεβαιότητα για τις προθέσεις του τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό.

Αυτή άλλωστε ήταν η συνηθισμένη του μέθοδος: η αβεβαιότητα. Κατά τη λαϊκή έκφραση, «χτυπούσε μια στο καρφί, μια στο πέταλο». Και προχωρούσε με έναν προφανή στρατηγικό σκοπό: την παράταση της δικτατορίας. Η τακτική αυτή απέβλεπε να επηρεάζει τόσο τις ξένες χώρες όσο και τον ελληνικό λαό, αλλά συγχρόνως και τους αξιωματικούς, ακόμα και την Επαναστατική Ομάδα. Συχνά μάλιστα αυτή η τελευταία παρενέβαινε και πίεζε τον Γ. Παπαδόπουλο για τροποποιήσεις. Και τότε παρατηρούνταν μια αντίφαση και παλινδρόμηση στις πρωθυπουργικές δηλώσεις, που επέτειναν τη σύγχυση, ώστε τελικά δεν παρέβλαπταν τον σκοπό που εκείνος επιδίωκε.

Από την αρχή της Δικτατορίας έκανε συνεχώς διακηρύξεις φιλελεύθερης προοπτικής. Και στις 8 Ιουλίου 1968 λάμβανε ένα θεαματικό μέτρο. Δημοσιευόταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως το Β. Διάταγμα υπ' αριθ. 465, με το οποίο καταργήθηκαν τα έκτακτα στρατοδικεία Λαμίας, Ιωαννίνων, Κοζάνης, Χανίων, Δράμας και Αλεξανδρούπολης. Τη 18η Ιουλίου, έκανε πάνω σ' αυτό το θέμα τις εξής δηλώσεις:

«...Ἀπομένουν νῦν ἐν λειτουργία τέσσερα ἔκτακτα στρατοδικεῖα: Ἀθηνῶν, Λαρίσης, Θεσσαλονίκης καὶ Τριπόλεως. Ἐλπίζομεν ὅτι συντόμως θὰ εἴμεθα εἰς τὴν εὐχάριστον θέσιν νὰ προβῶμεν εἰς τὴν κατάργησιν καὶ τῶν Στρατοδικείων τούτων... Πάντα ταῦτα πρὸς διαφώτισιν τῆς κοινῆς γνώμης καὶ ὡς ἀποστομωτικὴ ἀπάντησις εἰς τὰ μυθεύματα τῶν ἐχθρῶν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ ἐξωτερικόν, περὶ ἀσκήσεως τρομοκρατίας καὶ καταπιέσεως».

Θα περνούσε όμως μακρότατος, βασανιστικός χρόνος έως ότου πραγματοποιηθεί αυτή η επαγγελία, η οποία άλλωστε ποτέ δεν υλοποιήθηκε όσον αφορά το κυριότατο έκτακτο στρατοδικείο της Αθήνας.

Σχεδιασμένες παλινδρομήσεις

Την 30ή Ιουλίου 1968, δέχθηκε μια ομάδα βουλευτών της Δυτ. Γερμανίας και έκανε δηλώσεις επιδεικτικά φιλελεύθερες. Είπε μεταξύ άλλων ότι:

«Ἡ Ἐπανάστασις εἶναι μία παρένθεσις ἡ ὁποία θὰ διαρκέση ὅσον θὰ χρειασθῇ διὰ νὰ ἐκπληρωθοῦν οἱ ἐλάχιστοι στόχοι μας, ὁπότε καὶ θὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν κοινοβουλευτισμόν... Εἴμεθα φιλαλήθεις καὶ ἀπολύτως εἰλικρινεῖς... Δι' ἕνα πρᾶγμα δύνασθε νὰ εἶσθε βέβαιοι: Αἱ ἐκλογαὶ θὰ ἀνακοινωθοῦν πολὺ ἐνωρίτερον ἀπὸ ὅ,τι ἀναμένετε ὅλοι σας».

Αλλά μέχρι τέλους της Δικτατορίας οι εκλογές παρέμειναν οπτασία.

Τη 10η Αύγουστου ανήγγειλε:

«Ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἡ ἐλευθεροτυπία θὰ ἔχη ἀποκατασταθῇ πλήρως εἰς τὴν χώραν μας».

Επρόκειτο, όμως, και πάλι για επαγγελία ανεκπλήρωτη. Είναι γεγονός ότι από τα μέσα του 1968 καταργήθηκε η προληπτική λογοκρισία μερικώς και το 1969 ολικώς. Αλλά η κατάργηση ήταν τυπική. Στην πραγματικότητα διατηρήθηκε ντε φάκτο, και ο νόμος περί Τύπου, ο οποίος θεσπίστηκε το 1972, επέβαλλε τόσους περιορισμούς στη δημοσιογραφική έκφραση, ώστε το καθεστώς που δημιουργήθηκε ελάχιστα διέφερε από την προληπτική λογοκρισία.

Στις 23 Νοεμβρίου 1968 ο Γ. Παπαδόπουλος, απευθυνόμενος προς τους αντιπροσώπους των ελληνικών εφημερίδων είπε:

«Ἔχετε παροπλισθῇ, κύριοι. Διατί;... Ξαναπάρτε τὴν γραφίδα καὶ ἀπο-

δυθῆτε εἰς τὸν ἀγῶνα. Ὁ λαὸς σᾶς ἔχει ἀνάγκη. Καὶ μὴν τὸν στερήσετε τῶν ὑπηρεσιῶν σας».

Η δήλωση όμως αυτή δεν είχε κανένα ουσιαστικό περιεχόμενο. Ο πρωθυπουργός υπονοούσε ότι ήθελε τη δραστηριοποίηση των δημοκρατικών καλάμων, μόνο χάριν του καθεστώτος και ουδέποτε εναντίον του. Αλλά οπωσδήποτε και η προτροπή αυτή του Γ. Παπαδόπουλου προς τους δημοσιογράφους εντάσσεται στην επίδειξη φιλελευθερισμού. Ξαφνικά, όμως, μία βδομάδα αργότερα, εκδηλώθηκε η παλινδρόμηση.

Μετά την επιψήφιση του Συντάγματος, όλοι ανέμεναν την παραγγελία μέτρων προς την ομαλοποίηση –έστω χωρίς πραγματικό αντίκρισμα–, ώστε να δοθεί η εντύπωση ότι αρχίζει η εφαρμογή του νέου Καταστατικού Χάρτη. Αλλά την 7η Δεκεμβρίου 1968 ο πρωθυπουργός ανήγγειλε στους πολιτικούς συντάκτες των εφημερίδων:

«Δὲν προβλέπονται πολιτικαὶ ἐξελίξεις. Δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νὰ προδιαγράψω τὰς ἐξελίξεις των –ὑπὸ τὴν γενικὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου– διότι δὲν θὰ ὑπάρξουν».

Είχε αναγραφεί στον ξένο Τύπο εκείνες τις ημέρες ότι πρώτη βασική συνέπεια της εφαρμογής του Συντάγματος θα ήταν η επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου τη 18η Δεκεμβρίου. Αλλά ο Γ. Παπαδόπουλος έσπευσε να αποσαφηνίσει:

«Οὐδεμία σκέψις ἢ συζήτησις ὑπῆρξε».

Και πρόσθεσε:

«Οὐδὲν γνωρίζω ἐπὶ τῶν ἀναγραφεισῶν πληροφοριῶν περὶ συγκροτήσεως κόμματος ἀντιπολιτεύσεως».

Μετά από λίγες ημέρες, τη 14η Δεκεμβρίου, έκανε απολογισμό τού έως τότε έργου της επανάστασης και χάραξε προοπτικές για το άμεσο μέλλον. Κάθε χρόνο, στα μέσα Δεκεμβρίου, εκφωνούσε τέτοιο λόγο στην αίθουσα της Βουλής ή της Γερουσίας. Και αποτελούσε πολιτικό γεγονός μεγάλης ολκής, γιατί όλοι ανέμεναν την αναγγελία εξαιρετικών ενεργειών. Εκείνο το έτος η αδημονία ήταν εντονότερη, γιατί οι πάντες περίμεναν να εξαγγείλει ριζικά μέτρα ομαλοποίησης στο πλαίσιο του νέου Συντάγματος. Αλλά η απογοήτευση υπήρξε γενική. Κανένα μέτρο πολιτικών εξελίξεων δεν ελέχθη. Όπως και στις προηγούμενες ανακοινώσεις προς τους δημοσιογράφους, παρέμενε ανεξιχνίαστος σαν σφίγγα.

Στο μεταξύ, ο Γ. Παπαδόπουλος αντιμετώπιζε την αντίδραση του πολιτικού κόσμου μέσα και έξω από την Ελλάδα. Με τις συλλήψεις ή κατ' οίκον ελέγχους των παλαιών κοινοβουλευτικών, η δραστηριότητά τους ήταν πολύ περιορισμένη. Κατά καιρούς κάτι προσπαθούσαν να κάνουν, αντιδρώντας στη Δικτατορία. Εξάλλου στο εξωτερικό, εκτός του Κ. Καραμανλή, βρίσκονταν ήδη μερικοί: ο Ανδρέας Παπανδρέου,

ο Π. Βαρδινογιάννης, ο Γ. Μυλωνάς, ο Αντ. Μπριλλάκης κλπ. Και όλοι έβαλλαν κατά του στρατιωτικού καθεστώτος.

Ο Π. Κανελλόπουλος υψώνει τη φωνή

Υπάρχουν πολλές δηλώσεις, διακηρύξεις, συνεντεύξεις και προκηρύξεις πολιτικών το 1967-1968. Θα ξεχωρίσουμε, όμως, τις πιο βασικές, που έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο ως αντίδραση κατά της Δικτατορίας.

Πρώτος ύψωσε τη φωνή εναντίον του καθεστώτος ο πρώην πρωθυπουργός Παν. Κανελλόπουλος. Την 27η Σεπτεμβρίου 1967 κλήθηκαν αιφνιδιαστικά στο λιτό διαμέρισμά του, στην οδό Ξενοκράτους 15, οι ανταποκριτές των ξένων εφημερίδων και Πρακτορείων Ειδήσεων, όπου ο Π. Κανελλόπουλος τους επέδωσε την εξής δήλωση, η οποία μεταδόθηκε και δημοσιεύθηκε στον διεθνή Τύπο:

«Ἀπὸ τῆς 21ης Ἀπριλίου σιωποῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅσοι πρὸ τῆς ἡμερομηνίας αὐτῆς ἦσαν περισσότερον τοῦ δέοντος ὁμιλητικοί. Ἐννοῶ τοὺς πολιτικοὺς ἄνδρας. Ὑπεχρεώθησαν νὰ σιωπήσουν. Ὁ Τύπος δὲν δικαιοῦται νὰ δημοσίευση τὰς σκέψεις των, οὔτε νὰ ἀναφέρῃ κἂν τὸ ὄνομά των. Ἐὰν ἐπεχείρουν νὰ ἐπικοινωνήσουν κατ' ἄλλον τρόπον μὲ τοὺς Ἕλληνας πολίτας, θὰ παρεπέμποντο εἰς τὸ στρατοδικεῖον. Ὑβρίζονται ὡς "φαῦλοι", καὶ διασύρονται ὡς "διεφθαρμένοι" καὶ δὲν δικαιοῦνται ἢ δὲν τολμοῦν νὰ ἀπαντήσουν. Ἡ ἀπαράδεκτη αὐτὴ καὶ ἄδικη κατηγορία, θίγουσα ἐμμέσως ὁλόκληρον τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προέρχονται, ὑπῆρξε δυστυχῶς, μεταξὺ τῶν ἀναριθμήτων διακηρύξεων τοῦ καθεστῶτος τῆς 21ης Ἀπριλίου, ἡ μόνη ποὺ υἱοθετήθη προθύμως ἀπὸ ὁλόκληρον τὸν διεθνῆ Τύπον. Ἀμφιβάλλω, ἂν ἡ ὑπηρεσία αὐτὴ τῆς στρατιωτικῆς Κυβερνήσεως πρὸς τὴν χώραν εἶναι ἀξιέπαινος.

»Δὲν γνωρίζω –οὔτε ἐπιθυμῶ νὰ ἐξετάσω– ἐὰν οἱ κυβερνῶντες σήμερον τὴν χώραν εἶναι ἐντιμότεροι, σοφώτεροι καὶ περισσότερον πατριῶται ἀπὸ ὅλους ἡμᾶς, ποὺ ἐκυβερνήσαμε προηγουμένως καὶ εἴχομεν ἀφιερώσει τὴν ζωήν μας εἰς τὰ κοινά, ὑποστάντες ἐπὶ πολλὰ ἔτη ταλαιπωρίας καὶ πικρίας, καὶ ἀντιμετωπίσαντες πάσης φύσεως κινδύνους. Ἀλλὰ δὲν δέχομαι νὰ εἶναι οἱ κύριοι αὐτοὶ οἱ μόνοι εἰς τὴν χώραν μου, ποὺ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ὁμιλοῦν ἐλευθέρως ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ ἐπὶ τοῦ μέλλοντος τῆς Ἑλλάδος. Οὔτε θεωρῶ, ἐξ ἄλλου, ὀρθὸν νὰ ἀσκῆται ἡ κριτικὴ ἐναντίον των μόνον ἀπὸ Ἕλληνας, ποὺ ζῶντες εἰς τὸ ἐξωτερικόν, τὸ πράττουν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς. Ἔχουν, βεβαίως, δικαίωμα νὰ ὁμιλοῦν καὶ αὐτοί, ἀλλὰ μεγαλύτερον ἠθικὸν δικαίωμα νὰ ὑψώσωμεν τὴν φωνὴν ἔχομεν ὅσοι ζῶμεν εἰς τὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδος.

»Ἐὰν ἐδεχόμην ὅτι μόνον οἱ σήμερον κυβερνῶντες τὴν χώραν μου δικαιοῦνται νὰ ὁμιλοῦν ἐλευθέρως, θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχθῶ ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου εἶναι ἀποκλειστικὸν προνόμιον ἐκείνων ποὺ διαθέτουν αὐτόματα ὅπλα καὶ τάνκς. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τὸ παραδέχομαι. Δι' αὐτὸ καὶ ἀπεφάσισα νὰ ὁμιλήσω.

Το πραξικόπημα

»Ὑπῆρξαν Ἕλληνες πολῖται πού, κατὰ τὴν πρώτην στιγμήν, ἐπεδοκίμασαν ἢ ἠνέχθησαν εὐχαρίστως τὴν ἐνέργειαν τῆς μικρᾶς ὁμάδος ἀξιωματικῶν πού –παραπλανήσαντες τὰς ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν μεγάλας μονάδας τῶν ἐνόπλων ἑλληνικῶν δυνάμεων διὰ τοῦ γνωστοῦ εἰς ὅλους πρώτου ἀνακοινωθέντος των– ἐπραγματοποίησαν τὸ στρατιωτικὸν πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου. Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ χαρακτηρίσω τὴν διαδικασίαν τοῦ πραξικοπήματος, διότι ἡ κρίσις μου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ –δεδομένου ὅτι ἔπληξαν προσωπικῶς ἐμέ, ὡς πρωθυπουργὸν τῆς χώρας, βαρύτατα– προκατειλημμένη, δηλαδὴ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν πικρὰν δοκιμασίαν ποὺ ὑπέστην. Θεωρῶ, ὅμως, καθῆκον μου νὰ διακηρύξω πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν ὅτι, κατὰ τὴν ἰδικήν μου τοὐλάχιστον γνώμην, ὅσοι ἐπεδοκίμασαν –καὶ γνωρίζω ὅτι ὁ ἀριθμός των μειοῦται ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν περισσότερον καὶ εἶναι σήμερον πολὺ μικρός– τὸ στρατιωτικὸν πραξικόπημα, ἐπλανήθησαν. Οὔτε ἐξῆλθεν ἡ χώρα, διὰ τοῦ πραξικοπήματος τούτου, ἀπὸ τὸ χάος, οὔτε ἀπετράπη, ὡς διεκηρύχθη, μέγας ἄμεσος κίνδυνος, οὔτε ἐξησφαλίσθη ἡ ὁμαλὴ μελλοντικὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

»Ἤμην ἀνέκαθεν –μοῦ ἐστοίχισε τοῦτο φυλακίσεις καὶ ἐξορίας– καὶ θὰ εἶμαι πάντοτε θιασώτης τῆς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ἐλευθερίας. Ἀλλά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴν αὐτὴν θέσιν μου, διὰ τὴν ὁποίαν εἶμαι ὑπερήφανος, μὴ δικαιούμενος ὅμως καὶ νὰ ἀπαιτήσω νὰ τὴν συμμερίζωνται ὅλοι, θεωρῶ ἀβάσιμον τὸν ἰσχυρισμόν, ὅτι μὲ τὸ πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου ἐξῆλθεν ἡ χώρα ἀπὸ τὸ χάος. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀληθές, διότι ἁπλούστατα δὲν ὑπῆρχε χάος. Ἡ πολιτικὴ ζωὴ ἦτο, βεβαίως, τεταραγμένη, ὡρισμένα στοιχεῖα ἐκινοῦντο κατὰ τρόπον διαταράσσοντα τὴν γαλήνην τῆς χώρας καὶ τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ἀλλὰ ὑπῆρχε κυβέρνησις ἀποφασισμένη κάθε ἐνέργειαν ταραξιῶν νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ τὴν ἐλευθέραν ἐκδήλωσιν τῆς θελήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ νὰ ἐγγυηθῇ καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ.

»Δεύτερον, δὲν πιστεύω ὅτι ἀπετράπη, μὲ τὸ πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου, μέγας ἄμεσος κίνδυνος. Οἱαδήποτε καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ εἶναι

ἡ ἔκβασις τῶν ἐκλογῶν ποὺ ἐματαιώθησαν, ἡ δημοκρατία καὶ ὁ κοινοβουλευτισμὸς θὰ ἐξησφάλιζον ὁπωσδήποτε τὰ μεγάλα ἐκεῖνα περιθώρια σωτηρίων ἐξελίξεων, τὰ ὁποῖα λείπουν ἀκριβῶς μόνον ἀπὸ τὰ αὐταρχικὰ καθεστῶτα. Μὲ ἀποφασιστικοὺς ἀγῶνας μέσα εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Συντάγματος, ἀγῶνας ποὺ οὔτε ἐγὼ οὔτε ἄλλοι πολιτικοὶ ἄνδρες παρελείψαμεν νὰ διεξαγάγωμεν εἰς τὸ παρελθόν, καὶ μὲ τοὺς πολιτικοὺς χειρισμοὺς ποὺ θὰ ἐπέβαλλον αἱ περιστάσεις, θὰ ἀπεμακρύνοντο οἱ κίνδυνοι ποὺ εἶχον, ἄλλωστε, ἐξογκωθῆ ἀπὸ ὅσους ἐφρόντισαν ἐπιμελῶς νὰ δημιουργήσουν τὴν ψυχολογικὴν ἀτμόσφαιραν διὰ τὸ πραξικόπημα. Ἡ δημοκρατία δὲν εἶναι, βέβαια, εὔκολον πολίτευμα, ἀλλὰ τὰς δυσκολίας τῆς λειτουργίας του ἀντισταθμίζει τὸ μέγα γεγονός ὅτι ἐξασφαλίζει τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ πολίτου.

Η νέα κατάσταση

»Τρίτον, μὲ τὸ πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου ὄχι μόνον δὲν ἐξησφαλίσθη ἡ ὁμαλὴ μελλοντικὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἀλλὰ φοβοῦμαι, ἀντιθέτως, ὅτι εἰσῆλθεν ἡ χώρα εἰς περίοδον ἀνεξελέγκτων ἐπεξεργασιῶν τῆς κοινῆς γνώμης, ἰδία τῆς συνειδήσεως τῶν νέων, ἐπικινδύνων σπασμῶν, καὶ ἀπροβλέπτων αἰφνιδιασμῶν. Ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἐλέγχουν διόλου τὴν κοινὴν γνώμην εἰς τὰ αὐταρχικὰ καθεστῶτα, εἶναι ἀκριβῶς οἱ κρατοῦντες. Ἔχουν τὴν ὑλικὴν δύναμιν, ἀλλὰ καμμίαν ἠθικὴν ἐπιρροήν. Μονολογοῦντες, δὲν ἀκούονται κάν. Ὁ μονόλογος εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν δὲν εἶναι πρᾶξις ὡραία καὶ δι' αὐτὸ κανένας δὲν τὸν προσέχει. Ὑποτιμοῦν τοὺς Ἕλληνας, ἰδίως τοὺς νέους, ποὺ λέγουν ὅτι τοὺς ὑπολογίζουν ὡς στρατιώτας τῆς αὔριον, ἐὰν φαντάζωνται ὅτι μὲ συλλήψεις καὶ καταδίκας εἶναι δυνατὸν νὰ τοὺς ἐκφοβίσουν. Οἱ Ἕλληνες ἔχουν τὴν παράδοσιν νὰ ἀψηφοῦν καὶ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ξένους κατακτητάς. Τὸ σημερινὸν αὐταρχικὸν καθεστὼς πρέπει νὰ παραχωρήση τὸ ταχύτερον τὴν θέσιν του εἰς τὸν ἐλεύθερον πολιτικὸν βίον ποὺ πρέπει νὰ ἀναμορφωθῆ, βέβαια, μετὰ τὰ διδάγματα τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν παροῦσαν περιπέτειαν. Ἐὰν δὲν ἀποκατασταθῆ ταχέως τὸ καθεστὼς τῆς ἐλευθερίας, ἡ χώρα θὰ ἐκτεθῆ εἰς κινδύνους ποὺ θὰ κλονίσουν καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνατρέψουν τὰ πάντα.

»Ὡς Ἕλλην πολίτης καὶ εἰδικώτερον ὡς πολιτικὸς ἡγέτης, αἰσθάνομαι ὅτι ἔχω εὐθύνας ἀπέναντι τῆς χώρας μου ὄχι μόνον ὑπὸ τὸ καθεστὼς τῆς ἐλευθερίας, ὁπότε τὰ πάντα ἐπιτρέπονται, ἀλλὰ καὶ σήμερον, ὁπότε ἡ ἐλευθέρα φωνὴ εἶναι ἀπηγορευμένη. Ἐφ' ὅσον ᾐσθάνθην τὴν ἀνάγκην νὰ

ὁμιλήσω, ὤφειλα νὰ τὸ πράξω. Ἀπεφάσισα, ὅμως, νὰ μὴ χρησιμοποιήσω, διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν μου μὲ τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν, τὴν ὁδὸν τῶν μυστικῶν ἐντύπων, διότι –ἂν καὶ γνωρίζω, καὶ εἶμαι ὑπερήφανος δι' αὐτό, ὅτι ὑπάρχει πλῆθος φίλων, ἰδία νέων, ποὺ θὰ ἦσαν πρόθυμοι νὰ ἀναλάβουν τὴν διανομὴν των– δὲν ἐπεθύμουν νὰ τοὺς ἐκθέσω εἰς τὸν κίνδυνον νὰ διωχθοῦν. Δι' αὐτὸ καὶ προετίμησα νὰ ἀκουσθῆ ἡ φωνή μου ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Πιστεύω ὅτι μὲ ὅσα εἶπα δὲν βλάπτω τὴν χώραν μου».

Η συνέντευξη του Κ. Καραμανλή

Δύο μήνες αργότερα, ο Κ. Καραμανλής έλυσε τη σιωπή του στο Παρίσι όπου παρέμενε από το 1963. Ήταν η εποχή της μεγάλης κυπριακής κρίσης το φθινόπωρο του 1967, που ο πόλεμος έκρουε τις θύρες της Ελλάδας και Τουρκίας. Η κρίση, όπως γνωρίζουμε, κατέληξε στην αναγκαστική αποχώρηση της μυστικής μεραρχίας του ελληνικού στρατού από την Κύπρο. Και στις 29 Νοεμβρίου ο αυτοεξόριστος πολιτικός έδωσε μια πολύκροτη συνέντευξη προς τον συνεργάτη της γαλλικής εφημερίδας *Μοντ*, Ερίκ Ρουλώ. Το κείμενό της έχει ως εξής:

«"Διατί, κ. Πρόεδρε, μετὰ τόσον μακρὰν σιωπὴν ἐλάβατε τὴν ἀπόφασιν νὰ θίξετε τὰ προβλήματα ποὺ τίθενται εἰς τὴν χώραν σας;"

»"Πιστεύω ὅτι ἡ χώρα μου διέρχεται κρισίμους ὥρας. Πράγματι, οἱ κίνδυνοι ποὺ προεκλήθησαν ἀπὸ τὸ κυπριακὸν πρόβλημα εἶναι ἀπείρως σοβαρώτεροι ἀπὸ τὰς συμφυεῖς δυσχερείας τοῦ ἐν λόγω προβλήματος. Κατὰ τὴν γνώμην μου, ὅλαι αἱ συνθῆκαι συνήχθησαν ἐν ὄψει εἰρηνικῆς καὶ δικαίας διευθετήσεως, δεδομένου ὅτι τὰ κοινὰ συμφέροντα Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας εἶναι ἰσχυρότερα ἀπὸ τὰς διαφορὰς ποὺ τὰς χωρίζουν".

»"Ἐπὶ ποίων βάσεων νομίζετε ὅτι ἡ συμφωνία αὐτὴ θὰ ἠμποροῦσε νὰ πραγματοποιηθῆ;"

»"Οἱ Τοῦρκοι γνωρίζουν ὅτι ἡ φυσικὴ λύσις τοῦ προβλήματος εἶναι ἡ Ἕνωσις. Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τῆς ἰδικῆς των πλευρᾶς, ἀντιλαμβάνονται ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῆ ἡ Ἕνωσις, χωρὶς νὰ γίνουν λογικαὶ παραχωρήσεις πρὸς τοὺς Τούρκους. Ἐν τούτοις, τὸ πρόβλημα κατέστη ἄλυτον, διότι οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ διέπραξαν τὸ σφάλμα νὰ τὸ μεταβάλουν εἰς ζήτημα ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Οὕτω, κατέστησαν αἰχμάλωτοι τοῦ φανατισμοῦ τὸν ὁποῖον προεκάλεσαν".

»"Εἴχατε διαπραγματευθῆ καὶ ὑπογράψει τὰς συνθήκας τῆς Ζυρίχης, αἱ ὁποῖαι ἐγέννησαν τὴν Κυπριακὴν Δημοκρατίαν. Νομίζετε ὅτι αἱ συνθῆκαι αὐταὶ εἶναι πάντοτε ἐν ἰσχύϊ μετὰ τὰς ἀντιξοότητας ποὺ ἐγνώρισεν ἡ νῆσος;"

»"Αἱ συνθῆκαι αὐταὶ τὰς ὁποίας ὑπέγραψα μὲ τὴν πλήρη ἔγκρισιν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου, περιλαμβάνουν βεβαίως ἀσθενῆ σημεῖα. Τοῦτο ἦτο φυσικόν, διότι συνήφθησαν ἐντὸς κλίματος πάθους καὶ ἀμοιβαίας δυσπιστίας. Εὐχαρίστως ὅμως λησμονεῖται ὅτι παρουσιάζουν καὶ μεγάλα πλεονεκτήματα: Ἡ ἀπειλὴ πολέμου ποὺ ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἀπεμακρύνθη. Ἡ Κύπρος εἶχε γίνει ἐλεύθερον Κράτος ὕστερα ἀπὸ αἰῶνας δουλείας. Τέλος, αἱ συνθῆκαι αὐταὶ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ἀποκατάστασιν τιμίας ἑλληνοτουρκικῆς φιλίας καὶ νὰ ἀνοιγῆ οὕτω ὁ δρόμος διὰ τὴν γαληνιαίαν ἐξεύρεσιν μιᾶς ὁριστικῆς λύσεως τοῦ προβλήματος. Εἶναι ἀλήθεια ἁμαρτία ποὺ τὸ ζήτημα ἔγινε πάλιν φλέγον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, καὶ ἐκτίθεται ἐπικινδύνως ἡ ποθητὴ διευθέτησις".

»"Κατὰ τὴν γνώμην σας, τί θὰ ἔπρεπε νὰ γίνη διὰ νὰ ἀποφευχθῆ ἡ παροῦσα κρίσις;"

»"Δεδομένου ὅτι δὲν εἶμαι πληροφορημένος ἐπὶ τῶν προσφάτων ἐξελίξεων, δὲν δύναμαι νὰ ὑποδείξω τὴν ἀκολουθητέαν ὁδόν, διότι θὰ ἐκινδύνευα νὰ ἐπαυξήσω τὰς δυσχερείας. Ἐν τοσούτω θὰ ἠδυνάμην νὰ συστήσω ψυχραιμίαν καὶ φρόνησιν. Οἱ Τοῦρκοι, ἰδιαιτέρως, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ πολλαπλασιάζουν τὰς ἀπαιτήσεις. Ὀφείλουν πρὸ παντὸς νὰ ἀποφύγουν νὰ καταφύγουν εἰς βίαν, ἵνα μὴν ἔχουν νὰ μετανοήσουν ἐπὶ μακρόν, ἐξερχόμενοι νικηταὶ ἢ ἡττημένοι ἀπὸ τὴν δοκιμασίαν τῆς βίας. Εἶναι φανερὸν ὅτι οἱ Τοῦρκοι προσπαθοῦν νὰ προσπορίσουν ὀφέλη ἀπὸ τὴν ἀνώμαλον κατάστασιν ποὺ βασιλεύει εἰς τὴν χώραν μου. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν Ἑλλάδα, τὸ θέμα τῆς Κύπρου εἶναι ἔργον τοῦ πολιτικοῦ της προβλήματος. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπιβάλλεται εἶναι ἡ ἀναχώρησις τῶν κινηματιῶν ἐγκαίρως ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν".

Γιατί έγινε η Δικτατορία

»"Ἠμπορεῖτε νὰ μᾶς εἴπητε, κ. Πρόεδρε, ποῖοι εἶναι οἱ ἀληθεῖς λόγοι τῆς ἐγκαθιδρύσεως δικτατορίας ἐν Ἑλλάδι;"

»"Δύο παράγοντες ὡδήγησαν εἰς τὸ κίνημα: Ἡ ὕπαρξις ὡρισμένου ἀριθμοῦ φιλοδόξων ἀξιωματικῶν καὶ ἡ χρεωκοπία τῆς Δημοκρατίας. Ἂν ἔλειπε ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς παράγοντας, τὸ κίνημα οὐδέποτε θὰ ἐλάμβανε χώραν. Διότι οὐδεὶς εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀνατρέψη ἕνα ὑγιὲς καθεστώς. Ἡ προαιωνία πεῖρα ὅλων τῶν πολιτικῶν φιλοσόφων μᾶς ἐδίδαξεν ὅτι ἡ τυραννία εἶναι ἀναπόφευκτος συνέπεια τοῦ ἐκφυλισμοῦ τῆς Δημοκρατίας. Δύναταί τις νὰ εἴπη ὅτι ἡ Δημοκρατία ἐδολοφονήθη ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ ἐλεύθερον καθεστὼς καὶ ὅτι οἱ συνταγματάρχαι δὲν ἔκαμαν ἄλλο παρὰ νὰ τῆς δώσουν τὴν χαριστικὴν βολήν".

»"Παρ' ὅλα ταῦτα, νομίζετε ὅτι τὸ κίνημα ἠμποροῦσε νὰ εἶχεν ἀποφευχθῆ;"

»"Βεβαίως, ἐφ' ὅσον ὅλοι τὸ ἔβλεπαν νὰ ἔρχεται. Τυφλωμένοι ἀπὸ τὰ πάθη των, ἐκεῖνοι ποὺ ἠμποροῦσαν νὰ τὸ ἀποτρέψουν τὸ προεκάλεσαν, ἂν ὄχι τὸ ὑπέθαλψαν. Ἂν τὰ πολιτικὰ κόμματα π.χ. εἶχαν φερθῆ ὡσὰν ὡρισμένοι σχηματισμοὶ ἐν Γαλλίᾳ, τὸ 1958, ὄχι μόνον θὰ εἶχον ἀποτρέψει τὸ κίνημα, ἀλλὰ θὰ εἶχαν καταστήσει δυνατὴν ἀκόμη τὴν ἀνακαίνισιν (ἀνανέωσιν) τοῦ δημοσίου βίου μας, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ λειτουργία τῆς Δημοκρατίας ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἀδύνατος".

»"Ὑπῆρχε κατὰ τὴν γνώμην σας κομμουνιστικὸς κίνδυνος, ὡς ὑπεστήριξαν οἱ κινηματίαι, διὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸ ἐγχείρημά των;"

»"Ἂν ὑπῆρχε τοιοῦτος κίνδυνος, ἀγνοῶ τὴν ἔκτασίν του. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἕνας ἄλλος κίνδυνος καραδοκοῦσε: Ἡ πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀναρχία. Γνωρίζω ἐπίσης ὅτι ἡ χώρα, συγκλονιζομένη ἀπὸ ἄγρια πολιτικὰ πάθη, ὡδηγεῖτο πρὸς ἀδελφοκτόνον σπαραγμόν. Οἱ Ἕλληνες τὸ παραδέχονται σήμερον, ἔστω καὶ ἂν δὲν συμφωνοῦν εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῶν ὑπευθύνων".

»"Ποῖος, κατὰ τὴν γνώμην σας, εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὴν κατάργησιν τοῦ δημοκρατικοῦ καθεστῶτος;"

»"Οὐδεὶς καὶ ὅλοι. Κατὰ τὴν γαλλικὴν Ἐπανάστασιν, ὁ Ταλλεϋράνδος, θέλων νὰ δικαιολογήσῃ μίαν πρᾶξιν ἐχθρικὴν πρὸς τὸ νέον καθεστώς, εἶχεν εἴπει: 'Ἡ σύγχυσις καὶ τὰ πάθη ἦσαν τόσον βίαια ἐκείνας τὰς ἡμέρας, ὥστε οὐδεὶς Γάλλος εὐθύνετο διὰ τὰς πράξεις του'. Τὴν διατύπωσιν αὐτὴν δύναταί τις νὰ ἐπαναλάβῃ εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν προσθέτοντας ὅτι τὴν μεγαλυτέραν εὐθύνην φέρουν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι προεκάλεσαν τὰ πάθη".

Γιατί δεν πολιτεύθηκε

»"Ἐν τούτοις, ὡρισμένοι ἐν Ἑλλάδι σᾶς ἀποδίδουν μέρος τῆς εὐθύνης. Συγκεκριμένως, διατείνονται ὅτι τὸ πραξικόπημα ἴσως νὰ μὴ ἐδημιουργεῖτο ἂν εἴχατε δεχθῆ νὰ συμμετάσχετε εἰς τὰς ἐκλογὰς ποὺ θὰ διεξήγοντο τέλος Ἀπριλίου ἐπικεφαλῆς συμπράξεως εἰς 'Ἐθνικὸν Μέτωπον' ποὺ θὰ συνήνωνε τὸ κόμμα σας, τὴν ΕΡΕ, καθὼς καὶ τοὺς 'Προοδευτικοὺς' τοῦ κ. Μαρκεζίνη καὶ τοὺς διαφωνοῦντας τοῦ Κέντρου. Τί νομίζετε;"

»"Πιθανόν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπέκρουσα αὐτὴν τὴν προσφοράν, ἀφ' ἑνὸς διότι δὲν ἤθελα νὰ ἐπανέλθω εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ ἀφ' ἑτέρου

διότι ἤμουν πεπεισμένος ὅτι ἡ Δημοκρατία δὲν ἠμπορεῖ νὰ λειτουργήση ἐν Ἑλλάδι ἄνευ βαθέων μεταρρυθμίσεων. Ἄλλωστε ἀπεσύρθην τῆς πολιτικῆς, διότι εἶχα αὐτὰς τὰς πεποιθήσεις καὶ λόγω τῆς ἀποτυχίας τῶν προσπαθειῶν μου νὰ ἐκσυγχρονίσω τὰ θέσμια".

»"Πῶς κρίνετε τὴν σημερινὴν κατάστασιν ἐν Ἑλλάδι;"

»"Ἐπικίνδυνον καὶ συγχρόνως δυσχερῆ. Δυσχερῆ, διότι δὲν εἶναι μόνον τὸ ὀξὺ καὶ ἄμεσον πρόβλημα τῆς ἐξαλείψεως τῆς Δικτατορίας. Δέον ἐπίσης νὰ προετοιμασθοῦν αἱ ἀπαραίτητοι συνθῆκαι διὰ τὴν ἐπάνοδον, ἄνευ κλυδωνισμῶν, εἰς τὴν νομιμότητα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ 'στάτους κβὸ ἄντε', θὰ ἐσήμαινε ὅτι θὰ ἀλλάξαμε μίαν ἀνωμαλίαν μὲ μίαν ἄλλην. Εἶμαι ἀπὸ τώρα ἀνήσυχος διαπιστώνων ὅτι αἱ γενόμεναι προσπάθειαι διὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν κινηματιῶν ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν δὲν συμβαδίζουν μὲ τὴν ἀναζήτησιν τῶν αἰτίων, τὰ ὁποῖα ὡδήγησαν εἰς τὴν κατάρρευσιν τῆς Δημοκρατίας. Ἡ κατάστασις ἐξ ἄλλου, εἶναι ἐπικίνδυνος. Ἂν διατηρηθῆ ὑπερβαλλόντως χωρὶς νὰ προβλέπεται μὲ φρόνησιν καὶ θάρρος ἡ ἀποκατάστασις νομιμότητος, κινδυνεύει νὰ καταλήξη εἰς τὸν κομμουνισμόν. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς δὲν εἶναι θεωρητικός, ἂν σκεφθῆ κανεὶς ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶχε κινδυνεύσει δὶς νὰ γίνη τὸ Βιετνὰμ τῆς Εὐρώπης. Δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμῶνται οἱ κίνδυνοι οἱ ἐξωτερικοί, εἰς τοὺς ὁποίους εἶναι ἐκτεθειμένη ἡ Χώρα λόγω τῆς διεθνοῦς ἀπομονώσεώς της καὶ τῆς λεπτῆς γεωγραφικῆς της θέσεως. Τὸ Κυπριακὸν πρόβλημα ἀποτελεῖ πρόσφατον παράδειγμα".

Δεν είναι ειλικρινείς

»"Νομίζετε ὅτι οἱ κινηματίαι εἶναι εἰλικρινεῖς, ὅταν βεβαιώνουν ὅτι ἐπιθυμοῦν τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Δημοκρατίας;"

»"Δυστυχῶς ὄχι καὶ θὰ ηὐχόμην νὰ διαψευσθῶ ἀπὸ τὰ γεγονότα. Τὸν Ἰούνιον εἶχα ἀπευθύνει ἐπιστολὴν πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὴν ὁποίαν τοῦ ἀνεκοίνωνα τὰς ἀνησυχίας μου σχετικῶς μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως. Εἶχα τότε καταλήξει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι καταληφθέντες ἀπὸ τὸν πειρασμὸν νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς τὴν ἐξουσίαν, οἱ κινηματίαι δὲν ἔβλεπον πλέον τὴν δῆθεν ἀποστολὴν τὴν ὁποίαν εἶχαν τάξει εἰς τὸν ἑαυτόν των. Ὁ πρωθυπουργὸς μοῦ ἀπήντησε κατὰ τρόπον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καθησυχαστικόν, ἀλλὰ τὰ μεταγενέστερα γεγονότα ἐπεβεβαίωσαν τὰς ἀνησυχίας μου. Πράγματι, ἡ προσπάθεια τῶν κινηματιῶν νὰ θέσουν τὸν στρατὸν ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν των, αἱ συνεχεῖς προστριβαὶ μὲ τὰ Ἀνάκτορα, ποὺ εἶναι ὁ ἐγγυητὴς διὰ τὴν ἐπά-

νοδον εἰς τὴν νομιμότητα, αἱ ἐκτοξευόμεναι συκοφαντίαι κατὰ τοῦ συνόλου τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, ἐν συνδυασμῷ πρὸς μίαν ἀχαλίνωτον δημαγωγίαν διὰ τὴν Κοινὴν Γνώμην, καὶ τέλος, αἱ ἐξωφρενικαὶ προθέσεις, αἱ ἀποδιδόμεναι εἰς τοὺς κινηματίας ἀναφορικῶς πρὸς τὴν σύνταξιν τοῦ νέου Συντάγματος, μὲ ὡδήγησαν εἰς τὸ βέβαιον συμπέρασμα ὅτι δὲν εἶναι εἰς τὰς προθέσεις των νὰ ἐπαναφέρουν τὴν Δημοκρατίαν".

Το Σύνταγμα

»"Διάκεισθε ἐχθρικῶς πρὸς τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ παρόντος Συντάγματος;"

»"Εἷς ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς πολιτικῆς ἀσταθείας ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ ἀτέλεια τοῦ Συντάγματος, τὸ ὁποῖον πολλάκις παρεβιάσθη ἀπὸ ὅλας τὰς πλευράς, χωρὶς κἂν νὰ ἐπιχειρηθῆ ὅπως σωθοῦν τὰ προσχήματα. Αὐτὴ ἡ ἔλλειψις εἶναι τόσον σοβαρωτέρα, καθ' ὅσον ἡ Χώρα μας ἔχει ἔλλειψιν ὑγιοῦς δομῆς καὶ τὰ πάθη κυριαρχοῦν εἰς τὴν πολιτικήν μας ζωήν. Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1963, κατέθεσα εἰς τὴν Βουλὴν σχέδιον ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος. Ἐὰν οἱ ἀντίπαλοί μου δὲν συνησπίζοντο διὰ νὰ ἀποτύχῃ αὐτὸ τὸ σχέδιον, δὲν θὰ ἦσαν σήμερον εἰς τὴν φυλακὴν καὶ οὔτε οἱ συνταγματάρχαι θὰ ἦσαν εἰς τὴν Ἀρχήν. Τὸ Σύνταγμά μας, τὸ ὁποῖον μιμεῖται τὰ ξένα, κατὰ προτίμησιν αὐτὰ ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ὑπονόμευσιν τῆς Δημοκρατίας, θὰ πρέπει νὰ προσαρμοσθῆ πρὸς τὰς πολιτικάς, κοινωνικὰς καὶ οἰκονομικὰς συνθήκας τῆς Ἑλλάδος. Τὸ νέον Σύνταγμα θὰ πρέπει νὰ ἀνανεώσῃ τὰς ὑπηρεσίας μας, νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν λειτουργίαν των ἀπροσκόπτως καὶ νὰ ἐγγυᾶται τὴν κυριαρχίαν καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ λαοῦ μας. Διότι ἐν Ἑλλάδι, αἱ πολιτικαὶ καὶ οἰκονομικαὶ καταχρήσεις μιᾶς πλειοψηφίας κατέστρεψαν τὴν ἐλευθερίαν καὶ εὐτυχίαν τοῦ συνόλου τοῦ Ἔθνους".

»"Πῶς νομίζετε ὅτι ἡ Ἑλλὰς θὰ δυνηθῆ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς μίαν ὁμαλὴν κατάστασιν;"

»"Διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν πραξικοπηματιῶν ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν καταλάβει, κατόπιν ἑπταμήνου πείρας, ὅτι δὲν ἠμποροῦν πλέον νὰ προσδίδουν ἕνα μόνιμον χαρακτῆρα εἰς τὸ πραξικόπημα, ὅτι δὲν δύνανται νὰ δημιουργήσουν, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐμπνέουν δυσπιστίαν, συνθήκας ἐπιστροφῆς εἰς τὴν νομιμότητα, ἄνευ κινδύνου. Δὲν ἠμποροῦν ἔτι πλέον νὰ ἐπιβάλουν ἕνα Σύνταγμα, ἐξ ὅσων λέγεται, βασικῶς ἀντιδημοκρατικόν, ἕνα Σύνταγμα ποὺ θὰ τοὺς ἐπιτρέψῃ νὰ ἐλέγχουν τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς χώρας καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς νομι-

μότητος. Ἐὰν τοὺς ἀφήσωμεν, θὰ δημιουργήσουν μίαν ἐκρηκτικὴν κατάστασιν τόσον διὰ τοὺς ἰδίους, ὅσον καὶ διὰ τὴν χώραν. Οἱ αὐτουργοὶ τοῦ πραξικοπήματος θὰ ἠμποροῦσαν νὰ ἔχουν ἀποφύγει αὐτὰς τὰς τάσεις ἐὰν ἐκτὸς τοῦ Μαλαπάρτε, εἶχον μελετήσει τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλην. Εἶναι καιρὸς νὰ θέσουν τέρμα εἰς τὸ πείραμά των, διότι ἔφθασαν εἰς ἀδιέξοδον. Ἀποσυρόμενοι τῆς ἐξουσίας ἀποδίδοντες εἰς τὰ Ἀνάκτορα τὴν ἐλευθερίαν των, θὰ διήνοιγον τὸν δρόμον εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὁμαλότητος. Τουλάχιστον θὰ ἠδύναντο νὰ αἰσθανθοῦν ἱκανοποίησιν, ὅτι προσέφερον εἰς τὴν χώραν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκσυγχρονίσουν τοὺς Ὀργανισμούς της καὶ νὰ ἀνανεώσουν τὴν πολιτικήν της ζωήν".

»"Ἐὰν οἱ πραξικοπηματίαι δὲν ἐγκαταλείψουν τὴν ἀρχὴν οἰκεία θελήσει, ποίαν δρᾶσιν προβλέπετε;"

»"Θὰ ἐπεθύμουν νὰ μὴ ἀπαντήσω σ' αὐτὴν τὴν ἐρώτησιν, ἐφόσον διατηρῶ τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ πρωτεργάται τοῦ πραξικοπήματος θὰ ἀντιληφθοῦν τὸ καθῆκον των καὶ θὰ ταχθοῦν ὑπὲρ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν νομιμότητα ἄνευ βίας. Ἠμπορῶ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, νὰ σᾶς βεβαιώσω ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν θὰ ἐπιτρέψουν τὴν διατήρησιν τῆς Δικτατορίας, ὑφ' οἱανδήποτε μορφὴν καὶ ἂν εἶναι".

»"Ἐὰν τὸ στρατιωτικὸν καθεστὼς καταργηθῇ, ποίαν διαδικασίαν προτείνετε διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Δημοκρατίας;"

»"Εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, τὸ δυσκολώτερον μέρος τῆς ἐπιχειρήσεως. Ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία ἦτο πάντοτε ἀσταθής. Ἐὰν ἀναφερθῶμεν εἰς τὴν σύγχρονον ἱστορίαν, θὰ διαπιστώσωμεν ὅτι αἱ περίοδοι τῆς δημοκρατικῆς διακυβερνήσεως ἦταν πολὺ σπάνιαι. Ἐὰν ἀπὸ τὴν δοκιμασίαν τὴν ὁποίαν διέρχεται ἡ Δημοκρατία κατὰ τὴν παροῦσαν στιγμήν, δὲν ἐξέλθῃ ὑγιής, ἡ Ἑλλὰς θὰ συνεχίζῃ νὰ ἀντιμετωπίζῃ ἕνα σκληρὸν δίλημμα: Κομμουνισμὸς ἢ Δικτατορία. Κατὰ τὴν γνώμην μου, θὰ πρέπει νὰ διαδεχθῇ τὸν παρόντα κυβερνητικὸν ὅμιλον μία κυβέρνησις τιμία καὶ ἰσχυρά. Ἐνασκοῦσα ἐκτάκτους ἐξουσίας ἐπί τινα περίοδον, θὰ δημιουργήσῃ τὰς καταλλήλους συνθήκας διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς Δημοκρατίας. Ἀκριβέστερον θὰ πρέπει:

»"1. Νὰ κατευνάσῃ τὰ πάθη καὶ νὰ δημιουργήσῃ πρακτικὰς καὶ ψυχολογικὰς συνθήκας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀναδιαμόρφωσιν καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμὸν τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς μας ζωῆς.

»"2. Νὰ καταρτίσῃ τὸ νέον Σύνταγμα, τὸ ὁποῖον θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸν χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἀντιδημοκρατικόν.

»"3. Νὰ ἀναδιοργανώσῃ τὴν Διοίκησιν καὶ τὸ σύστημα Παιδείας, τὰ

ὁποῖα παρημελημένα τόσον ἀπὸ τοὺς πραξικοπηματίας ὅσον καὶ ἀπὸ τὰς προηγουμένας κυβερνήσεις, εὑρίσκονται ἐν ἀποσυνθέσει.

»"4. Νὰ ἐξυγιανθῇ διὰ ριζικῶν καὶ ἀντιδημοτικῶν μέτρων ἡ οἰκονομία τῆς χώρας. Ἡ ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ πρόοδος τῆς χώρας ἀπὸ αὐτὸ ἐξαρτᾶται. Διὰ νὰ ἐκτιμήσετε αὐτὴν τὴν ἀνάγκην, ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ ἐγγεγραμμέναι εἰς τὸν Προϋπολογισμὸν δαπάναι ηὐξήθησαν κατὰ 103% κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.

»"5. Νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ πειθαρχία εἰς τὸν Στρατόν, καθὼς καὶ τὸ γόητρον τῆς χώρας, τὰ ὁποῖα τόσον ἐπλήγησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.

»"6. Νὰ λυθῇ ἢ νὰ δαμασθῇ τὸ Κυπριακόν, ὥστε νὰ παύσῃ ν' ἀποτελῇ ἀπειλὴν διὰ τὴν εἰρήνην.

»"7. Τέλος, νὰ διαταχθῇ Δημοψήφισμα καὶ κατόπιν ἐκλογαί, αἱ ὁποῖαι θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς νέας πολιτικῆς ζωῆς προοδευτικῆς καὶ ἐλευθέρας ἀπὸ τὰς προκαταλήψεις τοῦ παρελθόντος"».

Η συνέντευξη αυτή είχε προκαλέσει μεγάλο θόρυβο ανά τον κόσμο. Το στρατιωτικό καθεστώς έστειλε στις εφημερίδες απάντηση, οι οποίες όμως ζήτησαν να δημοσιευθεί και το κείμενο της συνέντευξης. Για να επιδείξει δημοκρατικότητα, το καθεστώς επέτρεψε να δημοσιευθεί ολόκληρη η συνέντευξη σε μια εσωτερική σελίδα στο φύλλο της 5ης Δεκεμβρίου 1968, ενώ στην τελευταία καταχωρούνταν η κυβερνητική σχολιαστική απάντηση.

Ο Γ. Παπανδρέου

Η τρίτη μεγάλη φωνή που ακούστηκε εκείνη την εποχή ήταν του Γεωργίου Παπανδρέου την 21η Απριλίου 1968. Το καθεστώς γιόρταζε την πρώτη επέτειό του. Και ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου συνέταξε μια προκήρυξη, την ηχογράφησε κρυφά στο γραφείο του και την απέστειλε κρυφά στο εξωτερικό. Έτσι τη μέρα εκείνη –που συνέπιπτε με το Πάσχα– μαζί με τους πανηγυρισμούς του καθεστώτος ακουγόταν στους ξένους ραδιοσταθμούς η επική και μαχητική προκήρυξη του Παπανδρέου, που ήταν η εξής:

«Ἡ ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου συμπίπτει ἐφέτος μὲ τὴν ἐπέτειον τῆς σταυρώσεως τοῦ λαοῦ μας. Τὸ στρατιωτικὸν πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου κατήργησεν ὅλας τὰς ἐλευθερίας.

»Κατήργησε τὴν ἐλευθερίαν τοῦ τύπου. Αἱ ἐφημερίδες δὲν λογοκρίνονται ἁπλῶς ἀλλὰ γράφονται ἀπὸ τὰ ὄργανα τῆς χούντας. Τὸ περιεχόμενον εἶναι ὁμοιόμορφον. Διαφέρουν μόνον οἱ τίτλοι. Κατήργησε τὴν ἐλευθερίαν τοῦ λόγου. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀσκήσῃ ἔλεγχον. Παραπέμπεται ἀμέσως εἰς τὸ στρατοδικεῖον τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλει ποινὰς πολυετῶν φυ-

λακίσεων. Ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ ὁμιλήσουν χιλιάδες πολῖται συλλαμβάνονται καὶ ἐκτοπίζονται εἰς ἐρημικὰς νήσους ὑπὸ αὐστηρὰν ἀστυνομικὴν ἐπιτήρησιν.

»Κατελύθη ἡ ἐλευθερία τοῦ συνέρχεσθαι. Ἀποτελεῖ ἀδίκημα καὶ ὑπάγεται εἰς τὸ στρατοδικεῖον ἡ συγκέντρωσις καὶ ὀλίγων ἀνθρώπων.

»Ἰσχυρίζεται ἡ χούντα ὅτι ἀποκατέστησε τὴν τάξιν. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ τάξις τοῦ νόμου, ἡ τάξις τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων. Εἶναι ἡ τάξις τοῦ φόβου, ἡ τάξις τῶν στρατοδικείων καὶ εἶναι τὸ κοινὸν γνώρισμα ὅλων τῶν ὁλοκληρωτικῶν καθεστώτων.

»Ἡ χούντα, διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὸ πραξικόπημα, κατεσκεύασεν ἕνα μῦθον ὅτι κατὰ τὰς ἐπικειμένας τότε ἐκλογὰς τῆς 28ης Μαΐου θὰ ἐπεχειρεῖτο κομμουνιστικὴ ἐπανάστασις καὶ διὰ νὰ τὴν προλάβουν ἐπεχείρησαν τὸ πραξικόπημα. "Ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος", εἶπον, "εἶναι ὁ ὑπέρτατος νόμος" καὶ ἐπρόλαβαν νὰ γίνουν σωτῆρες.

»Ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος εἶναι πράγματι ὁ ὑπέρτατος νόμος ἀλλὰ ὅταν ὑπάρχῃ ὁ κίνδυνος καὶ ὁ κίνδυνος δὲν ὑπῆρχε. Ἀπὸ τὰς ἐκλογὰς τῆς 28ης Μαΐου θὰ προέκυπτεν ἁπλῶς, καθὼς ὅλοι ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναγνωρίζουν, παντοδύναμος ἡ Ἕνωσις Κέντρου, τὸ μέγα δημοκρατικὸν κόμμα τῆς χώρας. Καὶ ἡ Ἕνωσις Κέντρου, καθὼς ἐπανειλημμένως εἴχομεν διακηρύξει, ἦτο καὶ ἰδεολογικῶς αὐτόνομος καὶ πολιτικῶς αὐτοδύναμος. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι πρὸς ματαίωσιν τῆς ἰδικῆς μας ἐκλογικῆς νίκης κατεσκευάσθη ὁ μῦθος τοῦ κομμουνιστικοῦ κινδύνου, καὶ ἐπεχειρήθη τὸ πραξικόπημα.

»Καὶ τὴν πλήρη ἀπόδειξιν ὅτι δὲν ὑπῆρξεν ὁ κίνδυνος κομμουνιστικῆς ἐπαναστάσεως ἔχει προσκομίσει αὐτὴ ἡ χούντα. Ἐπὶ ἓν ἔτος ἐπιδίδεται εἰς ἐρεύνας καὶ δὲν κατώρθωσε νὰ ἀνεύρῃ οὔτε ἓν ὅπλον, ὄχι μόνον εἰς τὸν ἰδικόν μας δημοκρατικὸν κόσμον ἀλλὰ οὔτε καὶ εἰς τοὺς κομμουνιστάς. Οὔτε ἕν. Πῶς λοιπὸν θὰ ἐγίνετο ἐπανάστασις ἑνὸς ἀόπλου λαοῦ ἐναντίον ἑνὸς πανόπλου κράτους; Μόνον ἠλίθιοι εἶναι δυνατὸν νὰ πιστεύουν αὐτὸν τὸν μῦθον.

»Ἡ χούντα διακηρύττει τώρα ὅτι ἐπιδίδεται εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς πατρίδος. Καταγγέλλει τὸ "φαῦλον παρελθὸν" καὶ ὅμως οὐδέποτε, οὔτε εἰς τὰς χειροτέρας περιόδους τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ εἶχεν ὑπάρξει τόση δημαγωγία καὶ τόση εὐνοιοκρατία. Ἀπελύθησαν ὅλοι ἀνεξαιρέτως ὅσοι εἶχον ἐκλεγῆ ἀπὸ τὸν λαόν. Δήμαρχοι, δημοτικοὶ καὶ κοινοτικοὶ σύμβουλοι, συμβούλια συνεταιρισμῶν, δικηγορικῶν καὶ ἰατρικῶν συλλόγων, καὶ ἐν γένει πάσης αἱρετῆς ἀρχῆς, καὶ ἀντικατεστάθησαν μὲ τοὺς

συγγενεῖς καὶ τοὺς εὐνοουμένους, κύριον ἔργον τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἀποστολὴ τηλεγραφημάτων εὐγνωμοσύνης καὶ ἡ ὀργάνωσις ὑποδοχῶν. Καὶ ἀπελύθησαν αὐθαιρέτως χιλιάδες ἐντίμων ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαλλήλων.

»Ψεῦδος ἐχρησιμοποίησεν ἡ χούντα πρὸς κατάληψιν τῆς ἀρχῆς. Τὸ ψεῦδος ἐπικειμένης κομμουνιστικῆς ἐπαναστάσεως. Καὶ τώρα χρησιμοποιεῖ νέον ψεῦδος πρὸς παραμονήν της. Χρησιμοποιεῖ τὴν ἀπάτην τοῦ ἐπικειμένου δημοψηφίσματος καὶ ἐν συνεχείᾳ τῶν ἐκλογῶν εἰς τὸ ἀόριστον μέλλον. Διὰ τὴν 1ην Σεπτεμβρίου ἔχει ὁρισθῆ ἡ ἐνέργεια δημοψηφίσματος ἐπὶ τοῦ νέου συντάγματος. Ποῖον θὰ εἶναι τὸ νέον σύνταγμα οὐδεὶς ἀκόμη γνωρίζει. Ἡ δικτατορία συντάσσει τὸ σύνταγμα τῆς δημοκρατίας! Ἐν τῷ μεταξὺ δημοσιεύει καθημερινῶς εἰς τὸν τύπον ἄρθρα ἑνὸς σχεδίου συντάγματος τὸ ὁποῖον κατήρτησε μία ἐπιτροπὴ καὶ ζητεῖ ἐπ' αὐτῶν τὴν γνώμην τῶν πολιτῶν. Εἰς ἀντάλλαγμα τῆς πλήρους καταλύσεως τοῦ συντάγματος ἡ χούντα προσφέρει εἰς τὸν λαὸν τὴν μελέτην τοῦ συντάγματος. Εἰς τὴν τυραννίαν προσθέτει καὶ τὸν ἐμπαιγμόν.

»Καὶ καλεῖται ὁ λαὸς νὰ μετάσχῃ εἰς τὸ δημοψήφισμα, ἐνῶ θὰ γνωρίζῃ ὅτι μὲ οἱανδήποτε ἔκβασίν του, τὴν ἐπομένην ἡ χούντα θὰ εὑρίσκεται καὶ πάλιν εἰς τὴν ἀρχὴν διὰ νὰ ἔχῃ ἐπισημάνει τοὺς θαρραλέους ἀντιπάλους της, διότι ἀντίπαλοι εἶναι ὅλοι, καὶ νὰ τοὺς "ἐξυγιάνῃ" μὲ φυλακίσεις καὶ ἐξορίας, καὶ αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ ἐλευθέρα ἔκβασις τῆς θελήσεως τοῦ λαοῦ.

»Ἀπευθύνομαι πρὸς τὰς Ἐνόπλους Δυνάμεις τῆς χώρας. Ἐννοῶ τὴν ηὐξημένην ἐθνικήν των εὐαισθησίαν ἡ ὁποία ἐξηγεῖ ὅτι κατὰ τὴν 21ην Ἀπριλίου παρεπλανήθησαν ἀπὸ τὸ μέγα ψεῦδος ὅτι ἐπέκειτο κομμουνιστικὴ ἐπανάστασις. Ἀλλὰ τώρα τὸ ψεῦδος ἔχει ἀποκαλυφθῆ. Οὔτε ὑπῆρξεν οὔτε ὑπάρχει κίνδυνος κομμουνιστικῆς ἐπαναστάσεως. Καὶ ὅμως ἡ χούντα παραμένει εἰς τὴν ἀρχήν. Διατί;

»Καὶ τώρα ἀπευθύνομαι πρὸς τὸν ἐλεύθερον κόσμον. Εἴχομεν ἐλπίσει ἔπειτα ἀπὸ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, ὅτι ὁ φασισμὸς εἶχεν ὁριστικῶς συντριβῆ καὶ ὅτι δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἐμφανισθῆ τουλάχιστον εἰς τὴν Εὐρώπην. Καὶ ὅμως συνέβη. Καὶ ἀποτελεῖ ἐντροπὴν δι' ἡμᾶς ὅτι ἔκαμε τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τὴν πατρίδα μας τὴν Ἑλλάδα, τὴν κοιτίδα τῆς δημοκρατίας. Ἀλλὰ ἡ τύχη τῆς χούντας δὲν πρόκειται νὰ εἶναι γεγονὸς μόνον τοπικόν. Θὰ ἀποτελέσῃ παράδειγμα καὶ ἢ θὰ ἐνθαρρύνῃ ἢ θὰ ἀπογοητεύσῃ ἐπιδόξους δικτάτορας καὶ εἰς ἄλλας χώρας.

»Διὰ τοῦτο ἀπευθύνομαι πρὸς τὸν ἐλεύθερον κόσμον, τοὺς λαοὺς καὶ τὰς κυβερνήσεις του. Ζητοῦμεν καὶ τὴν ἰδικήν των ἀλληλεγγύην καὶ συ-

μπαράστασιν. Δὲν ζητοῦμεν ἐπέμβασιν εἰς τὴν ἐσωτερικήν μας ζωήν. Ἀλλὰ ἔχουν δικαίωμα νὰ ρυθμίζουν τὴν ἰδικήν των πολιτικήν. Καὶ μία διεθνὴς ἀπομόνωσις καὶ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ τῆς χούντας, θὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν ἄμεσον κατάρρευσίν της. Καὶ αὐτὴν ἐπικαλούμεθα ἐξ ὀνόματος τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνικοῦ λαοῦ τὸν ὁποῖον ἐκπροσωποῦμεν.

»Ὁ ἐλεύθερος κόσμος, μὲ αὐτὴν τὴν πρωτοβουλίαν, καὶ θὰ τιμήσῃ καὶ θὰ προστατεύσῃ τὸν ἑαυτόν του. Θὰ καταστῇ ἄξιος τοῦ ὀνόματός Του».

Εσωτερικές διενέξεις

Οι ζωηρές εκείνες εκδηλώσεις των κορυφαίων πολιτικών ήταν ενοχλητικές για το καθεστώς και τον αρχηγό του, όχι όμως επικίνδυνες ακόμα. Πολύ σοβαρότερες ήταν οι εσωτερικές διενέξεις που ανατάρασσαν την Επαναστατική Ομάδα, με ισχυρούς αντίκτυπους στο Σώμα των αξιωματικών και των άλλων αξιωματούχων της Δικτατορίας.

Βασική πηγή των διενέξεων εκείνων ήταν η προσπάθεια του Γ. Παπαδόπουλου να μονοπωλήσει την εξουσία, που προσέκρουε στην αντίδραση των άλλων φιλοδοξιών και ρευμάτων. Ο Γ. Παπαδόπουλος αγωνιζόταν να σταθεροποιήσει το νέο έδαφος που κατέκτησε αποστρατεύοντας τα μέλη της ομάδας που ήταν υπουργοί ή γενικοί γραμματείς υπουργείων. Και εκείνοι αγωνίζονταν να διατηρήσουν την επιρροή τους στον στρατό, για να ανακτήσουν το χαμένο έδαφος. Οι κυριότεροι αντίζηλοι του πρωθυπουργού ήταν πάντα ο Ι. Λαδάς, ο Στ. Παττακός και ο Ν. Μακαρέζος, που επέμεναν να διατηρηθεί η συλλογική εξουσία, ενώ ο Γ. Παπαδόπουλος υποστήριζε ότι η «ενός ανδρός αρχή» ήταν απαραίτητη για να πραγματοποιηθεί το έργο που ανέλαβε η Δικτατορία. Και, σε απάντηση, οι ανταγωνιστές του υποδείκνυαν ότι αυτό το έργο υστερούσε και καρκινοβατούσε, ακριβώς λόγω τής «ενός ανδρός αρχής».

Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι υπήρχε βασική διαφορά στις αντιλήψεις, όχι μόνο μεταξύ Γ. Παπαδόπουλου και της αντιπολίτευσης, αλλά και μεταξύ των αντιπολιτευόμενων ομάδων, μέσα στο δικτατορικό καθεστώς. Ο Γ. Παπαδόπουλος ήταν πάντα κήρυκας της μετριοπαθούς κατ' επίφαση και κυμαινόμενης γενικής πολιτικής, ώστε να γεννά προσδοκίες, σύγχυση και ανοχή στο εξωτερικό και το εσωτερικό, που θα άμβλυναν τις αντιθέσεις προς το καθεστώς. Είδαμε πως την τακτική αυτή την εφάρμοζε με συνέπεια προ και μετά την ψήφιση του Συντάγματος, ενώ απαγόρευε ρητά στα έκτακτα και διαρκή στρατοδικεία να εκδίδουν θανατικές καταδίκες. Διατηρούσε εξάλλου πάντα μια γέφυρα επικοινωνίας με τον βασιλιά. Ο Ι. Λαδάς ήταν επικεφαλής των αδιάλλακτων που υποστήριζαν ότι έπρεπε, όχι μόνο να εφαρμόζεται ριζοσπαστικότερη πολιτική (φθάνοντας εν ανάγκη μέχρι την κατάργηση της βα-

σιλείας), αλλά και να διακηρύσσεται η πολιτική αυτή, για να μην απογοητεύονται οι ριζοσπαστικοί αξιωματικοί, η υποστήριξη των οποίων ήταν πολυτιμότερη για το καθεστώς από την ανοχή των ξένων και του λαού. Και υπήρχαν πράγματι πολλοί αξιωματικοί τέτοιων –«νασερικών»– τάσεων, οι οποίοι απαιτούσαν ταχύτερα και ριζικότερα μέτρα, συνοδευόμενα με σκληρότερη διοίκηση, βαρύτερες καταδίκες και γενικά αποφασιστικότερη αντιμετώπιση των αντιδράσεων.

Ανάμεσα στις δύο αυτές πτέρυγες, ο Στ. Παττακός και ο Ν. Μακαρέζος εκπροσωπούσαν κεντρώες κατευθύνσεις στην Επαναστατική Ομάδα. Όλοι όμως φαίνεται πως ήταν σύμφωνοι στην παράταση της Δικτατορίας, στο «αντικομμουνιστικό» περιεχόμενό της και στη δυτική τοποθέτησή της. Μερικές τάσεις που εκδηλώθηκαν τους πρώτους μήνες –ακόμα και κατά τις ημέρες του Αραβοϊσραηλινού Πολέμου τον Ιούνιο του 1967– να παίξει το καθεστώς μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων δεν επέζησαν για πολύ.

Έκθεση του Στ. Παττακού

Μέσα σε αυτήν τη ρευστότητα, η διαμάχη γύρω από την προσωπική ή τη συλλογική δικτατορία οξυνόταν. Και είναι χαρακτηριστική η παρακάτω έκθεση του αντιπροέδρου της κυβέρνησης Στ. Παττακού προς τον πρωθυπουργό Γ. Παπαδόπουλο, με ημερομηνία 7 Αυγούστου 1968, που περιέχει τα εξής στοιχεία:

- Ανάλυση της κατάστασης, την οποία διεκτραγωδεί, υπογραμμίζοντας τη γενική και ειδική αποτυχία της Δικτατορίας έως τότε.
- Αντίθεσή του στην προσωπική εξουσία του Γ. Παπαδόπουλου.
- Διαμαρτυρία για την καχυποψία του αρχηγού.
- Αξίωση να ανασυγκροτηθεί η κυβέρνηση, στην οποία οι δύο αντιπρόεδροι –Παττακός, Μακαρέζος– να έχουν αυξημένες εξουσίες.
- Συγκαλυμμένη απειλή να αντικατασταθεί ο Γ. Παπαδόπουλος στην εξουσία.

Το αποκαλυπτικό και ιστορικό αυτό έγγραφο έχει ως εξής:

«Ὁ Ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν

»Διὰ κ. Πρωθυπουργὸν

»1. Ἡ ἐπανάστασις δὲν εἶναι προσωπικὸν θέμα οὐδενός.

»2. Ἡ ἐπανάστασις εἶναι ἰδέα ἀνήκουσα εἰς ἅπαντας.

»3. Ἡ ἐπανάστασις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Λαοῦ, διὰ τῆς ἰσχύος τοῦ Στρατοῦ, διὰ τὸν λαὸν καὶ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ.

»4. Ὁ λαὸς ἐζήτει τὴν ἐπανάστασιν ἵνα τὸν ἀπολυτρώσῃ ἀπὸ τὸν κομματισμόν, τὸ κομματικὸν πάθος καὶ τὴν ἀβεβαιότητα διὰ τὸ μέλλον της.

»5. Ἀγκάλιασε τὴν ἐπανάστασιν καὶ ἀδιαφόρησε διὰ τὸ ποῖος ἢ ποῖοι τὴν ἔκαναν. Ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ἐπανάστασιν καὶ δι' αὐτῆς ἐζήτει τὴν

ἀλλαγήν. Τὴν ἀλλαγὴν τῶν διεφθαρμένων μεθόδων διὰ νέων ὑγιῶν τοιούτων, εἰς τὴν διοίκησιν, τὴν τεχνικήν, τὴν ὀργάνωσιν.

»6. Προσπαθεῖ νὰ πιστέψη ὅτι τὸ ἐπιτυγχάνει ἡ παροῦσα ἐπανάστασις, ὅμως οὐσιαστικῶς δὲν ἱκανοποιεῖται εἰς τὸ αἴσθημα τοῦτο διότι πράγματι δὲν τὸ βλέπει.

»7. Εἶναι ὑπομονετικὸς ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἀναμένει, ἐλπίζει ὅτι μὲ τὸν χρόνον θὰ ἱκανοποιηθοῦν οἱ πόθοι του καὶ δὲν τὸν ἐνδιαφέρει ποῖος εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἀρχήν.

»8. Διαισθάνεται ὅτι ὁ Στρατὸς ἀγρυπνεῖ διὰ τὴν ἀσφάλειάν του ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ μέλλον του καὶ τὰ θέλει ὅλα διὰ τοῦ Στρατοῦ. Δι' αὐτὸ καὶ βλέπει τοὺς Ἀξ/κούς του ὡς προστάτας του καὶ καταφεύγει εἰς αὐτοὺς ὡς πρὸς σανίδα σωτηρίας. Βεβαίως ἄτομα τινὰ κολακευόμενα ἐκ τῆς τοιαύτης σχέσεως καὶ τὴν ἀναγνωριζομένην αὐτοῖς ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἐξουσίαν, καταχρῶνται τοῦ νόμου καὶ ἐνίοτε προβαίνουν εἰς αὐθαιρεσίας ἐκθετούσας τὸ κῦρος τοῦ Στρατοῦ μας.

»9. Παρὰ τ' ἀνωτέρω, ὁ λαὸς εἰς ἀρκετὰ μεγάλο ποσοστὸ προτιμᾶ τὸ καθεστὼς τοῦτο ἀπὸ τὸ κοινοβουλευτικὸν τοιοῦτον. Θὰ τὸ ἤθελε δυναμικώτερον, ἠθικώτερον, δικαιότερον καὶ ἐν γένει καθαρώτερον ἀπὸ πλευρᾶς κυρίως διαχειρίσεως τῆς ἐξουσίας.

»10. Ἀναγνωρίζει (ὁ καλόπιστος) τὴν ἐπιτυχίαν εἰς:

»α. Τὴν οἰκονομικὴν σταθερότητα καὶ ἀνάπτυξιν.

»β. Τὴν στοργὴν τῆς Κυβ/σεως πρὸς τὸν πολίτην καὶ ἰδία εἰς τὰ θέματα:

»1. Ἐξηλεκτρισμοῦ.
»2. Ἐκπαιδευτικῶν Ἱδρυμάτων.
»3. Ἐκπαίδευσιν γενικῶς (δωρεὰν ἔργω παιδείαν).
»4. Ὑγείαν.
»5. Στέγην.
»6. Δημόσια ἔργα γενικῶς.
»7. Βελτίωσιν συνθηκῶν ἐξυπηρετήσεως τοῦ πολίτου ὑπὸ τοῦ Δημοσίου Ὑπαλλήλου.
»8. Τουρισμόν.

»11. Δυσμενῆ σημεῖα.

»α. Ἔλλειψις ἐμφανοῦς, καθαρᾶς, σταθερᾶς πολιτικῆς γραμμῆς.

»β. Ἔλλειψις σοβαρότητος ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ πάντες ὁμιλοῦν καὶ συνήθως ἀνευθύνως καὶ ἀσυντόνιστα.

»γ. Ἔλλειψις συνεπείας ἐκ τοῦ ὅτι πολλάκις: Ἄλλα λέγονται, ἄλλα

πράττονται ἢ δὲν πράττονται ἢ πράττονται ἀκαίρως.

»δ. Ἔλλειψις ὀρθῆς ὀργανώσεως ἢ βραδέως κινουμένη τοιαύτη.

»ε. Ἔλλειψις σαφοῦς προοπτικῆς διὰ τὸ μέλλον.

»στ. Ἔλλειψις δυναμικῆς καὶ ὀρθῆς διοικήσεως.

»ζ. Ἔλλειψις ἐλέγχου λόγω μὴ διορθώσεως εἰσέτι τῆς σχετικῆς νομοθεσίας.

»η. Ἔλλειψις συντονισμοῦ ἐνεργειῶν τόσον τῆς κυβερνήσεως ἐν τῷ συνόλῳ, ὅσον καὶ ἐπὶ μέρους κατὰ ὑπουργεῖον, μὴ ἀνατεθεισῶν πρὸς τούτοις ἁρμοδιοτήτων εἰς οὐδένα, ἢ καὶ ἂν ἀφήνεται νὰ νοηθῇ, δὲν δίδονται τὰ μέσα ἢ ἡ εὐθύνη-ἐξουσία.

»θ. Ἔλλειψις δυναμικῆς ἐνημερώσεως κοινοῦ, ἐσωτερικοῦ καὶ ἰδία ἐξωτερικοῦ εἰς βαθμὸν ἀπομονωτισμοῦ, ἢ ἀνοχῆς κατηγοριῶν, ἄρα ἀναγνώρισις ὅτι:

»1. Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς εἶναι ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν.

»2. Ὁ λαὸς ἔχει ἀηδιάσει ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν.

»3. Ἔχει κλονισθῆ ἡ πίστις καὶ ἐμπιστοσύνη τοῦ λαοῦ –καὶ τῶν ξένων– πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Στρατὸν ὡς ὑποστηρίζοντα μόνον ἀσυνεπῆ ἐπανάστασιν.

»4. Τὰ οἰκονομικὰ δὲν πᾶνε τόσον καλὰ ὅσο τὰ παρουσιάζει ἡ "χούντα".

»5. Ὑφίσταται ἀνεργία.

»6. Ὑπάρχει ἀνηθικότης, ἀδικία καὶ νεποτισμός.

»7. Ἡ Διοίκησις ἀπὸ ἀπόψεως διαρθρώσεως καὶ ὀργανώσεως τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ ἔχει περιπλακῆ εἰς ἐπικινδύνως ἀσφυκτικὸν συγκεντρωτισμὸν εἰς τὴν κορυφὴν τῆς πυραμίδος καὶ εἰς τὴν κρίσιν ἑνὸς ἀνδρὸς περιστοιχιζομένου ὑπὸ ὑπόπτου χορείας ἀνευθυνοϋπευθύνων (Γενικοὶ Γραμματεῖς – πολιτικοὶ παλαιοὶ καὶ νέοι, ψίθυροι ἀναπάντητοι).

»8. Γραφειοκρατία ἀναζωογονουμένη ὁλοέν.

»9. Ἀκατάλληλοι προσωπικότητες εἰς θέσεις κλειδιά.

»10. Τύπος ὀργιάζει εἰς βάρος τῆς ἀληθείας.

»11. "Δὲν θὰ δεχθῆ... ὁ κ. ὑπ. κ.ο.κ. Γ.Γ. ..."

»12. Δὲν τοὺς θέλει ὁ λαός. Ἡ ἐπανάστασις στηρίζεται σὲ 20-30 Ἀξ/κούς.

»13. Ἡ ἐπανάστασις ἔχει χάσει τὸν προσανατολισμόν της.

»14. Ἀγωγὴ τοῦ πολίτου!!!

»15. Ἡ "χούντα" καλοπερνᾶ... κλέβει... φιλοξενεῖται...

»16. Τὸ κεφάλαιο κυβερνᾶ...

»17. Ἡ ἐπανάστασις ἀσεβεῖ κατὰ τοῦ παλαιοῦ πολιτικοῦ κόσμου.

»18. Ἡ Γραφειοκρατία καὶ ὁ μανδαρινισμὸς εὑρίσκονται καὶ πάλιν εἰς τὴν δόξαν των.

»19. Πολλὰ λέγονται διὰ τὸ περιβάλλον μας, ὑπηρεσιακόν τε καὶ συγγενικόν.

»20. Πρόσωπα κυβερνήσεως καί..., οὐχὶ κύρους καὶ ἱκανῆς προβολῆς.

»12. Προτείνω:

»α. Ἀνασυγκρότησιν τῆς κυβερνήσεως διὰ προσώπων ἀνεγνωρισμένου κύρους.

»β. Οἱ δύο (Ἀντιπρόεδρος καὶ Μακαρέζος) νὰ περιβληθοῦν ἁρμοδιοτήτων ὑπευθύνων καὶ σοβαρῶν, κυρίως ἐπιτελικῆς μορφῆς καὶ οὐχὶ διοικήσεως, προκειμένου ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν μελέτην, σχεδίασιν καὶ προγραμματισμὸν τῆς σταδιακῆς ἐξελίξεώς μας, ἀφοῦ συζητήσωμεν καὶ συμφωνήσωμεν ἐπὶ τοῦ περαιτέρω σκοποῦ.

»γ. Ἐπὶ τέλους νὰ πάψη ἡ ὑφισταμένη καχυποψία πρὸς πάντας καὶ διὰ πάντας, ἢ τουλάχιστον πρὸς ἐμέ. (Ἔχω δηλώσει πλειστάκις ὅτι εἶμαι ἕτοιμος νὰ ἀποχωρήσω ἢ καὶ νὰ ὑποβιβασθῶ εἰς οἱανδήποτε θέσιν, ὅπως εἶμαι καὶ ἕτοιμος δι' ἀπολογισμὸν ἢ παρέξω ἐξηγήσεις ἐπὶ τοῦ ἔργου μου καὶ τῶν πράξεών μου ἐν γένει. Πάντως ὁ θεσμὸς τοῦ ἀντιπροέδρου ὡς ἔχει (ἄνευ ὀργανώσεως καὶ ἁρμοδιοτήτων) παρὰ τὰς συνεχεῖς ὀχλήσεις μου ὅπως περιβληθῆ διὰ νομοθετικῆς πλαισιώσεως, παίζομεν, κοροϊδευόμεθα, θὰ μᾶς γελάει ὁ κόσμος ἂν ἀποκαλυφθῆ ἡ γυμνότης τῆς κρατικῆς μηχανῆς.

»δ. Ἢ νὰ σοβαρευθῶμεν, ἢ νὰ φύγωμεν καλοῦντες τοὺς στρατηγοὺς νὰ ἐκλέξουν ἑτέρους ἢ ἕτερον ἐκπρόσωπόν των, ἱκανὸ νὰ ὁδηγήση τὴν χώραν εἰς ἀσφαλές, εἰρηνικόν, εὐτυχὲς μέλλον. Οἱ καιροὶ οὐ μενετοί!!!

»Στ. Παττακός».

Η έκθεση αυτή αποκαλύπτει την ένταση των εσωτερικών διενέξεων του στρατιωτικού καθεστώτος και δείχνει ότι, παρά την άνοδο της ισχύος του Γ. Παπαδόπουλου, ο συσχετισμός των εσωτερικών δυνάμεων δεν είχε ακόμα αποκρυσταλλωθεί. Μα λίγες ημέρες αργότερα, ένα συγκλονιστικό γεγονός με παγκόσμια απήχηση ήρθε να επιταχύνει τις εξελίξεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΥΠΟΘΕΣΗ ΠΑΝΑΓΟΥΛΗ

ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΦΟΝΟΥ ΤΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ • Ο ΔΡΑΣΤΗΣ ΣΥΛΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ • Ο ΑΛ. ΠΑΝΑΓΟΥΛΗΣ • ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΙΔΗ • ΤΟ ΠΟΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΑΝΑΚΡΙΣΗΣ • Η «ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ» • Ο ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ ΓΙΩΡΚΑΤΖΗΣ ΣΤΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ • Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΣΥΝΩΜΟΤΕΙ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ • ΥΠΟΚΛΕΠΤΟΝΤΑΙ ΟΙ ΣΥΝΟΜΙΛΙΕΣ ΤΟΥ ΑΡΧΗΓΟΥ ΤΗΣ ΚΥΠ • ΤΙ ΕΠΙΔΙΩΚΕ Ο ΓΙΩΡΚΑΤΖΗΣ; • ΟΠΛΑ ΣΕ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΟΥΣ ΣΑΚΟΥΣ • Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ • ΔΙΑΜΑΧΗ ΛΕΥΚΩΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΘΗΝΩΝ • Ο ΓΙΩΡΚΑΤΖΗΣ ΑΠΟΠΕΜΠΕΤΑΙ • Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΟΥΛΗ: ΔΙΣ ΕΙΣ ΘΑΝΑΤΟΝ • ΔΙΕΘΝΗΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ • ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΣΤΗΝ ΗΓΕΣΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ • Ο Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΔΙΩΧΝΕΙ ΤΟΥΣ ΓΕΝΙΚΟΥΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΣ

ΣΤΙΣ 7:30′ ΠΕΡΙΠΟΥ ΤΟ ΠΡΩΙ της 13ης Αυγούστου 1968 μια μικρή φάλαγγα κατευθυνόταν προς την Αθήνα από το Λαγονήσι (συνοικισμός Καλυβίων). Ήταν ο Γ. Παπαδόπουλος με τη συνοδεία του, που ξεκίνησε όπως συνήθως από την πρωθυπουργική έπαυλη στο 38ο χιλιόμετρο της παραλιακής οδού Σουνίου. Προπορεύονταν δύο μοτοσικλέτες, ακολουθούσε το αυτοκίνητο του πρωθυπουργού και σε απόσταση δέκα μέτρων ερχόταν το αυτοκίνητο της ασφάλειας. Η φάλαγγα κινούνταν κανονικά, και μεταξύ 31ου και 32ου χιλιομέτρου πέρασε πάνω από μια υπόγεια σήραγγα αποχέτευσης των νερών της βροχής μήκους επτά μέτρων. Αλλά, μόλις είχε διέλθει και το αυτοκίνητο της ασφάλειας, μια ισχυρή, εκκωφαντική έκρηξη έγινε μέσα στη σήραγγα, η οποία άνοιξε δύο μεγάλες τρύπες στο κατάστρωμα του δρόμου. Ήταν φανερό ότι η έκρηξη προοριζόταν να πλήξει το πρωθυπουργικό αυτοκίνητο, αλλά καθυστέρησε ένα ή δύο δευτερόλεπτα. Αμέσως η φάλαγγα σταμάτησε, οι άνδρες της ασφάλειας τρέξανε επιτόπου, ενώ ειδοποιούνταν με τον ασύρματο η αρμόδια διοίκηση Χωροφυλακής και σε λίγο κατέφθανε ισχυρή δύναμη που απομόνωσε την περιοχή. Μετά από συστηματική έρευνα, ανακαλύφθηκε ο δράστης. Ένας νέος ψηλόλιγνος με μαγιό κρυμμένος κάτω από έναν βράχο. Στο μεταξύ ο Γ. Παπα-

δόπουλος συνέχισε την πορεία του. Όταν έφθασε στην Αθήνα, πήρε μέρος στην τακτική συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου με εκπληκτική ψυχραιμία, χωρίς να πει το παραμικρό για την απόπειρα. Αργότερα εμβρόντητοι οι υπουργοί πληροφορήθηκαν τι συνέβη.

Ο Παναγούλης

Ποιος, όμως, ήταν ο δράστης; Δεν διευκόλυνε καθόλου τις Αρχές για την ταυτότητά του. Δήλωσε μόνο ότι δεν είχε συνεργούς. Αργότερα διαπιστώθηκε ότι το όνομά του ήταν Παναγούλης. Αλλά υπήρχε τόση σύγχυση, ώστε θεωρήθηκε ότι πρόκειται για τον Γεώργιο Παναγούλη, υπολοχαγό των ΛΟΚ, που από καιρό είχε εγκαταλείψει τη μονάδα του και κηρύχθηκε λιποτάκτης. Μόνο μετά από δύο μέρες εξακριβώθηκε ότι επρόκειτο για τον αδελφό του, Αλέξανδρο Παναγούλη, σπουδαστή του Μετσόβειου Πολυτεχνείου, στρατιώτη, που υπηρετούσε στο 81ο Σύνταγμα Πεζικού (Βέροια). Αλλά και αυτός είχε κηρυχθεί λιποτάκτης, γιατί από την 27η Μαΐου 1967 είχε εγκαταλείψει το 266ο ημικινητό στρατιωτικό νοσοκομείο διακομιδών όπου νοσηλευόταν. Το ίδιο απόγευμα, ο Γενικός Διευθυντής Τύπου Βύρων Σταματόπουλος έδωσε επείγουσα συνέντευξη προς τους Έλληνες και ξένους δημοσιογράφους, όπου έκανε τις εξής ανακοινώσεις:

«Σᾶς ἐκάλεσα ἐκτάκτως, τέτοια ὥρα διότι ὑπάρχουν ὡρισμένα ἐνδιαφέροντα νέα... Κάτι συνέβη σήμερον τὸ πρωΐ. Ἐγένετο ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ κ. πρωθυπουργοῦ. Περὶ τὴν 8ην παρὰ εἴκοσι πρωϊνὴν καὶ ἐνῶ τὸ αὐτοκίνητον τοῦ κ. πρωθυπουργοῦ ἤρχετο ἀπὸ τὸ Λαγονήσι εἰς τὰς Ἀθήνας, εἰς τὸ 31ον χιλιόμετρον αὐτῆς τῆς ὁδοῦ καὶ ἐνῶ εἶχε περάσει καὶ τὸ αὐτοκίνητον ἀσφαλείας τοῦ κ. πρωθυπουργοῦ, ἐγένετο μία κατευθυνομένη ἔκρηξις εἰς τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ καὶ φυσικὰ ὁ ἐν ψυχρῶ δολοφόνος ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ πλήξῃ τὸν κ. πρωθυπουργόν. Ὁ κ. Παπαδόπουλος διετήρησε τὴν ψυχραιμίαν του καὶ κατῆλθε μάλιστα τοῦ αὐτοκινήτου του διὰ νὰ ἴδῃ τί συμβαίνει. Τὰ ὄργανα ἀσφαλείας δὲν ἐδυσκολεύθησαν νὰ συλλάβουν τὸν παρ' ὀλίγον δολοφόνον. Μία ἔρευνα εἰς τὴν βραχώδη ἀκτὴν ἔφερε τοὺς χωροφύλακας πρὸ τοῦ δολοφόνου. Οὗτος μετὰ τὴν ἔκρηξι ποὺ ἐπραγματοποίησεν ἐξ ἀποστάσεως ἦτο ἕτοιμος νὰ ἐπιβιβασθῆ ἑνὸς κρὶς-κράφτ, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ προσεγγίσῃ εἰς τὴν ἀκτήν, λόγω τοῦ κόσμου ποὺ συνεκεντρώθη, δηλαδὴ λόγω τῶν πολλῶν λουομένων. Ἔτρεχε ἀπὸ τὸν ἕναν βράχον εἰς τὸν ἄλλον, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχῃ ξεσχίσει καὶ τὰ πόδια του καὶ ἔφερε μόνον ἕνα μαγιό. Κάποιο σκάφος τὸν εἶχε φέρει εἰς τὴν ἀκτὴν τὴν νύκτα διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ἐγκληματικόν του ἐγχείρημα.

Λάθος στο όνομα

»Θὰ σᾶς παρουσιάσω τώρα τὸν παρ' ὀλίγον δολοφόνον: Ὀνομάζεται Γεώργιος Παναγούλης τοῦ Βασιλείου. Εἶχεν ὑπηρετήσει ὡς μόνιμος ὑπολοχαγὸς εἰς τὸν στρατόν. Τὸν Αὔγουστον τοῦ 1967 ἐλιποτάκτησε καὶ μετέβη εἰς τὸ Ἰσραήλ. Αἱ ἀρχαὶ τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραὴλ ἀπεφάσισαν τὴν ἔκδοσίν του εἰς τὴν Ἑλλάδα. Πράγματι ἐπεβιβάσθη τοῦ ὑπερωκεανίου "Ἄννα Μαρία" τὴν 24ην Νοεμβρίου 1967 διὰ νὰ παραδοθῇ εἰς τὰς ἐν Πειραιεῖ ἑλληνικὰς ἀρχάς, ἀλλὰ ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιον τοῦ ὑπερωκεανίου, ὁ Παναγούλης ἐξηφανίσθη ἀπὸ τὸ σκάφος, εἴτε ἐν πλῷ εἴτε κατὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ πλοίου εἰς κάποιον λιμένα. Ἡ εἰδικότης του εἰς τὸν στρατὸν προσδιορίζεται ἀπὸ τὰς σπουδὰς ποὺ ἔκαμε. Ἦτο εἰς τὰς Δυνάμεις Καταδρομῶν καὶ εἶχε φοιτήσει εἰς τὰ σχολεῖα "διαβιώσεως καὶ διαφυγῆς", καθὼς καὶ εἰς τὴν "σχολὴν ὑποβρυχίων καταστροφῶν". Ὁ Παναγούλης ἀπεστάλη εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ἔγκλημά του [...]»

Ο Β. Σταματόπουλος προσέθεσε ότι την ίδια περίπου στιγμή της έκρηξης έγιναν δύο άλλες μικρές εκρήξεις στην Αθήνα. Και ταυτοχρόνως στο Παρίσι κυκλοφορούσε προκήρυξη της νεοφανούς αντιστασιακής οργάνωσης «Ελληνική Αντίσταση», που το κείμενό της, όπως ανακοινώθηκε αργότερα από κυβερνητικές πηγές, είχε ως εξής:

«ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ, ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ ΔΙΑ ΤΗ ΔΥΤ. ΕΥΡΩΠΗ

»ΠΑΡΙΣΙ, 13 Αὐγούστου 1968

»Ἀνακοινωθὲν ἀριθ. 1.

»Ἡ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ,

»ἡ πανελλήνια στρατιωτικὰ συγκροτημένη ὀργάνωση ἀντιστάσεως, ἔκαμε σήμερα, ὕστερα ἀπὸ μηνῶν συστηματικὴ συγκρότηση καὶ προετοιμασία τὴν πρώτη της ἐμφάνιση. Τὸ κέντρον δράσεως ἦταν ἡ περιοχὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν προαστίων των. Ἐχρησιμοποιήθησαν κυρίως μονάδες τῶν λαϊκῶν ἀντιστασιακῶν ὁμάδων σαμποτάζ (Λ.Α.Ο.Σ.), τῶν δυνάμεων σαμποτὰζ τῆς "Ἑλληνικῆς Ἀντίστασης". Πολλαὶ νάρκαι καὶ βόμβαι ἐξερράγησαν εἰς στρατιωτικὰς καὶ ἀστυνομικὰς ἐγκαταστάσεις, κυβερνητικὰ κτίρια, κεντρικοὺς δρόμους καὶ πλατεῖες. Οἱ φλόγες, ὁ καπνὸς καὶ οἱ ἐκρήξεις ἐδημιούργησαν μαζὶ μὲ τὶς σειρῆνες τῶν πυροσβεστικῶν καὶ ἀστυνομικῶν ὀχημάτων, πολεμικὴν ἀτμόσφαιραν.

»Κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῶν ἐπιχειρήσεων, ἐχρησιμοποιήθησαν, ἐπίσης σὲ περιωρισμένη κλίμακα, μονάδες ἀντιστασιακαί».

Το παρ' ολίγον θύμα

Αυτή η προκήρυξη είχε επιδοθεί στις 8 το πρωί (ώρα Ελλάδας) στον διευθυντή του αμερικανικού πρακτορείου στο Παρίσι «Ασσοσιέιτεντ Πρες» Μόρρις Ρόζεμπεργκ.

Στο μεταξύ, στη συνέντευξη του Γεν. Διευθυντή Τύπου προσήλθε και ο πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος, ο οποίος δήλωσε:

«Δὲν θὰ ἤθελα τίποτε περισσότερον νὰ εἴπω ἀπὸ τοῦ ὅτι πέραν τῶν ἐπιδιώξεων, τὰς ὁποίας ἠμποροῦσαν νὰ ἔχουν ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὴν προπαρασκευὴν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ γεγονότος αὐτοῦ, ὑπάρχει ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀντεθνικῆς ἐνεργείας, τῆς προσβολῆς τῶν συμφερόντων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τοῦτο ἐκτιμᾶται βασικῶς καὶ ἐκ τῆς μορφῆς τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἡ ἐκδήλωσις. Εἴχαμεν καθ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἐκρήξεως, εἴχαμεν δύο ἐκρήξεις κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον εἰς δύο διαφορετικὰ σημεῖα τῆς πόλεως καὶ μετὰ μίαν ὥραν, χωρὶς νὰ φύγη τηλεγράφημα ἀπ ἐδῶ, εἴχομεν ἀνακοίνωσιν, ποὺ ἐδόθη εἰς τὰ γραφεῖα τοῦ "Ἀσσοσιέιτεντ Πρές" εἰς τὸ Παρίσι, διὰ τῆς ὁποίας ἀνακοινώσεως περιεγράφετο ἡ Ἀθήνα εἰς τὰς φλόγας!! Βεβαίως ἀντιλαμβάνεσθε ὅτι αὐτὸ ἦταν εὐθέως ἐνέργεια ἀναφερομένη ἐναντίον τῆς ἐντυπώσεως, ἡ ὁποία ὑπάρχει ἐπὶ τῆς τάξεως, τῆς ἀσφαλείας καὶ τῶν ἀρίστων συνθηκῶν ποὺ κρατοῦν εἰς τὴν χώραν μας, μὲ σκοπὸν καὶ τὴν ροὴν τοῦ τουριστικοῦ ρεύματος νὰ ἀνατρέψουν καὶ τὰς ἐντυπώσεις περὶ τῆς ἐν τῇ Χώρα καταστάσεως νὰ διαστρεβλώσουν.

»Ὡς πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς ἡ ἔξωθεν ὀργάνωσίς του καὶ κατεύθυνσίς του, ἀπὸ ὅσα εἶπεν ὁ κ. Σταματόπουλος, εἶναι σαφῶς προσδιωρισμένη. Ἀνεξαρτήτως ὅμως αὐτοῦ δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἔχη καμμίαν σχέσιν μὲ τὰς συνθήκας ἀσφαλείας καὶ τάξεως εἰς τὴν χώραν, διότι μὲ τὴν δημοκρατικότητα τοῦ καθεστῶτος τὴν ὁποίαν ἔχομεν, ὁ καθ ἕνας ἠμπορεῖ νὰ κινηθῇ καὶ νὰ ἔχη εἴτε ἕνα πιστόλι εἰς τὴν τσέπην του καὶ νὰ πιστολίση, εἴτε ἕνα κομμάτι δυναμίτιδος εἰς τὴν τσάντα του καὶ νὰ τὸ βάλη κάπου νὰ ἐκραγῇ. Ὁ Θεὸς ὅμως ὑπῆρξε πάντοτε φιλέλλην. Καὶ ἀποδεικνύεται ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι φιλέλλην, πρὸς στενοχωρίαν τῶν ἐχθρῶν τῆς Ἑλλάδος.

»Προσωπικῶς εἶχα τὴν διαίσθησιν ὅτι θὰ ἐγίνετο ἀποτυχοῦσα ἀπόπειρα ἐναντίον μου, δι' ὅ, χωρὶς νὰ θέλω νὰ θεωρηθῇ περιαυτολογία, ἴσως ὑπῆρξα ὁ ψυχραιμότερος κατὰ τὴν στιγμὴν ποὺ ἐνεφανίσθη τὸ γεγονός».

Γνωριμία με τον Δ. Ιωαννίδη

Τι απέγινε στο μεταξύ ο δράστης; Παραδόθηκε στην ΕΣΑ για προανάκριση, την οποία ανέλαβε ο ταγματάρχης Πεζικού Θ. Θεοφιλογιαννάκος, του ειδικού ανακρι-

ικού τμήματος της Στρατιωτικής Αστυνομίας, της οποίας διευθυντής ήταν ο τότε αντισυνταγματάρχης Δ. Ιωαννίδης, ο κατόπιν δικτάτορας από τον Νοέμβριο του 1973. Ο Αλ. Παναγούλης δεν είχε ακόμα αποκαλύψει το πραγματικό του όνομα. Και ο Δ. Ιωαννίδης, που την ημέρα της έκρηξης βρισκόταν στη Δράμα, έσπευσε αμέσως στην Αθήνα. Ο Αλ. Παναγούλης περιγράφει ως εξής την πρώτη γνωριμία μαζί του (εφημερίδα *Καθημερινή* Αθηνών, 19.1.1975):

«Τὸν γνώρισα τὸ ἴδιο βράδυ, τὴν ἡμέρα ποὺ εἶχα συλληφθῆ, στὶς 13 Αὐγούστου 1968. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπόπειρά μου ἐναντίον τοῦ Παπαδοπούλου, εἶχε σπεύσει ἀπὸ τὴ Δράμα στὴν Ἀθήνα, καὶ εἶχε ἔρθει στὴν ἕδρα τῆς ΕΣΑ, ὅπου γινόταν ἡ ἀνάκρισίς μου. Στὴ βιασύνη του, δὲν εἶχε φορέσει κἂν τὴ στολή του. Φοροῦσε πολιτικά. Ἐγὼ ἤμουν δεμένος μὲ ἁλυσίδες στὸ κρεβάτι τῶν βασανιστηρίων. Ζύγωσε καί, φωνάζοντάς με "ὑπολοχαγέ", γιατὶ πίστευε πὼς ἤμουν ὁ ἀδελφός μου ὁ Γιῶργος, εἶπε μὲ ψυχρὴ φωνή: "Ὑπολοχαγέ, ξέρεις ἀσφαλῶς ποιός εἶμαι". Δὲν ἀποκρίθηκα. Καὶ τότε, πάντα διατηρώντας τὴν ψυχραιμία του, ἀλλὰ τραβώντας μου τὸ μουστάκι σὰν νὰ ἤθελε νὰ μοῦ τὸ βγάλη, πρόσθεσε: "Εἶμαι ὁ ἀντισυνταγματάρχης Ἰωαννίδης καὶ εἶμαι ὁ διοικητὴς τῆς στρατιωτικῆς ἀστυνομίας. Μοῦ λένε ὅτι δὲν θέλεις νὰ μιλήσῃς. Ἄκουσε τί θὰ σοῦ πῶ: εἴτε τὸ θέλεις εἴτε ὄχι, θὰ καταλήξῃς νὰ μιλήσῃς, γιατὶ ξέρω μεθόδους, νὰ κάνω νὰ μιλήσουν κι' αὐτοὺς ποὺ δὲν θέλουν νὰ μιλήσουν. Μά, ἂν μιλήσῃς ἀμέσως, σοῦ δίνω τὸν λόγο τῆς στρατιωτικῆς μου τιμῆς, ὅτι δὲν θὰ σὲ τουφεκίσω. Ἂν, ὅμως, μιλήσῃς στὸ τέλος, θὰ σὲ τουφεκίσω".

»Περισσότερο κι ἀπὸ τὰ λόγια του, θὰ ἤθελα νὰ ὑπογραμμίσω τὴν ψυχραιμία του. Ὅλοι φώναζαν γύρω του, ἀκόμη καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Παπαδοπούλου, ποὺ ἔπαιρνε μέρος στὰ βασανιστήρια. Αὐτός, ἀπεναντίας, δὲν ὕψωσε ποτὲ τὴ φωνή του καὶ δὲν μὲ χτύπησε ποτέ. Περιορίστηκε σ' αὐτὴ τὴ σκληρὴ πρᾶξι νὰ μοῦ τραβήξῃ τὸ μουστάκι σὰν νὰ ἤθελε νὰ μοῦ τὸ βγάλῃ.

»Μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν πρώτη φορά, τὸν ξαναεῖδα στὶς 28 Αὐγούστου, δηλαδὴ δεκαπέντε μέρες ἀργότερα. Ἦταν στὸ 401 στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο, ὅπου μὲ εἶχαν πάει πληγιασμένο, σὲ κωματώδη κατάστασι, ἐπειδὴ ἀρνιόμουν νὰ πάρω τροφή. Μετὰ ποὺ συνῆλθα ἀπὸ τὸ κῶμα, μὲ εἶχαν ἁλυσοδεμένο, χειροπόδαρα, στὸ κρεβάτι. Ὁ Ἰωαννίδης ζύγωσε, μαζὶ μὲ τὸν ἀρχηγὸ τῶν βασανιστῶν μου, τὸν Θεοφιλογιαννάκο, κι ἀμέσως ὁ Θεοφιλογιαννάκος ρίχτηκε ἐπάνω μου, φωνάζοντας: "Μίλα, μίλα, ἢ θὰ σὲ κάνω νὰ μιλήσῃς ἐγώ. Μὴν πιστέψῃς πὼς θὰ τὴ γλυτώσῃς, ἐπειδὴ βρίσκεσαι στὸ νοσοκομεῖο. Μὴν πιστέψῃς πὼς θὰ τὴ βγάλῃς παστρικά, σή-

μερα, ἐπειδὴ εἶναι ἐδῶ ὁ ἀντισυνταγματάρχης". Μὴ ἔχοντας τὴ δύναμι νὰ τοῦ ἀπαντήσω, τὸν ἔφτυσα στὸ πρόσωπο. Ὁ Θεοφιλογιαννάκος ἀπάντησε μὲ μιὰ φοβερὴ γροθιά, τὸ αἷμα ἄρχισε νὰ τρέχη ἀπὸ τὸ στόμα κι ἀπὸ τὴ μύτη μου, μὰ ὁ Ἰωαννίδης σήκωσε τὸ χέρι, σάμπως ἀγανακτισμένος ἢ σὰν νὰ ἤθελε νὰ τὸν σταματήση, καὶ εἶπε: "Φαίνεται, δὲν ἔμαθες ἀκόμα πὼς ἕνας στοὺς ἑκατὸ χιλιάδες δὲν μιλάει, κι αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωσίς του. Ἀφοῦ δὲν μίλησε ὣς τώρα, δὲν πρόκειται νὰ μιλήση. Εἶναι περιττὸ νὰ ἐπιμείνης". Ἔπειτα στράφηκε σὲ μένα καί, πάντοτε ψυχρὸς καὶ ἤρεμος, πρόσθεσε: "Θὰ σὲ τουφεκίσω".

Το πόρισμα

Οι Αρχές κατόρθωσαν να συλλάβουν πολλούς από τους συναγωνιστές του Αλ. Παναγούλη, και γενικά η προανάκριση μπόρεσε να αποκαλύψει όλο τον μηχανισμό και το δίκτυο της απόπειρας. Το προανακριτικό πόρισμα του ταγματάρχη Θεοφιλογιαννάκου εκδόθηκε στις 2 Οκτωβρίου 1968 και δημοσιεύθηκε στις εφημερίδες στις 20 Οκτωβρίου. Τα βασικά στοιχεία, αλλά και πολλές λεπτομέρειες που αναφέρονται, ανταποκρίνονται γενικά στην πραγματικότητα. Αλλά έφερε σε φως και μια εκπληκτική πλευρά της υπόθεσης: ότι από τους σοβαρότερους συνεργάτες του μηχανισμού ήταν ο υπουργός Εσωτερικών και Εθνικής Αμύνης της Κύπρου Πολύκαρπος Γιωρκάτζης.

Αλλά να τι γράφει το πόρισμα για τη δράση και τις κινήσεις του Αλ. Παναγούλη, που δεν απέχουν γενικά από την αλήθεια:

«Ὁ στρατιώτης Παναγούλης Ἀλέξανδρος, ὑπηρετῶν εἰς 81 σύνταγμα πεζικοῦ (Βέροια) καὶ νοσηλευόμενος εἰς 266 ἡμικινητὸν στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον διακομιδῶν (Βέροια) τὴν 27ην Μαΐου 1967 ἔλαβεν ἐξιτήριον διὰ τὴν μονάδα του, εἰς ἣν ἔδει νὰ παρουσιασθῇ αὐθημερόν. Οὗτος δὲν ἔπραξε τοῦτο, ἀλλ' οὔτε παρουσιάσθη ἐντὸς τῆς πρὸς μεταμέλειαν καὶ ἐπάνοδον τεταγμένης προθεσμίας τῶν δύο ἡμερῶν ἀπὸ τῆς ὡς ἄνω ἀπουσίας του, καταστὰς οὕτω ὑπαίτιος τοῦ ἀδικήματος τῆς λιποταξίας ἀπὸ 30ῆς Μαΐου 1967.

»Ὁ Ἀλ. Παναγούλης ἀφιχθεὶς εἰς Θεσσαλονίκην αὐθημερὸν ἐπέβη ἀεροσκάφους καὶ ἀφίχθη εἰς Ἀθήνας τὴν πρωΐαν τῆς ἑπομένης. Πάραυτα μετέβη εἰς τὴν ἐν Γλυφάδα καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀσκληπιοῦ 61 οἰκίαν τῶν γονέων του, εἰς ἣν παρέμεινεν μέχρι τοῦ ἀπογεύματος τῆς αὐτῆς. Ἀναχωρῶν ἐζήτησε καὶ ἔλαβε παρὰ τῶν γονέων του χρήματα ἰσχυρισθεὶς ὅτι θὰ ἐπανήρχετο αὐθημερὸν εἰς τὴν μονάδα του (ὅρα κατάθεσιν μητρός του). Οὗτος δὲν ἔπραξε τοῦτο, ἀλλὰ παρέμεινεν εἰς Ἀθήνας μέχρι τῆς

17ης Ἰουνίου 1967 φιλοξενούμενος ὑπὸ τῶν φίλων του Λεκανίδη Νικολάου καὶ Κλωνιζάκη Ἰωάννου τοὺς ὁποίους ἐγνώριζεν ἀπὸ τοὺς κοινοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνας τῆς Ἑνώσεως Κέντρου. Κατὰ τὴν ἐν Ἀθήναις παραμονήν του κατέβαλε προσπάθειαν νὰ ἐξασφαλίση ξένον διαβατήριον ἵνα οὕτω ἀναχωρήση διὰ τὸ ἐξωτερικόν, ὅπερ καὶ τελικῶς ἐπέτυχε μέσω τῆς γνωστῆς του Νίκης Ζωγανᾶ παρὰ τοῦ Κυπρίου σπουδαστοῦ τῆς Παντείου Σχολῆς, Χρήστου Ζώπου, υἱοῦ τοῦ ἐν Κύπρω διαμένοντος κομμουνιστοῦ Χαραλάμπους Ζώπου».

Αντίσταση

Στο σημείο αυτό υπάρχει κάποιο κενό, το οποίο ούτε η προανάκριση ούτε η τακτική ανάκριση ούτε η ακροαματική διαδικασία εξιχνίασαν. Ο Αλ. Παναγούλης από την πρώτη μέρα που λιποτάκτησε άρχισε τη συστηματική προσπάθεια αντίστασης κατά της Δικτατορίας. Γι' αυτό άλλωστε τον συγκεκριμένο σκοπό εγκατέλειψε τη μονάδα του.

Ο Π. Γιωρκάτζης

Αλλά το πόρισμα συνεχίζει:

«Τὴν 18ην Ἰουνίου 1967 ἀνεχώρησεν ἀεροπορικῶς ἐξ Ἀθηνῶν διὰ Λευκωσίαν χρησιμοποιήσας τὸ ἀνωτέρω διαβατήριον, κατευθυνθεὶς εἰς χωρίον Γεροσκῆπον Πάφου καὶ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Χαραλάμπους Ζώπου, ἔνθα παρέμεινε ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα ὡς φίλος τοῦ υἱοῦ του Χρήστου, ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀλέκος Ἀλεξίου δικηγόρος. Κατὰ σύστασιν τοῦ κομμουνιστοῦ Χαραλάμπους Ζώπου μετέβη εἰς Λευκωσίαν καὶ συνεδέθη μετὰ τοῦ βουλευτοῦ Λυσαρίδη, στενοῦ συνεργάτου τοῦ ΑΚΕΛ καὶ προσωπικοῦ ἰατροῦ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐζήτησε προστασίαν, διότι ἐν τῷ μεταξύ, εἶχεν ἤδη ἀποκαλυφθῆ ἡ διὰ τοῦ διαβατηρίου Χρήστου Ζώπου εἴσοδός του ἐν Κύπρω καὶ κατεζητεῖτο ἀπὸ τὰς διωκτικὰς ἀρχάς. Λόγω τοῦ γνωστοῦ θορύβου περὶ τὸ ὄνομά του καὶ τῆς ἐπακολουθησάσης καταδίκης πατρὸς καὶ υἱοῦ Ζώπου, καθίσταται δυσχερὴς ἡ παραμονή του ἐν Κύπρω.

»Κατὰ τὴν παραμονήν του εἰς Κύπρον βοηθεῖται ὑπὸ τοῦ Λυσαρίδη, κρυπτόμενος εἰς διαφόρους οἰκίας, ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μὲ ἀνθρώπους τοῦ περιβάλλοντος τούτου, ἐκπαιδεύεται εἰς τὴν χρῆσιν τυποποιημένων ἐκρηκτικῶν ὑλῶν καὶ τὴν κατασκευὴν τοιούτων δι' ὑλικῶν τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦν εἰς τὸ ἐμπόριον, τελικῶς δὲ ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν Κύπριον ὑπουργὸν τῶν Ἐσωτερικῶν Πολύκαρπον Γιωρκάτζην».

Στο σημείο αυτό θα παρεμβάλουμε περιγραφή της πρώτης συνάντησης του Αλ. Παναγούλη με τον Π. Γιωρκάτζη, όπως δημοσιεύθηκε από τον γράφοντα στην εφημερίδα *Ακρόπολις* (5.2.1975) σύμφωνα με αφήγηση προσώπου το οποίο παρευρισκόταν στη σκηνή:

«Ἕνα πρωΐ τοῦ Ἰουλίου 1967, ὁ Πολύκαρπος Γιωρκάτζης στὸ γραφεῖο του πῆρε ἕνα τηλεφώνημα ἀπὸ τὸν Μακάριο:

»"Πολύκαρπε, πρόκειται νὰ ἀναχωρήση ἀεροπορικῶς γιὰ τὸν Λίβανο κάποιος Ἕλλην καταζητούμενος ἀπὸ τὸ καθεστὼς τῶν Ἀθηνῶν. Δὲν εἶναι τακτοποιημένος, ἀλλὰ ἄφησέ τον νὰ φύγη".

»"Μακαριώτατε", ἀπήντησε ὁ Γιωρκάτζης, "εἶναι εὔκολο νὰ φύγη, ἂν ὅμως τὸν πιάσουν στὸ Λίβανο, θὰ μᾶς δημιουργήση κάποιο πρόβλημα. Νὰ τοῦ δώσουμε καλύτερα ἕνα 'λαισὲ-πασὲ' καὶ ὄχι διαβατήριο".

»"Σύμφωνοι", εἶπε ὁ Μακάριος, "θὰ σοῦ τὸν στείλω αὔριο".

»Τὴν ἐπομένη ἔμπαινε στὸ γραφεῖο τοῦ ὑπουργοῦ ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν ὁποῖο ἐνδιαφέρθηκε ὁ Μακάριος. Ὁ Π. Γιωρκάτζης τὸν κύτταξε μὲ ἐνδιαφέρον. Ἦταν ἕνας νέος λεπτός, μετρίου ἀναστήματος, μὲ λεπτὸ μουστάκι, μὲ ματιὰ δυνατὴ καὶ ἄτρομη. Ἀλλὰ τώρα ὁ ὑπουργὸς ἦταν δύστροπος.

»"Ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ σοῦ ἐπιτρέψω νὰ φύγης", εἶπε στὸν νεαρὸ ἐπισκέπτη.

»"Μοῦ εἶπαν ὅτι ὁ Μακαριώτατος σᾶς εἶπε γιὰ μένα".

»"Ναί, ἀλλὰ τώρα σκέπτομαι τὶς περιπλοκές. Κάτω στὴν Ἑλλάδα σὲ κυνηγοῦν, ἔ; Μὲ τὸν Λίβανο δὲν ἔχουμε σύμβασι, χρειάζεται διαβατήριο καὶ ἂν ἀποκαλυφθῇ ὅτι σοῦ το δώσαμε, θὰ ἔχουμε μπερδέματα μὲ τὴν Ἀθήνα. Ποῦ ἔχεις σκοπὸ νὰ πᾶς τελικά;"

»"Ἀπὸ τὸν Λίβανο στὴ Γαλλία".

»"Ἀλλὰ σοῦ ἐπαναλαμβάνω. Δὲν μπορῶ".

»Ξαφνικὰ ὅμως ὁ νεαρὸς ἐξερράγη:

»"Τότε λοιπὸν στεῖλτε με πίσω καὶ παραδῶστε με στὴ χούντα. Σκεφθῆτε ὅμως καὶ σεῖς πῶς σκεφτόσαστε ὅταν ἦσαστε στὴν παρανομία".

»Ὁ Γιωρκάτζης τὸν κύτταξε ἔκπληκτος καὶ σιωπηλὸς λίγες στιγμές. Ὕστερα μὲ ἀποφασιστικότητα:

»"Λοιπόν, ἄκουσε. Θὰ σοῦ δώσω διαβατήριο. Θὰ φύγης. Καὶ θὰ συνεχίσουμε τὴν ἐπαφή. Σὲ χρειάζομαι καὶ μὲ χρειάζεσαι. Ἀλλὰ πῶς σὲ λένε;"

»"Ἀλέξανδρο Παναγούλη".

»Ἀπὸ τὴν στιγμὴ ἐκείνη ἄρχιζε μιὰ τεράστια καὶ ἐπικὴ συνωμοσία, ποὺ θὰ συνέδεε τὸν φοβερώτερο ἀγωνιστὴ μὲ τὸν τρομερώτερο συνωμότη.

Καὶ θὰ ὡδηγοῦσε σὲ ἕναν στόχο συγκλονιστικό:
»Νὰ σκοτωθῆ ὁ δικτάτωρ τῆς Ἑλλάδος Γεώργιος Παπαδόπουλος...»

Ο Αλ. Παναγούλης αφηγείται

Αλλά να πώς ο Αλ. Παναγούλης αφηγείται τις σχέσεις του με τον Π. Γιωρκάτζη, σε συνέντευξη προς τον γράφοντα (*Ακρόπολις*, 6.2.1975):

«"Λιποτάχτησα ἀπὸ τὴν μονάδα μου γιὰ νὰ κάνω βέβαια Ἀντίσταση. Ἀπὸ τὴν Βέροια, πῆγα ἀεροπορικῶς στὴ Θεσσαλονίκη, ὕστερα κατέβηκα στὴν Ἀθήνα καὶ πῆγα πρῶτα στὸ σπίτι μου στὴ Γλυφάδα, στὴν ὁδὸ Ἀσκληπιοῦ 61. Φυσικὰ δὲν μποροῦσα νὰ μείνω γιὰ πολὺ ἐκεῖ, ἀλλὰ κρύφθηκα στὰ σπίτια φίλων μου. Καὶ ἡ πρώτη μου δουλειὰ ἦταν νὰ συναντηθῶ μὲ τὸν ἀδελφό μου, ὑπολοχαγὸ Γιῶργο".

»"Γιὰ νὰ σκεφθῆτε πῶς θὰ δράσετε;"

»"Ἀσφαλῶς. Ὁ ἀδελφὸς μου ἦταν ἀξιωματικὸς ἀσκήσεων στὴν μονάδα Καταδρομῶν ποὺ στρατωνιζόταν στὸ Μεγάλο Πεῦκο. Κάθε πρωὶ ἔπαιρνε τὴν Μοῖρα του στὰ βουνὰ γιὰ ἀσκήσεις καὶ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο μᾶς ἔδωσε τὸν πυρῆνα τοῦ σχεδίου μας. Νὰ πάρη τοὺς Λοκατζῆδες του, ἀλλὰ ἀντὶ γιὰ τὰ βουνά, νὰ τοὺς κατεβάση στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἐγὼ μὲ μιὰ ὁμάδα παιδιῶν θὰ κάναμε κῦμα ἀνατινάξεων. Μέσα στὴ σύγχυσι, ἡ δύναμις τοῦ ἀδελφοῦ μου θὰ ἐξορμοῦσε, θὰ κατελάμβανε τὶς καίριες θέσεις καὶ θὰ ἀκολουθοῦσαν οἱ συνήθεις διαδικασίες τῶν κινημάτων".

»"Θὰ ἦταν βέβαια ἀνεδαφικὸ ἕνα τέτοιο σχέδιο".

»"Δὲν ἦταν πραγματοποιήσιμο εὐθὺς ἀμέσως, γιατὶ ὁ ἀδελφός μου δὲν εἶχε ἀκόμη μυήσει ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς συναδέλφους του στὴ μονάδα του. Πάντως προγραμματίσαμε ὡς χρόνο δράσεως τὸν Ἰούλιον τοῦ 1967. Ἀλλὰ τὴν 16-17 Ἰουλίου συνέλαβαν πολλοὺς καὶ τὸν ἀδελφό μου τὸν μετέθεσαν στὴ Ρόδο. Ἐγὼ στὸ μεταξὺ εἶχα προσανατολισθῆ καὶ πρὸς ἄλλες ἀντιστασιακὲς κατευθύνσεις μὲ τοὺς φοιτητὰς καὶ ἄλλους νέους".

»"Σᾶς ἀνακάλυψαν ὅμως καὶ γι' αὐτὸ καταφύγατε στὴν Κύπρο;"

»"Ὄχι", ἀπαντᾶ ὁ Παναγούλης. "Δὲν κατέφυγα στὴν Κύπρο γιὰ νὰ σωθῶ. Βέβαια ἡ ἀστυνομία εἶχε ἀντιληφθῆ τὴν δραστηριότητά μας καὶ εἶχε ἀρχίσει συστηματικὴ ἡ καταδίωξί μας. Μποροῦσα, ὅμως, διέθετα περιθώρια, νὰ παραμείνω ἀσύλληπτος. Ἐκεῖνο ποὺ μὲ ἔκανε νὰ ἐγκαταλείψω τότε τὴν Ἑλλάδα, ἦταν ὅτι δὲν εὕρισκα ἀκόμη τοὺς κατάλληλους ἀνθρώπους γιὰ μιὰ εὐρεῖα καὶ ἀποτελεσματικὴ δρᾶσι. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς συντρόφους μου ἦσαν ἐξαιρετικὰ ἀντιστασιακὰ στελέχη. Δὲν ἐπαρκοῦσαν ὅμως. Καὶ οἱ ἄλλοι, νομίζοντας ὅτι σὲ 1-3 μῆνες, ἡ χούντα θὰ

ἔπεφτε, θέλαν νὰ ἡρωϊκοποιηθοῦν πηγαίνοντας γιὰ λίγο στὴ φυλακή. Ἀνεζήτησα τότε –συνεχίζει ὁ Ἀλ. Παναγούλης– ἄλλο περιβάλλον, ἄλλους ἀνθρώπους, γιὰ τὴν ὀργάνωσι τῆς ἀντιστασιακῆς μας βάσεως. Καὶ θέλησα, γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν νὰ πάω στὴν Κύπρο. Πράγματι, στὶς 18 Ἰουνίου ἔφθανα στὴ Λευκωσία χρησιμοποιώντας τὸ διαβατήριο τοῦ Κυπρίου φοιτητοῦ τῆς Παντείου Χρηστάκη Ζώπου".

»"Ἐκεῖ κυκλοφορούσατε ἐλεύθερα;"

»"Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔπαιρνα συνωμοτικὰ μέτρα, ἂν καὶ δὲν μὲ καταζητοῦσε ἀκόμη κανείς. Τὶς πρῶτες ἡμέρες, ἐμφανιζόμουν ὡς δικηγόρος Ἀλέκος Ἀλεξίου. Ἀφοῦ ἔμεινα ἕνα διάστημα στὸ χωριὸ Γεροσκῆπο Πάφου, στὸ πατρικὸ σπίτι τοῦ Ζώπου, πῆγα στὴν Λευκωσία καὶ ἄρχισα τὶς ἐνέργειές μου. Λίγο ἀργότερα ὅμως στὴν Ἀθήνα πιάσαν τὸν Χρηστάκη Ζῶπο. Ἀπεκαλύφθησαν τότε τὰ πάντα –καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ψευδοῦς διαβατηρίου– καὶ οἱ ἑλληνικὲς καταδιωκτικὲς ἀρχὲς ζήτησαν ἀπὸ τὶς κυπριακὲς τὴν σύλληψι καὶ ἔκδοσί μου. Ἄρχισε τότε ἔντονο τὸ κυνηγητό μου ἀπὸ τὴν κυπριακὴ ἀστυνομία. Οἱ ἑλληνικὲς ἀρχὲς μὲ χαρακτήρισαν ὡς 'ἐπικίνδυνον κομμουνιστήν'. Καὶ οἱ κυπριακὲς ἀρχὲς δὲν εἶχαν λόγους νὰ μὲ καλύψουν. Κρυβόμουν ἔτσι σὲ διάφορα καταφύγια στὴ Λευκωσία, στὴ Λεμεσό, στὴν Πάφο, στὴ Μόρφου. Ἀλλὰ μὲ τέτοια δίωξι, δὲν μποροῦσα πιὰ νὰ ἐκπληρώσω τὴν ἀποστολή μου καὶ ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψω τὴν Κύπρο. Δυὸ τρεῖς φορὲς ἐπεχείρησα νὰ διαφύγω στὸν Λίβανο, μὲ ἄλλο διαβατήριο, ἀλλ' ἀπέτυχα. Τότε κάποιος μίλησε γιὰ μένα στὸν Μακάριο, γιὰ νὰ μοῦ ἐπιτραπῆ ἡ ἀναχώρησις".

»"Καὶ ἔτσι ἤλθατε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Γιωρκάτζη..."

»"Ἀκριβῶς. Στὴν ἀρχὴ δὲν ἤξερε ποιός ἤμουν. Ὅταν ἄκουσε τὸ ὄνομά μου –τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὁποῖο οἱ ὑπηρεσίες του κατεδίωκαν μάταια– ἔμεινε ἔκπληκτος. 'Ὥστε σὺ εἶσαι', μοῦ εἶπε. 'Καὶ γιά πές μου, ποῦ κρυβόσουν τόσον καιρὸ καὶ δὲν σὲ βρίσκαμε;' "

»"Τοῦ τὸ εἴπατε;"

»"Δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ τοῦ τὸ πῶ. Πάντως, ὅταν τοῦ φώναξα: 'Τί κάθεσαι, λοιπόν; Γιατί δὲν μὲ παραδίδεις στὴ χούντα; Σκέψου ὅμως ὅπως σκεπτόσουν ὅταν ἦσουν καὶ σὺ στὴν παρανομία', φαίνεται πώς, θυμούμενος τὰ παλιά του, συγκλονίστηκε. Ἀπὸ τὴν στιγμὴ ἐκείνη γίναμε φίλοι ἐγκάρδιοι. Καὶ συνεργάτες γιὰ ἕναν κοινὸ σκοπό. Ὁ Γιωρκάτζης ἔγινε Ἀντιστασιακός..."

»"Σᾶς βοήθησε;"

»"Πάρα πολὺ καὶ εἰλικρινῶς κατὰ τὴν γνώμη μου. Μοῦ προσέφερε κά-

θε κάλυψι καὶ δυνατότητα δράσεως. Καὶ τέλος, ὅταν ἦλθε ἡ ὥρα νὰ φύγω, μοῦ χορήγησε τὸ ὑπ' ἀριθ. Α. 01402 κυπριακὸ διαβατήριο μὲ τὸ ψευδώνυμο Μάριος Ἀνδρέου. Μὲ αὐτὸ ἀνεχώρησα τὴν 27η Ἰανουαρίου 1968 γιὰ τὸν Λίβανο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ τὴν Εὐρώπη".

»"Εἴχατε κατόπιν συνεργασία;"

»"Βεβαιότατα. Ἡ ἐπαφή μας διετηρήθη. Στὶς 15 Μαΐου 1968 γύρισα, μὲ τὸ ἴδιο διαβατήριο, στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὴν προπαρασκευὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ Γ. Παπαδοπούλου δὲν θὰ σᾶς μιλήσω ἐδῶ. Πάντως ὁ Γιωρκάτζης, ἐνῶ ἐγὼ κρυβόμουν, ἦλθε καὶ μὲ βρῆκε. Εἴχαμε πολλὲς συναντήσεις μέσα στὴν Ἀθήνα, χωρὶς νὰ συμβῆ ἡ παραμικρὴ ἀτυχία ποτέ. Ὁ Γιωρκάτζης ἦταν μάννα στὸν συνωμοτισμὸ καὶ ἤξερε νὰ φυλάγεται. Καὶ σᾶς βεβαιῶ ὅτι ἡ συνδρομή του ὑπῆρξε πολύτιμη. Ναί, ἦταν ἕνας ἐξαίρετος ἀντιστασιακός..."

»"Ποιά εἶναι ἡ γνώμη σας γιὰ τὸν Γιωρκάτζη; Πῶς ἐμπιστευθήκατε αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἐθεωρεῖτο πολυπρόσωπος καὶ καταχθόνιος;"

»"Δὲν ξέρω τί λέγεται γιὰ τὸν Γιωρκάτζη. Γιὰ μένα, ὅμως, ὑπῆρξε εἰλικρινὴς μέχρι τέλους καὶ συνεπέστατος. Πιστεύω ὅτι καταπιάστηκε μὲ τὴν Ἀντίστασι ἔχοντας τὴν πεποίθησι ὅτι ἡ δικτατορία στὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε κίνδυνο γιὰ τὴν Κύπρο. Καὶ ἔπρεπε νὰ παραμερισθῆ μὲ κάθε τρόπο. Δὲν ἔχω ἀλλάξει γνώμη"».

Ο Γιωρκάτζης δρα

Συνεχίζοντας, το προανακριτικό πόρισμα αναγράφει τις κατοπινές κινήσεις του Αλ. Παναγούλη με τρόπο περίπου ακριβή:

«Τὴν 27ην Ἰανουαρίου 1968, τῆ ἐπεμβάσει Π. Γιωρκάτζη, χορηγεῖται εἰς τοῦτον κανονικὸν κυπριακὸν διαβατήριον ὑπὸ τὰ στοιχεῖα Μάριος Ἀνδρέου καὶ μὲ φωτογραφίαν τοῦ καταζητουμένου Παναγούλη, ἥτις μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης εἶχε τύχει εὐρυτάτης δημοσιεύσεως εἰς τὸν κυπριακὸν τύπον.

»Διὰ τοῦ ρηθέντος διαβατηρίου καὶ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν Κύπρου ὁ Ἀ. Παναγούλης ἀναχωρεῖ τὴν 28ην Ἰανουαρίου 1968 ἀεροπορικῶς ἐκ Λευκωσίας εἰς Λίβανον καὶ ἐκεῖθεν τὴν ἑπομένην ἀφικνεῖται εἰς Ρώμην ὑπὸ τὰ αὐτὰ στοιχεῖα ταυτότητος».

Από τη Ρώμη, στην οποία έμεινε επί αρκετές εβδομάδες, έκανε πολλά ταξίδια στο Παρίσι και τη Ζυρίχη και πήρε μέρος στη σύσταση της οργάνωσης «Ελληνική Αντίσταση», η οποία ιδρύθηκε στη Ρώμη τον Φεβρουάριο-Απρίλιο 1968 και κατά το πόρισμα είχε την εξής διάρθρωση (κλιμάκια):

«α. Ἐθνικὸς ἀπελευθερωτικὸς στρατός (ΕΑΣ).
»β. Λαϊκὲς ἀντιστασιακὲς ὁμάδες σαμποτάζ (ΛΑΟΣ).
»γ. Μαχητικὲς ὁμάδες νεολαίας (ΜΟΝ).
»δ. Πανελλήνια λαϊκὴ μαζικὴ ὀργάνωση συμπαραστάσεως (ΠΑΛΜΟΣ)».

Στις 14 Μαΐου ο Αλ. Παναγούλης, με διαβατήριο που τον ανέφερε ως Μάριο Ανδρέου, ήρθε στην Αθήνα, για να προπαρασκευάσει τη δράση της οργάνωσης. Και τότε επανεμφανίζεται ο Π. Γιωρκάτζης. Το πόρισμα στο σημείο αυτό γράφει τα εξής, που ανταποκρίνονται προς τα πράγματα:

«Κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον ὁ Παναγούλης πραγματοποιεῖ δύο συναντήσεις εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Ἰωάννου Κλωνιζάκη μετὰ τοῦ εὑρισκομένου κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐν Ἀθήναις ὑπουργοῦ τῶν ἐσωτερικῶν Κύπρου Π. Γιωρκάτζη, τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποίων παρατίθεται αὐτολεξεὶ ὡς διαλαμβάνεται ἐν τῇ ἀπολογίᾳ Ι. Κλωνιζάκη: "Τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Μαΐου μίαν ἡμέραν περὶ τὴν 18.30 ὥραν πῆγα μετὰ τοῦ Παναγούλη μὲ τὸ αὐτοκίνητόν μου εἰς τὸν Προφήτην Ἠλίαν τοῦ Παγκρατίου καὶ μετ' ὀλίγον ἦλθε ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν τῆς Κύπρου Γιωρκάτζης μετὰ τοῦ ὁποίου πήγαμε εἰς τὸ σπίτι μου ὁδὸς Κουρμούλη 44. Τοῦτον ὁ Παναγούλης μοῦ τὸν ἐσύστησεν ὡς Νικηφόρον. Ἐγὼ ὅμως τὸν ἐγνώρισα, διότι τὸν ἤξερα ἀπὸ τὶς φωτογραφίες. Μοῦ τὸ ὡμολόγησε δὲ κατόπιν καὶ ὁ Παναγούλης. Τὴν ἑπομένην καὶ περὶ ὥραν 15.30 πῆγα εἰς τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Ἀχαρνῶν καὶ Νιρβάνα καὶ τὸν μετέφερα εἰς τὸ σπίτι μου ὅπου τὸν περίμενε ὁ Παναγούλης. Κατὰ τὰς συναντήσεις αὐτὰς δὲν παριστάμην ἐγὼ ἀλλὰ ὡς μὲ ἐβεβαίωσεν ὁ Παναγούλης συνεζητήθη τὸ θέμα τῆς οἰκονομικῆς βοηθείας καὶ τῆς διαθέσεως ὅπλων καὶ ἐκρηκτικῶν. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ οἰκονομικὸν ὁ Γιωρκάτζης τοῦ ὑπεσχέθη μέχρις ἑνὸς ἑκατομμυρίου τὸν μῆνα, πλὴν αἱ λεπτομέρειαι δὲν εἶχον ρυθμισθῆ. Ἐπίσης ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῶν ὅπλων καὶ ἐκρηκτικῶν θὰ ἐρυθμίζετο λεπτομερῶς. Εἰδικῶς δὲ ἐλέχθη ὅτι τὰ ἐκρηκτικὰ ἠδύναντο νὰ στέλλωνται διὰ τοῦ διπλωματικοῦ σάκκου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἦτο δύσκολον διὰ τὰ ὅπλα. Εἶχε κλεισθῆ ραντεβοὺ καὶ διὰ τὴν ἑπομένην, τὸ ὁποῖον θὰ ἐπραγματοποιεῖτο ἐφ' ὅσον ὁ Γιωρκάτζης εἶχε νὰ προσθέσῃ τι εἰς τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα, πλὴν δὲν ἐπραγματοποιήθη. Εἰς μίαν ἀπὸ τὰς δύο συναντήσεις ὡς μοῦ εἶπεν ὁ Παναγούλης, συνετάχθη καὶ κῶδιξ ἀλληλογραφίας μὲ καρμπὸν ἐπὶ λευκοῦ φύλλου χάρτου μὲ ὀρθογώνια παραλληλόγραμμα ἐντὸς τῶν ὁποίων θὰ ἀνεγράφοντο αἱ ἐνδιαφέρουσαι λέξεις. Τὰ γράμματα θὰ ἐστέλλοντο μέσω τοῦ Ἄρη. Τὸ ψευδώνυμον τοῦ Γιωρκάτζη εἶναι Ἀκρίτας. Ἐπίσης, ὁ Παναγούλης μοῦ εἶπεν ὅτι ὁ Ἄρης ἦτο ὁ με-

σάζων μεταξὺ Κύπρου-Ρώμης καὶ 'Ελλάδος". Γίνεται ἰδιαιτέρα μνεία τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὴν συνάντησιν τῶν Παναγούλη-Κλωνιζάκη μετὰ τοῦ Κυπρίου ὑπουργοῦ Π. Γιωρκάτζη, τὴν λαβοῦσαν χώραν παρὰ τὸν Προφήτην 'Ηλίαν Παγκρατίου, ὁ ἐκ τούτων Παναγούλης ἦτο ἐνδεδυμένος μὲ στολὴν ὑπολοχαγοῦ. 'Ως μᾶς ἐξηγεῖ ὁ 'Ι. Κλωνιζάκης ἡ στολὴ ἀνήκει εἰς τὸν ἀδελφόν του Γεώργιον Παναγούλην, λιποτάκτην τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἣν οὗτος πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του διὰ τὸ ἐξωτερικὸν εἶχεν ἐγκαταλείψει εἰς τὴν οἰκίαν ἀδελφῶν Κλωνιζάκη. 'Επίσης, ἐπὶ τοῦ ταξὶ μετὰ τοῦ ὁποίου ἀφίχθη ὁ Π. Γιωρκάτζης ἐπέβαινε καὶ μία κοπέλλα, τῆς ὁποίας ἡ ὡραία ἐμφάνισις ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν εἰς τὸν 'Ι. Κλωνιζάκην. 'Η προανάκρισις πιστεύει ὅτι πρόκειται περὶ τῆς συζύγου τοῦ Γιωρκάτζη».

Το μαγνητόφωνο της ΚΥΠ

Στο σημείο αυτό ο Αλ. Παναγούλης αφηγήθηκε στον γράφοντα (*Ακρόπολις*, 7.2.1975):

«"Ἦταν ἄνοιξις τοῦ 1968. 'Ο Γιωρκάτζης βρισκόταν πάλι στὴν 'Αθήνα καὶ ἐπρόκειτο νὰ μὲ συναντήση σὲ κάποιο σπίτι στὰ Πατήσια. "Οταν ἔφθασε, μοῦ εἶπε: 'Πέρασα ἀπὸ τὴν ΚΥΠ καὶ εἶχα μακράν, ἰδιαίτερη συνομιλία, μὲ τὸν στρατηγὸ Χατζηπέτρο. Θὰ ἀκούσης καταλεπτῶς ὅ,τι εἴπαμε, ὄχι ἀπὸ ἐμένα, ἀλλ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χατζηπέτρο. Δὲς ἐδῶ'. Καὶ ἀνοίγοντας τὸ σακκάκι του, μοῦ ἔδειξε ἕνα μαγνητόφωνο τῆς μασχάλης. Πράγματι, ὅλη ἡ συζήτησίς του μὲ τὸν ἀρχηγὸ τῆς ΚΥΠ εἶχε μαγνητοφωνηθῆ καὶ ὑπῆρξαν ἰδιαιτέρως ἀποκαλυπτικὰ καὶ χρήσιμα ὅσα ἄκουσα ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπικεφαλῆς τῶν διωκτῶν μου"».

Τι ήθελε ο Γιωρκάτζης

Η δράση εκείνη του Π. Γιωρκάτζη ήταν πραγματικά εκπληκτική. Το στρατιωτικό καθεστώς νόμιζε ότι τον είχε προσεταιρισθεί και καταστήσει όργανό του, για να ελέγχει τον Μακάριο. Κι εκείνος το ναρκοθετούσε, έχοντας σχεδιασμένη συνεργασία με αντιστασιακούς παράγοντες, που έφθανε μέχρι τη συνωμοσία κατά της κεφαλής της Δικτατορίας.

Αλλά η συνωμοτική δραστηριότητα του Γιωρκάτζη αναπτυσσόταν με πλήρη άγνοια του Μακάριου και της κυπριακής κυβέρνησης. Ο Κύπριος υπουργός ενεργούσε αποκλειστικά για λογαριασμό του. Πού απέβλεπε; Πολύμορφος, πολυπράγμων, καταχθόνιος και συνωμοτικότατος, δύσκολα προσφέρεται ως στόχος για εξιχνίαση των σκοτεινών του προθέσεων. Το πιθανότερο, όμως, είναι ότι επιδίωκε να

επιπλέει σε κάθε κατάσταση. Και, πιστεύοντας ότι σύντομα το δικτατορικό καθεστώς στην Ελλάδα θα κατέρρεε, ήθελε να έχει εξασφαλισμένη την εύνοια και της διάδοχης κατάστασης. Ακόμη περισσότερο, αν είχε να επιδείξει και τίτλους αντιστασιακής δράσης. Πάντως πρέπει να αναφέρουμε και την άποψη του Α. Παναγούλη, ότι ο Γιωρκάτζης ενεργούσε ως πραγματικός δημοκράτης και σε όλη τη διάρκεια της συνεργασίας μαζί του υπήρξε άψογος και συνεπέστατος.

Όπλα σε διπλωματικούς σάκους

Η βοήθεια που προσέφερε στην Ομάδα Παναγούλη υπήρξε τεράστια και ο τρόπος με τον οποίο την υλοποιούσε τολμηρός και αποδοτικός. Το πόρισμα στο σημείο αυτό αναφέρει τα έξης, τα οποία είναι περίπου ακριβή:

> *«Ὑπὸ τοῦ Π. Γιωρκάτζη ἐξησφαλίσθη, βάσει προγράμματος, ἡ ἀποστολὴ τῶν ἐκρηκτικῶν καὶ χρημάτων μέσω τοῦ διπλωματικοῦ σάκκου τῆς ἐν Ἀθήναις κυπριακῆς πρεσβείας. Διὰ τὴν ὑλοποίησιν τῆς ὁδοῦ ταύτης, ὁ Ἀ. Παναγούλης δίδει ἐντολὰς εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν Λ.Α.Ο.Σ. Ν. Λεκανίδην, τοῦ ὁποίου ἡ ἀπολογία ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἔχει αὐτολεξεὶ ὡς ἑξῆς: "Κατὰ τὴν συνάντησιν τῆς 18-20 Ἰουλίου, μοῦ ἔδωσεν ἐντολὴν νὰ πηγαίνω εἰς τὴν κυπριακὴν πρεσβείαν κάθε Σάββατο στὶς 1.45 καὶ νὰ ἐρωτῶ ἂν ἦρθε ἕνα δέμα γιὰ τὸν κύριον Βασίλειον Χριστοδούλου. Πράγματι, μέχρι τὴν ἡμέρα τῆς ἀποπείρας πῆγα καὶ τὰ τέσσαρα Σάββατα συνεχῶς, τὰ ὁποῖα συμπίπτουν μὲ τὶς ἡμερομηνίες 20 Ἰουλίου, 27 Ἰουλίου, 3 Αὐγούστου καὶ 10 Αὐγούστου. Τὰ δύο πρῶτα Σάββατα, ἤτοι τὴν 20 καὶ 27 Ἰουλίου, πῆγα, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε δέμα διὰ τὸν κ. Χριστοδούλου. Τὴν 3ην Αὐγούστου μεταβὰς ἐκ νέου εἰς τὴν κυπριακὴν πρεσβείαν παρέλαβον ἕνα δέμα ὑπὸ τὰ στοιχεῖα 'Κύριον Βασίλειον Χριστοδούλου, θὰ ζητηθῆ ἀπὸ τὴν κυπριακὴν πρεσβείαν'. Μοῦ τὸ ἔδωσε μία σωματώδης κοπέλλα καὶ μάλιστα μοῦ εἶπε ὅτι εἶναι πολὺ βαρύ. Δὲν ὑπέγραψα καμμιὰ ἀπόδειξι, οὔτε μοῦ ζήτησαν στοιχεῖα, ποιός εἶμαι. Τὸ πῆγα στὸ σπίτι τοῦ Ἰ. Κλωνιζάκη (Ὀλύμπιος), ὅπου περίμενε ὁ Παναγούλης. Ἐγὼ ἔφυγα διότι ἐπειγόμουν νὰ πάω στὸ ἐργοστάσιο καὶ τὴν ἴδια ἡμέρα μαζὶ μὲ τὸ κουτί, μετέφερα καὶ τὸ περιεχόμενο, περίπου δέκα τεμάχια μεγάλα ἐκρηκτικῆς ὕλης TNT, εἰς τὴν οἰκίαν Μεθώνης 58α. Ὁ Παναγούλης δὲν ἔμεινε ἱκανοποιημένος, διότι περίμενε νὰ ἔχη τὸ δέμα γράμμα καὶ χρήματα. Ἐπὶ πλέον, τὸ ἑπόμενο Σάββατο, πῆγα καὶ πάλι στὴν κυπριακὴ πρεσβεία, τὴν 12.45 καὶ παρέλαβα ἕνα δέμα σὰν αὐτὸ τὸ προηγούμενο καὶ τὸ ἴδιο βάρος. Θυμάμαι ὅτι εἶχε ἀργήσει νὰ ἔλθη ὁ σάκκος καὶ ὅταν ἀνοίχθηκε φώναξαν ποιός εἶναι ὁ Βασίλειος Χριστοδούλου, ἀπήντησα ἐγὼ καὶ μοῦ*

τὸ δώσανε. Κατὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦ σάκκου, παρίσταντο τρία ἢ τέσσαρα πρόσωπα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τοῦ προσωπικοῦ τῆς πρεσβείας. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ σάκκου ἔγινε εἰς τὸ γραφεῖον, τὸ ὁποῖον ἔχει εἴσοδον ἀπὸ τὸν προθάλαμον καὶ εὑρίσκεται μεταξὺ ἑνὸς γραφείου μὲ χαλιά, κειμένου ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου καὶ τῆς εἰσόδου τῆς ρεσεψιόν, τῆς εὑρισκομένης ἀπέναντι ἀπὸ τὴν κυρίαν εἴσοδον. Παραλαβὼν τὸ δέμα, μετέβην εἰς τὸ σπίτι τοῦ Ὀλυμπίου, εἰς τὰ Πατήσια. Ἐκεῖ περίμενε ὁ Παναγούλης καὶ ὁ Ἰ. Κλωνιζάκης, τὸ ἔδωσα εἰς τὸν Παναγούλην καὶ ἔφυγα γιὰ νὰ προλάβω νὰ πάω στὸ ἐργοστάσιο 'Σόφτεξ'. Μετὰ τὴν ἐργασία μου ἔφαγα ἔξω καὶ πῆγα στὸ σπίτι τοῦ Ὀλυμπίου καὶ καθήσαμε μέχρις ὅτου σκοτείνιασε, ὁπότε φύγαμε διὰ τὴν Μεθώνης 58α, μαζὶ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ δέματος. Τὸ δέμα περιεῖχε TNT, δὲν ἐνθυμοῦμαι πόσα κομμάτια, ἓν κυτίον χάρτινον εἰς μέγεθος καὶ ὄγκον περίπου 0,10x0,08x0,06 μ., ἕνα ρόλο βραδύκαυστο καὶ δύο κουτιὰ μαῦρα τῶν 100 πυροκροτητῶν ἕκαστον. Ὅταν τὴν 10.8.68 πήραμε τὸ δέμα καὶ τὸ ἄνοιξε, μοῦ εἶπε τὸ ἀπόγευμα, ὅτι δὲν εἶχε χρήματα καὶ γράμμα, ἀλλὰ ἤλπιζε ὅτι θὰ εἶχε μὲ τὸ ἑπόμενο δέμα, δεδομένου ὅτι θὰ ἐρχόταν δέμα κάθε Σάββατο"».

Οι τελευταίες προπαρασκευές

Στο μεταξύ οι κινήσεις του Αλ. Παναγούλη συνεχίζονταν, με καθορισμένο πια στόχο τον ίδιο τον αρχηγό της Δικτατορίας. Τη 17η Ιουλίου έφθασε αεροπορικώς στην Αθήνα. Και, αφού συμπλήρωσε την επάνδρωση της οργάνωσης, άρχισε τις τελευταίες προπαρασκευές. Το πόρισμα, με ακριβολογία και πάλι –εκτός από μερικά λεπτομερειακά σημεία που δεν έχουν σημασία– αναφέρει:

«Ὁ Ἀ. Παναγούλης διὰ τὴν ὑλοποίησιν τοῦ σχεδίου τῆς κατὰ τοῦ πρωθυπουργοῦ ἀποπείρας ἀνέπτυξε τὴν κατωτέρω δραστηριότητα:

»Τὴν 6ην Αὐγούστου συναντᾶ τὸν Λεκανίδην καὶ διὰ τοῦ ἰδιοκτήτου αὐτοκινήτου τοῦ τελευταίου, μεταβαίνουν ἀμφότεροι πρὸς Σούνιον, μέσω Σταυροῦ-Κορωπίου-Βαρκίζης, δρομολόγιον τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ πάντοτε κατὰ τὴν ἡμέραν ὁ Παναγούλης, δεδομένου ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Γλυφάδας εἶναι γνωστὸς καὶ καταζητεῖται ὑπὸ τῆς ἀστυνομίας. Σκοπὸς τῆς μεταβάσεως ταύτης εἶναι ἡ ἀναγνώρισις τῆς διαδρομῆς τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ τὸ προεδρικὸν αὐτοκίνητον ἀπὸ Βαρκίζης μέχρι Λαγονησίου καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ καταλλήλου σημείου διὰ τὴν ἀπόπειραν. Πρώτη στάσις κατὰ τὴν διαδρομήν, περὶ ὥραν 5.30 μ.μ. ἐπραγματοποιήθη εἰς τὸ μετὰ τὴν Βάρκιζαν ὑπάρχον εἰς τὴν ὁδὸν τοῦνελ, τὸ ὁποῖον ἀφοῦ ὁ Παναγούλης ἐξήτασε ἐπισταμένως ἀπέκλεισε. Μετὰ ταῦτα συνε-

χίσθη ἡ πορεία, μὲ τὴν ἐξέτασιν ὑπαρχόντων ὀχετῶν ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ τοῦνελ, τελικῶς δὲ ἐπέλεξε τὸν παρὰ τὸ 31ον χιλιόμετρον εὑρισκόμενον ὀχετὸν καὶ τοῦτο διότι οὗτος ἦτο στενὸς καὶ ὁ δρόμος εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶχε κλίσιν καὶ κρημνὸν πρὸς τὴν θάλασσαν, ὥστε τὸ προεδρικὸν αὐτοκίνητον μετὰ τὴν δολιοφθορὰν νὰ ἀνετρέπετο πρὸς τὸν κρημνόν. Μετὰ ταῦτα ἐπέστρεψαν ἀμφότεροι μέσω Σουνίου εἰς Ἀθήνας».

Τη δοκιμαστική αυτή διαδρομή ο Α. Παναγούλης και οι συνεργάτες του την έκαναν πολλές φορές ακόμα στις κατοπινές ημέρες. Και πάλι το πόρισμα γράφει:

«Τὴν 11ην Αὐγούστου ἡμέραν Κυριακὴν περὶ τὸ μεσονύκτιον, οἱ Παναγούλης καὶ Ζαμπέλης δι' αὐτοκινήτου τοῦ τελευταίου μετέβησαν καὶ πάλιν εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀποπείρας, ἔνθα οἱ δύο πρῶτοι εἰργάσθησαν διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἐκρηκτικῶν, τὰ ὁποῖα εἶχαν μεταφερθῆ διὰ τοῦ αὐτοκινήτου τοῦ Λεκανίδη, ποὺ ἀνέμενε καὶ πάλιν εἰς Βάρκιζαν. Μετὰ τρίωρον περίπου μετέβη ὁ Λεκανίδης καὶ παρέλαβε τοὺς Παναγούλην καὶ Ζαμπέλην τοὺς ὁποίους καὶ μετέφερεν εἰς Ἀθήνας.

»Τὴν πρωΐαν τῆς 12ης Αὐγούστου, ἡμέραν Δευτέραν, οἱ Λεκανίδης καὶ Παναγούλης μετέβησαν μέσω Βαρκίζης εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀποπείρας, διὰ νὰ διαπιστώσουν τὰ μέτρα ἀσφαλείας, τὴν ταχύτητα τῶν ὀχημάτων συνοδείας τοῦ Πρωθυπουργοῦ ὡς καὶ τὴν ὥραν διελεύσεώς των ἐκ τοῦ προαναφερθέντος σημείου. Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνωτέρω ἀποστολῆς ἐπέστρεψαν ἀμφότεροι εἰς τὴν οἰκίαν Κλωνιζάκη ὅπου καὶ ἀνεπαύθησαν μέχρι τοῦ ἀπογεύματος».

Κατά το σχέδιο, όμως, επρόκειτο αμέσως μετά τον φόνο του Γ. Παπαδόπουλου να γίνουν εκρήξεις σε διάφορα σημεία της Αθήνας. Την παραμονή, 12 Αυγούστου, πράγματι ο Α. Παναγούλης και ορισμένοι συνεργάτες του τοποθέτησαν εμπρηστικές βόμβες και εκρηκτικά μηχανήματα σε αρκετά σημεία, όπως στον Λυκαβηττό, στους λόφους Φιλοπάππου και Ακρόπολης, στο άλσος Ζαππείου (κοντά στα άγαλμα του Ξυλοθραύστου), στις οδούς Αμερικής και Καποδιστρίου, σε υπόνομο των οδών 3ης Σεπτεμβρίου και Στουρνάρα και κοντά στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών στην οδό Ακαδημίας.

Η απόπειρα

Τέλος ήρθε η ώρα των τελεσίδικων προετοιμασιών και το πόρισμα αναγράφει, με πιστή ακριβολογία:

«Ἀκολούθως οἱ Παναγούλης καὶ Ζαμπέλης συνηντήθησαν μετὰ τοῦ Λεκανίδη, ὁ ὁποῖος παραλαβὼν τὸ αὐτοκίνητον τοῦ Ζαμπέλη μετέβη εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Κλωνιζάκη, παρὰ τοῦ ὁποίου παρέλαβε τὴν ὑπὸ τούτου ἀγο-

ρασθεῖσαν τὴν προτεραίαν δωδεκάβολτον μπαταρίαν αὐτοκινήτου, ὡς καὶ ποσότητα 300 μέτρων καλωδίου. Προηγουμένως, ὁ Ν. Λεκανίδης εἶχε παραλάβει ἐκ τῆς οἰκίας του τὸ "μαγιὸ" διὰ νὰ τὸ θέση εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Παναγούλη. Συναντηθέντες ἐκ νέου παρὰ τὸ Σύνταγμα Μακρυγιάννη, οἱ Α. Παναγούλης, Ν. Λεκανίδης καὶ Ν. Ζαμπέλης, καὶ περατώσαντες ἤδη τὰς τοποθετήσεις βομβῶν ἐκκινοῦν πλέον διὰ τοῦ δρομολογίου Λ. Συγγροῦ-Γλυφάδα-Βάρκιζα-31ον χιλιόμετρον, ὅπου ἀφίκοντο περὶ τὴν 5.30 πρωινήν, εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἔμελλε νὰ ἐπακολουθήση ἡ ἐνέργεια δολοφονίας τοῦ Πρωθυπουργοῦ. Καθ ὁδόν, ὁ Παναγούλης ἀφήρεσε τὰ ἐνδύματά του, ἐφόρεσε τὸ μαγιὸ καὶ διέταξε τὸν Ζαμπέλην νὰ τὸν ἀναμένη καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς πρωίας εἰς τὸ μετὰ τὸ τοῦνελ ἐξοχικὸν κέντρον, εἰς δὲ τὸν Λεκανίδην νὰ ἀναμένη εἰς τὴν ἀκτὴν Βαρκίζης, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔπραξαν ἀμφότεροι. Ὅταν ἐστάθμευσαν εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀποπείρας, οἱ Παναγούλης καὶ Λεκανίδης παραλαβόντες τὸ καλώδιον καὶ τὴν μπαταρίαν κατῆλθον.

Ὁ Λεκανίδης μετέφερε τὴν μπαταρίαν εἰς τὴν ἀκτήν, ἅπλωσε τὸ καλώδιον μέχρι τῆς ἀκτῆς καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν δημοσίαν ὁδόν, ὅπου μετὰ δεκάλεπτον ἐπέστρεψεν ὁ Ζαμπέλης καὶ ἀνεχώρησαν δι' Ἀθήνας. Ὁ Παναγούλης συνέδεσε τὸ καλώδιον, τὸ ἐκάλυψεν ἐπιμελῶς τόσον ἐντὸς τοῦ ὀχετοῦ, ὅσον καὶ ἐγγὺς αὐτοῦ, ἀκολούθως δὲ μετέβη εἰς τὴν ἀκτήν, ἐτοποθέτησεν τὴν μπαταρίαν εἰς σταθερὰν θέσιν, ὄπισθεν βράχου, συνέδεσε τὸν ἕνα πόλον τῆς μπαταρίας μετὰ τοῦ καλωδίου –τοῦ ἑτέρου ἄκρου ἀπογυμνωθέντος εἰς μῆκος πέντε περίπου ἑκατοστῶν, ἵνα κατὰ τὴν ἐπιθυμητὴν στιγμὴν ἀποκαταστήση τὸ ἠλεκτρικὸν κύκλωμα διὰ τῆς ἐπαφῆς τοῦ ἄκρου τοῦ καλωδίου μετὰ τοῦ ἐλευθέρου πόλου τῆς μπαταρίας– καὶ ἀνέμενε τὴν διέλευσιν τοῦ πρωθυπουργικοῦ ὀχήματος».

Ακολούθησε η έκρηξη, που καθυστέρησε κατά ένα ή δύο δευτερόλεπτα, με αποτέλεσμα να μη θιγεί ο Γ. Παπαδόπουλος. Όσον άφορα τις βόμβες και τις εκρηκτικές συσκευές, δεν λειτούργησαν παρά δύο εμπρηστικές.

Ο ρόλος του Γιωρκάτζη

Το πόρισμα καταλήγει σε σύνοψη της δράσης των χαρακτηριζομένων ως ενόχων και για τη συμμετοχή του Π. Γιωρκάτζη αναγράφει τα εξής:

«Γιωρκάτζης Πολύκαρπος, ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ Ἐθνικῆς Ἀμύνης τῆς Κύπρου, κάτοικος Λευκωσίας. Ἡ ἐνεργὸς ἀνάμιξις τούτου εἰς τὸν ἀποκλειστικὸν ἐφοδιασμὸν τῆς ὀργανώσεως, διὰ παντοειδοῦς στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον ἀποστέλλει, δι' ἐπισήμου ὁδοῦ εἰς

Ἑλλάδα (διπλωματικὸς σάκκος) καὶ ἡ ἐν γένει οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις ταύτης, τυγχάνει σκανδαλώδης καὶ προκαλεῖ κατάπληξιν, διότι σπανίως, ἂν μὴ οὐδέποτε, ἐμφανίζεται εἰς πρόσωπα κατέχοντα ἐπισήμους θέσεις. Ἔχει τὸ ψευδώνυμον "Ἀκρίτας", εἶναι ὁ στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς τῆς ὀργανώσεως "Ἑλληνικὴ Ἀντίσταση", πραγματοποιεῖ ἐπαφὰς μὲ τοὺς Ν. Νικολαΐδην καὶ Ἀ. Παναγούλην ἐν Κύπρω, καθ ἃς ρυθμίζονται αἱ λεπτομέρειαι τῆς ἀποστολῆς τοῦ στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ καὶ χρημάτων εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἑτέρας δύο εἰς Ἀθήνας μὲ τὸν Α. Παναγούλην, κατὰ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ μηνὸς Μαΐου 1968, εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ Ι. Κλωνιζάκη ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κορμούλη, ἀρ. 44. Ἐπίσης καλύπτει ἀπολύτως τὸν καταζητούμενον Α. Παναγούλην, κατὰ τὴν πρώτην μετάβασιν τούτου ἐν Κύπρω, ὅτε παρέμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ ἓν περίπου ἑξάμηνον, τελικῶς δὲ τὸν ἐφοδιάζει μὲ γνήσιον κανονικὸν Κυπριακὸν διαβατήριον, φέρον τὴν φωτογραφίαν τοῦ Α. Παναγούλη καὶ μὲ στοιχεῖα ὀνοματεπωνύμου "Μάριος Ἀνδρέου". Διὰ τούτου ὁ Α. Παναγούλης ἐξασφαλίζει ἀναχώρησιν ἐκ τῆς Κύπρου καὶ ἐν συνεχεία ἀνέτους ἐν τῷ ἐξωτερικῷ μετακινήσεις. Οὗτος ἐν Κύπρω, διὰ τὴν κάλυψιν τῶν κινήσεων τοῦ Α. Παναγούλη καὶ διὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν ἐκρηκτικῶν, διὰ τοῦ διπλωματικοῦ σάκκου, χρησιμοποιεῖ τὸν Κύπριον Ἀνδρέαν Ρήγαν, διευθυντὴν τῆς ΚΥΠ Κύπρου, χωρὶς ἑτέραν ἀνάμιξιν τοῦ τελευταίου εἰς τὴν ὀργάνωσιν "Ἑλληνικὴ Ἀντίσταση", καθ' ὅτι δὲν διεπιστώθη τοιοῦτον. Ἐπίσης διὰ τὰς ἐπαφὰς Λευκωσίας-Ρώμης χρησιμοποιεῖ ὡς ὄργανον Κύπριον, μὲ τὸ ἐπώνυμον Παναγιώτου, τοῦ ὁποίου ὡσαύτως διεπιστώθη ἐνεργὸς ἀνάμιξις εἰς τὴν ὀργάνωσιν. Οὗτος ἀποτελεῖ τὸν σύνδεσμον μεταξὺ Λευκωσίας-Ρώμης χωρὶς νὰ ἐξακριβωθῇ ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἐλάμβανε χώραν ἡ σχετικὴ ἐπικοινωνία καὶ ὁ ἀκριβὴς ρόλος τὸν ὁποῖον εἶχεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν. Ὁ καθορισμὸς τῆς ποινικῆς εὐθύνης τοῦ Π. Γιωρκάτζη, ἀλλοδαποῦ τυγχάνοντος, ἐκφεύγει τῶν δυνατοτήτων τοῦ παρόντος πορίσματος».

Ο ρόλος που ανέλαβε ο Π. Γιωρκάτζης έμελλε να έχει ιστορικές επιπτώσεις στην εξέλιξη τόσο των ελληνοκυπριακών σχέσεων όσο και στην ίδια την πορεία της Κύπρου τα κρίσιμα εκείνα χρόνια και να καταλήξει στη συγκλονιστική τραγωδία με την οποία τερματίστηκε η ζωή του ανήσυχου και ανεξιχνίαστου Κύπριου πολιτικού, μαχητή και συνωμότη.

Η υπόθεση που αναδυόταν από το παρασκήνιο της απόπειρας κατά του Γ. Παπαδόπουλου ήταν προφανώς σοβαρότατη. Όταν ένας κορυφαίος κυβερνητικός παράγοντας ξένου κράτους αναμιγνύεται σε επαναστατικές ενέργειες που φθάνουν έως

την εξόντωση του πρωθυπουργού της χώρας, η αντανάκλαση είναι άμεση στις σχέσεις της χώρας αυτής με το ξένο κράτος. Αυτό δε ισχύει ακόμα περισσότερο σε κράτη συγγενή, όπως η Ελλάδα και η Κύπρος. Τι θα συνέβαινε τώρα που αποκαλύφθηκε η ανάμειξη του υπουργού Εσωτερικών και Εθνικής Αμύνης της Κυπριακής Δημοκρατίας στις ανατρεπτικές ενέργειες κατά του καθεστώτος της Ελλάδας;

Ο Μακάριος στην Αθήνα

Ζούσε τότε μέρες σχετικής ηρεμίας η Κύπρος, μετά τη θύελλα του χειμώνα του 1967. Παρά την αποχώρηση της μυστικής μεραρχίας του ελληνικού στρατού, η Τουρκία δεν έδειχνε επιθετικές προθέσεις, εκτός από το ύποπτο γεγονός ότι προέβαινε σε ευρείες ναυπηγήσεις αποβατικών σκαφών. Και ο Μακάριος είχε εδραιώσει τη δύναμή του –και την πολιτική του– με την πανηγυρική επανεκλογή του ως Προέδρου της Δημοκρατίας την 25η Φεβρουαρίου του 1968. Συγκέντρωσε το 95,45% των ψήφων (220.911), ενώ ο αντίπαλός του Ευδόκας, που είχε ως σύνθημα την άμεση Ένωση, πήρε μόνο 8.577 ψήφους (3,71%).

Οι σχέσεις της Κύπρου ήταν επιφανειακά άριστες. Στην πραγματικότητα δεν έπαυε το στρατιωτικό καθεστώς να έχει στόχο του την πραγματοποίηση της Ένωσης για να δρέψει εθνικές δάφνες και λόγω της εθνικιστικής συνείδησης των ηγετών του. Και δεν έπαυε να αποβλέπει στον παραμερισμό του Μακάριου με κάθε μέσο, βίαιο ή ομαλό, για να επιβάλει τα σχέδιά του. Δεν τολμούσε, όμως, να εκδηλωθεί εναντίον του. Πρώτον, γιατί δεν είχε ακόμα επανδρωθεί η Κυπριακή Εθνοφρουρά τελείως με αξιωματικούς και υπαξιωματικούς από την Ελλάδα, που να είναι πιστά εκτελεστικά όργανα της Δικτατορίας. Και, δεύτερον, γιατί ήταν νωπός ο εκλογικός θρίαμβος του αρχιεπισκόπου, που αποδείκνυε ότι ο κυπριακός λαός στη συντριπτική του πλειοψηφία τον ακολουθούσε. Έτσι οι ηγέτες της Αθήνας, για να συγκαλύψουν τις μυστικές, μακροπρόθεσμες προθέσεις τους, έκαναν θεαματικές εκδηλώσεις εγκαρδιότητας, εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης προς τον Μακάριο. Ότι οι εκδηλώσεις εκείνες ήταν απατηλές αποδείχθηκε από τα κατοπινά γεγονότα, που αποτελούν μια αδιάσπαστη σειρά συνωμοσιών, τα νήματα των οποίων κινούνταν από παράγοντες της Δικτατορίας στην Αθήνα. Αλλά στις αρχές Σεπτεμβρίου έφθανε ο Μακάριος στην Ελλάδα και η υποδοχή του από το καθεστώς υπήρξε θερμότατη.

Εκείνες τις ήμερες επρόκειτο να αρχίσουν διακοινοτικές ελληνοτουρκικές συνομιλίες στη Λευκωσία, και ο Μακάριος, ακριβώς για να συνεννοηθεί με την ελληνική κυβέρνηση, επισκέφθηκε την Αθήνα. Την 4η Σεπτεμβρίου εκδόθηκε κοινή ανακοίνωση που διαδήλωνε την πλήρη συμφωνία των δύο κρατών για την αντιμετώπιση των ελληνοτουρκικών συνομιλιών. Λίγη ώρα αργότερα ο Μακάριος έδινε συνέντευξη Τύπου στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας και τόνιζε:

«Χαίρω δυνάμενος νὰ δηλώσω ὅτι ἐπεκράτησεν ἀπόλυτος ταυτότης ἀντιλήψεων καὶ σύμπτωσις γνωμῶν ὡς πρὸς τὸν χειρισμὸν τοῦ Κυπριακοῦ εἰς τὴν νέαν φάσιν εἰς τὴν ὁποίαν ἀπό τινος εἰσῆλθεν διὰ τῶν ἐν Κύπρῳ συνομιλιῶν».

Μια ελαφρά αιχμή είχαν οι δηλώσεις του, όσον αφορά το θέμα του βασιλιά. Ρωτήθηκε αν συζήτησε με την κυβέρνηση τη δυνατότητα της επιστροφής του Κωνσταντίνου. Και απάντησε: «Όχι, δεν συνεζήτησα παρόμοιο θέμα. Εκφράζω όμως την ελπίδα ότι θα δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες διά την επάνοδό του. Δεν απηύθυνα πρόσκληση εις τον βασιλέα να επισκεφθεί την Κύπρο. Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος διά να επισκεφθεί την Κύπρο δεν χρειάζεται πρόσκληση, αλλά κατά τα ειωθότα εκφράζει σχετική επιθυμία, πράγμα το οποίον δεν έχει πράξει μέχρι τούδε».

Δεν έδειξε, όμως, το καθεστώς ότι ενοχλήθηκε από αυτήν τη δήλωση του Μακάριου, ο οποίος αναχώρησε το απόγευμα στις 7 μ.μ. για τη Λευκωσία προπεμπόμενος από όλη την στρατιωτική και πολιτική ηγεσία της Δικτατορίας.

Διαμάχη Αθήνας-Λευκωσίας

Αλλά ξαφνικά η βόμβα που ξεπήδησε από το πόρισμα για την υπόθεση Παναγούλη δημιουργούσε άλλη κατάσταση. Το καθεστώς της Ελλάδας έσπευσε να καταγγείλει στη Λευκωσία τη δράση του Γιωρκάτζη. Ο Έλληνας πρεσβευτής Μενέλαος Αλεξανδράκης επέδιδε στον Μακάριο νότα της ελληνικής κυβέρνησης με την αξίωση της άμεσης αποπομπής του από την κυβέρνηση την επομένη από τη δημοσίευση του πορίσματος για την υπόθεση Παναγούλη. Άρχιζε έτσι μια σφοδρότατη διαμάχη μεταξύ των δύο χωρών, που είχε για επίκεντρο τον Γιωρκάτζη και έμελλε να αποτελέσει την αφετηρία νέων, βαθύτατων εξελίξεων στην Κύπρο, και να οδηγήσει τον τρομερό συνωμότη στον άγριο φόνο του.

Η αντίδραση της Αθήνας ήταν δικαιολογημένη, όχι μόνο γιατί ο Γιωρκάτζης ήταν αναμεμειγμένος στη συνωμοσία κατά της ζωής του αρχηγού του καθεστώτος, αλλά και γιατί αποκαλυπτόταν ότι είχε εμπαίξει τους πάντες και είχε εξευτελίσει τον δικτατορικό μηχανισμό. Αξιώνοντας όμως την αποπομπή του από την εξουσία, η δικτατορία χτυπούσε σε διπλό στόχο: από τη μια μεριά τιμωρούσε και από την άλλη στερούσε τον Μακάριο από τον ισχυρότερο συνεργάτη του, από τον κυριότερο στυλοβάτη του. Και το κέρδος της με την εξασθένησή του εκείνη ήταν πολύ σημαντικό.

Τι συνέβαινε όμως στην κυπριακή πλευρά;

Όταν ήρθαν οι πρώτες εμπιστευτικές πληροφορίες ότι από τις ανακρίσεις προκύπτει η ανάμειξη του Γιωρκάτζη, εκείνος έσπευσε να τις διαψεύσει στον αρχιεπίσκοπο και στην κυβέρνησή του. Και δεν δίστασε να κάνει τη δημόσια δήλωση:

«Οὐδέποτε ἐφανταζόμην ὅτι θὰ ἐδημοσιεύετο τοιαύτη ἀνυπόστατος εἴδησις, χωρὶς νὰ τεθῇ αὕτη ὑπ' ὄψιν μου, οὔτε δύναμαι νὰ ἀντιληφθῶ εἰς τί

αὕτη ἀπεσκόπει. Δὲν δύναμαι βεβαίως νὰ προβῶ εἰς λεπτομερῆ ἀνασκευὴν τῶν διαφόρων ἰσχυρισμῶν εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ ἀνακριτοῦ, χωρὶς νὰ ἔχω τὸ πλῆρες κείμενον ταύτης».

Άγνωστο αν ο Μακάριος τον πίστεψε ή όχι. Αλλά, όταν έγινε το διάβημα του Έλληνα πρεσβευτή, βρέθηκε μπροστά σε δίλημμα. Αν διαταράσσονταν οι σχέσεις με την Αθήνα τι θα συνέβαινε; Αν η Ελλάδα εγκατέλειπε την Κύπρο; Έπρεπε με κάθε θυσία να συγκαλύψουν τα πράγματα. Πώς όμως; Υποχώρηση του Μακάριου στην ελληνική αξίωση σήμαινε ότι αποδέχεται τις κατά του Γιωρκάτζη κατηγορίες. Αν αρνηθεί, τότε σημαίνει ότι κατηγορεί την ελληνική κυβέρνηση για σκευωρίες και συνωμοσίες της Ελλάδας.

Γιατί είχε αρχίσει ήδη ο θόρυβος. Το *Νταίηλυ Τέλεγκραφ* από το Λονδίνο έριξε την πρώτη βολή:

«Ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἑτοιμάζει συγκεκαλυμμένη ἐπέμβασι στὴν Κύπρο. Μὲ τὶς κατηγορίες κατὰ τοῦ Γιωρκάτζη προπαρασκευάζει τὸ ἔδαφος. Τὸ σχέδιό της εἶναι: Ἂν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἀρνηθῆ νὰ τὸν ἀπολύση, ἡ Ἀθήνα θὰ θεωρήση ὅτι ὁ Μακάριος καὶ ὅλη ἡ κυπριακὴ κυβέρνησις εἶχαν ἀνάμιξι στὴν ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Γ. Παπαδοπούλου καὶ ὄχι μόνον ὁ Γιωρκάτζης. Καὶ ὅτι συνεπῶς, ἡ Κύπρος ὠργάνωσε οὐσιαστικῶς ἀνατροπὴν τοῦ καθεστῶτος τῆς Ἑλλάδος. Κατόπιν τούτου ἡ Ἀθήνα θὰ διακόψη κάθε βοήθεια πρὸς τὴν Λευκωσία καὶ θὰ τὴν ἀφήση στὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ».

Η απειλή, όπως την διατύπωσε η αγγλική εφημερίδα, υπό το φως των κατοπινών γεγονότων μπορεί να θεωρηθεί ως μη φανταστική. Και η κυπριακή κυβέρνηση δεν μπορούσε να μην την λάβει υπόψη. Τι να έκανε λοιπόν; Να θυσίαζε τον Γιωρκάτζη; Αλλά αγρίευε κι αυτός. Δεν εννοούσε να βρεθεί μακριά από την εξουσία, γιατί η δύναμή του θα φυλλορροούσε. Δεν μπορούσε να πεταχτεί στο περιθώριο ο άνθρωπος αυτός με τις πληθωρικές φιλοδοξίες, που, κατά τα φαινόμενα τουλάχιστον, κύριος σκοπός της ζωής του ήταν να εξασφαλίζει σε κάθε κατάσταση μια θέση κορυφής.

Ο Μακάριος επιχείρησε να συμβιβάσει τα πράγματα. Απέστειλε στην Αθήνα τον Πρόεδρο της Βουλής Γλαύκο Κληρίδη, ο οποίος συνάντησε τον Γ. Παπαδόπουλο, που επέδειξε μετριοπαθείς διαθέσεις. Και, γυρίζοντας στις 23 Οκτωβρίου στη Λευκωσία, δήλωσε στους δημοσιογράφους: «Το όλον θέμα δύναται να θεωρηθεί μάλλον ως λήξαν».

Πίσω όμως στην Αθήνα έγιναν ζυμώσεις στους κόλπους της Επαναστατικής Ομάδας. Οι άλλες πτέρυγες αξίωναν από τον Γ. Παπαδόπουλο να εγκαταλείψει τη μετριοπαθή στάση κι εκείνος υποχώρησε. Έτσι την επομένη –24 Οκτωβρίου– ο Έλληνας πρεσβευτής επέδωσε νέο τελεσίγραφο στον Μακάριο. Η ελληνική κυβέρνηση επέμενε στην αξίωσή της: να απομακρυνθεί ο Γιωρκάτζης, γιατί αλλιώς θα θεωρηθεί όλη η κυπριακή κυβέρνηση συνυπεύθυνη για την απόπειρα δολοφονίας. Η

εφημερίδα της Λευκωσίας *Φιλελεύθερος* έγραφε στο πολιτικό ρεπορτάζ της 25ης Οκτωβρίου 1968:

> *«Αἱ Ἀθῆναι ζητοῦν ἐπιμόνως ὅπως ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν ὁ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν Π. Γιωρκάτζης. Καὶ ἐὰν ὁ Πρόεδρος Μακάριος ἀποδεχθῆ τὴν ἀξίωσιν τῆς Κυβερνήσεως τῶν Ἀθηνῶν, δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ ὡς υἱοθετῶν τὰς ἐναντίον τοῦ κ. Γιωρκάτζη ἐκτοξευθείσας κατηγορίας. Τὴν ἀξίωσιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὰς ἐπιπτώσεις ἐκ τοῦ ἐνδεχομένου ἀποδοχῆς ἀπορρίψεώς της ἐμελέτησεν χθὲς τὴν ἑσπέραν εἰς τὸ Προεδρικὸν Μέγαρον ὁ Πρόεδρος Μακάριος, ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς κ. Γλ. Κληρίδης καὶ ὁ κ. Π. Γιωρκάτζης. Ἡ σύσκεψις ἤρχισε τὴν 6 ἀπογευματινή. Εἴκοσι πέντε λεπτὰ βραδύτερον ἀνήρχετο εἰς τὸ Προεδρικὸν Μέγαρον ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδος κ. Μεν. Ἀλεξανδράκης. Ὀλίγα λεπτὰ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ πρεσβευτοῦ τὸ πρεσβευτικὸν αὐτοκίνητον ἐπανῆλθε καὶ ὁ ὁδηγός του ἐκόμισεν φάκελλον μὲ τὴν ἔνδειξιν ΑΠΟΡΡΗΤΟΝ».*

Ο φάκελος εκείνος περιείχε το ελληνικό τελεσίγραφο.

Ο σφαγιασμός του Γιωρκάτζη

Ο Μακάριος, όμως, δεν ήθελε να υποκύψει. Μετά από μακρές διακυμάνσεις, το βράδυ της 29ης Οκτωβρίου έκανε τις εξής δηλώσεις προσπαθώντας να γενικεύσει το θέμα:

> *«Ἡ δημοσίευσις τοῦ πορίσματος τῶν ἀνακρίσεων διὰ τὴν ἀπόπειραν κατὰ τῆς ζωῆς τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδος κ. Γ. Παπαδοπούλου, ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς διάφορα σχόλια κατὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω ὅτι δὲν ἔχεται ἀληθείας ἡ διατυπωθεῖσα ἄποψις περὶ σκευωριῶν τῆς κυβερνήσεως τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοῦ ὑπουργοῦ Ἐσωτερικῶν κ. Πολ. Γιωρκάτζη, μὲ σκοπὸν δῆθεν τὴν συγκάλυψιν προθέσεών της διὰ προώθησιν ἀπαραδέκτου λύσεως τοῦ κυπριακοῦ προβλήματος.*
>
> *»...Ἡ κυβέρνησις ἀφοῦ διηρεύνησε τὰ εἰς τὴν διάθεσίν της στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνδέουν τὸ ὄνομα τοῦ κ. Γιωρκάτζη μὲ τὴν ὅλην ὑπόθεσιν καὶ τὰ ὁποῖα προκύπτουν μόνον ἐκ τῶν καταθέσεων κρατουμένων, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπῆρχε λόγος ἀποδοχῆς τῆς παραιτήσεώς του».*

Ήταν ένας έσχατος ελιγμός σωτηρίας αλλά μάταιος. Ο Γ. Παπαδόπουλος πιεζόταν από τις άλλες ομάδες της Δικτατορίας να παραμείνει άκαμπτος. Και η Κύπρος αναγκάστηκε να υποκύψει.

Ο Γιωρκάτζης είχε μεταβεί τις τελευταίες ημέρες του Οκτωβρίου στο Λονδίνο. Επέστρεψε την 31η Οκτωβρίου και αμέσως πήρε μέρος σε σύσκεψη με τον Μακάριο και τον Κληρίδη. Εκεί τού δηλώθηκε ότι η στάση της Αθήνας έγινε τόσο απει-

λιτική, ώστε δεν ήταν δυνατόν παρά να γίνει δεκτή η αξίωσή της. Ο υπουργός Εσωτερικών και Αμύνης θα θυσιαζόταν. Την επομένη 1η Νοεμβρίου η εφημερίδα *Φιλελεύθερος* ανέφερε:

«Ἐγένετο ἀποδεκτὴ ἡ παραίτησις τοῦ Π. Γιωρκάτζη. Τοῦτο ἀνεκοινώθη χθὲς ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Ἀνεκοινώθη ἐπίσης τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς τὴν ὁποίαν ὁ Π. Γιωρκάτζης ἀπέστειλεν εἰς τὸν Μακάριον ὑποβάλλων τὴν παραίτησίν του. Καὶ οὕτω τίθεται τέρμα εἰς τὴν διαμάχην Ἀθηνῶν καὶ Λευκωσίας ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως Παναγούλη».

Την ίδια μέρα, το *Νταίηλυ Τέλεγκραφ* του Λονδίνου έγραφε χαρακτηριστικά σε ανταπόκριση του απεσταλμένου του Ρ. Μπήστον από τη Βηρυτό:

«Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μακάριος ἀντιμετωπίζει ἐξ ἀφορμῆς τοῦ θέματος Γιωρκάτζη τὴν μεγαλυτέραν πολιτικὴν θύελλαν τῆς καρριέρας του. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ὑπετάγη εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως πρὸς ἀποπομπὴν τοῦ κ. Πολ. Γιωρκάτζη, εἰς μίαν προσπάθειαν ἐξημερώσεως τῶν Ἀθηνῶν... Εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν, ὅμως, πρὸς τὸν Μακάριον, θὰ προστεθῇ τώρα καὶ τὸ βάρος τοῦ Γιωρκάτζη, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ δεύτερος ἰσχυρὸς ἀνὴρ τῆς Κύπρου καὶ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τοὺς πρώην ἀγωνιστὰς τῆς ΕΟΚΑ».

Η διαπίστωση της αγγλικής εφημερίδας ήταν ορθή. Ο Γιωρκάτζης, διωγμένος από την κυβέρνηση, θα γινόταν άσπονδος εχθρός της. Έθετε σε λίγο τις συνωμοτικές του ικανότητες στη διάθεση των εχθρών του Μακάριου. Και, ωθούμενος από την αντίθεσή του, φαίνεται ότι βαθμιαία έφθασε έως την απόφαση να αποδεχθεί ή να υποβοηθήσει τον θάνατο του αντιπάλου του.

Ο άνθρωπος που είχε ομόσει τον σκοτωμό του Γεωργίου Παπαδόπουλου, τώρα θα άλλαζε στόχο· θα σκότωνε τον Μακάριο...

Η δίκη του Παναγούλη

Τη μέρα που ο Γιωρκάτζης σφαγιαζόταν, άρχιζε στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών η δίκη της Ομάδας Παναγούλη, με πρόεδρο τον εφέτη εν επιστρατεύσει Βουγά και επίτροπο τον εισαγγελέα πλημμελειοδικών Λιαπή. Τη δίκη παρακολουθούσαν πολυάριθμοι Έλληνες και ξένοι δημοσιογράφοι, καθώς και εκπρόσωποι της Διεθνούς Ομοσπονδίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Ένωσης για τη Δικαιοσύνη. Οι κατηγορούμενοι ήταν 15 συνολικά. Το παραπεμπτικό βούλευμα υιοθετούσε ολοκληρωτικά το πόρισμα της προανάκρισης. Ούτε κατά τη δίκη ήρθαν στο φως διαφορετικά στοιχεία ουσίας. Ο Αλ. Παναγούλης τήρησε αδιάλλακτη στάση, αρνήθηκε να απολογηθεί συστηματικά και έκανε τη δήλωση:

«Ἐλιποτάκτησα, διότι θεωρῶ προδοσίαν νὰ ὑπηρετῇ κανεὶς στὸν στρατὸ ὑπὸ τὸ σημερινὸ καθεστώς».

Η απόφαση του στρατοδικείου εκδόθηκε στις 18 Νοεμβρίου 1968. Και επέβαλλε:

- Την ποινή του θανάτου δις στον Αλ. Παναγούλη.
- Ισόβια κάθειρξη στον δικηγόρο Ελ. Βερυβάκη.
- Κάθειρξη 10 ετών στους Ι. Κλωνιζάκη πολιτικό μηχανικό, Ν. Λεκανίδη ιδιωτικό υπάλληλο, Ν. Ζαμπέλη οδηγό αυτοκινήτου, Γ. Ελευθεριάδη οδηγό αυτοκινήτου, Γ. Αβραάμ οδηγό αυτοκινήτου, Ε. Γιώτα δικηγόρο.
- Φυλάκιση 1-4 ετών με αναστολή στους Αρ. Κλωνιζάκη ιατρό, Ι. Βαλασέλη ιδ. υπάλληλο, Α. Πρίντεζη ιδ. υπάλληλο.
- Και αθώωσε τους Μ. Παπούλια μηχανικό αυτοκινήτων, Α. Σιγάλα οδηγό αυτοκινήτου, Δ. Τιμογιαννάκη ιδ. υπάλληλο, Β. Αναστασόπουλο ιδ. υπάλληλο.

Για τον Αλ. Παναγούλη η απόφαση συγκεκριμένα αναφέρει:

> *«Κηρύσσει ἔνοχον ἁπασῶν τῶν ἀποδιδομένων εἰς αὐτὸν πράξεων, κατὰ τὸ κατηγορητήριον. Δέχεται, ὅσον ἀφορᾶ τὴν πρᾶξιν τῆς παραβάσεως τοῦ νόμου 509, ὅτι διετέλεσεν ἀρχηγὸς καὶ ὅτι συντρέχουν βαρεῖαι περιπτώσεις καὶ ἐπιβάλλει διὰ μὲν τὴν πρᾶξιν τῆς παραβάσεως τοῦ νόμου 509 τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου, διὰ τὴν πρᾶξιν τῆς ἀποπείρας τῆς ἀνθρωποκτονίας κάθειρξιν 15 ἐτῶν, διὰ τὴν λιποταξίαν ἐν καταστάσει πολιορκίας τελούσης τῆς χώρας τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου καὶ τῆς καθαιρέσεως, διὰ τὴν πρᾶξιν τῆς παρανόμου ὁπλοφορίας φυλάκισιν 3 ἐτῶν. Ἐπιτείνει τὴν ποινὴν τῆς καθείρξεως τῶν 15 ἐτῶν, διὰ τὴν τρίτην πρᾶξιν κατὰ 2 ἔτη. Ὁρίζει σύνολον ποινῆς δὶς εἰς θάνατον καὶ κάθειρξιν 18 ἐτῶν, ἀφαιρεῖ τὸν χρόνον τῆς προφυλακίσεως. Διατάσσει ἀποστέρησιν τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων ἐπὶ 15ετίαν. Διατάσσει τὴν δήμευσιν τῶν κατασχεθέντων ἀντικειμένων, ἐξαιρέσει τῶν δολλαρίων, λιρῶν καὶ δραχμῶν ἅτινα κατεσχέθησαν διὰ τῆς ἀπὸ 13 Αὐγούστου 1968 ἐκθέσεως κατασχέσεως, ἅτινα διατάσσει νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ ἰδιοκτήμονα, Ἀθηνᾶ σύζυγον Βασιλείου Παναγούλη».*

Ο Γ. Παπαδόπουλος δεν ήθελε να επιβληθεί θανατική ποινή. Αλλά υπερίσχυσαν οι ομάδες των αδιάλλακτων. Τώρα, όμως, προέκυπτε το σοβαρό θέμα: θα εκτελούνταν η απόφαση του στρατοδικείου;

Διεθνής αντίδραση

Εναντίον της δεν ήταν δυνατή η άσκηση ένδικων μέσων. Θεωρούνταν οριστική και αμετάκλητη. Και η εκτέλεσή της έπρεπε να γίνει μέσα σε τρεις μέρες. Στο μεταξύ είχε εκδηλωθεί παγκόσμιος θόρυβος.

Πρώτη εκδήλωση κατά της καταδίκης εκείνης ήταν του Γάλλου Ντενίς Λαγκλουά, εκπροσώπου της Διεθνούς Ομοσπονδίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ο οποίος παρακολούθησε ως παρατηρητής τη δίκη:

«Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀληθινὴ πολιτικὴ δολοφονία ποὺ προορίζεται νὰ συγκαλύψη τὴν ἀδυναμία ἑνὸς καθεστῶτος, τὸ ὁποῖο τίθεται τελείως ὑπὸ ἀμφισβήτησι ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικὲς ἀντιδράσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ».

Ακολούθησαν πολλές εκκλήσεις απ' όλα τα μέρη του κόσμου προς τον Γ. Παπαδόπουλο, να μην εκτελεσθεί η ποινή. Στην Ιταλία έγινε στάση εργασίας επί 5' την 20ή Νοεμβρίου, ενώ στο Βέλγιο, την Ολλανδία και τη Δ. Γερμανία σημειώθηκαν διαδηλώσεις. Το Εργατικό Κόμμα της Αγγλίας και τα Σοσιαλιστικά Κόμματα Γαλλίας και Ιταλίας ζήτησαν από την ελληνική κυβέρνηση να σεβαστεί τη ζωή του καταδίκου. Ανάλογο περιεχόμενο είχε κοινό διάβημα των πρεσβευτών της Δ. Γερμανίας, της Ιταλίας και της Αυστρίας στην Αθήνα. Ο καρδινάλιος Τσικονιάνι, υπουργός Εξωτερικών του Βατικανού, έκανε το εξής διάβημα προς τον υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας Π. Πιπινέλη εξ ονόματος του πάπα Παύλου ΣΤ':

«Ὁ Ποντίφηξ μὲ ἐπεφόρτισε νὰ θέσω εἰς γνῶσιν τῆς Ἐξοχότητός σας ὅτι ἡ ἀποστολή του ὅσον ἀφορᾶ τὴν εἰρήνη καὶ τὴν συγγνώμην δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ μείνη ἀδιάφορος στὶς πολυάριθμες ἐκκλήσεις, ποὺ ἐπικαλοῦνται τὴν ἐπέμβασί του ὑπὲρ τοῦ Ἀλέκου Παναγούλη. Χωρὶς νὰ εἰσχωρῆ στὶς συνθῆκες, ποὺ δὲν εἶναι τῆς ἁρμοδιότητός του, ὁ Ἅγιος Πατὴρ μὲ ἐπιφορτίζει νὰ εἰπῶ στὴν Ἐξοχότητά σας ὅτι ἀπευθύνεται θερμῶς πρὸς τὰ αἰσθήματα ἀνθρωπισμοῦ τῶν ὑπευθύνων ἀρχῶν γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ ἀνωτέρω προσώπου».

Η παρισινή εφημερίδα *Μοντ* χαρακτήριζε ως «εκπληκτική» την έκταση και την ποιότητα των εκδηλώσεων συμπαράστασης προς τον Παναγούλη απ' όλο τον κόσμο (21.11.1968) και εξέφραζε τη γνώμη ότι «είναι αδύνατον να τις αψηφήσει το ελληνικό καθεστώς». Και πράγματι, ο Γ. Παπαδόπουλος τελικά αρνήθηκε να υποκύψει στην πίεση των αδιάλλακτων μελών της Επαναστατικής Ομάδας, που επέμεναν ότι ο Παναγούλης έπρεπε να τουφεκιστεί για λόγους παραδειγματισμού. Και χωρίς να απονεμηθεί χάρη στον κατάδικο –που αρνήθηκε να υποβάλει τη σχετική αίτηση– σιωπηρά η ποινή του παρέμεινε ανεκτέλεστη. Μεταφέρθηκε στις φυλακές Αίγινας και κατόπιν του Μπογιατίου, χωρίς να θεωρείται πια μελλοθάνατος.

Νέα προώθηση του Γ. Παπαδόπουλου

Αλλά η σύγκρουση που σημειώθηκε μέσα στην ηγετική ομάδα της Δικτατορίας για την τύχη του Παναγούλη έκανε τον Γ. Παπαδόπουλο να αποφασίσει νέο άλμα προς την προσωπική διαχείριση της εξουσίας. Είχε κατορθώσει να συνδιαλλαγεί με τον Στ. Παττακό μετά την προειδοποιητική έκθεση που του είχε αποστείλει εκείνος στις αρχές Αυγούστου. Και το είχε πετύχει, ίσως γιατί ανησύχησε ο Στ. Παττακός από τη σφοδρότητα των αντιδράσεων που εκδήλωσαν οι άλλες ομάδες, που απειλούσαν με εξάρθρωση το καθεστώς. Τώρα, με την ευμενή ουδετερότητα του Στ. Παττακού, ο Γ.

Παπαδόπουλος στράφηκε εναντίον τού πιο επικίνδυνου αντίζηλου: του Ι. Λαδά.

Παρά την αποστράτευσή του, ο πρώην διευθυντής της ΕΣΑ διατηρούσε υπολογίσιμη δύναμη κρατώντας τη θέση του γεν. γραμματέα του υπουργείου Δημοσίας Τάξεως, γιατί είχε στα χέρια του τον μηχανισμό των Σωμάτων Ασφαλείας. Ο Γ. Παπαδόπουλος αποφάσισε να του αφαιρέσει το δυναμικό αυτό αξίωμα. Θα τον τοποθετούσε ως γενικό γραμματέα του υπουργείου Εσωτερικών, θέση χωρίς ουσιαστική δύναμη, στην οποία άλλωστε θα ήταν υπό τον άμεσο έλεγχο του Στ. Παττακού. Αλλά, για να μη φανεί μεμονωμένη περίπτωση και προκαλέσει αντιδράσεις μέσα στην Επαναστατική Ομάδα, θα πραγματοποιούσε μια γενικότερη αλλαγή στις θέσεις των γενικών γραμματέων. Άλλους θα μετέθετε και άλλους θα ανάγκαζε να παραιτηθούν.

Την εκτέλεση του χειρισμού ανέθεσε στον Στ. Παττακό, ο οποίος την 23η Δεκεμβρίου 1968 καλούσε έναν έναν στο γραφείο του (υπουργείο Εσωτερικών) τους υπό αλλαγή γεν. γραμματείς. Προσπαθούσε να τους πείσει για την αναγκαιότητα του μέτρου και εκείνοι αναγκάζονταν να το αποδεχθούν. Ακόμη και ο Ι. Λαδάς υπέκυψε. Εκείνος που εκδήλωσε την ισχυρότερη αντίδραση ήταν ο γεν. γραμματέας Τουρισμού συνταγματάρχης Μ. Μπαλόπουλος. Αγανάκτησε, όταν ο Στ. Παττακός τού διαβίβασε την απόφαση να υποβάλει παραίτηση. Σε ζωηρό τόνο δήλωσε: «Εμείς κάναμε την επανάσταση και τώρα μας πετάτε;» Ακολούθησαν οξύτατοι διαξιφισμοί και σε μια στιγμή ο Μ. Μπαλόπουλος έφερε το χέρι στην πίσω τσέπη. Ο Στ. Παττακός παρεξήγησε τη χειρονομία. Νόμισε πως ο άλλος θα τραβήξει το πιστόλι του. Και ψύχραιμα του είπε: «Μπορείς να πυροβολήσεις. Αλλά το μόνο που θα πετύχεις θα είναι εγώ να ηρωοποιηθώ κι εσύ να πας στη φυλακή». Δεν είχε όμως τέτοια πρόθεση ο Μ. Μπαλόπουλος. Και τελικά αναγκάστηκε να υποκύψει.

Με τη μεταφορά του από το υπουργείο Δημοσίας Τάξεως στο υπουργείο Εσωτερικών, ο Ι. Λαδάς έχασε ακόμα μεγαλύτερο μέρος της δύναμής του. Στη θέση του πήγε ο έως τότε γεν. γραμματέας του υπουργείου Εσωτερικών συνταγματάρχης Κωτσέλης, φίλος του Γ. Παπαδόπουλου. Έτσι τερματιζόταν ουσιαστικά η φάση της συλλογικής ηγεσίας και άρχιζε η περίοδος της προσωπικής εξουσίας του καθεστώτος, με αρχηγό τον Γ. Παπαδόπουλο, που συγκέντρωνε στα χέρια του όλη σχεδόν τη δύναμη της Δικτατορίας.

Αλλά η περίπτωση Παναγούλη υπενθύμιζε την ύπαρξη και ενός άλλου παράγοντα, που αντιμετώπιζε ο επωμιζόμενος όλες τις ευθύνες αρχηγός: ήταν η Αντίσταση. Κατά αδήριτη νομοτέλεια, η δράση γεννά την αντίδραση. Τι μορφές και διαστάσεις είχε έως τότε η Αντίσταση στη Δικτατορία;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

ΕΛΛΕΙΨΗ ΚΑΘΕ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΥ ΛΑΪΚΗΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗΣ ΣΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ • ΜΠΟΡΟΥΣΕ ΝΑ ΑΝΤΙΤΑΧΘΕΙ Η ΚΡΗΤΗ; • ΟΙ ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ • ΙΔΡΥΣΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΠΑΜ ΚΑΙ ΔΑ • ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΚΑΤΟΧΗΣ ΚΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ • ΥΠΗΡΧΑΝ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΑΝΤΑΡΤΟΠΟΛΕΜΟΥ; • ΟΙ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ» • ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟ • ΟΙ «ΒΟΜΒΙΣΤΕΣ» ΕΜΦΑΝΙΖΟΝΤΑΙ • ΟΙ ΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ • ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ • Η ΚΗΔΕΙΑ ΚΑΙ Η ΜΑΖΙΚΗ ΕΞΕΓΕΡΣΗ • Ο Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ • ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΚ • ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ • Η ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ ΚΚΕ • ΤΟ ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ • Η 12Η ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ • Η ΕΙΣΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΤΣΕΧΟΣΛΟΒΑΚΙΑ • ΤΑ ΔΥΟ ΚΟΜΜΑΤΑ

ΤΑ ΞΗΜΕΡΩΜΑΤΑ ΤΗΣ 21ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967, όταν άρχισαν μέσα στο σκοτάδι οι μυστηριώδεις συλλήψεις στην Αθήνα, για να τις συνοδεύσει σε λίγη ώρα ο βρόντος των αρμάτων, αιφνιδιάστηκαν οι πάντες: και στρατός και λαός και κυβέρνηση και υπηρεσίες πληροφοριών και βασιλιάς. Ακόμα και η αμερικανική πρεσβεία. Κανείς δεν εννοούσε τι συνέβαινε και ουσιαστικά καμία Αρχή δεν προέβαλε αντίσταση. Έτσι, μέσα στη σύγχυση, μια ομάδα 200 αξιωματικών, που κρατούσαν πειθήνιους 4.000 περίπου οπλίτες, επέβαλε αστραπιαία την εξουσία της σε μια χώρα με 8.500.000 κατοίκους, που διέθετε ένοπλες δυνάμεις 150.000 ανδρών με 10.000 αξιωματικούς, δυνάμεις ασφαλείας 80.000 ανδρών, οργανωμένες νεολαίες 40.000 ατόμων και ένα διάχυτο, ρωμαλέο δημοκρατικό πνεύμα στις λαϊκές μάζες.

Είναι και γενικότεροι λόγοι που εξέθρεψαν και επέτρεψαν την επικράτηση του πραξικοπήματος, που τους έχουμε αναφέρει σε προηγούμενα κεφάλαια. Εκείνο όμως που έχει σημασία από ιστορική άποψη είναι τούτο: υπήρχε ή μπορούσε να υπάρχει μηχανισμός οργανωμένων λαϊκών μαζών που να κινητοποιούνταν αστραπιαία παρά τον αιφνιδιασμό; Και, αν υπήρχε, ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσει και να ανατρέψει το πραξικόπημα;

Καταρχήν σήμερα, τα σύγχρονα όπλα δεν αντιμετωπίζονται εύκολα με λαϊκές μάζες και με οδοφράγματα. Μια στρατιωτική δύναμη, που κατεβαίνει στο πεζοδρόμιο με αποφασιστικότητα, είναι κατά κανόνα πολύ δύσκολο να αναχαιτισθεί. Και, στη συγκεκριμένη περίπτωση της 21ης Απριλίου, ο ηγέτης της Αριστεράς Η. Ηλιού έχει δηλώσει (εφημερίδα *Απογευματινή* Αθηνών, 24.9.1974):

«Εἶναι ἀφέλεια ὅτι τὰ τὰνκς καὶ τὰ ταχυβόλα θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν μὲ μιὰ οἱαδήποτε ἡρωϊκὴ ἀντιπαράταξι τοῦ ἀόπλου λαοῦ».

Αν υπήρχε λαϊκή οργάνωση

Αλλά στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου υπήρχε μια ιδιορρυθμία. Κατέβηκαν στους δρόμους τα άρματα, ήταν όμως στα χέρια μιας ελάχιστης μειοψηφίας του στρατού. Και οι υπόλοιπες ένοπλες δυνάμεις, που θα μπορούσαν να διαλύσουν σαν ιστό αράχνης τους κινηματίες της Αθήνας, παρέμειναν αδρανείς από σύγχυση και άγνοια. Αν υπήρχε δυνατότητα να κινητοποιηθούν σχεδιασμένα τη μοιραία νύχτα και την κατοπινή μέρα οργανωμένες μάζες, αν η Αθήνα μεταβαλλόταν σε πεδίο οδομαχιών, θα αντιλαμβάνονταν οι άλλες ένοπλες δυνάμεις τι συνέβαινε, θα διέβλεπαν ή θα πληροφορούνταν ότι ο βασιλιάς δεν συμμετέχει και θα ήταν αδύνατο να παρέμεναν απαθείς θεατές μιας τραγωδίας τέτοιας έκτασης. Το λιγότερο που θα απέρρεε από μια επέμβασή τους θα ήταν κάποια άλλη κατάσταση, που θα διέφερε από το σιδερένιο καθεστώς της 7ετίας.

Υπήρχε, όμως, τέτοιος μηχανισμός;

Ο Α. Παπανδρέου ισχυρίζεται (*Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*) ότι είχε γίνει μια μαζική οργάνωση, αλλά «πιάστηκε στον ύπνο». Η οργάνωση όμως αυτή, για να «πιαστεί στον ύπνο» τόσο εύκολα και να μην εκδηλώσει πουθενά την παραμικρή αντίδραση, θα ήταν πολύ ασθενής και ανεπαρκής. Και γενικά μπορούμε να το αναγνωρίσουμε: μολονότι όλοι έβλεπαν το φάσμα της στρατιωτικής δικτατορίας από καιρό, καμία συστηματική προσπάθεια δεν έγινε για τη σφυρηλάτηση ενός αντιπραξικοπηματικού μηχανισμού.

Την ευθύνη ποιος την έχει; Εκ πρώτης όψεως τα αστικά κόμματα, που είχαν την εξουσία, διέθεταν στελέχη και μέσα. Αλλά, φυσιολογικά, ο αστικός πολιτικός κόσμος δεν ήταν δυνατόν να οργανωθεί πάνω σε μια τέτοια βάση. Γιατί στο μεγαλύτερο μέρος του φοβόταν την κινητοποίηση των μαζών περισσότερο απ' όσο φοβόταν τη δικτατορία, και γιατί ήταν συνυφασμένη η ύπαρξή του με ορισμένους μηχανισμούς που σε τελευταία ανάλυση απέβλεπαν στην κατάπνιξη των μαζικών εκδηλώσεων, και τους οποίους χρησιμοποίησε το πραξικόπημα.

Παράδειγμα: το σχέδιο «Προμηθεύς», όπως είδαμε, και οι αθρόες συλλήψεις που έγιναν χάρη στην ύπαρξη των «φακέλων» και των καταλόγων των ύποπτων αριστε-

ρών διευκόλυναν σε τεράστιο βαθμό την επικράτηση του κινήματος. Τα αστικά πολιτικά κόμματα γνώριζαν την ύπαρξη και των δύο, αλλά τα θεωρούσαν απαραίτητα για την προστασία του αστικού καθεστώτος. Ήταν ικανοποιημένα με την ύπαρξή τους. Τελικά ο «Προμηθεύς» και οι «φάκελοι» στράφηκαν εναντίον και του αστικού πολιτικού κόσμου. Αυτό, όμως, δεν το προέβλεψε και δεν ήταν δυνατόν να επιδιώξει εκ των προτέρων την κατάργησή τους για το ενδεχόμενο ενός πραξικοπήματος. Γενικά η τοποθέτηση των αστικών κομμάτων παρέλυε σε μεγάλο βαθμό τις δημοκρατικές τους διαθέσεις για την πρόληψη μιας στρατιωτικής επέμβασης, την οποία και αυτά δεν επιθυμούσαν.

Όσο για την ευθύνη της Αριστεράς, αυτή αντικειμενικά είναι περιορισμένη. Δεν είχε η Αριστερά τη δυνατότητα πρωτοβουλιών για τη μαχητική, προληπτική αντιδικτατορική οργάνωση των μαζών. Φυσιολογικά αυτή έπρεπε να είναι η πρωτοπορία μιας τέτοιας προσπάθειας. Αλλά, αν επιχειρούσε να την υλοποιήσει, θα δεχόταν αμέσως την επίθεση του κράτους –του κοινοβουλευτικού κράτους– και θα κατέρρεε κάθε δυνατότητα.

Η Κρήτη

Έτσι τη μέρα του πραξικοπήματος ο λαός βρέθηκε ανίσχυρος και το κράτος αιφνιδιάστηκε. Οι μόνες λαϊκές αντιδράσεις σημειώθηκαν στα Ιωάννινα και στο Ηράκλειο της Κρήτης, που τις έχουμε αναφέρει, οι οποίες όμως δεν ήταν σε θέση βέβαια να ανατρέψουν τα πράγματα.

Αργότερα, ο πολιτευτής Κρήτης Κ. Μητσοτάκης δήλωσε ότι την 21η Απριλίου 1967 η Κρήτη μπορούσε να αποτελέσει φρούριο κατά του πραξικοπήματος και ας είχε επικρατήσει σε όλη την άλλη Ελλάδα (εφημερίδα *Απογευματινή* Αθηνών).

> *«Δὲν εἶναι γνωστὸ στοὺς πολλοὺς ὅτι ἡ στρατιωτικὴ ἡγεσία τῆς Κρήτης οὐσιαστικὰ προσχώρησε στὸ πραξικόπημα μὲ καθυστέρησι πολλῶν ἡμερῶν. Γιατὶ ἀπόντος τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ, τὴν διοίκησι τὴν εἶχε ὁ ἐπιτελάρχης συνταγματάρχης Κ. Τζανετῆς (ὁ ὁποῖος ἀποστρατεύθηκε κατόπιν, ἀνεμείχθη ζωηρὰ στὴν Ἀντίστασι, συνελήφθη καὶ ἐκτοπίσθηκε κλπ.). Ἦταν ἀντίθετος πρὸς τὸ πραξικόπημα. Τὴν νύχτα προσεπάθησε νὰ ἐπικοινωνήση μαζί μου (ἀλλ' ἐγὼ εἶχα συλληφθῆ στὴν Ἀθήνα) καὶ κράτησε ἐπὶ ἡμέρες τὴν Κρήτη οὐσιαστικὰ οὐδέτερη. Ἐὰν εὕρισκε ἕναν πολιτικὸ ἡγέτη ποὺ νὰ τοῦ ἔλεγε: "Προχώρησε ἐναντίον τῶν πραξικοπηματιῶν», θὰ προχωροῦσε".*

Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο στρατός στην Κρήτη τη μέρα εκείνη δεν αντιμετώπισε το συλλαλητήριο του Ηρακλείου με ουδέτερες διαθέσεις. Έσπευσε να ενισχύσει

τη Χωροφυλακή και έκανε κάποια χρήση των όπλων. Όπως έχουμε αναφέρει, ένας διαδηλωτής είχε τραύμα από σφαίρα όπλου σχεδόν εξ επαφής. Πάντως, αν η μεραρχία τασσόταν στο πλευρό του λαού, που ήταν σχεδόν κατά παμψηφία δημοκρατικός, η Κρήτη θα δημιουργούσε πελώριο πρόβλημα στη Δικτατορία. Δεν συνέβη όμως τίποτα, πέραν από το συλλαλητήριο εκείνο. Έτσι, στην Ελλάδα από τις 22 Απριλίου βασίλευε βαθιά ησυχία. Η δικτατορία είχε επιβληθεί.

Οι πρωτοπόροι

Τι θα έκανε, όμως, αυτός ο λαός που απώλεσε έτσι ξαφνικά τις ελευθερίες του; Το πρόβλημα επεκτεινόταν και στον στρατό, στον οποίο ήταν διάχυτη η ιδέα της επέμβασης, όχι όμως υπό την ηγεσία των συνταγματαρχών της Ομάδας Παπαδόπουλου. Υπήρχε άλλωστε και αξιόλογη μερίδα αξιωματικών που ήταν κηρυγμένη εναντίον κάθε δικτατορίας.

Από τις πρώτες ημέρες της σύγχυσης, βρέθηκαν μερικοί πρωτοπόροι και στον λαό και στον στρατό, που άρχισαν αντιστασιακό αγώνα. Θα αναφέρουμε τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Στη Βέροια, ο διοικητής του Β′ Σώματος Στρατού αντιστράτηγος Ι. Μανέττας είχε δώσει, τις παραμονές της 21ης Απριλίου, διαταγές να τροποποιηθεί το σχέδιο άμυνας στον τομέα του Μπέλλες. Σε εκτέλεση της διαταγής, την 22α Απριλίου, ο συνταγματάρχης Καλαμάκης παρέλαβε τον ταγματάρχη Πνευματικό και μετέβησαν στη συνοριακή περιοχή για να εξετάσουν το έδαφος. Και βρήκαν έναν λοχαγό του ΓΕΣ που μόλις είχε εκσφενδονιστεί από την Αθήνα εκεί πάνω, με επείγουσα μετάθεση, προφανώς «επί δυσμενεία». Αυτός τούς αποκάλυψε τι είχε συμβεί. «Πάμε, λοιπόν, για πόλεμο;» τον ρώτησε ο ταγματάρχης Πνευματικός. «Ποιον πόλεμο; Πραξικόπημα έγινε από μερικούς συνταγματάρχες. Ο βασιλιάς είναι αιχμάλωτός τους. Αυτοί επέβαλαν δικτατορία. Δεν έχει το πραξικόπημά τους καμία σχέση με πόλεμο. Και μας έπιασαν όλους στον ύπνο...» Τους εξιστόρησε ό,τι συνέβη την 21η Απριλίου στο Πεντάγωνο, όπου βρισκόταν κι αυτός. Δεν έδειξε προθυμία να υπακούσει και τον εξαπέστειλαν αμέσως στα σύνορα...

Από τη στιγμή εκείνη, ο ταγματάρχης Πνευματικός αντιλήφθηκε την πραγματικότητα. Και αποφάσισε να δράσει. Δεν εκδήλωσε τις διαθέσεις του στον συνταγματάρχη Καλαμάκη, που κι εκείνος σκεφτόταν το ίδιο πράγμα: πώς να δράσει. Αλλά οι δύο αξιωματικοί αντιμετώπιζαν ο ένας τον άλλον σαν συμπαθούντα τη δικτατορία. Αργότερα, θα διαλυόταν η παρεξήγηση. Πάντως, ο ταγματάρχης Πνευματικός δεν έχασε καιρό. Γυρίζοντας, κατευθύνθηκε στη Σκύδρα. Εκεί υπηρετούσε ο αδελφός του λοχαγός του Μηχανικού Κώστας Πνευματικός. «Θα κάνουμε οργάνωση στρατιωτική, να χτυπήσουμε τη Δικτατορία. Είσαι σύμφωνος;» Ο αδελφός δέχθηκε πρόθυμα.

Ηταν ο πρώτος μυηθείς αξιωματικός στην οργάνωση του Άγγελου Πνευματικού, που κατόπιν την ονόμασε «Ένωσι Εθνικής Σωτηρίας» (ΕΕΣ). Και, απ' όσα γνωρίζουμε, αυτή υπήρξε η πρώτη συστηματική αντιδικτατορική ομάδα μέσα στο στράτευμα.

Αντάρτες στην Πάρνηθα;

Εκείνες τις ημέρες και ώρες παρόμοιο πρόβλημα αντιμετώπιζε στην Αθήνα, όπως και άλλοι αξιωματικοί, ο συνταγματάρχης Οπρόπουλος, που υπηρετούσε την 21η Απριλίου ως καθηγητής στη Σχολή Εθνικής Αμύνης. Και, μετά την πρώτη σύγχυση, αντιλήφθηκε αμέσως ότι, αν οι λιγοστοί κινηματίες επικράτησαν, αυτό οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι το στράτευμα δεν αντιλήφθηκε τι συνέβαινε. Προπαντός οι αξιωματικοί δεν υποπτεύονταν ότι το πραξικόπημα στρεφόταν και κατά του βασιλιά.

Η αρχική του, λοιπόν, σκέψη ήταν ότι έπρεπε αμέσως, χωρίς χρονοτριβή, να αρχίσει ένοπλη αναταραχή, ώστε να αντιληφθεί ο στρατός πως κάτι δεν πάει καλά στην Αθήνα. Και ως προσφορότερο τρόπο έβρισκε να κινήσουν μερικά τμήματα στην Πάρνηθα με τα οποία να χτυπήσουν ορισμένους στόχους. Η δράση εκείνη θα επέσυρε την προσοχή των ενόπλων δυνάμεων, θα ήταν το σύνθημα για μια αντίδραση στο πραξικόπημα.

Επικοινώνησε την ίδια μέρα με φίλους του αξιωματικούς. Δεν υλοποιήθηκε, όμως, το σχέδιο, όχι γιατί δεν βρήκε πρόθυμους συναδέλφους, αλλά γιατί μεταξύ τους ανακαλύφθηκε ένας «άνθρωπος της χούντας». Και θα κατέδιδε τα πάντα. Αν όμως ο συνταγματάρχης Οπρόπουλος ανέστελλε εκείνη τη δράση, θα την συνέχιζε ευθύς αμέσως προς άλλες κατευθύνσεις.

Το πρώτο μήνυμα

Αλλά υπήρχαν και πολίτες που κινήθηκαν από την πρώτη στιγμή. Τη νύχτα του πραξικοπήματος ο συνδικαλιστής Τάσος Δήμου κοιμόταν στο σπίτι του, στην οδό Άκρα 3, στον Κορυδαλλό. Ο Δήμου, νεαρός αγωνιστής στην Κατοχή, κατόπιν συντάκτης του *Ριζοσπάστη*, ήταν Γενικός Γραμματέας της Ομοσπονδίας Τύπου τα τελευταία πριν από το 1967 χρόνια. Αυτός έβαλε την πρώτη φωτιά στα «Ιουλιανά»: το απόγευμα της 20ής Ιουλίου 1965, μέσα στην πολιτική θύελλα των ημερών, είχε συγκαλέσει συγκέντρωση της Ομοσπονδίας στο θέατρο «Διάνα» (οδός Ιπποκράτους). Από εκεί, παρέλαβε τους συγκεντρωμένους και τους οδήγησε σε πορεία προς την Ομόνοια. Συγκρούσθηκε με την αστυνομία και η σύγκρουση εκείνη –που την πλήρωσε με καταδίκη σε φυλάκιση 2 ετών– υπήρξε το έναυσμα της μεγάλης έκρηξης της φοβερής νύχτας. Τις πρωινές ώρες της 21ης Απριλίου 1967, τον ξύπνησε τηλεφωνικά ο δημοσιογράφος Γιώργος Παπαχριστοφίλου. «Κηρύχθηκε δικτατορία», του φώναξε. «Σήκω, κρύψου...»

Ο Τάσος Δήμου έφυγε στις 6:30' αφήνοντας την οικογένειά του (σύζυγο και δύο μικρές κόρες). Μετά από μία ώρα επέδραμε ένα περιπολικό με 5 αστυνομικούς. Επειδή δεν βρήκαν τον ίδιο, συνέλαβαν τη σύζυγό του, η οποία έμελλε από τη στιγμή εκείνη να μείνει στη Γυάρο επί δυόμισι χρόνια. Τα δύο μικρά κοριτσάκια έμειναν απροστάτευτα. Και θα συνέχιζαν την ύπαρξή τους, σχεδόν μόνα, όλο αυτό το διάστημα περιμένοντας σιωπικά τους γονείς τους.

Στο μεταξύ, ο Δήμου είχε κρυφτεί σ' ένα σπίτι στα Ταμπούρια. Και, από τη στιγμή εκείνη, μεταβλήθηκε σε Φαντομά του καθεστώτος. Επί έξι χρόνια, οι καταδιωκτικές αρχές της Δικτατορίας θα εξαπέλυαν ακάματο όσο και μάταιο ανθρωποκυνηγητό για να τον ανακαλύψουν. Ο Τάσος Δήμου παρέμενε άφαντος, αόρατος, ασύλληπτος. Και, το κυριότερο, συνέχιζε άπαυστα τη δράση του. Κάτι παραπάνω: την άρχισε από την επομένη κιόλας.

Πραγματικά, το πρωί της 22ας Απριλίου 1967 κατέβηκε στο κέντρο της Αθήνας και άρχισε τις επαφές. Την ίδια μέρα συγκέντρωσε σ' ένα σπίτι επτά άτομα –συνδικαλιστές και άλλους– για να οργανωθούν. Συνδέθηκε με τον Ελληνογάλλο δημοσιογράφο Ζαν Σταράκη, ανταποκριτή παρισινών εφημερίδων. Και την Τρίτη 25 Απριλίου έκανε μια θεαματική εμφάνιση. Το απόγευμα εκείνης της μέρας εισχώρησε μεταμφιεσμένος σ' ένα κεντρικό ξενοδοχείο των Αθηνών και έδωσε συνέντευξη στην καναδική και τη γαλλική τηλεόραση.

Έξω, όπου βασίλευε η τρομοκρατία, η αστυνομία αναζητούσε τον Τάσο Δήμου, ενώ αυτός μιλούσε μπροστά στις ξένες κάμερες. «Έχουμε δικτατορία», έλεγε. «Οι ελευθερίες κατελύθησαν, τα κόμματα διελύθησαν. Αυτήν τη στιγμή χιλιάδες Έλληνες είναι στοιβαγμένοι σε στρατόπεδα και ίσως πολλοί να είναι νεκροί». Και κατέληξε με το σύνθημα: «Σώστε την Ελλάδα και τους κρατουμένους».

Αυτή ήταν η πρώτη αντιδικτατορική συνέντευξη προς ξένους. Η ταινία που ελήφθη εστάλη στο εξωτερικό, προβλήθηκε στη Γαλλία και τον Καναδά. Φυσικά, πρώτες το έμαθαν οι καταδιωκτικές Αρχές της Ελλάδας που ενέτειναν το ανθρωποκυνηγητό για την ανακάλυψή του. Αλλά ο Δήμου εξακολουθούσε τη δράση του μεταμφιεσμένος και χρησιμοποιώντας χίλια τεχνάσματα. Μερικές φορές, πάντα μεταμφιεσμένος, πλησίαζε στο σχολείο των δύο παιδιών του και στα διαλείμματα τα παρακολουθούσε κρυφά από λίγη απόσταση...

Η Κατοχή και η Δικτατορία

Αυτά τα περιστατικά ήταν οι χαρακτηριστικότερες πρωτοποριακές αντιστασιακές εκδηλώσεις. Τι συνέβη, όμως, κατόπιν; Υπήρξε αντάξια των καιρών η Αντίσταση;

Μερικοί ανέμεναν ότι ο αντιστασιακός αγώνας κατά της Δικτατορίας θα προσλάμβανε την έκταση, τη μορφή και τη δραστικότητα της αντίστασης κατά την Κα-

τοχή. Η κατοχική αντίσταση, όμως, είχε ως χαρακτηριστικά τη μαζική οργάνωση και τον ένοπλο αγώνα. Η αντιδικτατορική αντίσταση μπορούσε να έχει αποτελεσματικότητα, αν διεξαγόταν ή με δράση των ενόπλων δυνάμεων, δηλαδή με κίνημα, ή με πλατιά, ένοπλη μαζική οργάνωση ή με συνδυασμό και των δύο. Όσον αφορά τη δράση των ενόπλων δυνάμεων, αφορούσε τους αξιωματικούς, αλλά δεν τελεσφόρησε. Απέμενε η μαζική οργανωμένη δράση, η οποία, όμως, επίσης δεν εμφανίστηκε παρά πολύ αργά. Μόνο από το έκτο έτος της Δικτατορίας άρχισε να απλώνεται το φοιτητικό κίνημα, με αποκορύφωμα το Πολυτεχνείο.

Γιατί δεν πραγματοποιήθηκε μαζική οργανωμένη δράση, όπως στην Κατοχή; Βέβαια, οι συνθήκες δεν ήταν οι ίδιες. Τότε επρόκειτο για εθνικό αγώνα και για αγώνα επιβίωσης. Τώρα ο αγώνας ήταν μόνο πολιτικός, ενώ δεν ετίθετο θέμα πείνας για τον λαό.

Παρά τη βασική αυτή διαφορά, θα μπορούσε να αποκτήσει η αντίσταση μαζική μορφή. Ας πάρουμε παράδειγμα την εργατική τάξη. Στους κοινωνικούς αγώνες έχει τη φυσική πρωτοπορία. Στους εθνικούς συμμετέχει αποφασιστικά (Κατοχή). Θα έπρεπε και στους πολιτικούς αγώνες εναντίον της Δικτατορίας να δράσει ομαδικά. Γιατί κατέχει πάντα ένα θεμελιώδες πλεονέκτημα: τη μαζική εργασία στα εργοστάσια, που επιτρέπει την άνετη οργάνωση και κινητοποίηση των εργατών. Αυτό ισχύει και για ένα στρώμα πιο ολιγάριθμο από τους εργάτες, τους φοιτητές, που η μαζική συγκέντρωσή τους στις σχολές επιτρέπει επίσης την οργάνωση και κινητοποίησή τους. Γιατί, όμως, η πρώτη –η μαζική δράση των εργατών– δεν πραγματοποιήθηκε μέχρι τέλους, παρά σε πολύ χαμηλό βαθμό, ενώ η δεύτερη –η μαζική δράση των φοιτητών– πραγματοποιήθηκε τόσο αργά; Διότι, σε αντίθεση με την αντίσταση της Κατοχής, εκτός από τη ριζική διαφορά των εθνικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, η αντίσταση κατά της Δικτατορίας προσέκρουσε σ' έναν τρομερό, γιγαντιαίο αντίπαλο: τον κολοσσιαίο καταδιωκτικό μηχανισμό. Αν στην Κατοχή η αντίσταση προσέλαβε τέτοιες πελώριες διαστάσεις, οφειλόταν, μεταξύ άλλων, και στο γεγονός ότι ο καταδιωκτικός (αστυνομικός) μηχανισμός του κράτους είχε εξαφανιστεί. Η Γκεστάπο και η Καραμπινιερία ούτε τη γλώσσα ήξεραν ούτε πρόσωπα και πράγματα. Και οι ελληνικές αστυνομικές δυνάμεις απέφευγαν να τις βοηθήσουν, με λίγες εξαιρέσεις.

Αλλά, κατά τη Δικτατορία, όλος ο αστυνομικός μηχανισμός τέθηκε στη διάθεσή της από την πρώτη στιγμή. Τη νύχτα της 21ης Απριλίου, η Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών παραδόθηκε αμαχητί αστραπιαία. Μόνο ο αναπληρωτής του Διευθυντή της Αστυνομίας Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος αντιτάχθηκε και παρότρυνε τους συναδέλφους του να αντισταθούν. Γι' αυτό και σε λίγες ημέρες πρώτος εκδιώχθηκε από το Σώμα. Είδαμε πως η Αστυνομία έσπευσε να προσφέρει τη βοήθειά της, με τους

φακέλους της, τα περιπολικά της, ολόκληρο τον μηχανισμό της. Το ίδιο συνέβη με τη Χωροφυλακή. Έτσι, από τις πρώτες ώρες, πραγματοποιήθηκαν μαζικές συλλήψεις, όχι μόνο όλων των θεωρούμενων επικίνδυνων κομμουνιστών, αλλά και κάθε προσώπου το οποίο ενδεχομένως θα προέβαλλε αντίσταση. Κι έτσι καταφέρθηκε καίριο πλήγμα σε όλους τους μηχανισμούς αντίδρασης.

Από κει και πέρα, η Δικτατορία προσέδωσε τερατώδεις διαστάσεις στο σύστημα επαγρύπνησης και καταδίωξης, που εισχώρησε παντού και κατέστησε προβληματική κάθε μαζική οργάνωση και δράση. Το αντιστασιακό κίνημα υπήρξε έτσι κίνημα στελεχών, εκλεκτικό, άρα και ατελέσφορο. Ο λαϊκός ξεσηκωμός δεν μπορούσε να εξουδετερώσει την οργανωμένη δύναμη του σύγχρονου μηχανισμού καταπίεσης.

ΠΑΜ και ΔΑ

Η Αντίσταση, όμως, προϋποθέτει την οργάνωση, δηλαδή τη λειτουργία οργανώσεων. Τι συνέβαινε από την πλευρά αυτή;

Πρώτη μεγάλη οργάνωση ήταν το Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ). Ιδρύθηκε στα μέσα Μαΐου 1967, από στελέχη της ΕΔΑ, του ΚΚΕ, συνδικαλιστικά, «Λαμπράκηδες» και άλλους. Τον ιδρυτικό της πυρήνα τον σχημάτισαν οι Μίκης Θεοδωράκης, Φιλίνης, Μπριλλάκης, Βότσης, Μανωλάκος και ο Τάσος Δήμου. Εξέδωσε αμέσως διακήρυξη που την πολυγράφησε ο Γ. Βότσης και δραστήρια επιδόθηκε στην οργανωμένη επέκτασή του, που υπήρξε ταχεία. Ύστερα από λίγο το ΠΑΜ άρχισε να εκδίδει την παράνομη εφημερίδα *Νέα Ελλάδα*.

Δέκα ημέρες μετά την ίδρυση του ΠΑΜ, γεννιόταν η μεγάλη αντιστασιακή οργάνωση του Κέντρου, η Δημοκρατική Άμυνα (ΔΑ). Στην αρχή περιλάμβανε πέντε μεγάλες ομάδες που οι εκπρόσωποί τους αποτελούσαν το 5μελές Διοικητικό Συμβούλιο. Οι ομάδες αυτές ήταν:

- Ο «Όμιλος Παπαναστασίου».
- Η Ελληνική Σοσιαλδημοκρατική Ένωση.
- Οι Δημοκρατικοί Σύλλογοι, που αποτελούνταν κυρίως από επαγγελματίες και τεχνίτες.
- Μια ομάδα φοιτητών.
- Και η ομάδα βουλευτών της Ένωσης Κέντρου, που ανήκαν κυρίως στην Κεντροαριστερή της πτέρυγα.

Στις αρχές Ιουνίου, σ' ένα σπίτι του Λυκαβηττού, έγινε η εκλογή της πρώτης ηγεσίας. Ο Γεώργιος Μυλωνάς έγινε ο πολιτικός εκπρόσωπος της ΔΑ. Και το σύνθημά της ήταν: Αντίσταση με κάθε μέσον, περιλαμβανομένων των όπλων.

Μία φορά τη βδομάδα, γινόταν συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου, με όλους τους κανόνες του συνωμοτισμού. Και ο αστυνομικός μηχανισμός της Δικτα-

τορίας στάθηκε ανίκανος να ανακαλύψει την οργάνωση. Μόνο μια τυχαία έκρηξη των αποθηκευμένων εκρηκτικών υλικών στο σπίτι του στελέχους της καθηγητή Καράγιωργα αποκάλυψε πολύ αργότερα τον μηχανισμό της Δημοκρατικής Άμυνας.

Η οργάνωση αυτή, το 1967, είχε αρκετά γρήγορη ανάπτυξη και επεκτάθηκε γρήγορα στη Θεσσαλονίκη. Αμέσως μετά την ίδρυσή της, ο ιδιαίτερος του Ανδρέα Παπανδρέου, Λιβάνης, ο δημοσιογράφος Κωνσταντίνος Καλλιγάς και ο Β. Φίλιας έσπευσαν στη μακεδονική πρωτεύουσα και ήρθαν σε επαφή με μια ομάδα διακεκριμένων πολιτών (δικηγόροι Στυλ. Νέστορας και Σωτ. Δέδες, έμπορος Γ. Σπατάλος, επιχειρηματίας Παύλος Ζάννας, καθηγητής Κων. Πίρζας κλπ.). Τον Αύγουστο ήλθε και η νεαρή δημοσιογράφος Ελένη Δουκίδου, που καταγόταν από τη Θεσσαλονίκη και συνεπώς οι συχνές μεταβάσεις της στη μακεδονική πρωτεύουσα δεν θα κινούσαν υποψίες. Και η επέκταση συνεχιζόταν, αλλά με το χαρακτηριστικό της απουσίας του μαζικού στοιχείου. Περισσότερο από το ΠΑΜ, η ΔΑ ήταν οργάνωση στελεχών.

Η ίδρυση των δύο μεγάλων πολιτικών οργανώσεων ΠΑΜ και ΔΑ αποτελεί σταθμό στην Αντίσταση. Αλλά η πρώτη ήταν τέκνο της Αριστεράς. Η δεύτερη θυγατέρα του Κέντρου ή ακριβέστερα της Κεντροαριστεράς. Η Δεξιά έλειπε ακόμα από το προσκλητήριο της οργανωμένης πάλης· θα εμφανιζόταν αργότερα κι αυτή, αν και από τον Σεπτέμβριο ο τότε αρχηγός της –που βαθμιαία θα μεταβαλλόταν σε πανελλαδικό και υπερκομματικό σύμβολο– Π. Κανελλόπουλος ύψωσε πρώτος τη φωνή του από τον πολιτικό κόσμο. Όπως είχε κάνει και το 1941, στην Κατοχή.

Οι δυνατότητες ανταρτοπόλεμου

Αυτά όμως αφορούν την εξωστρατιωτική αντίσταση. Τι έκαναν στο μεταξύ οι αντιδικτατορικοί αξιωματικοί; Καθώς με ταχύτητα συνειδητοποιούσαν την πραγματικότητα και αισθάνονταν την αναγκαιότητα της δράσης, οι αντιδικτατορικοί αξιωματικοί προβληματίζονταν προς δύο κατευθύνσεις:

Η μία ήταν να αναμένουν πρωτοβουλία του βασιλιά, για τον οποίο διάχυτη ήταν πια η φήμη στο στράτευμα ότι δεν βρισκόταν σε καλές σχέσεις με το καθεστώς και ότι αργά ή γρήγορα θα εξαπέλυε κάποια αποφασιστική αντεπίθεση.

Η άλλη ήταν να οργανωθούν αμέσως και να επιδοθούν στην προπαρασκευή ένοπλης αντίδρασης κατά του καθεστώτος. Αλλά ποια μορφή θα είχε η αντίδραση;

Μερικοί αξιωματικοί αναπολούσαν την αντίσταση της Κατοχής, όπως την έζησαν ή –οι νεότεροι– όπως την πληροφορήθηκαν. Και πίστευαν ότι θα έπρεπε και πάλι να δημιουργηθεί αντάρτικο. Τα όπλα θα τα αποκτούσαν αφοπλίζοντας μεμονωμένους σταθμούς των ΤΕΑ (των γνωστών παραστρατιωτικών Ταγμάτων Εθνικής Ασφαλείας). Και οι ηχηρές επιτυχίες τους, που ο θρύλος θα τις πολλαπλασίαζε, θα γεν-

νούσαν ρεύμα ενθουσιασμού και επαναστατική ατμόσφαιρα. Οι περισσότεροι, όμως, θεωρούσαν αδύνατη τη δράση αντάρτικου σήμερα στην Ελλάδα, γιατί οι συνθήκες είναι τελείως διαφορετικές από της Κατοχής. Και συγκεκριμένα:

• Οι συγκοινωνίες έχουν απλωθεί και διεισδύσει σήμερα βαθιά σε όλους τους ορεινούς όγκους. Τα μηχανοκίνητα φθάνουν έως την καρδιά των οροσειρών: θα βραχυκυκλωνόταν, θα εντοπιζόταν, θα εξοντωνόταν το αντάρτικο.

• Υπήρχε πρόβλημα όπλων, που δεν μπορούσαν να το λύσουν τα ΤΕΑ.

• Το αντάρτικο προϋποθέτει ευρεία λαϊκή οργανωμένη υποδομή. Τότε, ο αγώνας ήταν εθνικός. Ήταν εύκολο να δημιουργηθεί αυτή η υποδομή. Τώρα, όμως, θα ήταν εντελώς πολιτικός. Δεν θα μπορούσε να σχηματισθεί.

• Για τον ίδιο λόγο, δεν θα υποστήριζε θερμά τον ανταρτοπόλεμο η κοινή γνώμη. Και αυτός θα απομονωνόταν.

Με λίγα λόγια, ένας ανταρτοπόλεμος θεωρούνταν ακατόρθωτος ή θνησιγενής: θα ήταν ανεπαρκής σε έκταση για να ανατρέψει ή να κλονίσει το καθεστώς, επαρκής όμως για να επιτρέπει στο καθεστώς να λαμβάνει και να διατηρεί σκληρά μέτρα, που θα έβαφαν την Ελλάδα ίσως στο αίμα. Και θα προκαλούσε αντίδραση στα συντηρητικά στρώματα που πάντα αναπολούν με δέος τον εμφύλιο πόλεμο της Κατοχής και του 1946-1949, τα οποία θα στρέφονταν προς τη Δικτατορία, που θα της προσέδιδαν εκείνο ακριβώς που στερούνταν: κάποιο λαϊκό βάθρο.

Κινήσεις στον στρατό

Έτσι, οι προσπάθειες των στρατιωτικών που ήθελαν να δράσουν ανεξάρτητα από το ενδεχόμενο βασιλικό κίνημα στρέφονταν προς την οργάνωση δικού τους κινήματος του στρατού. Μεταξύ εκείνων που πρώτοι άρχισαν τη δράση σε αυτόν τον δρόμο, ήταν ο συνταγματάρχης Οπρόπουλος. Ο καταδιωκτικός μηχανισμός επαγρύπνησης της Δικτατορίας επισήμανε τις κινήσεις του, χωρίς όμως να εξιχνιάσει τι ακριβώς επεδίωκε. Και εκσφενδονίστηκε προληπτικά στο Τσοτύλι, στην καρδιά της Δυτικής Μακεδονίας. Εκεί όμως, μεταξύ Βέροιας-Καστοριάς-Κοζάνης, ανέπτυξε νέα δραστηριότητα προς τις φρουρές αυτών των πόλεων. Και γρήγορα ήλθε σε επαφή με πολλούς αξιωματικούς, για να αρχίσει να σφυρηλατείται η ιδέα ενός κινήματος που θα εκπορευόταν από αυτή την περιοχή.

Ο συνταγματάρχης Οπρόπουλος, σε αντίθεση με άλλους αξιωματικούς που έβλεπαν τη στρατιωτική ενέργεια σαν μια ξερή, αποκλειστική κίνηση μονάδων του στρατού, αντιλαμβανόταν την ανάγκη της λαϊκής συμμετοχής. Και ήλθε σε συνεννοήσεις με τις οργανώσεις της ΕΛΔΗΝ και του Λαμπράκη, οι οποίες προέβαιναν στην ανασύνταξή τους μετά το εξαρθρωτικό πλήγμα που υπέστησαν τις πρώτες ημέρες του πραξικοπήματος. Ο μητροπολίτης Γρεβενών συμμετείχε επίσης στο πνεύμα της Αντίστασης.

Εξέγερση στη Δυτική Μακεδονία

Για τον Οπρόπουλο, το στρατιωτικό κίνημα δεν μπορούσε να έχει ελπίδες επιτυχίας, αν εκδηλωνόταν σαν απλή στρατιωτική ενέργεια: θα εκπορευόταν από μια λαϊκή εξέγερση στη Δυτική Μακεδονία, που θα γινόταν με την κάλυψη των τοπικών φρουρών, ώστε να μην μπορέσει το καθεστώς να την καταπνίξει μόλις εκδηλωθεί. Και, για την πραγματοποίησή της, θα έπρεπε να έχει ισχυρότατο πολιτικό σκελετό. Πώς θα τον αποκτούσε; Αν οι δύο αρχηγοί που εκπροσωπούσαν το πνεύμα της δημοκρατίας, ο Π. Κανελλόπουλος και ο Γ. Παπανδρέου, δέχονταν να έλθουν εκεί πάνω, στη Δυτική Μακεδονία, και να καλέσουν τον λαό να ξεσηκωθεί. Τότε οι τοπικές φρουρές θα επαναστατούσαν, θα εφορμούσαν σαν έμβολο προς Ανατολάς, κατά της Θεσσαλονίκης, έχοντας ως χαλύβδινη προπομπή τα άρματα του Αμυνταίου. Και, όταν καταλάμβαναν τη μακεδονική πρωτεύουσα, θα στρέφονταν προς Νότο κατά της ελληνικής πρωτεύουσας. Δεν θα επρόκειτο, όμως, για κίνημα με τη στενή έννοια της λέξης, θα ήταν λαϊκή επανάσταση, από την οποία θα ξεπηδούσε το στρατιωτικό κίνημα σαν εκτελεστική ενέργεια.

Το σχέδιο έτσι ήταν ευρύτατο. Και δεν ήταν απολύτως χιμαιρικό. Είχε το πλεονέκτημα ότι θα εμφανιζόταν ευθύς εξαρχής ως παλλαϊκό, πολιτικό, εκ των κάτω, και όχι ξερά στρατιωτικό, εκ των άνω, όπως υπήρξε κατόπιν το βασιλικό κίνημα. Δεύτερο πλεονέκτημα είχε ότι δεν επρόκειτο να παρουσιάσει τις δραματικές διακυμάνσεις, την αβουλία, τους δισταγμούς, τις παλινωδίες που παρουσίασε αργότερα η βασιλική αντεπίθεση της 13ης Δεκεμβρίου.

Δεν θα απευθυνόταν προς αμφίβολους και καιροσκόπους στρατηγούς. Αλλά τη στρατιωτική ηγεσία του κινήματος θα την αναλάμβαναν μέσοι αξιωματικοί, αποφασιστικοί και θυελλώδεις, έτοιμοι να ωθήσουν τα πράγματα έως τα άκρα χωρίς στιγμής ανάσα. Την υπερφρόνηση της ωριμότητας που περιέβαλλε τον βασιλιά στο κίνημά του θα την αντικαθιστούσε η ζέουσα ορμητικότητα.

Οι επικεφαλής της οργάνωσης αυτής ήταν αντισυνταγματάρχες στις φρουρές κυρίως Κοζάνης και Καστοριάς. Στους συνταγματάρχες της χούντας θα αντιτάσσονταν οι δημοκρατικοί αντισυνταγματάρχες του Οπρόπουλου. Ένα όμως μειονέκτημα παρουσίαζε το σχεδιαζόμενο κίνημα. Ότι θα ξεκινούσε από την περιφέρεια προς το κέντρο. Από τη Δυτική Μακεδονία προς την Αθήνα. Και είναι γνωστός ο νόμος της ελληνικής κινηματικής πρακτικής. Κάθε κίνημα που ξεπήδησε στην Αθήνα, πέτυχε. Κάθε κίνημα που ξεπήδησε έξω από την Αθήνα, απέτυχε.

Αλλά η Ομάδα του Οπρόπουλου πίστευε ότι τη φορά αυτή τα πράγματα παρουσίαζαν μια ιδιορρυθμία στην Ελλάδα. Τα κινήματα που εξαπολύθηκαν από την περιφέρεια προς το κέντρο για να καταλήξουν στην καταστροφή τους (π.χ. 1923 των Λεοναρδόπουλου-Γαργαλίδη, 1935 του Βενιζέλου) στρέφονταν εναντίον ενός κα-

θεστώτος που εκπροσωπούσε τον μισό ελληνικό λαό, στον οποίο στηριζόταν. Ενώ τώρα η Δικτατορία δεν εκπροσωπούσε τίποτα. Ήταν μια ανεστραμμένη πυραμίδα, που η αιχμή της εδραζόταν απλώς στην ΕΣΑ, στα Σώματα Ασφαλείας και στην αμφίβολη πλειοψηφία των αξιωματικών της ξηράς. Και αρκεί να βρισκόταν ο κατάλληλος μοχλός για να την ανατρέψει.

Φυσικά, προϋπόθεση επιτυχίας της επανάστασης της Δυτικής Μακεδονίας ήταν η επίτευξη του αιφνιδιασμού και η ταυτόχρονη άνοδος και επαναστατική εμφάνιση των δύο κορυφαίων πολιτικών αρχηγών Π. Κανελλόπουλου και Γ. Παπανδρέου.

Η κίνηση, όμως, εκείνη είχε να αντιμετωπίσει τον μηχανισμό επαγρύπνησης τον οποίο είχε στήσει η Δικτατορία, που οι διαστάσεις του γίνονταν τερατωδέστερες από μέρα σε μέρα. Ο μηχανισμός αυτός δεν επέτρεπε στους δημοκρατικούς αξιωματικούς της Δυτικής Μακεδονίας να αναπτύξουν τη μαζική οργάνωση που επιθυμούσαν. Δεν μπόρεσε, όμως, να εκπορθήσει τη συνωμοτική τους δραστηριότητα μέσα στις στρατιωτικές μονάδες. Μέχρι τέλους, ούτε η ΕΣΑ ούτε οι άλλοι μηχανισμοί πληροφοριών μπόρεσαν να αντιληφθούν το παραμικρό. Και οι δημοκρατικοί αξιωματικοί προχωρούσαν στα σχέδιά τους καθορίζοντας χονδρικά τον χρόνο της δράσης τους τον Δεκέμβριο, όπου θα ξεσπούσε η εξέγερση και το κίνημα.

Ο καθορισμός αυτός είχε σχέση με τα σχέδια του βασιλιά; Όχι! Ήταν τελείως συμπτωματικός ο προσδιορισμός του Δεκεμβρίου. Δεν είχαν ακόμα καμιά επαφή με τα Ανάκτορα και τον μηχανισμό του βασιλικού κινήματος.

Τον Οκτώβριο, όμως, νέο κύμα αποστρατείας αξιωματικών σάρωσε τον στρατό, που περιλάμβανε και τον συνταγματάρχη Οπρόπουλο, καθώς και άλλα στελέχη της σχεδιαζόμενης επανάστασης της Δυτικής Μακεδονίας. Καταφέρθηκε έτσι πλήγμα κατά της κεφαλής της, αλλά εν αγνοία του καθεστώτος, το οποίο εξακολουθούσε να μην έχει ιδέα για την προπαρασκευή της.

Παρέλυσε ύστερα από αυτό η κίνηση; Όχι, γιατί ο συνταγματάρχης Οπρόπουλος, απόστρατος τώρα, εννοούσε να συνεχίσει. Και, από μια πλευρά, μπορούσε πια να κινηθεί πιο άνετα. Έτσι έφυγε για την Αθήνα, με διπλό σκοπό. Πρώτον, να μυήσει και άλλους, απόστρατους αξιωματικούς, τους οποίους την ώρα Χ της επανάστασης θα έστελνε για ενίσχυση στη Δυτική Μακεδονία. Δεύτερον, να συνεννοηθεί με τους δύο πολιτικούς αρχηγούς, για τη συμμετοχή τους στην ηγεσία της επανάστασης.

Με αυτοκίνητο κατέβηκε στην Αθήνα ο Οπρόπουλος, μαζί με τον μυημένο συνταγματάρχη Χρυσοστάλη. Και έβαλε αμέσως σε εφαρμογή το σχέδιό του για την προσέγγιση με τους δύο αρχηγούς.

Ο Γ. Παπανδρέου αρνείται

Θα δέχονταν όμως; Βρίσκονταν τότε κάτω από επιτήρηση στα σπίτια τους. Αλλά, πα-

ρά τον αστυνομικό κλοιό, δεν αποτελούσε άλυτο πρόβλημα η διαφυγή τους και η μεταφορά τους στη Δυτική Μακεδονία. Πώς, όμως, θα υποδέχονταν ένα τέτοιο σχέδιο;

Πρώτη κρούση έγινε προς τον Π. Κανελλόπουλο. Δεν τον πλησίασε κανείς, δεν του έγινε αποκάλυψη για την επανάσταση. Αλλά, εν αγνοία του, βολιδοσκοπήθηκαν οι διαθέσεις του για μια αποφασιστική εξέγερση. Ο θαρραλέος δημοκράτης αρχηγός, που τον προηγούμενο μήνα σάλπισε την αντίδραση στη Δικτατορία, «ήταν έτοιμος για όλα». Αυτή ήταν η διαπίστωση.

Έμενε ο Γεώργιος Παπανδρέου. Ο συνταγματάρχης Οπρόπουλος ήλθε σε επαφή με το γνωστό ηγετικό στέλεχος της Ένωσης Κέντρου Ν. Μπακόπουλο. Του αποκάλυψε το σχέδιο. Και του ζήτησε να βολιδοσκοπηθεί ο Γ. Παπανδρέου. Ήταν δύσκολη η επαφή με τον υπό επιτήρηση αρχηγό. Αλλά ο Μπακόπουλος διαβεβαίωσε ότι θα την πραγματοποιήσει. Πέρασαν μερικές ημέρες αδημονίας για τον Οπρόπουλο. Αλλά η απάντηση που διαβίβασε ο Ν. Μπακόπουλος ήταν αρνητική. Ο αρχηγός διαμηνούσε: «Όχι, δεν συμφωνώ με την επανάστασή σας. Τον ρόλο αυτό θα τον αναλάβει ο βασιλιάς. Σας εξορκίζω να μην κάνετε το παραμικρό, γιατί η αποτυχία σας θα έβλαπτε τη δημοκρατία...»

Επαφή με το ΠΑΜ

Γιατί ο Γεώργιος Παπανδρέου αρνήθηκε την επανάσταση της Δυτικής Μακεδονίας; Προφανώς την έβλεπε άκρως επισφαλή και θα έκρινε ότι η αποτυχία της θα ενίσχυε τη Δικτατορία. Αλλά φαίνεται ότι κάτι γνώριζε και για το κίνημα που προπαρασκεύαζε ο βασιλιάς. Η άρνησή του, πάντως, ματαίωνε τα σχέδια των επαναστατών της Δυτικής Μακεδονίας. Γιατί μόνο αν συμμετείχαν και οι δύο πλευρές –Κανελλόπουλος, Παπανδρέου– θα μπορούσε να έχει πανδημοκρατική, υπερκομματική μορφή η επανάσταση και θα παρουσίαζε επαρκείς πιθανότητες επιτυχίας.

Ο συνταγματάρχης Οπρόπουλος, κατόπιν τούτου, έστειλε μήνυμα στους επαναστάτες φίλους του: «Η δράση μας αναβάλλεται». Συνέχισε όμως την αντιστασιακή του δραστηριότητα. Και επέκτεινε την οργάνωση της Δυτικής Μακεδονίας, που είχε το κέντρο της στην Κοζάνη, προς κάθε κατεύθυνση, μυώντας κυρίως απόστρατους αξιωματικούς, από αυτούς που εκδίωξε η Δικτατορία.

Μέσα στο φθινόπωρο συστήθηκαν διάφορες ομάδες αντίστασης, στο λεκανοπέδιο Αττικής, τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, ενώ υπήρχε πάντα στην Κοζάνη η βασική ομάδα. Οργανώθηκαν έτσι 100 περίπου αξιωματικοί. Αλλά ο συνταγματάρχης Οπρόπουλος είχε πάντα την ιδέα της μαζικής, λαϊκής οργάνωσης. Και επιδίωξε με επιμονή την επαφή με το ΠΑΜ. Μετά από πολλές προσπάθειες συνεννοήθηκε με ανθρώπους του ΠΑΜ και καθορίστηκε να συσκεφθούν με έναν ηγετικό εκπρόσω-

πό του στο σπίτι του σμήναρχου Μήνη. Ο εκπρόσωπος αυτός ήταν ο κατοπινός γραμματέας του ΚΚΕ εσωτερικού Μπάμπης Δρακόπουλος. Αλλά μάταια τον περίμεναν. Δεν μπόρεσε να έλθει και η συνάντηση εκείνη, από την οποία ήταν δυνατόν να προκύψουν πολλά, δεν πραγματοποιήθηκε.

Το βασιλικό κίνημα

Λίγο αργότερα, όμως, ο Οπρόπουλος ήλθε σε επαφή –όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο– με το βασιλικό κίνημα, που η έκρηξή του τη 13η Δεκεμβρίου 1967 και το άδοξο τέλος του έχουν εξιστορηθεί. Εκείνο μόνο που πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι το βασιλικό κίνημα μπορεί να προσφέρει άνετο στόχο σε εύκολες –και ορθές– επικρίσεις. Δεν παύει όμως να αποτελεί αντίσταση κεφαλαιώδους μορφής. Είναι ο δεύτερος μεγάλος αντιστασιακός σταθμός, μετά την ίδρυση των δύο ισχυρών πολιτικών οργανώσεων ΠΑΜ και ΔΑ. Όπως δε σήμερα διαπιστώνεται, που έχουμε μπροστά στα μάτια μας νωπό το πανόραμα της Επταετίας, αποτελούσε τη μοναδική περίπτωση να ανατραπεί η Δικτατορία.

Επτά χρόνια ενός παράνομου καθεστώτος είναι πολλά· θα ήταν διαφορετικά τα πράγματα αν, πριν εξαπολυθεί το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, υπήρχε οργάνωση μαζικής αντίστασης. Μπορούσε και έπρεπε να υπάρχει, γιατί όλοι ζούσαν με τον φόβο της δικτατορίας, η οποία προσέγγιζε με μεγάλα βήματα. Ένας τέτοιος μηχανισμός, που θα έπρεπε να περιλαμβάνει μυστικούς μικρούς ραδιοφωνικούς σταθμούς, μυστικά αποθέματα όπλων, μυστικά τυπογραφεία κλπ., δεν θα ήταν σε θέση να αναχαιτίσει τα άρματα του Παττακού την ίδια εκείνη νύχτα, αλλά θα προσέφερε μια έτοιμη, τεράστια υποδομή για έναν μαζικό ολόπλευρο αγώνα, που θα μπορούσε βαθμιαία να παρέλυε και τελικά ίσως να έπνιγε τη Δικτατορία.

Εφόσον όμως δεν υπήρχε αυτός ο μηχανισμός, εφόσον δεν ήταν εύκολη εκ του μηδενός η μαζική οργάνωση, εφόσον περιφερειακές επαναστάσεις λαού και στρατού, όπως εκείνη της Δυτικής Μακεδονίας, δεν πραγματοποιούνταν, η αντίσταση με τη μορφή του βασιλικού κινήματος ήταν καταρχήν η μόνη που μπορούσε να ανατρέψει τη Δικτατορία.

Οπωσδήποτε, όμως, από εκείνη τη σύντομη δοκιμασία η Δικτατορία έβγαινε εδραιωμένη. Το κυριότερο δε πλεονέκτημα που αποκόμισε από τη βασιλική στρατιωτική συντριβή ήταν ότι για ένα διάστημα τουλάχιστον απαλλασσόταν από τον κίνδυνο ανατροπής της με κίνημα προερχόμενο από τις ένοπλες δυνάμεις.

Δεν απογοητεύτηκαν, όμως, οι αντιστασιακοί αξιωματικοί. Συνέχισαν τις προσπάθειές τους, παρά το τρομερό σκοτείνιασμα των προοπτικών τους μετά την αποτυχία του βασιλιά. Και η οργάνωση του συνταγματάρχη Οπρόπουλου, αντί να καταθέσει τα όπλα, ανασυγκροτήθηκε σε μια σειρά ομάδων, με επικεφαλής τον ίδιο τον Οπρό-

πουλο και τους αντισυνταγματάρχες Δροσογιάννη και Μώρο. Οι ομάδες αυτές προσπαθούσαν να χαράξουν η καθεμιά δικό της δρόμο. Και ιδιαίτερα η δεύτερη ομάδα είχε προσανατολιστεί προς οργάνωση αντεπανάστασης στην Κρήτη. Ο επικεφαλής της ομάδας αντισυνταγματάρχης Δροσογιάννης ήταν από τους υπέρμαχους του ανταρτοπόλεμου.

Οι προεργασίες έγιναν σύντομα. Ο αντισυνταγματάρχης Δροσογιάννης μελέτησε επιτόπου τις συνθήκες και συνδέθηκε με κατάλληλα πρόσωπα. Το σχέδιο προέβλεπε τη συγκρότηση αρχικά πέντε εξαμελών ανταρτοομάδων. Βαθμιαία θα αναπτύσσονταν και, μέσα στην ατμόσφαιρα που θα δημιουργούνταν, θα μπορούσαν να αναφανούν οι συνθήκες που θα μετέβαλλαν την Κρήτη σε ηφαίστειο. Διάφοροι, όμως, λόγοι που προέκυψαν έκαναν το σχέδιο αυτό να αναβληθεί.

Τον Φεβρουάριο του 1968 ο συνταγματάρχης Οπρόπουλος συνελήφθη και στάλθηκε στην εξορία. Οι καταδιωκτικές Αρχές παρακολουθούσαν τη δραστηριότητά του, χωρίς να κατορθώσουν να εξιχνιάσουν τι ακριβώς έκανε. Η σύλληψή του υπήρξε προληπτική. Κατέφερε όμως βαρύ πλήγμα κατά της οργάνωσής του, και τα μέλη της άρχισαν να διαρρέουν, για να συνεργαστούν αργότερα με μια άλλη οργάνωση αξιωματικών με κύρος: τους Ελεύθερους Έλληνες.

Οι «Ελεύθεροι Έλληνες»

Στις αρχές του 1968 οι απόστρατοι αντιστράτηγοι Τζανετής, Δημόπουλος, Παπαδάτος και Περίδης συνέπηξαν μια οργάνωση που γρήγορα περιέλαβε πενήντα περίπου αξιωματικούς. Οι αντιστράτηγοι αποτελούσαν τη διοικούσα επιτροπή της οργάνωσης, τη γραμματεία της οποίας ανέλαβε ο ταξίαρχος Μπάλκος, με βοηθό τον αντισυνταγματάρχη Δροσογιάννη. Η κίνηση αυτή συνέταξε αμέσως καταστατικό, που προέβλεπε τα εξής:

- Βίαιη ανατροπή της Δικτατορίας από τον στρατό.
- Σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας με τακτή προθεσμία για διενέργεια εκλογών.
- Κατόπιν άμεση διάλυση της οργάνωσης.

Δεν μπόρεσε, όμως, η οργάνωση αυτή να διατηρηθεί. Εσωτερικές διαφωνίες ανέστειλαν την ανάπτυξή της και η σύλληψη κατόπιν του αντιστράτηγου Περίδη τής κατέφερε βαρύ πλήγμα, ώστε ουσιαστικά έπαψε να υπάρχει.

Δεν αργούσαν όμως να αρπάξουν τη σκυτάλη από τους αντιστράτηγους οι ταξίαρχοι. Λίγο πριν από την προκήρυξη του δημοψηφίσματος για το νέο Σύνταγμα, τρεις απόστρατοι αξιωματικοί αυτού του βαθμού, οι Παπαγεωργίου, Πανουργιάς, Περιβολιώτης, στους οποίους προστέθηκε σύντομα και ο Μπάλκος, ίδρυσαν –με πρωτοβουλία του πρώτου– νέα οργάνωση, στη θέση εκείνης των αντιστράτηγων που

διαλύθηκε τόσο άδοξα. Θα απέβλεπε στην ανατροπή του καθεστώτος διά του στρατού, θα είχε υπερκομματική μορφή και θα γινόταν δεκτός οποιοσδήποτε αξιωματικός, ανεξάρτητα από τα φρονήματά του, που θα είχε διάθεση να αγωνιστεί κατά της Δικτατορίας. Αν η επανάσταση πετύχαινε, θα σχηματιζόταν κυβέρνηση για εκλογές, ενώ οι άνθρωποι του καθεστώτος θα συλλαμβάνονταν για να τιμωρηθούν από τη μετεκλογική κυβέρνηση.

Για να αποκτήσει κύρος η οργάνωση, οι ταξίαρχοι ανέθεσαν την αρχηγία της στον απόστρατο στρατηγό Τζανετή. Αργότερα απέκτησαν επαφή με τον βιομήχανο Χριστόφορο Στράτο, που έπαιζε τον ρόλο πολιτικού συμβούλου της οργάνωσης. Και επιδόθηκαν μεταξύ άλλων στη δημιουργία ισχυρού εκδοτικού μηχανισμού, που τον ανέλαβε ο συνταγματάρχης Π. Καλαμάκης.

Τι όνομα όμως θα είχε η οργάνωση; Τη 13η Δεκεμβρίου 1968, ο Γ. Παπαδόπουλος έκανε την ετήσια ομιλία του στην αίθουσα της Γερουσίας. Την ίδια μέρα, η οργάνωση των ταξιάρχων, διά του Π. Καλαμάκη, κυκλοφορούσε την πρώτη πολυγραφημένη της προκήρυξη, με συνθήματα αντιδικτατορικά : «Ελλάς-Ελευθερία-Νομιμότης», «Εθνική Ενότης» κλπ. Ως επικεφαλίδα της προκήρυξης ο συνταγματάρχης Καλαμάκης έβαλε δύο λέξεις: «Ελεύθερος Έλλην». Για λόγους ταχύτητας, δεν την είχε δει εκ των προτέρων ο στρατηγός Τζανετής. Όταν του την έφερε την επομένη ο Π. Καλαμάκης, ο αρχηγός την ενέκρινε. Τότε πρόσεξε την επικεφαλίδα. «Ζητάμε ένα όνομα για την οργάνωση», του είπε. «Νομίζω πως το βρήκαμε. Τι λες; Δεν είναι ωραίο; "Ελεύθεροι Έλληνες" θα την ονομάσουμε...»

Η σκέψη του στρατηγού Τζανετή βρήκε ανταπόκριση. Και οι «Ελεύθεροι Έλληνες» εμφανίστηκαν στον αντιστασιακό στίβο. Ο τίτλος αυτός έμελλε στο εξής να γίνει πολύ γνωστός και μέσα και έξω από την Ελλάδα. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι υπήρχε και μια πολιτική οργάνωση με το ίδιο όνομα, που έβγαλε μερικές προκηρύξεις.

Στο μεταξύ η οργάνωση επεκτεινόταν με δραστηριότητα. Ο αρχικός πυρήνας ερχόταν σε επαφή με αξιωματικούς εν ενεργεία και είχε αρκετά πρόθυμη απήχηση. Παρά τις πολλαπλές εκκαθαρίσεις, πλήθος στελεχών του στρατεύματος είχαν αντιδικτατορικές διαθέσεις. «Βοηθάτε μας να τους πετάξουμε» ήταν το σύνθημά τους. Και, παρά τον γιγαντιαίο μηχανισμό επαγρύπνησης, ο συνωμοτισμός παρέμεινε αρραγής. Αργότερα συνελήφθησαν και ανακρίθηκαν πιεστικά από την ΕΣΑ 70-100 αξιωματικοί. Δεν αποκάλυψαν όμως τίποτα για τη διοίκηση των «Ελεύθερων Ελλήνων».

Κίνημα το 1969;

Στα μέσα του 1968, η οργάνωση είχε επεκταθεί πέραν πάσης προσδοκίας. Ο ραδιοσταθμός του Λονδίνου (Μπι-Μπι-Σι) την ανέφερε επιγραμματικά: «Υπάρχει ορ-

γάνωση αξιωματικών "Ελεύθεροι Έλληνες", η οποία αναπτύσσει σημαντική δράση». Εκείνο, όμως, που είχε ιδιαίτερη σημασία ήταν η διείσδυση στον στρατό, η οποία απέβλεπε να υπάρχει σε κάθε μονάδα τουλάχιστον ένας μυημένος. Και το καλοκαίρι του 1968 η οργάνωση σημείωσε την πρώτη ουσιαστική και συγκεκριμένη επιτυχία: ο διοικητής του Κέντρου Μεσολογγίου συνταγματάρχης Βενετάκης προσχώρησε στους «Ελεύθερους Έλληνες». Το Κέντρο αυτό είχε δύναμη 3.000-4.000 ανδρών και η επιτυχία θεωρήθηκε σημαντική.

Από εκεί όμως η μύηση επεκτάθηκε προς Βορρά μέχρι την 8η Μεραρχία των Ιωαννίνων. Αυτή ήταν η πρώτη βασική διείσδυση και είχε τόσο σοβαρή μορφή, ώστε άρχισαν τα στελέχη των «Ελεύθερων Ελλήνων» να κάνουν ουσιαστικά σχέδια. Νέες επιτυχίες στους αξιωματικούς των τεθωρακισμένων άναψαν ακόμα περισσότερο την αισιοδοξία. Άνεμος ενθουσιασμού έπεσε στην οργάνωση. Και οι ταξίαρχοι με τον αρχηγό τους έτασσαν πια ένα συγκεκριμένο στόχο: εντός του 1969 θα γίνει η επανάσταση για την ανατροπή της Δικτατορίας.

Ένα κίνημα των «Ελεύθερων Ελλήνων» μπορούσε να έχει ελπίδες επιτυχίας; Παρά τη διείσδυσή τους στον στρατό, δεν ήταν σε θέση να κινήσουν μεραρχίες και σώματα στρατού στην έκταση που το έκανε ο βασιλιάς τη 13η Δεκεμβρίου 1967. Άλλη μορφή μπορούσε να έχει η δική τους ενέργεια διά του στρατού. Εφόσον στρατιωτικό κίνημα ικανό να ανατρέψει τη Δικτατορία δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί πια, δεν απέμενε άλλος δρόμος από τον συνδυασμό στρατιωτικής και λαϊκής δράσης. Μια μαζική, οργανωμένη εξέγερση, που θα την πλαισίωναν στρατιωτικές επαναστατημένες δυνάμεις.

Αλλά οι δυνατότητες μαζικής εξέγερσης ήταν ακόμα πολύ περιορισμένες. Και ο κύριος τρόπος δράσης των «Ελεύθερων Ελλήνων», και οποιασδήποτε άλλης παρεμφερούς οργάνωσης, αν αποφάσιζαν να κινηθούν, ήταν η κατάληψη στρατιωτικών μονάδων με τη βοήθεια των από μέσα μυημένων στελεχών. Η ιστορία των ελληνικών κινημάτων παρουσιάζει πολλά τέτοια περιστατικά. Άλλωστε και την 21η Απριλίου το Πεντάγωνο, ο στρατιωτικός εγκέφαλος του στρατού, καταλήφθηκε ουσιαστικά «εκ των έξω».

Το δικτατορικό καθεστώς λάμβανε υπόψη αυτό το ενδεχόμενο. Και έπαιρνε εντατικά προληπτικά μέτρα. Ένα από αυτά, το πιο απροσδόκητο, ήταν η καθιέρωση νέας στολής για τους αξιωματικούς ξηράς. Στα μέσα του 1968, οι στρατιωτικοί εμφανίζονταν με αμερικανικές στολές. Το φαινόμενο αποδόθηκε σε προσπάθεια του καθεστώτος να κολακεύσει τους Αμερικανούς για να αποσπάσει πιο πολλή στρατιωτική βοήθεια. Λίγοι ξέρουν όμως ότι επρόκειτο για μέτρο ασφαλείας των μονάδων. Οι απόστρατοι αξιωματικοί διέθεταν τις παλιές στολές τους. Θα ήταν δύσκολο να αποκτήσουν νέες στολές. Συνεπώς θα ήταν εύκολη η επισήμανσή τους από τον μηχα-

νισμό ασφαλείας μιας μονάδας, αν γινόταν απόπειρα να αλωθεί «εκ των έξω»...

Στα τέλη του 1968, η οργάνωση «Ελεύθεροι Έλληνες» βρισκόταν στην πλήρη ακμή της. Είχε πετύχει και είχε αποκτήσει κλιμάκια σε διάφορες βασικές πόλεις, ιδίως δε στη Θεσσαλονίκη. Το κλιμάκιο της μακεδονικής πρωτεύουσας συστήθηκε από τον Μάιο του 1968 και είχε επικεφαλής τους αντισυνταγματάρχες Γ. Κοντογιάννη, Ξεν. Μάντζαρη και Ι. Βάρσο. Αυτός ο τελευταίος υπήρξε τραγική φυσιογνωμία της Αντίστασης. Από τους πρώτους αξιωματικούς που εξεγέρθηκαν κατά της Δικτατορίας, συνελήφθη αργότερα, βασανίστηκε, στάλθηκε σε εξορία. Δεν άντεξε, όμως, στα δεινά της οικογένειάς του και προπαντός στην απογοήτευσή του από την παράταση του δικτατορικού καθεστώτος. Και έθεσε τέρμα στη ζωή του.

Δημοκρατικοί και βασιλόφρονες

Στο μεταξύ, ενώ οι «Ελεύθεροι Έλληνες» προχωρούσαν προς κάθε κατεύθυνση, άρχισαν να αναπτύσσονται φυγόκεντρες δυνάμεις στον οργανισμό τους. Η πηγή; Πάλι η διάσταση βασιλικών και δημοκρατικών αξιωματικών. Μολονότι το καταστατικό τους ρητά διακήρυσσε ότι η οργάνωσή τους ήταν ακομμάτιστη, είχαν αρχίσει να διαχωρίζονται οι δύο παρατάξεις. Η δημοκρατική πτέρυγα στην Αθήνα περιλάμβανε πολλούς αξιωματικούς, που εκπρόσωπός τους ήταν ο συνταγματάρχης Παντελής Καλαμάκης. Η μεταξύ των δύο πτερύγων διάσταση δεν έφθασε σε εμφανή ρήξη. Αλλά υπέβοσκε αμοιβαία καχυποψία που επέφερε χαλάρωση του συντονισμού και των προσπαθειών. Και δέσποζε η βασιλική πτέρυγα, που ίσως θα επιθυμούσε να απαλλαγεί από τη δημοκρατική.

Τα φιλόδοξα σχέδια των «Ελεύθερων Ελλήνων» απέβλεπαν πάντα στο κίνημα διά του στρατού και γενικότερα στον ένοπλο αγώνα. Έκαναν και μελέτη των δυνατοτήτων ανταρτοπόλεμου. Ήταν σε επαφή με ορισμένους καπεταναίους της Κατοχής, όπως ο Π. Μηλιώτης, οι όποιοι ερεύνησαν το έδαφος στη Ρούμελη, στην οποία είχαν δράσει το 1943-1944. Αλλά γνωμάτευσαν ότι τώρα δεν μπορούσε να γίνει σοβαρός λόγος για αντάρτικο. Και οι «Ελεύθεροι Έλληνες» εγκατέλειψαν αυτά τα σχέδια, σε αντίθεση με τον συνταγματάρχη Δροσογιάννη, που μέχρι τέλους κατεχόταν από την πίστη στο αντάρτικο της Κρήτης.

Στο ναυτικό

Παρά τους φόβους του καθεστώτος, όμως, βρισκόταν ακόμα πολύ μακριά η δυνατότητα να απειληθεί με τον τρόπο αυτό η Δικτατορία. Όσον αφορά τα άλλα όπλα, η αεροπορία ουσιαστικά παρέμενε ουδέτερη. Στο Πολεμικό Ναυτικό, ο όγκος των αξιωματικών και υπαξιωματικών έτρεφε αισθήματα βασιλόφρονα με λίγες δημοκρατικές προεκτάσεις, αλλά πάντως εχθρικά προς τη Δικτατορία. Και έγιναν μετά την

αποτυχία του βασιλικού κινήματος προσπάθειες οργανωμένης αντίστασης. Πολύ αργότερα, όμως, θα γινόταν απόπειρα να υλοποιηθούν σ' ένα νέο κίνημα (1973). Προηγουμένως, στη φάση που εξιστορούμε, σχηματιζόταν απλώς ο πυρήνας της κατοπινής δράσης.

Αυτό συνέβη το φθινόπωρο του 1968. Το βράδυ της 10ης Σεπτεμβρίου, πέντε αντιπλοίαρχοι της τάξης του 1948, που φοιτούσαν τότε στη Σχολή Πολέμου, οι Αλ. Παπαδόγκωνας, Ν. Παππάς, Αθ. Σέκερης, Π. Μαλλιαρής και Π. Παναγιωταρέας –σύμφωνοι καθ' όλα στην αντίθεσή τους προς τη Δικτατορία–, αποφάσισαν να συμπήξουν οργάνωση για την ανατροπή του καθεστώτος διά του ναυτικού. Η απόφαση λήφθηκε στο διαμέρισμα του αντιπλοιάρχου Ν. Παππά, στην οδό Καλομοίρη 7, στην Αθήνα.

Το 1968 έκλεισε, ενώ η κίνηση αυτή είχε αρχίσει να απλώνεται, με τη μύηση πολλών αξιωματικών. Λίγο αργότερα, όμως, θα περιπλεκόταν με την προσπάθεια για εξεύρεση αρχηγού και πολιτικής κάλυψης, για να αναμειχθούν ο τότε αρχηγός του στόλου υποναύαρχος Μόραλης και ο πολιτευτής Πέτρος Γαρουφαλιάς. Τελικά η κίνηση των αξιωματικών ανεστάλη, για να αναζωπυρωθεί το 1972. Αυτά όμως θα εξιστορηθούν σε άλλα κεφάλαια. Προς το παρόν μπορεί να λεχθεί ότι μέχρι το τέλος του 1968 στο Πολεμικό Ναυτικό η οργάνωση της Αντίστασης είχε απλώς εγκαινιαστεί, ενώ στον τομέα του στρατού οι οργανώσεις αξιωματικών –εν ενεργεία και αποστρατεία– είχαν προωθηθεί, χωρίς όμως να έχουν επικίνδυνη μορφή για το καθεστώς.

Η πολιτική οργάνωση

Αλλά τι έκαναν στο μεταξύ οι πολιτικές αντιστασιακές οργανώσεις; Πολλαπλασιάζονταν με ταχύτητα, αλλά η δράση τους ήταν πολύ περιορισμένη και ελαφρά, που απλά υπενθύμιζε την ύπαρξη αντίστασης: παράνομος Τύπος, προκηρύξεις, έρανοι ή ενεργότερες –αλλά οπωσδήποτε ελαφρές– πράξεις, από τις οποίες αναφέρουμε ορισμένες.

Το πρωί της 26ης Ιουνίου 1967, οι διαβάτες που περνούσαν μπροστά από τη Στρατιωτική Λέσχη Θεσσαλονίκης και από τον μαντρότοιχο του Γ' Σώματος Στρατού, με έκπληξη είδαν την κόκκινη επιγραφή «Κάτω η Χούντα». Και φυσικά πιο μεγάλη –δυσάρεστη– έκπληξη δοκίμαζαν οι αξιωματικοί που έφθαναν στα δύο αυτά καίρια στρατιωτικά καταστήματα.

Το βράδυ της 4ης Αυγούστου 1967, σ' ένα κτίριο της Άνω Τούμπας έγινε συγκέντρωση αξιωματικών για να ακούσουν επετειακή ομιλία. Ξαφνικά, όμως, μια φωτεινή επιγραφή –κατασκευασμένη από φλεγόμενα στουπιά– έλαμψε σε απόσταση 100 μέτρων: «1 – 1 – 4». Την επιγραφή την έσβησαν, αλλά το επεισόδιο και ο συμ-

βολισμός του έκαναν εντύπωση στους συγκεντρωμένους αξιωματικούς.

Στις 2 Σεπτεμβρίου 1967, έγιναν τα εγκαίνια της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης. Το βράδυ εκείνο σ' έναν κεντρικό στύλο της ΔΕΗ έξω από τον περίβολο της Έκθεσης παρουσιάστηκε μια ανωμαλία. Όταν έφθασε το συνεργείο να την επισκευάσει, αντιλήφθηκε ότι ο στύλος είχε διατρυπηθεί σε τέσσερα σημεία, όπου είχαν τοποθετηθεί εκρηκτικά καψύλλια. Ήταν φανερό ότι είχε προπαρασκευαστεί ο στύλος για να ανατιναχτεί, οπότε όλη η Διεθνής Έκθεση θα βυθιζόταν στο σκοτάδι. Δεν λειτούργησε, όμως, καλά ο εκρηκτικός μηχανισμός και η βλάβη υπήρξε περιορισμένη.

Τα «πανό» επίσης ήταν μια μορφή αντιστασιακής υλοποίησης και είναι χαρακτηριστική η τεχνική τους, όπως την περιγράφει ο Μ. Θεοδωράκης στο βιβλίο του *Το χρέος*:

> *«Ἔπρεπε πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ἐπισημανθῆ τὸ κτίριο καὶ νὰ μελετηθῆ σὲ ὅλες του τὶς λεπτομέρειες. Τὸ πανὼ φτιαχνότανε κατὰ τμήματα ποὺ τὰ συναρμολογοῦσαν ἐπὶ τόπου. Κάρφωναν ἢ ἔδεναν τὴ μιά του ἄκρη στὸ παραπέτο τῆς ταράτσας, καὶ ὅπως ἦταν ρολὸ τὸ ἔδεναν μὲ ἕνα σπάγγο. Μέσα στὸ ρολὸ ἔμπαιναν ἑκατοντάδες προκηρύξεις. Ἄναβαν ἕνα τσιγάρο καὶ τὸ περνοῦσαν μέσα στὸ σπάγγο καὶ μετὰ κατέβαιναν στὸ δρόμο. Ὕστερα ἀπὸ πέντε ἕξι λεπτὰ ἡ φωτιὰ τοῦ τσιγάρου ἔκαιγε τὸν σπάγγο καὶ τὸ πανώ, ποὺ συνήθως εἶχε μῆκος περίπου πέντε μέτρα καὶ πλάτος ἑνάμισυ, ἔπεφτε καὶ κάλυπτε τὴν πρόσοψι τῆς πολυκατοικίας. Ταυτόχρονα οἱ προκηρύξεις ἔκαναν τὸν κόσμο νὰ σηκώνη τὰ μάτια του καὶ νὰ δῆ!»*

Άλλη ελαφρά μορφή ήταν τα μαγνητόφωνα. Σ' ένα άδειο γραφείο στα Χαυτεία, εισχώρησε μια ομάδα του ΠΑΜ τον Ιούλιο του 1967 και εγκατέστησε ένα μαγνητόφωνο με μεγάφωνο κοντά στο παράθυρο. Σε λίγο το μεγάφωνο άρχισε να εκσφενδονίζει συνθήματα αντιστασιακά. Επί ένα τέταρτο η συγκοινωνία σταμάτησε και το συγκεντρωμένο πλήθος άκουγε εκείνο το «μήνυμα της Αντίστασης» στην καρδιά της Αθήνας.

Στη Θεσσαλονίκη, λίγο αργότερα, υπήρξε ένα παρόμοιο περιστατικό, ακόμα πιο γραφικό. Την επέτειο της 21ης Απριλίου 1968, μια κυρία εθεάθη να ωθεί το καροτσάκι του μωρού στον Λευκό Πύργο. Τίποτα το ύποπτο. Η κυρία τοποθέτησε κάπου το καροτσάκι, σε σημείο όπου υπήρχε πολύ πλήθος, και απομακρύνθηκε λίγο. Και τώρα τίποτα το ύποπτο. Εκεί δίπλα υπήρχε ένα μεγάφωνο που εξέπεμπε επετειακά συνθήματα: «Ζήτω η 21η Απριλίου». «Η Ελλάς ξαναγεννάται» κλπ. Και ξαφνικά ο κόσμος έκπληκτος άκουσε μια άλλη φωνή να υψώνεται και να κραυγάζει: «Κάτω η Χούντα», «Ζήτω η Ελευθερία», «Ένα-ένα-τέσσερα»... Δεν άργησε ο εντοπισμός της πηγής των αντιστασιακών συνθημάτων. Ήταν το καροτσάκι, που δεν περιείχε μωρό, αλλά ένα μαγνητόφωνο με μεγάφωνο.

Οι πρώτες βόμβες

Με παρόμοιες αντιστασιακές ενέργειες δεν επρόκειτο βέβαια να κλονισθεί το καθεστώς. Αλλά σύντομα άρχισε να αναταράζει το τέλμα άλλης μορφής δράση.

Το βράδυ, 8:15', της 30ής Νοεμβρίου του 1967, συγκλονίσθηκε η περιοχή στη διασταύρωση των οδών Πειραιώς, Ζήνωνος και Σωκράτους, κοντά στην Ομόνοια, στην Αθήνα. Ισχυρή έκρηξη έγινε στην ταράτσα του μεγάρου που στέγαζε το Ταμείο Νομικών. Και θραύσματα του εκρηκτικού μηχανήματος έπληξαν τη νεαρή υπάλληλο Αικατερίνη Μυλωνά, που περνούσε αυτήν τη στιγμή από τον δρόμο. Ο βρόντος της έκρηξης ανατάραξε τα νερά της τάξης αλλά και της Αντίστασης. Ήταν κάτι που όλοι περίμεναν πως κάποτε θα συνέβαινε, αλλά, τώρα που ήλθε το πλήρωμα του χρόνου να αποκτήσει υπόσταση, προκαλούσε ισχυρά όσο και ανάμεικτα αισθήματα, καθώς και προβληματισμούς.

Ουσιαστικά, η Αντίσταση έμπαινε στο στάδιο της ένοπλης βίας. Δεν ήταν η πρώτη έκρηξη εκείνη. Είχαν προηγηθεί δύο ή τρεις στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα, αλλά ήταν ασθενείς, ασήμαντες και πέρασαν απαρατήρητες. Αυτή όμως του Ταμείου Νομικών στην Ομόνοια είχε τεράστια απήχηση. Και για το σημείο που πραγματοποιήθηκε και για την ώρα και –ιδίως– για το τραγικό της αποτέλεσμα. Ένας αθώος νεκρός. Η αντιστασιακή βόμβα που εκτινάχθηκε χάρη του λαού, σκότωνε έναν ανύποπτο άνθρωπο του λαού.

Ο προβληματισμός που γεννιόταν αυτόματα ήταν: άρχιζε «μηδενιστική δράση», δηλαδή ατομική τρομοκρατία και στην Ελλάδα; Γνώριμο φαινόμενο της εποχής σε παγκόσμια κλίμακα. Έπρεπε να υιοθετηθεί ή να καταδικαστεί; Ο επιστημονικός επαναστατισμός, που ο Λένιν τον μετέτρεψε σε πράξη, τον απορρίπτει. Ο μηδενισμός κατά κανόνα είναι ανίκανος να ανατρέψει μια σύγχρονη εξουσία και συνήθως φέρνει αρνητικό αποτέλεσμα. Γιατί αργά ή γρήγορα καταλήγει σε εξόντωση αθώων –φθάνει έως τα παιδιά με την κούκλα στο χέρι– και μπορεί να μεταστρέψει την κοινή γνώμη εναντίον του. Και δεν είναι σε θέση να μεταβάλει την πορεία της ιστορίας, η οποία κινείται από την οργανωμένη δράση των μαζών. Δεν υπάρχει άλλωστε περίπτωση στον 20ό αιώνα που να κατέρρευσε μια κρατική εξουσία από τις βόμβες, τους φόνους και τις απαγωγές.

Υπήρχαν όμως –υπάρχουν ανά τον κόσμο– οι αδιάλλακτοι οπαδοί του. Και, όσον αφορά τη δικτατορουμένη Ελλάδα, το επιχείρημά τους ήταν: ούτε με κίνημα στρατιωτικό –απόδειξη το βασιλικό– ούτε με οργανωμένη μαζική δράση –που δεν πραγματοποιείται– ούτε με προκηρύξεις και εκκλήσεις προς το εξωτερικό πρόκειται να πέσει η Δικτατορία. Τι μένει; Οι βόμβες. Αυτό το επιχείρημα διαμόρφωσε μια κοσμοθεωρία και ιδεολογία της Αντίστασης με πολλούς οπαδούς. Εκείνη πάντως η έκρηξη προκάλεσε σάλο. Αν επιδίωκε να δημιουργήσει θόρυβο

επάνω στην ελληνική πραγματικότητα, το πέτυχε. Αλλά ποιοι ήταν οι δράστες;

Ποιοι ήταν οι πρώτοι «μηδενιστές»;

Εκείνοι που περισσότερο απ' όλους ενδιεφέρονταν να τους ανακαλύψουν ήταν οι άνθρωποι του καθεστώτος. Έπρεπε το ταχύτερο να τους συλλάβουν, να τους επιδείξουν, να τους καταδικάσουν, να τους εκτελέσουν, για να καταπνίξουν στη γέννησή της αδυσώπητα τη νέα μορφή αντίστασης με τις βόμβες. Και τα γεγονότα είχαν ραγδαία εξέλιξη.

Την 5η Δεκεμβρίου 1967, οι Αρχές ανήγγειλαν ότι εντόπισαν τους «αναρχοδυναμιτιστάς» της Ομονοίας. Ποιοι ήταν; Κατά την ανακοίνωσή τους, δύο νέοι: ο Σωτήριος Αναστασιάδης, σκηνοθέτης, 28 ετών, και ο Δ. Δαρειώτης, φοιτητής, 24 ετών. Και επικηρύχθηκαν ως λησταί, αντί 100.000 δραχμών, με τις αποφάσεις 29 και 30 της Πρωτοβάθμιας Επιτροπής Δημόσιας Ασφάλειας. Επρόκειτο για δύο «Λαμπράκηδες». Ο πρώτος ήταν του Γραφείου Πόλης της Οργάνωσης. Ο δεύτερος γραμματέας της Αθήνας. Ήταν πράγματι οι δράστες; Ούτε το ΠΑΜ ούτε άλλη οργάνωση της Αριστεράς είχαν κάνει σκέψη, τουλάχιστον έως τότε, για μηδενιστική δράση στην Ελλάδα με εκρήξεις βομβών. Αυτό έχει αποδειχθεί εκ των υστέρων και, όσον αφορά τους δύο νεαρούς επικηρυγμένους, πιστοποίησε αργότερα τη μη ανάμειξή τους στο περιστατικό του Ταμείου Νομικών η ίδια η δικαιοσύνη της Δικτατορίας.

Πράγματι, στις 16 Απριλίου 1968 οι δύο νέοι συνελήφθησαν. Στις 21 Ιανουαρίου 1969 εισήχθησαν στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών και κατά τη δίκη τους, παρά το φάσμα του θανάτου, έδειξαν συγκλονιστικό θάρρος. Αρνήθηκαν την ένοχή τους για την έκρηξη και ο Σωτ. Αναστασιάδης στην απολογία του ανέπτυξε την εντελώς αντίθετη κοσμοθεωρία από τον μηδενισμό:

> *«Τοὺς ἐνόχους γιὰ τὴν ἔκρηξι πρέπει νὰ τοὺς ἀναζητήσετε ἀλλοῦ, ἔξω ἀπὸ τὸ ΠΑΜ. Ὅσα ἔμαθα στὸ διάστημα τῆς συμμετοχῆς μου σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα, μὲ δίδαξαν ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ βιάση κανεὶς τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις μὲ τέτοια μέσα. Τὰ καθεστῶτα δὲν ἀνατρέπονται μὲ τρακατροῦκες. Μὲ τὸ νὰ βάλης μιὰ βόμβα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ νὰ κάνη "πάφ" καὶ μιὰν ἄλλη παρακάτω νὰ κάνη "τσούφ" δὲν ἀλλάζει τίποτα. Οἱ ἀλλαγὲς ἔρχονται ὅταν γίνουν καθολικὸ αἴτημα, ὅταν κινηθοῦν γι' αὐτὲς οἱ μᾶζες... Τὸ ΠΑΜ μὲ ἀγωνία ἀναζητεῖ ἕναν δρόμο γιὰ νὰ βγοῦμε ὁμαλὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάστασι. Εἰλικρινὰ δὲν θέλω νὰ ματώση ἡ γενιά μου. Ἄλλοι θέλουν τὸ μάτωμα. Καὶ πιστεύω ὅτι θὰ δικαιωθῶ...»*

Το Έκτακτο Στρατοδικείο παραδέχθηκε ότι δεν είχαν ανάμειξη οι κατηγορούμενοι στην έκρηξη του Ταμείου Νομικών, αλλά τους καταδίκασε –όπως και τρεις άλλους συγκατηγορούμενους– σε κάθειρξη 16 ετών για τη λοιπή αντιστασιακή δράση τους.

Έμενε, όμως, το ερώτημα: ποιοι έκαναν πράγματι εκείνη την πράξη που είχε ως συνέπεια τον φόνο της νεαρής υπαλλήλου; Ποτέ δεν έγινε γνωστό.

Η βόμβα του Παναγούλη

Αλλά, ιστορικά, εγκαινιαζόταν έτσι η είσοδος της Αντίστασης στη φάση των «βομβών», που επρόκειτο να αναδείξει πολλούς ήρωες και πολλά θύματα. Ήταν ένα μέσο πάλης που απέβλεπε κυρίως να επισύρει την προσοχή του εξωτερικού για την κατάσταση στην Ελλάδα και να κρατά σε αναταραχή τον λαό, ενώ ταυτόχρονα να ασκεί πίεση στο καθεστώς. Σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις είχε και συγκεκριμένο στόχο για τον άμεσο κλονισμό της εξουσίας. Αυτή είναι η περίπτωση του Παναγούλη.

Παρά την αποτυχία της απόπειρας κατά του Γ. Παπαδόπουλου, η έκρηξη εκείνη προκάλεσε παγκόσμιο θόρυβο και έτσι είχε μια σημαντική απόδοση. Η θαρραλέα στάση εξάλλου του Παναγούλη τόνωνε την αντιστασιακή ατμόσφαιρα. Αλλά δεν παύει να είναι τοποθετημένη στο πλαίσιο του «μηδενισμού». Κι αν ακόμα σκοτωνόταν ο Γ. Παπαδόπουλος, δεν ήταν πολύ πιθανόν ότι το καθεστώς θα κατέρρεε. Τουναντίον, ίσως να σκλήρυνε τη στάση του και η Δικτατορία να ήταν περισσότερο οδυνηρή για τον λαό. Διάδοχοι υπήρχαν. Κάποιος εσωτερικός αγώνας των επιγόνων οπωσδήποτε θα ξεσπούσε, αλλά η κατοπινή περίπτωση του ταξίαρχου Ιωαννίδη δείχνει ότι θα ήταν δυνατή η παράκαμψη του σάλου και ή θα αναδεικνυόταν άλλος ισχυρός ηγέτης ή θα επανερχόταν η συλλογική εξουσία στη Δικτατορία. Αλλά η κατάλυσή της ήταν απίθανη, εφόσον ο τρομερός μηχανισμός της υφίστατο αρραγής και η πλειοψηφία των αξιωματικών του στρατού ξηράς δεν είχε τότε διαβρωθεί.

Με λίγα λόγια, οι δυναμιτιστικές ενέργειες, που βασίζονταν στην ατομική δράση και την προσωπική παλικαριά, δεν ήταν δυνατό να αντικαταστήσουν τη βασική επαναστατική δύναμη που απέμενε, εφόσον η αποφασιστική εξέγερση στον στρατό δεν ήταν εφικτή: τη μαζική οργανωμένη κίνηση.

Η εργατική τάξη

Αλλά οι συνθήκες δεν επέτρεπαν ακόμα τη μεταπήδηση από την εκλεκτική Αντίσταση –την Αντίσταση των στελεχών– στην ομαδική Αντίσταση. Η εργατική τάξη, η σπονδυλική στήλη μιας λαϊκής δράσης, κινείται όταν αρχίσουν να δημιουργούνται επαναστατικές συνθήκες που ξεπηδούν από βαθιά κοινωνική και οικονομική κρίση. Και ας το επαναλάβουμε, δεν υπήρχαν σε μεγάλη ανάπτυξη τέτοιες συνθήκες στην Ελλάδα τότε. Η κρίση ήταν περισσότερο πολιτική. Εξάλλου, η εργατική μάζα δεν μπορούσε να κατανικήσει την τρομερή επαγρύπνηση του καθεστώτος.

Από τις πρώτες βδομάδες της Δικτατορίας, συνδικαλιστικά και κομματικά στελέχη

της ΕΔΑ (ΚΚΕ) προσπάθησαν να οργανώσουν τους εργάτες, με πρωτοπόρο τον Τάσο Δήμου εκ μέρους του ΠΑΜ. Και στις 17 Αυγούστου 1967 αναγγέλθηκε η ίδρυση του ΑΕΜ (Αντιδικτατορικό Εργατικό Μέτωπο). Αλλά ο μηχανισμός της Δικτατορίας κατέκλυζε με πράκτορές του τα εργοστάσια. Και τόσο αυτοί όσο και η φοβία παρέλυσαν την εργατική αντίδραση.

Οι φοιτητές

Εξίσου πενιχρή, στην πρώτη φάση του καθεστώτος, ήταν η οργάνωση και κινητοποίηση του άλλου μαζικού κλάδου, των φοιτητών.

Στην εποχή της τεχνολογικής επανάστασης και της γενικής κρίσης του κόσμου, το φοιτητικό κίνημα αποκτά αυτονομία και δύναμη άγνωστες στους προηγούμενους καιρούς. Και προπαντός πολιτικοποιείται. Οι φοιτητές δεν περιμένουν την ωρίμανση των κοινωνικών και οικονομικών όρων για να κινηθούν. Εξορμούν οιστρηλατούμενοι και από πολιτικά κίνητρα.

Βέβαια δεν παύει στον αιώνα μας να είναι η εργατική τάξη η βασική επαναστατική δύναμη. Όποιος αποδίδει στο φοιτητικό κίνημα την ικανότητα να αντικαταστήσει αυτήν τη δύναμη, εκτρέφει αυταπάτες, ποδοπατά τους κοινωνικούς νόμους και διαψεύδεται από την πραγματικότητα, από την οποία αναπηδά πρόσφατο και δραματικό παράδειγμα ο «παρισινός Μάιος» του 1968. Υπήρξε το κίνημα εκείνο δημιούργημα των φοιτητών. Αλλά ήταν το πιο ένδοξο πυροτέχνημα που κατέληξε στο πιο άδοξο σβήσιμο. Για ποιο λόγο; Γιατί η εργατική τάξη της Γαλλίας δεν το ακολούθησε. Ουσιαστικά παρέμεινε ουδέτερη. Και έμεινε ουδέτερη γιατί οι εργατικές μάζες δεν ξεσηκώνονται εύκολα χωρίς να υπάρχουν οι αντίστοιχες κοινωνικές και οικονομικές προϋποθέσεις.

Ο «Ρήγας Φεραίος»

Φυσικά δεν παύει το φοιτητικό κίνημα να αποτελεί σοβαρή επαναστατική δύναμη. Αν δεν είναι σε θέση να αποτελέσει τον κορμό μιας λαϊκής έκρηξης, μπορεί να καταστεί το έναυσμά της. Και στην Ελλάδα έχει σοβαρή παράδοση αγώνων και πολιτικοποίησης, που αρχίζει από τα μέσα του περασμένου αιώνα (ας θυμηθούμε τη «Χρυσή Νεολαία» του 1862, που έπαιξε τόσο σημαντικό ρόλο στην ανατροπή του Όθωνα). Τι έκανε όμως ο φοιτητικός κόσμος της Ελλάδας, όταν επιβλήθηκε η Δικτατορία;

Από τις πρώτες ημέρες πολλοί φοιτητές πήραν μέρος σε αντιστασιακές ενέργειες, αλλά σαν άτομα που συμμετείχαν σε διάφορες πολιτικές ή και στρατιωτικές οργανώσεις. Μόνο τον Δεκέμβριο του 1967 ιδρύθηκε ο «Ρήγας Φεραίος», η πρώτη φοιτητική αντιδικτατορική οργάνωση, αριστερού προσανατολισμού, που εμφανίστηκε

με μια μακρά προκήρυξη υπό μορφή ιδρυτικής διακήρυξης. Τον πυρήνα τον αποτελούσαν μέλη και στελέχη της Νεολαίας Λαμπράκη, της ΕΔΑ και του ΚΚΕ.

Η καθυστέρηση εκείνη οφείλεται στην ισχυρή επίθεση του καθεστώτος κατά του φοιτητικού κινήματος. Από τις πρώτες ημέρες ο αρχηγός του ΓΕΣ στρατηγός Αγγελής, ως υπεύθυνος ασφαλείας στο πλαίσιο του στρατιωτικού νόμου, διάταξε την κατάργηση, διάλυση και κατάσχεση των περιουσιακών στοιχείων 280 περίπου σπουδαστικών συλλόγων, σωματείων και οργανώσεων, μεταξύ των οποίων και η ΕΦΕΕ (Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας). Και, όπως συνέβη με τα εργοστάσια, οι σπουδαστικοί τόποι κατακλύστηκαν από όργανα της Αστυνομίας.

Για τον λόγο αυτό ο «Ρήγας Φεραίος» επί μακρό διάστημα δεν μπόρεσε να αναπτύξει σοβαρή δράση, παρά την έκδοση της αντιστασιακής εφημερίδας *Θούριος*. Δεν ήταν σε θέση και αυτός να κινητοποιήσει μαζικά τους φοιτητές, ακόμα δε περισσότερο τον λαό.

Πρώτες μαζικές αντιδράσεις

Ολόκληρο το 1967 διέρρευσε με αδρανή τα μεγάλα λαϊκά πλήθη. Η Αντίσταση δεν μπορούσε να προχωρήσει σε μαζικές μορφές, να κινητοποιήσει μεγάλες ομάδες. Οι εκδηλώσεις στα Ιωάννινα και το Ηράκλειο δεν επαναλήφθηκαν για πολύ καιρό. Και μόνο μια χλιαρή απόπειρα σημειώθηκε τη 19η Αυγούστου 1967, που για λόγους ιστορικής λεπτομέρειας –ήταν η πρώτη του είδους της– πρέπει να την αναφέρουμε.

Ακριβώς στις 8 το βράδυ, την ώρα που κλείνανε τα μαγαζιά, δώδεκα Λαμπράκηδες κατέβαιναν σε δύο στίχους στην οδό Ερμού προς το Σύνταγμα. Και σε μια στιγμή άρχισαν να κραυγάζουν: «Κάτω η Χούντα», «Ζήτω η Δημοκρατία». Συγχρόνως σκόρπιζαν προκηρύξεις. Κατά το σχέδιο, δεν έπρεπε η εκδήλωση να κρατήσει πάνω από δύο λεπτά, όπως και έγινε. Κάποιος αστυνομικός που βρισκόταν εκεί άρπαξε από τον λαιμό ένα διαδηλωτή. Αυτός φώναξε βοήθεια και το πλήθος τον απελευθέρωσε. Η μικροδιαδήλωση εκείνη, που την οργάνωσε το ΠΑΜ, ήταν του τύπου της «πεταχτής», δηλαδή «διαδήλωση αστραπή». Αλλά παρόμοιες ενέργειες ήσαν σπάνιες. Η μαζική φοβία κυριαρχούσε ακόμα.

Και μόνο στις αρχές Απριλίου 1968, από τα βάθη της Θεσσαλίας, απλώθηκε η πρώτη βοή λαϊκής εξέγερσης. Οι αγρότες της κοινότητας Μεγάλα Καλύβια των Τρικάλων τόλμησαν να ξεσηκωθούν και να αντιμετωπίσουν τη Χωροφυλακή σε ανοικτή, βίαιη αναμέτρηση, αποτινάσσοντας τη φοβία και αψηφώντας τις συνέπειες που διέγραφαν τη σκιά τους πάνω από τον τρομοκρατικό μηχανισμό του καθεστώτος.

Δεν γράφτηκε και δεν έγινε τίποτα γνωστό για εκείνη την ομαδική σύγκρουση. Η λογοκρισία απαγόρευσε κάθε δημοσίευμα. Αλλά για ποιο λόγο έγινε αυτό το περιστατικό; Η κοινότητα Καλυβίων διαθέτει ένα από τα καλύτερα, μεγαλύτερα και γο-

νιμότερα ζευγαρολίβαδα της Ελλάδας, έκτασης πάνω από 3.000 στρέμματα. Αλλά η κυβέρνηση αποφάσισε να κατάσχει 2.200 στρέμματα, για να ιδρυθεί στη θέση τους μεγάλο εργοστάσιο κρέατος. Επρόκειτο για πραγματική δήμευση, γιατί, ενώ η κοινότητα διέθετε παραχωρητήριο, το Δημόσιο δεν το αναγνώριζε θεωρώντας το κτήμα κρατικό. Έτσι, καμιά αποζημίωση δεν θα έδινε στους Καλυβιώτες με την κατάσχεση των 2.200 στρεμμάτων.

Οι αγρότες αντέδρασαν αποφασιστικά. Τις πρώτες ημέρες εκδίωξαν τα τοπογραφικά συνεργεία που έφθασαν. Η Χωροφυλακή δεν τόλμησε ευθύς αμέσως να επέμβει. Στις 4 Απριλίου, εμφανίστηκε ο στρατιωτικός διοικητής Τρικάλων, άκουσε τους χωρικούς και τους δήλωσε: «Απ' ό,τι μου είπατε, φαίνεται πως έχετε δίκαιο. Αλλά δεν μπορώ να κάνω τίποτα. Είναι "άνωθεν" διαταγή να κατασχεθεί το λιβάδι σας».

Την επομένη εμφανίστηκε πάλι το τοπογραφικό συνεργείο. Οι Καλυβιώτες πέταξαν στο ποτάμι τα όργανα και οι μηχανικοί, για να σωθούν, ρίχτηκαν επίσης στα νερά. Σε λίγο κατέφθασε ολόκληρο τάγμα στρατού, που άρχισε δήθεν να κάνει ασκήσεις στο λιβάδι. Οι κάτοικοι, όμως, 2.000 άτομα, με επικεφαλής το διορισμένο κοινοτικό συμβούλιο, κάθισαν μέσα στο κτήμα τους συν γυναιξί και τέκνοις. Λίγο αργότερα έφθασαν τρεις λόχοι Χωροφυλακής από την Καρδίτσα, τη Λάρισα, τον Βόλο, τα Τρίκαλα, ακόμα και την Κοζάνη και ανέλαβαν να εκκαθαρίσουν την περιοχή. Στην άγρια συμπλοκή, όμως, που ακολούθησε, οι αγρότες κράτησαν τις θέσεις τους μέσα σε πανδαιμόνιο κραυγών, χρησιμοποιώντας πέτρες και ρόπαλα. Πολλές δεκάδες τραυματίες είχαν οι χωρικοί και τέσσερις η Χωροφυλακή, από τους οποίους ο ένας τυφλώθηκε. Μια «κλούβα» που έφερε η Χωροφυλακή έγινε στόχος του πετροπόλεμου και έπαθε μεγάλες ζημιές.

Έως το απόγευμα, η κατάσταση παρέμενε αμφίρροπη. Όπλα δεν είχαν χρησιμοποιηθεί ακόμα από τις δυνάμεις της τάξης, μόνο τα κλομπς, ενώ το τάγμα του στρατού παρέμενε συντεταγμένο, με στολή εκστρατείας, αλλά αμέτοχο. Αργότερα, όμως, κατέφθασαν από τα Τρίκαλα ο νομάρχης, ο εισαγγελέας και ισχυρές ενισχύσεις της Χωροφυλακής.

Έγινε τότε ανακωχή και οι χωρικοί δέχτηκαν να αποχωρήσουν με τη διαβεβαίωση των Αρχών ότι το θέμα θα επανεξετασθεί. Μόλις, όμως, έμπαιναν στο χωριό, η Χωροφυλακή που ακολουθούσε εφόρμησε. Συνέλαβε σαράντα και επέβαλε στους υπόλοιπους να παραμείνουν κλεισμένοι στα σπίτια τους για τρεις ημέρες. Αλλά η αντίστασή τους δεν υπήρξε μάταιη. Η κυβέρνηση αναγκάστηκε να συμβιβαστεί και περιόρισε την κατάσχεση σε μόνον 619 στρέμματα από το πολύτιμο ζευγαρολίβαδο.

Η εξέγερση των Μεγάλων Καλυβίων, αυτή καθαυτή, δεν υπήρξε ιδιαιτέρως μεγάλη. Στην εποχή του «Ανένδοτου» είχαν σημειωθεί συγκρούσεις στην ύπαιθρο σοβαρότερες και αιματηρότερες. Αλλά, αν την εξετάσουμε με το πρίσμα της εποχής,

υπήρξε πολύ σημαντική, γιατί οι θαρραλέοι αγρότες αντέδρασαν στη φοβία και αψήφησαν τον ιδιότυπο και παντοδύναμο τρομοκρατικό μηχανισμό.

Θάνατος του Γ. Παπανδρέου

Έξι μήνες αργότερα, όμως, επρόκειτο να σειστεί η Ελλάδα από μια τεράστια μαζική, αντιδικτατορική εκδήλωση που αποτέλεσε σταθμό στην Αντίσταση.

Στις 2:20′ της 1ης Νοεμβρίου 1968, ημέρα Παρασκευή, ο Γεώργιος Παπανδρέου άφηνε την τελευταία πνοή του, στο δωμάτιο 1.001, στον 8ο όροφο του «Ευαγγελισμού». Ο θάνατός του οφείλετο σε θρόμβωση του εγκεφάλου και αιφνιδίασε τους πάντες. Είχε μεταφερθεί στο νοσοκομείο πριν από μία βδομάδα με γαστρορραγία. Και την προηγουμένη έγινε χειρουργική επέμβαση που διήρκεσε πέντε ώρες. Αλλά, παρά την επικίνδυνη κατάστασή του, οι γιατροί έλπιζαν να γλιτώσει. Τελευταία μάλιστα παρουσιάστηκε αρκετή βελτίωση, που επέτρεψε στους συγγενείς του να αποσυρθούν από το δωμάτιο του ασθενή. Είχαν μείνει κοντά του μόνο ο γιος του Γεώργιος –ο Ανδρέας βρισκόταν στο εξωτερικό– και ο ανιψιός του Αν. Σπυρόπουλος. Έξω από το δωμάτιο περίμεναν πολυάριθμοι Έλληνες και ξένοι δημοσιογράφοι. «Ο Γέρος πεθαίνει», ήταν το θλιβερό μοτίβο τους, αλλά, όταν είδαν τη νύφη του Μάργκαρετ, σύζυγο του Ανδρέα, να βγαίνει με ύφος μάλλον αισιόδοξο, αναθάρρησαν. «Πώς πάει;» ρώτησαν με αδημονία. «Κάπως καλύτερα», είπε εκείνη κουρασμένα. «Νομίζω πως θα τη γλιτώσει». Μετά από λίγα λεπτά, όμως, καταφανής αναταραχή έγινε στο δωμάτιο του ασθενή. Και τελικά βγήκε ο γιατρός Μπάκαλος, που ανήγγειλε: «Κύριοι, ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν υπάρχει πλέον...» Ο Μπάκαλος συνέχισε: «Το μοιραίο επήλθε ακριβώς εις τας 2:20′. Όλα πήγαιναν θαυμάσια μέχρι τας 2:05′, οπότε ενεφανίσθη εγκεφαλικόν επεισόδιον. Εν συνεχεία και εις διάστημα 10-15′ όλα ετελείωσαν».

Νεκρική σιγή επικρατούσε, ενώ μιλούσε ο γιατρός. Η πόρτα είχε μείνει ελαφρά ανοικτή και από μέσα ακουγόντουσαν, σαν απόμακροι, λυγμοί. Ο Γεώργιος Παπανδρέου ο νεότερος έκλαιγε πάνω από το λείψανο του μεγάλου πατέρα του.

Η Δικτατορία σε πολλούς πολιτικούς που υπήρξαν αντίπαλοί της επέδειξε κατά τον θάνατό τους απίθανη και ακατανόητη εμπάθεια, που εκείνην πρώτα πρώτα έβλαπτε. Ο στρατηγός Δόβας κηδεύτηκε τελείως αντικανονικά –μολονότι ήταν πρώην πρωθυπουργός, αντιστράτηγος και αρχηγός Ενόπλων Δυνάμεων– κατά παράβαση των κανονισμών. Ένα στεφάνι που παρήγγειλε ο βασιλιάς από τη Ρώμη απαγορεύτηκε. Ούτε μουσική ούτε παράταξη ούτε τιμητικό απόσπασμα ούτε κιλλίβαντας πυροβόλου. Λίγοι πιστοί φίλοι και οι συγγενείς, που περιβάλλανε τη δραματική σύζυγό του Μαργαρίτα, πήραν μέρος στην κηδεία του. Ο αντιστράτηγος Νεόκοσμος Γρηγοριάδης κηδεύτηκε σαν απλός στρατιώτης. Κανένας από τους όρους του κανονισμού δεν τηρήθηκε. Ένας πρώην υπουργός και βουλευτής του Πειραιά τάφηκε με

έρανο των φίλων του. Και η κυβέρνηση απαγόρευσε να ταφεί στην Αθήνα ένα από τα ηγετικά στελέχη του Κέντρου, ο Ν. Μπακόπουλος. Τι εξυπηρετούσε αυτή η εκδήλωση φανατικού πάθους;

Αντίθετα, κήδευσε με τιμές πρωθυπουργού τον Ηλία Τσιριμώκο, που πέθανε τη 13η Ιουλίου 1968 στην Αθήνα. Και στην περίπτωση του Γεωργίου Παπανδρέου η Δικτατορία δεν θέλησε να τον αγνοήσει. Προσπάθησε να επιδείξει αξιοπρέπεια και γενναιοδωρία προς τον μεγάλο της αντίπαλο. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος και ο αντιβασιλιάς Ζωιτάκης έσπευσαν να εκφράσουν τα συλλυπητήριά τους στη σύζυγό του, διάσημη ηθοποιό Κυβέλη, την οποία επισκέφθηκε εκ μέρους τους και ο υφυπουργός Κ. Βοβολίνης. Και αναγγέλθηκε ότι η κηδεία του θα γίνει δημοσία δαπάνη με τιμές τέως πρωθυπουργού, θα την παρακολουθούσε δε ο υφυπουργός Οικονομικών Σιώρης. Πάντως η Κυβέλη δεν δέχτηκε να κηδευτεί με δαπάνες του κράτους. Ζήτησε να τις αναλάβει η οικογένεια.

Η κηδεία

Η σορός του Γ. Παπανδρέου απετέθη στο παρεκκλήσιο του «Ευαγγελισμού», όπου μετά την ταρίχευσή της παρέμεινε όλη τη μέρα. Το βράδυ στις 9:45′ μεταφέρθηκε στο εκκλησάκι του Αγίου Ελευθερίου, δίπλα στη Μητρόπολη. Από κει θα μεταφερόταν στον Μητροπολιτικό Ναό για τη νεκρώσιμη ακολουθία.

Αγωνιστής όπως πάντα ο Γ. Παπανδρέου, μετέτρεψε και τον θάνατό του σε αντιστασιακή πράξη, που προσέλαβε απροσδόκητα διαστάσεις γιγαντιαίες. Η Αθήνα ήταν ανάστατη και σαν σύνθημα μεταδιδόταν από στόμα σε στόμα: «Αύριο όλοι στην κηδεία». Η κυβέρνηση έβλεπε τον παλμό που δονούσε τον λαό, αλλά αναγκαστικά δεν επενέβαινε. Και επέτρεψε να δημοσιευτεί μια συγκρατημένη δήλωση του Π. Κανελλόπουλου:

> *«...Ὑπῆρξε δι' ἐμὲ τιμή, ὅτι κατὰ τὰς τελευταίας φάσεις τῆς ἑλληνικῆς κοινοβουλευτικῆς ζωῆς εἶχα κύριον ἀντίπαλον τοιοῦτον ἄνδρα. Ἀλλὰ αἱ σκέψεις μου στρέφονται πρὸ πάντων πρὸς παλαιοὺς κοινοὺς ἀγῶνας ὑπὲρ τῆς Ἐλευθερίας... καθὼς καὶ πρὸς τὴν κοινὴν πικρὰν τύχην μὲ τὴν ὁποίαν καὶ ἔκλεισεν ἡ ζωή του».*

Και ήταν πραγματικά πικρή η τύχη του Γ. Παπανδρέου, να τερματίσει τις θυελλώδεις ημέρες του δεσμώτης του καθεστώτος. Αλλά η ύστατη εκείνη προσφορά του υπήρξε κολοσσιαία και αποτέλεσε σταθμό στην Αντίσταση.

Η κηδεία και η ταφή θα γίνονταν την Κυριακή 3 Νοεμβρίου. Και από την προηγουμένη ο αναβρασμός που είχε αρχίσει εντεινόταν όσο πλησίαζε η ώρα. Οι αντιστασιακές οργανώσεις είχαν κινητοποιηθεί και ρίχτηκε η ιδέα να μετατραπεί η συγκέντρωση του λαού σε μαχητική διαδήλωση. Η δικτατορική κυβέρνηση με ανησυ-

κία προσέβλεπε την τροπή των πραγμάτων, αλλά δεν μπορούσε να υπαναχωρήσει. Πάντως, για να δημιουργηθεί ατμόσφαιρα φοβίας, δόθηκε προς δημοσίευση στις εφημερίδες η εξής ανακοίνωση:

«Ἡ Διεύθυνσις τῆς Ἀστυνομίας Ἀθηνῶν ἀνακοινοῖ ὅτι, κατ' ἀσφαλεῖς πληροφορίας, στοιχεῖα τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς, ἐκμεταλλευόμενα τὴν σημερινὴν νεκρώσιμον Ἀκολουθίαν καὶ ἐκφορὰν τῆς σοροῦ τοῦ τέως πρωθυπουργοῦ Γεωργίου Παπανδρέου, θὰ προσπαθήσουν νὰ προκαλέσουν ἀσχημίας καὶ ἔκτροπα πρὸς ἐν συνεχεία δυσφημιστικὴν εἰς βάρος τῆς χώρας ἐκμετάλλευσιν. Ἐπειδὴ ἡ καθ' οἱονδήποτε τρόπον βεβήλωσις τῆς ἱερότητος οἱασδήποτε θρησκευτικῆς τελετῆς ἢ πομπῆς εἶναι ἄκρως ἀντίθετος πρὸς τὰς ἑλληνοχριστιανικὰς παραδόσεις καὶ τὸν ἐν γένει πολιτισμόν μας καὶ συνεπῶς ἀπαράδεκτος, αἱ ἁρμόδιαι ἀρχαὶ θὰ λάβουν τὰ ἀναγκαῖα νόμιμα μέτρα πρὸς ἀποτροπὴν ἐκδηλώσεως πάσης ἀσχημίας».

Παλλαϊκός συναγερμός

Οι απειλές, όμως, δεν είχαν καμία επίδραση. Η 3η Νοεμβρίου ήλθε γεμάτη ανησυχίες για το καθεστώς και προσδοκίες για τους αντιστασιακούς και τις ευρείες λαϊκές μάζες. Αλλά τόσο οι ανησυχίες όσο και οι προσδοκίες υπερέβησαν τις προεκτιμήσεις και αιφνιδίασαν τους πάντες.

Η κηδεία του Γ. Παπανδρέου έγινε από τον Μητροπολιτικό Ναό στις 11:30′ το πρωί. Ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Ιερώνυμος χοροστατούσε, ενώ στην ακολουθία παρέστησαν ως εκπρόσωπος του αντιβασιλιά ο πρεσβευτής Β. Παπαδάκης και της κυβέρνησης ο υφυπουργός Σιώρης. Πλήθος πολιτικών με κορυφαίο τον Π. Κανελλόπουλο, η σύζυγος, ο γιος και άλλοι συγγενείς του νεκρού και μάζες αστείρευτες λαού κατέκλυσαν μια τεράστια περιοχή. Χωρίς δε σχόλια αναδημοσιεύουμε τη σχετική ειδησεογραφία μιας έγκυρης και γνωστής ως αντικειμενικής ξένης πηγής, της παρισινής εφημερίδας *Μοντ*, που στο φύλλο της 5ης Νοεμβρίου 1968 (σελ. 8) γράφει τα εξής με τίτλο: «Δεκάδες χιλιάδες Ελλήνων διαδήλωσαν την εχθρότητά τους στη Χούντα»:

«Ἡ πρώτη λαϊκὴ διαδήλωσις –σαφῶς στρεφομένη κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ καθεστῶτος– ἔγινε τὴν Κυριακὴ στὴν Ἀθήνα, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς κηδείας τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου... Παρὰ τὴν γενικὴ ἐπιφυλακὴ καὶ τὰ μέτρα τῶν ἀρχῶν, ἕνα μεγάλο πλῆθος ὑπολογιζόμενο σὲ 300.000 ἄτομα, ἔσπασε τοὺς φραγμοὺς τῆς ἀστυνομίας, κραυγάζοντας συνθήματα κατὰ τῆς ἐξουσίας τῆς χούντας: "Ὁ λαὸς δὲν σᾶς θέλει!" "Σήμερα πεθάνατε σεῖς!" "Παπανδρέου, τώρα εἶσαι ἐλεύθερος". "Ὁ Ἀνδρέας ἔρχεται!"

»Στὸν Μητροπολιτικὸ Ναὸ πολυάριθμοι στέφανοι εἶχαν κατατεθῆ πρὸ

τῆς σοροῦ. Τὸ στεφάνι τοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου εἶχε τὴν ἁπλῆ ἐπιγραφή: "Στὸν πατέρα μου". Διεκρίνοντο ἐπίσης τὰ στεφάνια τοῦ Ἀριστοτέλη Ὠνάση, τοῦ συνθέτη Μίκη Θεοδωράκη, ποὺ εἶναι τώρα ἐξόριστος, τοῦ Κων. Καραμανλῆ κλπ.

»Ὁ ἐθνικὸς ὕμνος τραγουδήθηκε μὲ πάθος ἀπὸ μυριάδες φωνές, ἰδίως ἡ περίφημη στροφὴ "καὶ τὰ πλάκωνε ἡ σκλαβιά".

»Ἐνῶ ὅμως ὅλοι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν διπλωματικῶν ἀντιπροσωπειῶν τῶν Δυτικῶν κρατῶν ἦσαν παρόντες, ἔλαμπαν μὲ τὴν ἀπουσία τους οἱ διπλωμάται τῶν Ἀνατολικῶν καὶ τῶν Ἀραβικῶν χωρῶν.

»Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἑλληνικῶν κομμάτων, ἡ ἑνότητά τους πραγματοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ γύρω ἀπὸ τὸ λείψανο τοῦ Γ. Παπανδρέου. Τὸ πλῆθος ποὺ θρηνοῦσε τὸν γηραιὸ φιλελεύθερο ἡγέτη, ἐπευφήμησε θυελλωδῶς τὸν ἀρχηγὸ τῆς δεξιᾶς Π. Κανελλόπουλο καὶ σχεδὸν τὸν ἔφερε θριαμβευτικὰ στὰ χέρια. Συνοδευόταν ἀπὸ πολυαρίθμους βουλευτὰς τοῦ κόμματός του. Παρόντες ἐπίσης ἦσαν οἱ λεγόμενοι "ἀποστάτες" τῆς Ἑνώσεως Κέντρου.

»Μέσα στὴν Μητρόπολι διεδέχοντο ὁ ἕνας τὸν ἄλλον οἱ εὔγλωττοι ἐπικήδειοι τοῦ ἐκλιπόντος. "Ὡδήγησες μιὰ μάχη ἀπαράμιλλη γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου. Πάλεψες κατὰ τῆς τυραννίας", εἶπε ὁ τέως ὑπουργὸς Δικαιοσύνης Ν. Μπακόπουλος ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ κόμματος στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ὁ νεκρός. "Ὁ Γ. Παπανδρέου ἔπεσε γιὰ τὰ δυὸ μεγάλα του ἰδανικά: Τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν λαό". Καὶ κατέληξε: "Ἡ δημοκρατία ποτὲ δὲν πεθαίνει".

»Ὁ κ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἀφοῦ κατέθεσε στέφανο στὰ πόδια τοῦ φερέτρου, εἶπε: "Ὑποκλίνομαι πρὸ τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου ἐν ὀνόματι τῶν παλαιῶν μας ἀγώνων, οἱ ὁποῖοι ὅμως τώρα διεξάγονται στὸν στίβο τῆς δημοκρατίας".

Η μεγάλη πορεία

»Στὶς 12.30' ἡ πομπὴ ἐγκαταλείπει τὴν Μητρόπολι. Καλυμμένη μὲ τὴν ἐθνικὴ σημαία ἡ σορὸς τοποθετήθηκε στὸ νεκρικὸ ὄχημα. Τέσσερις βουλευταὶ τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, στενοὶ φίλοι τοῦ ἐκλιπόντος, κρατοῦσαν τὶς ταινίες τοῦ φέρετρου, ἐνῶ τὸ ἀπέραντο πλῆθος ἀκολουθεῖ πεζῆ. Σὲ μῆκος 3 χιλιομέτρων, ποὺ χωρίζουν τὴν Μητρόπολι ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο, μυριάδες ἄτομα κραυγάζουν ἐνῶ περνᾶ μπροστά τους ἡ πομπή: "Δημοκρατία!". "Παπανδρέου, θὰ εἶσαι πάντα ὁ ἀρχηγός μας". "Εἶσαι ἀθάνατος". "Σήμερα ψηφίζουμε ὄχι".

»Τὴν ὥρα ποὺ ἡ πομπὴ ἔφθασε μπροστὰ στὸ νεκροταφεῖο, πεντακόσιοι τουλάχιστον νέοι ἀναφωνοῦσαν: "Ὁ γίγας ἔπεσε!". "Ἀφήνει διάδοχο τὸν Ἀνδρέα". Καὶ κυρίως κραύγαζαν ρυθμικά: "Ἐλευθερία!" "Ἐλευθερία!".

»Στὴ 1.35' ὁ Γ. Παπανδρέου ἐτάφη. Στὸν τάφο του ἀποτέθηκαν 400 στέφανοι. Ἡ ἀστυνομία προσεπάθησε νὰ καταπνίξῃ τὶς ἐκδηλώσεις καὶ συνέλαβε 40 ἄτομα, ἀλλὰ τὸ πλῆθος διελύθη ἥσυχα».

Και οι *Τάιμς της Νέας Υόρκης*, στο φύλλο της 4ης Νοεμβρίου 1968, δημοσίευαν την εξής περιγραφή με τον τίτλο: «Η κηδεία του Παπανδρέου μετατρέπεται σε διαμαρτυρία»:

«Χιλιάδες Ἑλλήνων μετέτρεψαν τὴν κηδεία τοῦ Γ. Παπανδρέου στὴν Ἀθήνα σὲ μιὰ προκλητικὴ διαδήλωσι κατὰ τοῦ στρατιωτικοῦ καθεστῶτος. Μεγάλα πλήθη κατέκλυσαν τοὺς δρόμους ἀπὸ ὅπου θὰ διήρχετο ἡ νεκρώσιμος πομπὴ τῆς σοροῦ τοῦ πρώην πρωθυπουργοῦ κατὰ τὴν κατεύθυνσί της πρὸς τὸ νεκροταφεῖον Ἀθηνῶν... Ἀγνοώντας τὴν στρατιωτικὴ ἀπαγόρευσι ὅλων τῶν πολιτικῶν ἐκδηλώσεων, τὸ πλῆθος ἀπήτησε ἐπιστροφὴ στὴν κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία. Ἦταν ἡ πρώτη σημαντικὴ διαδήλωσις ἀπὸ τὴν ἡμέρα τοῦ στρατιωτικοῦ πραξικοπήματος. Μεταξὺ τῶν συνθημάτων ποὺ ἐκραύγαζε ὁ λαὸς ἦταν τὸ ΟΧΙ σὲ ἀντίδρασι τοῦ δημοψηφίσματος τῆς 29 Σεπτεμβρίου. Ἐπίσης "Ποῦ εἶναι τὸ ὄχι μας" καὶ "Μπερδέψατε τὰ νούμερα"».

Η μεγαλειώδης εκδήλωση

Οι περιγραφές αυτές έχουν ενδιαφέροντα στοιχεία, αλλά είναι υποτονικές. Οι εκδηλώσεις του πλήθους υπήρξαν μαζικές, θυελλώδεις, συγκλονιστικές. Η Αθήνα σείστηκε. Κανείς από τους ίδιους τους οργανωτές δεν περίμενε τόσο τεράστια και τόσο μαχητική συγκέντρωση. Η ιαχή «Παπανδρέου! Παπανδρέου!» ακούστηκε βροντερή και μαζική, όπως και στις βιαιότερες ημέρες του Ανένδοτου. Αφύπνισε την πρωτεύουσα από τον λήθαργό της. Και, καθώς το απέραντο ποτάμι του βουερού πλήθους όδευε προς το νεκροταφείο, στα κράσπεδά του γίνονταν συνεχείς μάχες με τα αστυνομικά αποσπάσματα που επετίθεντο αδιάκοπα με κλομπ κατά των διαδηλωτών.

Νεκρική σιγή επικράτησε, όταν ο Π. Κανελλόπουλος κατέθεσε στεφάνι στη σορό του, λέγοντας:

«Καταθέτω ἐπὶ τῆς σοροῦ σου, Γεώργιε Παπανδρέου, στέφανον ἐκ μέρους τῆς Ἐθνικῆς Ριζοσπαστικῆς Ἑνώσεως. Τὸν καταθέτω, ὅμως, καὶ ἐν ὀνόματι παλαιῶν κοινῶν ἀγώνων, εἰς τοὺς ὁποίους μᾶς εἶχε καλέσει ἡ

φωνὴ τῆς Ἑλλάδος, ἐν ὀνόματι παλαιᾶς συνεργασίας καὶ φιλίας, τέλος δέ –διατί, τάχα, νὰ ἀποσιωπήσω τοῦτο;– καὶ ἐν ὀνόματι τῶν πολιτικῶν ἀντιθέσεων, αἱ ὁποῖαι μᾶς ἐχώρισαν ἀργότερα, ἀλλὰ εἰς τὸν στίβον τῆς Δημοκρατίας.

»Θὰ ἦτο βαρὺ εἰς ἠθικὰς συνεπείας, ἐὰν αἱ νεώτεραι γενεαὶ ἐσχημάτιζαν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὰ χάσματα μεταξὺ ἡμῶν τῶν παλαιοτέρων εἶναι ἀγεφύρωτα καὶ ὅτι τὰ γεφυρώνει μόνον ὁ Τάφος. Ἐὰν ἦσαν ἀγεφύρωτα, δὲν θὰ εἶχε ἀπὸ ποῦ νὰ περάση ἡ Ἑλλάς. Ἡ Ἑλλὰς δὲν εὑρίσκεται ὁλόκληρη –οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ στηριχθῇ– εἰς καμμίαν ἀπὸ τὰς δύο ἀμμώδεις καὶ συνεχῶς ἀλλοιουμένας ἀντιθέτους ὄχθας τοῦ ρεύματος τῆς ἱστορίας. Ἵσταται καὶ στηρίζεται ἐπὶ τῆς γέφυρας. Γνωρίζω, ἀπὸ τὸν καιρὸν τῆς παλαιᾶς συνεργασίας μας, ὅτι πρὸς τὴν γέφυραν αὐτὴν ἦσαν ἐστραμμένα τὰ βλέμματά σου. Καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι πρὸς αὐτὴν κατηυθύνοντο οἱ ὀφθαλμοί σου, ὅταν ἔρριπτες τὴν τελευταία ματιὰ πρὸς τὸν μάταιον τοῦτον κόσμον. Μόνον ἰδέαι, ὅπως εἶναι ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ ἐλευθερία, εἶναι δυνατὸν νὰ συνδέουν κάπως τὴν ματαιότητα μὲ τὸ Αἰώνιον. Γεώργιε Παπανδρέου, σὲ ἀποχαιρετῶ!»

Η συγκλονιστικότερη στιγμή ήταν όταν το φέρετρο κατέβαινε στον τάφο. Χιλιάδες άνθρωποι γονάτισαν και τραγουδούσαν τον εθνικό ύμνο.

Η δικτατορία αιφνιδιάστηκε και ανησύχησε. Το ίδιο βράδυ έκαναν μακρές ανακοινώσεις το υπουργείο Δημοσίας Τάξεως και ο υφυπουργός Τύπου Β. Σταματόπουλος, ο οποίος μεταξύ άλλων είπε:

«Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον ἤθελεν ὁ κ. πρωθυπουργὸς ἦτο νὰ τιμήση τὴν μνήμη ἑνὸς παλαιμάχου πολιτικοῦ καὶ νὰ εἰσαγάγη ἕναν ἀνώτερον τόνον πολιτισμοῦ εἰς τὰ δημόσια πράγματα».

Ακολουθούσε μια περιγραφή των γεγονότων από την κυβερνητική σκοπιά με τους συνήθεις χαρακτηρισμούς και έθιγε ένα ενδιαφέρον σημείο:

«Ὁμιλοῦν περὶ δικτατορίας! Ἀλλὰ τίθεται καὶ πάλιν τὸ ἐρώτημα: Εἰς ποίαν δικτατορίαν ἐπιτρέπεται συγκέντρωσις ἀντιφρονούντων καὶ μάλιστα προκλητικῶς φωνασκούντων, ὀλίγα μέτρα ἀπὸ τὸ γραφεῖον τοῦ "Δικτάτορος"; Ἂν δὲν ἦτο ἀπρεπὲς δι' ἡμᾶς, θὰ ἐλέγαμεν ὅτι ἔπαιξαν τὸ παιγνίδι μας... Χωρὶς νὰ τὸ θέλωμεν εἴχαμε ἄφθονα ὑμνητικὰ σχόλια, διὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι κατάστασιν εἰς τὸν παγκόσμιον Τύπον».

Αποκαλύπτεται λοιπόν ότι από μια πλευρά το καθεστώς ήθελε να κάμει επίδειξη δημοκρατικότητας στο εξωτερικό, αφήνοντας ελεύθερη την κηδεία και τις εκδηλώσεις που ήταν αυτονόητο ότι θα ακολουθούσαν· αλλά για το ότι υπερέβησαν τις προβλέψεις του οι εκδηλώσεις αυτές δεν υπάρχει αμφιβολία.

Η χήρα του Γ. Παπανδρέου

Στις 12 Νοεμβρίου, η Κυβέλη, τυπικά χήρα του Γ. Παπανδρέου, με επιστολή της προς τον πρωθυπουργό Γ. Παπαδόπουλο αποδοκίμασε τις πολιτικές εκδηλώσεις κατά την κηδεία του. Το κείμενο της επιστολής, όπως δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες της 23ης Νοεμβρίου, είναι το εξής:

«Ἀξιότιμε Κύριε Πρόεδρε,

»Θὰ ἐπεθύμουν διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν νὰ Σᾶς εὐχαριστήσω διὰ τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ἐπιδειχθὲν ὑπὸ τῆς ὑφ' Ὑμᾶς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀσθενείας τοῦ συζύγου μου Γ. Παπανδρέου, ὡς καὶ διὰ τὰς ἀποφάσεις αἵτινες ἐλήφθησαν ἐν σχέσει μὲ τὰς ἀποδοθησομένας εἰς τὸν νεκρόν του τιμάς:

»Θὰ ἐπεθύμουν ὅμως, ἐπιπροσθέτως, νὰ Σᾶς παράσχω ὡρισμένας διευκρινήσεις καὶ τοῦτο διότι, δυστυχῶς, ἐγένετο κακίστη καὶ ἀσυγχώρητος ἐκμετάλλευσις ἑνὸς θέματος κατ' ἐξοχὴν ἰδιωτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος.

»Ἐὰν παρεκάλεσα τὴν Ἐθνικὴν Κυβέρνησιν νὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ καταβάλω ἐγώ, καὶ ὄχι τὸ Κράτος, τὰς δαπάνας τῆς ἐκφορᾶς τοῦ Γ. Παπανδρέου καὶ ὅπως ἡ κηδεία περιορισθῇ εἰς τὰ στενὰ πλαίσια τῆς οἰκογενείας, τοῦτο τὸ ἔπραξα διότι ἐπίστευον ὅτι εἶχον ψυχικὸν καθῆκον νὰ ἐκδηλώσω διὰ μίαν ὑστάτην φορὰν τὰ αἰσθήματα ἀγάπης, ἅτινα ἐπὶ μακρότατα ἔτη ἔτρεφον διὰ τὸν μεταστάντα.

»Ἀτυχῶς, τὰ ἰδικά μου ἁγνὰ αἰσθήματα ἠθέλησαν νὰ καταδολιευθοῦν ἄγνωστα εἰς ἐμὲ ἄτομα ὡς καὶ ὁμάδες ἀνθελληνικῶς ἐνεργοῦσαι. Μάλιστα, μερικοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ συγγενεῖς –καὶ αὐτὸ τὸ γράφω μετὰ βαθυτάτης θλίψεως– ἀσεβοῦντες εἰς τὴν μνήμην του καὶ εἰς τὸ θεῖον μυστήριον τῆς ταφῆς, ἐπωφελήθησαν τῆς ἱεροτελεστίας καὶ ἐπεδίωξαν ἀνίερον πολιτικὴν ἐκμετάλλευσιν.

»Οὕτω, εὑρέθην πρὸ μιᾶς πλεκτάνης εἰς τὴν ὁποίαν, βεβαίως, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μετέχω ἐγὼ οὐδὲ ἐπὶ ἐλάχιστον καὶ οὐδὲ κἂν νὰ τὴν διανοηθῶ ἠδυνάμην, πλεκτάνης τὴν ὁποίαν μετὰ βδελυγμίας ἀποκηρύσσω. Ἦτο τοιαύτη ἡ ἀγανάκτησίς μου ὥστε ὅταν εἶδον θορυβοποιοὺς τινὰς φέροντας ἐπιδεικτικῶς εἰς τὴν κηδείαν τοῦ Γ. Παπανδρέου ἐρυθροὺς λαιμοδέτας καὶ ἐρυθρὰ μανδήλια, κρατοῦντας δὲ ἐρυθρὰ ἄνθη, καὶ ἀσέμνως φωνασκοῦντας, ἤνοιξα τὸ παράθυρον τοῦ αὐτοκινήτου μου καὶ διεμαρτυρήθην κατὰ τὸν ἐντονώτερον τρόπον. Ἔκρινα τὸ θέαμα ὡς ἀποκρουστικὸν καὶ τὴν πρᾶξιν ὡς ὑβριστικὴν καὶ ἀπάδουσαν πρὸς τὴν στιγμὴν ἐκείνην.

»Αὐτὰ ὑπῆρξαν τὰ εἰλικρινῆ αἰσθήματά μου καὶ αὐταὶ αἱ ἀληθεῖς σκέψεις μου ἐπὶ τῆς κομμουνιστικῆς πλεκτάνης τῆς ἐκδηλωθείσης τὴν Κυριακὴν 3 Νοεμβρίου 1968...»

Η επιστολή εκείνη της Κυβέλης –η οποία, πρέπει να σημειωθεί, από το 1948 δεν είχε καμία επαφή με τον Γ. Παπανδρέου– δεν είχε καμία απήχηση. Το γεγονός που παρέμενε αναμφισβήτητο ήταν ότι η κηδεία έδωσε την ευκαιρία στον λαό να αποδοκιμάσει κατά τον επιβλητικότερο τρόπο τη Δικτατορία γενικά και το Σύνταγμα ειδικά. Για ένα μήνα μετά το δημοψήφισμα για τον καταστατικό χάρτη, που το αποτέλεσμά του το καθεστώς το εμφάνιζε ως πανηγυρική υπερψήφισή του, οι Έλληνες κατά μαζικό τρόπο το καταδίκαζαν. Αυτή την έννοια είχε το σύνθημα «Σήμερα ψηφίζουμε ΟΧΙ», που επικράτησε σ' εκείνη την τεράστια εκδήλωση, όπως σημειώνουν οι *Τάιμς της Νέας Υόρκης*. Και οι διαστάσεις της συμμετοχής του λαού αιφνιδίασαν τους πάντες, τον ίδιο τον λαό, ακόμα και τους οργανωτές της κινητοποίησης.

Τι μπορούσε να γίνει;

Γεννάται όμως το πρόβλημα, αν εκείνη την ενθουσιώδη ημέρα που η μάζα είχε μπει επιτέλους σε κίνηση, υπήρχε η κατάλληλη οργάνωση, αν γινόταν η στρατηγική εκμετάλλευση της επιτυχίας, ήταν δυνατόν το μαχητικό τεράστιο πλήθος να κατευθυνόταν σε έφοδο προς κατάλυση της εξουσίας; Οι οργανώσεις αντίστασης είχαν κινηθεί προπαρασκευαστικά με μεγάλη δραστηριότητα. Ο μηχανισμός τους, όμως, δεν ήταν σε θέση να ελέγξει τη μεγάλη εκείνη έκρηξη, που υπήρξε απροσδόκητα ισχυρή. Αλλά αν υπήρχε μεγαλύτερος και ισχυρότερος μηχανισμός; Κι αν είχε προβλεφθεί η έκταση και η μαχητικότητα του πλήθους;

Το θέμα αυτό απασχόλησε συχνά αντιστασιακούς παράγοντες. Και πολλοί πίστευαν ότι η συγκέντρωση μπορούσε να δημιουργήσει επαναστατική κατάσταση μέσα στην πρωτεύουσα, που ήταν δυνατό να ανέτρεπε τη Δικτατορία.

Οι αντιλήψεις αυτές φαίνονται υπερβολικές. Αν η τεράστια συγκέντρωση γινόταν περισσότερο απειλητική, το καθεστώς δεν επρόκειτο να σπεύσει να παραδοθεί. Αλλά θα κατέβαζε τα τανκς. Και θα χτυπούσαν, εν ανάγκη, «στο ψαχνό». Οπότε μπορεί να είχε αλυσιδωτές συνέπειες η σφαγή, αλλά μπορεί και να προκαλούσε αρνητικές επιπτώσεις, δηλαδή τρομοκράτηση και παράλυση της μαχητικής διάθεσης του λαού. Γιατί θα επρόκειτο για μια επανάσταση που τελικά θα πνιγόταν στο αίμα. Τέτοιες σφαγές μακροπρόθεσμα δημιουργούν επαναστατική παράδοση, που είναι δυνατή η αξιοποίησή της, αλλά πολύ αργότερα. Βραχυπρόθεσμα όμως φέρουν τρόμο, συντριβή και διάλυση.

Μόνο αν συνδυαζόταν η μεγάλη λαϊκή εξέγερση με την κίνηση, περιορισμένων έστω, στρατιωτικών δυνάμεων που να πλαισίωναν τις μάζες, και αν υπήρχε σχέδιο

δράσης, ήταν ίσως πραγματοποιήσιμη η ανατροπή του καθεστώτος. Αλλά η Αντίσταση βρισκόταν πολύ μακριά από παρόμοιες δυνατότητες. Και θα συνεχιζόταν επί έτη με την εκλεκτική δράση των οργανώσεων ή και μεμονωμένων ατόμων. Στο μεταξύ, όμως, η εκδήλωση της κηδείας του Γ. Παπανδρέου ήταν η ισχυρότερη αντιστασιακή πράξη μετά το βασιλικό κίνημα. Η ισχυρότερη, αλλά εξίσου ατελέσφορη με εκείνο.

Η στάση της Ευρώπης

Υπήρχε όμως και η Αντίσταση στο εξωτερικό. Πολλά στελέχη της ελληνικής πολιτικής ζωής μπόρεσαν τους πρώτους μήνες να διασπάσουν τον κλοιό των ελληνικών συνόρων και να καταφύγουν σε ξένες χώρες. Αυτοί, μαζί με πολλούς φοιτητές και εργάτες που ήδη βρίσκονταν εκεί, αποτέλεσαν ισχυρά κέντρα αντίστασης κατά του καθεστώτος της Αθήνας, με αποστολή να κινητοποιούν ενεργά τους λαούς και τις κυβερνήσεις της Δυτικής Ευρώπης κατά της ελληνικής δικτατορίας, αλλά και να ενισχύουν την εσωτερική Αντίσταση με κάθε μέσο. Από την οικονομική συνεισφορά έως τα όπλα και τους μαχητές.

Η στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα προκάλεσε ανησυχίες και σάλο στην Ευρώπη. Η μεγάλη πλειοψηφία των λαών διείδαν μια εξάπλωση –ένα προγεφύρωματου μιλιταρισμού πάνω στην ήπειρο. Και θεώρησαν ότι υπήρχε φόβος να έλθει η δική τους σειρά. Γι' αυτό έδειξαν αρκετή συμπαράσταση στους φυγάδες από την Ελλάδα και τους βοήθησαν, υλικά και ηθικά, στο έργο τους. Τα επίσημα κράτη, όμως, –Ανατολικά και Δυτικά– τηρούσαν επίσημα στάση ανοχής ή και υποστήριξης της Δικτατορίας, μολονότι σε ορισμένες περιπτώσεις παρασύρθηκαν από το ρεύμα σε συγκεκριμένες αντίθετες χειρονομίες, ενώ οι διεθνείς ημιεπίσημοι οργανισμοί, αλλά και το ίδιο το Συμβούλιο της Ευρώπης, ορθώθηκαν απερίφραστα κατά του ελληνικού καθεστώτος.

Οργανώσεις αντιστασιακές ιδρύθηκαν πολλές. Τα κέντρα τους ήταν η Σουηδία, η Δανία, η Ιταλία, η Γαλλία και η Αγγλία. Αρχικά ο βουλευτής της ΕΔΑ Αντ. Μπριλλάκης κατόρθωσε να διαφύγει κι αυτός και ως εκπρόσωπος του ΠΑΜ ίδρυσε σημαντικό παράρτημά του στη Δυτική Ευρώπη. Υπήρχε επίσης το ΚΚΕ στις Ανατολικές χώρες, που αυτομάτως οι οργανώσεις του αποκτούσαν την αντιστασιακή ιδιότητα και αποστολή. Τη μεγάλη ώθηση, όμως, την έδωσε ο Ανδρέας Παπανδρέου.

Ο Α. Παπανδρέου στο εξωτερικό

Τη 16η Ιανουαρίου 1968 έφθανε αεροπορικώς στο Παρίσι. Το καθεστώς της Αθήνας είχε καλλιεργήσει φήμες ότι η άδεια αναχώρησης του παραχωρήθηκε, λίγες ημέρες μετά την απελευθέρωσή του, αφού εκείνος υποσχέθηκε ότι θα απέχει από

την πολιτική, πράγμα που, κατά τη νοοτροπία των αντιπάλων του, ισοδυναμούσε προς συμβιβασμό και κατά κάποιον τρόπο προς «δήλωση μετανοίας». Ο ίδιος, στο βιβλίο του *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, παραθέτει τι ακριβώς ειπώθηκε μεταξύ αυτού και του Στ. Παττακού, όταν παρέλαβε το διαβατήριό του. Και το κείμενο εκείνο, που το δημοσιεύουμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, δεν έχουμε λόγο να μην το θεωρήσουμε ακριβές. Αργότερα, το καθεστώς έδωσε άλλο κείμενο της συζήτησης εκείνης, που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Αθήνας *Ελεύθερος Κόσμος* (10.9.1968):

«Σ. ΠΑΤΤΑΚΟΣ: Σκοπεύετε νὰ πολιτευθῆτε πάλι, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα;

»Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: Ἀκοῦστε, εἶναι αὐτὸ τὸ πρᾶγμα, ὅπως σᾶς εἶχα πῆ καὶ στὴ φυλακή, κάτι πολὺ βασικό. Αὐτὴ τὴ στιγμὴ βρίσκομαι σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα ἐπιθυμίας νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν οἰκογένειά μου καὶ τὴν ἐπιστήμη μου. Σᾶς εἶπα κάτι ποὺ τὸ πιστεύω εἰλικρινῶς. Ἐγὼ ἤθελα νὰ ὑπηρετήσω αὐτὸν τὸν τόπον, ὅταν ἦλθα. Αὐτὸ τὸ πρᾶγμα θὰ τὸ ξανασκεφθῶ, τὴν πολιτικὴ δηλαδή, μόνον ἐὰν εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται νὰ εἶναι χρήσιμον διὰ τὸν τόπον. Φιλοδοξίαν προσωπικῶς δὲν ἔχω... Εἰλικρινῶς.

»Σ. ΠΑΤΤΑΚΟΣ: Δὲν ἔχετε προσωπικὴν φιλοδοξίαν;

»Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: Πρωθυπουργίας, ἀρχηγίας δὲν ἔχω. Ἐὰν εἶναι δυνατὸν κάτι νὰ προσφέρω εἰς αὐτὸν τὸν τόπον, δηλαδὴ ἂν ὁ τόπος τὸ θεωρήση χρήσιμον νὰ προσφέρω κάτι, δὲν ξέρω τότε... Τὰ χρόνια μας εἶναι περιωρισμένα. Χρειάζεται καὶ ἡ κρίσις τοῦ τόπου, ὅτι μπορῶ νὰ εἶμαι χρήσιμος.

»Σ. ΠΑΤΤΑΚΟΣ: Σᾶς ἔχουν κάνει τέτοια πρότασι τώρα κατὰ τὸ διάστημα ποὺ εἶσθε ἐλεύθερος;

»Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: Ὄχι.

»Σ. ΠΑΤΤΑΚΟΣ: Ὁ πατέρας σας τί λέει;

»Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: Ὁ πατέρας μου ἐνδιαφέρεται αὐτὴ τὴ στιγμὴ προσωπικὰ γιὰ τὴν ὑγεία μου καὶ τὴν οἰκογένειά μου. Βέβαια, στὸ βάθος τῆς ψυχῆς του θέλει νὰ μὲ βλέπη γιὰ συνεχιστή του, ἂς μὴ γελιόμαστε. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει νομίζω σήμερα, καὶ ἴσως γιὰ πάντα καὶ γιὰ πολὺ καιρὸ ἀκόμη, περιθώριο γιὰ δική μου συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Νομίζω. Ἂν, ὅταν ὁ τόπος ἐπιστρέψη σὲ πλήρη ὁμαλότητα, ἐὰν τότε θεωρηθῆ χρήσιμος ἡ συμμετοχή μου... Ἀλλὰ σᾶς βεβαιώνω, ὄχι, ἐὰν ἐγὼ βρῶ εὐκαιρία νὰ προωθήσω τὸν ἑαυτόν μου... Ὄχι. Ἔχει ξεπερασθῆ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα.

»Σ. ΠΑΤΤΑΚΟΣ: Δὲν θὰ ἐπιδιώξετε σεῖς δηλαδὴ πηγαίνοντας εἰς τὸ

ἐξωτερικὸ τώρα νὰ χρησιμοποιηθῆτε ἀπὸ τὸν ξένο Τύπο καὶ τὸν ξένο Κόσμο;

»Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: Ὄχι, ὄχι!

»Σ. ΠΑΤΤΑΚΟΣ: Ἂν σᾶς πλησιάσουν τώρα οἱ ξένοι καὶ σᾶς ποῦν νὰ ἡγηθῆτε ὀργανώσεως ἢ πολιτικῆς κινήσεως ἐναντίον τοῦ παρόντος καθεστῶτος;

»Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: Ὄχι. Ὁ Ἀνδρέας θὰ μείνῃ μὲ τὸ παρελθόν. Δὲν θὰ γίνῃ ὄργανον. Νὰ εἶστε γι' αὐτὸ ἀπόλυτα βέβαιος. Ξέρετε, "ὅποιος μπλέκει μὲ τὰ πίτουρα, τὸν τρῶνε οἱ κότες".

»Σ. ΠΑΤΤΑΚΟΣ: Δηλαδή;

»Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: Νομίζω πὼς ἔχω μιὰ προσωπικότητα. Ἄλλοι θὰ τὴν κρίνουν ἀρνητικὰ καὶ ἄλλοι θετικά. Εἶμαι ἕνας ἐπιστήμων. Κάτι προσπάθησα νὰ προσφέρω εἰς τὸν πολιτικὸν τομέα. Ἂν τὸ προσέφερα ἢ ὄχι δὲν μπορῶ νὰ τὸ κρίνω ἐγώ. Ἔχω ἐπίγνωσι σφαλμάτων καὶ ἐπιτυχιῶν. Ἀλλὰ νὰ πᾶμε εἰς τὸ ἐξωτερικὸν γιὰ νὰ ὀργανώσουμε τί; Δηλαδὴ ἐδῶ εἶναι τὸ μεγάλο "τί;", καταλαβαίνετε».

Ένοπλος αγώνας;

Δεν υπάρχει κανείς λόγος να θεωρήσουμε το κείμενο της Δικτατορίας εγκυρότερο από το κείμενο του Ανδρέα Παπανδρέου. Τρίτος μάρτυρας δεν παραβρισκόταν. Αλλά κι αν είναι ακριβές το πρώτο, τι σημασία έχει; Εκείνο που προείχε, ήταν να βρεθεί ο Α. Παπανδρέου έξω από τον δικτατορικό έλεγχο για να μπορέσει να αναπτύξει αντιστασιακή δράση. Ακόμα κι αν για να αποκτήσει το διαβατήριό του έδωσε μερικές διαβεβαιώσεις στον Στ. Παττακό, καλώς τις έδωσε, θα αποτελούσε την ηθική καταδίκη του η αδράνειά του, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο της συνομιλίας του με τον Στ. Παττακό. Και ο Α. Παπανδρέου απέδειξε αμέσως ότι ερχόταν στο εξωτερικό ως αντιστασιακός μαχητής.

Φθάνοντας στη Γαλλία, δήλωσε ότι αντιπροσωπεύει την Ένωση Κέντρου και ότι θα επιδιώξει με κάθε μέσο την ανατροπή της Δικτατορίας. Στις 24 Ιανουαρίου, στον συνεργάτη της παρισινής εφημερίδας *Μοντ* Ερίκ Ρουλώ δήλωσε, απαντώντας στην ερώτηση γιατί οι Έλληνες δεν έχουν εξεγερθεί ακόμα:

«Δὲν πρέπει νὰ τοὺς κατηγορεῖτε γιὰ τὴν παθητικότητά τους. Ἡ ἠθικὴ ἀντίστασις κατὰ τῆς Χούντας εἶναι ἤδη καθολικὴ καὶ ἔντονη. Ἡ ἐνεργὸς Ἀντίστασις ἀναπτύσσεται σὲ μιὰ κλίμακα ποὺ εἶναι ἀλήθεια πὼς ἀκόμη δὲν ἔχει μεγάλες διαστάσεις, ἀλλ' αὐτὸ ὀφείλεται σὲ διαφόρους λόγους. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἔχει ὑποφέρει ὑπερβολικὰ κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ὥστε δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ξαναρχίσῃ ἔνοπλη πάλη. Θέ-

λει ἀκόμη νὰ ἐλπίζη ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῆς δικῆς του ἠθικῆς ἀντιστάσεως καὶ ἡ διεθνὴς πίεσις θὰ ἀρκέσουν γιὰ νὰ προκαλέσουν τὴν ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας. Ἄλλως ἡ λύσις τοῦ ἀνταρτοπολέμου θὰ τοῦ φανῆ ἀπαραίτητη, ἀκόμη καὶ ἂν τὸ τίμημά της θὰ εἶναι πολὺ ὑψηλό. Γι' αὐτὴ τὴν προοπτική, ἡ διαδικασία τῆς ὀργανώσεως ἔχει ἤδη ἀρχίσει».

Η δήλωση εκείνη ερμηνεύτηκε ως προειδοποίηση προς το καθεστώς της Αθήνας ότι θα αρχίσει ένοπλη δράση. Ο Γάλλος δημοσιογράφος τον ρώτησε: «Θέλετε να πείτε ότι η Ένωση Κέντρου, που εκπροσωπείτε, προπαρασκευάζεται για μια ενδεχόμενη ένοπλη εξέγερση;» Ο Α. Παπανδρέου δεν θέλησε να απαντήσει ευθέως και επίσημα. Και ορθά, γιατί θα εξέθετε στην Ελλάδα τους οπαδούς και τα στελέχη της Ένωσης Κέντρου, ακόμα και τον πατέρα του. Ή θα έδινε τη δυνατότητα στη Δικτατορία να ασκεί πίεση για να τους εξαναγκάζει σε διαχωρισμό της θέσης τους, που θα προκαλούσε διάσπαση. Αλλά η εντύπωση που άφησε ήταν σαφής.

Την 29η Ιανουαρίου 1968, έκανε παρεμφερή δήλωση στη γερμανική εφημερίδα *Φρανγκφούτερ Ρουντσάου*. Και την 5η Φεβρουαρίου, το έγκυρο αμερικανικό περιοδικό *Νιούσγουηκ* δημοσίευε συνέντευξή του στην οποία επαναλάμβανε:

«Ἂν ἡ Δύσις δὲν ἀποφασίσει τὴν ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας, οἱ Ἕλληνες θὰ ἀναλάβουν νὰ τὸ ἐπιτύχουν μόνοι τους, πρᾶγμα ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυσι σημαίνει ἐμφύλιο πόλεμο καὶ θὰ κοστίση πολλὲς ζωές. Ἡ ὀργάνωσις γιὰ τὴν Ἀντίστασι αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχει ἤδη ἀρχίσει.

»ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Ἂν ἡ Χούντα συντριβῆ μὲ ἐμφύλιο πόλεμο, δὲν νομίζετε ὅτι ὑπάρχει μεγαλύτερος κίνδυνος γιὰ τὴν χώρα, νὰ ἐπικρατήσουν οἱ κομμουνισταὶ κατὰ τὴν διάρκειά του;

»Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου δὲν ὑπῆρξε πραγματικὸς κίνδυνος νὰ καταλάβουν οἱ κομμουνισταὶ τὴν ἐξουσία. Ἀλλ' ἅμα ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἀρχίσει, εἶναι πολὺ δύσκολο σὲ μᾶς τοὺς δημοκράτες νὰ ἐγγυηθοῦμε ὅτι θὰ τὸν ἔχουμε ὑπὸ ἔλεγχο».

Η ίδρυση του ΠΑΚ

Οι δηλώσεις εκείνες προκάλεσαν κάποια αναταραχή στην Ελλάδα, τόσο στον λαό και τον πολιτικό κόσμο όσο και στο καθεστώς. Στις 15 Φεβρουαρίου ο πρώην υπουργός της Ένωσης Κέντρου Σπανορρήγας ανακοίνωσε ότι «η μεγάλη πλειοψηφία των μελών του Κόμματος διαφωνεί με τον Ανδρέα Παπανδρέου και δεν του αναγνωρίζει το δικαίωμα να ομιλεί εξ ονόματός της στο εξωτερικό». Εκείνος την επομένη απάντησε:

«Ὁ κ. Σπανορρήγας εἶναι ἕνας πράκτωρ τῆς Χούντας. Ἔχω λάβει τὴν

ἐξουσιοδότησι νὰ ὁμιλῶ ἐξ ὀνόματος τῆς Ἑνώσεως Κέντρου ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ Κόμματος Γεώργιο Παπανδρέου».

Πολύ γρήγορα άλλωστε έδωσε στις αγωνιστικές του προσπάθειες νέο σχήμα, με το οποίο διαχώριζε τις ενέργειές του από το παλιό του Κόμμα. Την 27η Φεβρουαρίου 1968, ίδρυσε το ΠΑΚ –«Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα»–, που θα το διηύθυνε ένα Εθνικό Συμβούλιο με πρόεδρο τον ίδιο, ο οποίος όμως ουσιαστικά θα ήταν ο ανεξέλεγκτος αρχηγός του. Έδρα του ΠΑΚ ήταν η πρωτεύουσα της Σουηδίας Στοκχόλμη, γιατί η χώρα αυτή παρείχε τη μεγαλύτερη ενίσχυση στο ελληνικό κίνημα αντίστασης, όχι μόνο ανεπίσημα αλλά και επίσημα.

Η Σουηδία βοηθά

Πράγματι, την επομένη μόλις, 28 Φεβρουαρίου, το Σοσιαλδημοκρατικό Σουηδικό Κόμμα ανήγγειλε διά του αρχηγού του Τάγκε Ερλάντερ ότι θα προσφέρει οικονομική βοήθεια στο ΠΑΚ. Η ιδιαίτερη σημασία εκείνης της δήλωσης οφειλόταν στο γεγονός ότι το κόμμα τούτο κυβερνούσε τη Σουηδία, ότι ο Τάγκε Ερλάντερ ήταν ο πρωθυπουργός της χώρας και ότι η απόφαση της ενίσχυσης ελήφθη κατόπιν σύσκεψης του πρωθυπουργού, του υπουργού Εξωτερικών Τόστεν Νίλσον, του υπουργού των Οικονομικών Κρίστερ Βίκμαν και άλλων παραγόντων της σουηδικής κυβέρνησης και του κόμματος, στην οποία παρίστατο και ο Α. Παπανδρέου. Η ακριβής δήλωση του Σουηδού πρωθυπουργού ήταν η εξής:

«Εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ Κόμμα μας θὰ προσφέρῃ βοήθεια στὸ ΠΑΚ. Ἐπειδὴ ἡ ὀργάνωσις αὐτὴ βρίσκεται στὸ στάδιο τοῦ σχηματισμοῦ της, τὸ ὕψος τῆς βοηθείας θὰ κανονισθῇ ὅταν θὰ πληροφορηθοῦμε τὶς συνθῆκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἐργάζεται».

Ο Α. Παπανδρέου έγινε δεκτός και στο σουηδικό Κοινοβούλιο με παρουσία όλων των μελών του και ζήτησε να του προσφερθεί όλη η υποστήριξή τους «στην πάλη εναντίον του στρατιωτικού καθεστώτος των Αθηνών». Και η παρισινή εφημερίδα Μοντ στο φύλλο της 29ης Φεβρουαρίου σημείωνε:

«Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὅλα τὰ σουηδικὰ πολιτικὰ κόμματα προσκαλοῦν μιὰ ξένη προσωπικότητα νὰ λάβῃ τὸν λόγο στὸ Κοινοβούλιο».

Επίσκεψη στην Αμερική

Η επίσημη υποστήριξη του ΠΑΚ από τη Σουηδία προκάλεσε έκπληξη και ζωηρές διπλωματικές αντιδράσεις του καθεστώτος στην Αθήνα. Αλλά ήδη ο Α. Παπανδρέου προβαλλόταν διεθνώς σε μεγάλη έκταση. Οι δηλώσεις του για τον ένοπλο αγώνα ήταν ανεδαφικές, προσέφεραν όπλα στη Δικτατορία, δημιουργούσαν ανησυχία των συντηρητικών στρωμάτων και ίσως ήταν άκαιρες. Αλλά οπωσδήποτε με τη δρα-

σιηριότητά του ζωογονούσε την Αντίσταση στην Ευρώπη –κατ' αντανάκλαση και στο εσωτερικό– και τον Μάρτιο του 1968 έκανε την εμφάνισή του στην Αμερική. Να πώς περιγράφει ο ίδιος το ταξίδι του (*Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, σελ. 468-470):

«Ἔφθασα στὴν Οὐάσινγκτον στὶς 8 Μαρτίου 1968. Μέχρι τότε ἀπόφευγα προσεκτικὰ κάθε κριτικὴ τῆς ἀμερικανικῆς κυβερνήσεως γιὰ τὴν ἀνάμιξί της στὸ ἑλληνικὸ πραξικόπημα. Πίστευα ἀκόμη τότε πὼς ὑπῆρχαν δυνατότητες τόσο μέσα στὴν κυβέρνησι ὅσο καὶ στὸν πολιτικὸ κόσμο τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν γιὰ μιὰ ἐπανεκτίμησι τῆς καταστάσεως. Ὑπῆρχαν δύο ἐνθαρρυντικὲς ἐνδείξεις. Κατ' ἀρχήν, ἡ Οὐάσινγκτον δὲν εἶχε υἱοθετήσει ἀπόλυτα τὴ δικτατορία καὶ σποραδικὲς δηλώσεις ἀπὸ τὸ Στέητ Ντηπάρτμεντ παρώτρυναν τοὺς συνταγματάρχες νὰ λάβουν τὰ κατάλληλα μέτρα γιὰ τὴν ἐπάνοδο τῆς χώρας στὸν κοινοβουλευτισμό. Ἀλλὰ ἡ πολιτικὴ ἀναμέτρησις μέσα στὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα ἦταν πηγὴ πραγματικῆς ἐλπίδας. Καὶ ὁ Εὐγένιος Μακάρθυ καὶ ὁ Ρόμπερτ Κέννεντυ ἦταν πιθανὸ νὰ ἰδοῦν διαφορετικὰ τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα καὶ νὰ δώσουν μιὰ νέα ἑρμηνεία στὰ συμφέροντα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν στὴν Ἑλλάδα.

»Στὶς 9 Μαρτίου κλήθηκα νὰ μιλήσω στὸ Σύνδεσμο "Ἀμερικανοὶ γιὰ Δημοκρατικὴ Δρᾶσι" τῆς περιοχῆς Μείζονος Οὐάσινγκτον. Ὁ Εὐγένιος Μακάρθυ ἀπουσίαζε. Ἀλλὰ ἡ κόρη του, ποὺ τὸν ἀντεπροσώπευε, διάβασε ἕνα τηλεγράφημα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ γερουσιαστὴς Μακάρθυ μὲ καλωσώριζε στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ υἱοθετοῦσε τὴν ὑπόθεσι τῆς ἐλευθερίας καὶ δημοκρατίας στὴν Ἑλλάδα.

»Τὴν ἑπομένη ἑβδομάδα ἐπισκέφθηκα τὸ Καπιτώλιο, τὸ Στέητ Ντηπάρτμεντ καὶ τὸ ὑπουργεῖο Ἀμύνης. Τὸ αἴτημα νὰ συναντήσω τοὺς ὑπουργοὺς τῶν δύο αὐτῶν ὑπουργείων ἀπορρίφθηκε. Κατώρθωσα μόνο νὰ συναντηθῶ μὲ τοὺς ὑφυπουργούς. Οἱ συζητήσεις μου μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς ἀμερικανικῆς κυβερνήσεως μοῦ προξένησαν βαθειὰ ἀπογοήτευσι. Τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν ὑπεστήριξε τὴν ἄποψι "πὼς ἡ Ἀμερικὴ δὲν μποροῦσε νὰ κάμη πολλὰ πράγματα. Ἡ Ἀμερικὴ δὲν εἶχε καμμιὰ σχέσι μὲ τὸ πραξικόπημα ποὺ ἦταν ἀποτέλεσμα καθαρὰ ἐσωτερικῶν πολιτικῶν ἐντάσεων καὶ κακοδιοικήσεως". Ὑπῆρχε ὅμως χῶρος γιὰ ἐλπίδα. Ἡ χούντα εἶχε ὑποσχεθῆ νὰ θεσπίση νέο σύνταγμα πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1968. Ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ ἡ δημοκρατία θὰ ἐπέστρεφε στὴν Ἑλλάδα ποὺ εἶχε ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὸ ΝΑΤΟ. Ἐξ ἄλλου, ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ ἐπηρεάση ἡ Ἀμερικὴ τὴ δικτατορία ἦταν νὰ διατηρήση κα-

λές, στενὲς σχέσεις μαζί της, νὰ τὴν καλοπιάνη καὶ νὰ τὴν σπρώχνη σιγὰ-σιγὰ στὸ δρόμο τῆς δημοκρατίας. Τὰ λόγια μου, φαίνεται, πῆγαν χαμένα.

»Τὸ ὑπουργεῖο Ἀμύνης ἔδειξε μεγαλύτερη σκαιότητα. Μοῦ τόνισαν πὼς τὸ ἀντιστασιακὸ κίνημα δὲν θὰ ἦταν σὲ θέσι νὰ προκαλέση σοβαρὰ προβλήματα στὸ δικτατορικὸ καθεστώς. Τὸ σοβιετικὸ στρατόπεδο δὲν φαινόταν πρόθυμο νὰ βοηθήση τὴν ἀντίστασι κι αὐτὸ ἦταν πραγματικὰ τὸ μόνο σημεῖο ποὺ ἀνησυχοῦσε τὸ ἀμερικανικὸ ὑπουργεῖο Ἀμύνης. Ὅπως εἶχαν τὰ πράγματα, τὸ καθεστὼς τῶν συντ/ρχῶν θὰ μποροῦσε ἄνετα νὰ στερεωθῆ στὴν ἐξουσία. Ἡ Ἑλλὰς εἶναι χρήσιμη σύμμαχος καὶ γι' αὐτὸ ὀφείλει ἡ Ἀμερικὴ νὰ συνεργασθῆ μὲ τὸ νέο καθεστώς.

»Τὸ Καπιτώλιο ἔδειξε περισσότερη κατανόησι. Ἀνάμεσα στοὺς γερουσιαστὲς καὶ τοὺς βουλευτές, ὑπῆρχαν μερικοὶ ἐξαίρετοι φιλελεύθεροι πολιτικοὶ ποὺ ἀντιλαμβάνονταν τόσο τὴν εὐθύνη τῆς Ἀμερικῆς στὸ πραξικόπημα ὅσο καὶ τὴ σημασία ποὺ θὰ εἶχε ἡ διακοπὴ τῆς βοηθείας καὶ τῆς συμπαραστάσεως ποὺ ἔδινε ἡ ἀμερικανικὴ κυβέρνησις στὴ χούντα.

Ο Ρόμπερτ Κέννεντυ

»Ὅμως τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ καὶ πιὸ ἐνθαρρυντικὸ στοιχεῖο ἦταν ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ρόμπερτ Κέννεντυ. Τὸν συνήντησα στὸ γραφεῖο του, στὴ Γερουσία, τὴν ἴδια ἡμέρα ποὺ ἀνήγγειλε στὴν τηλεόρασι τὴν ἀπόφασί του νὰ διεκδικήση τὴν Προεδρία τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ὅταν μπῆκα στὸ γραφεῖο του τον βρῆκα νὰ πλένεται. Εἶχε περάσει μιὰ ἐξαντλητικὰ κουραστικὴ ἡμέρα – μιὰ ἡμέρα ποὺ κατέληξε στὴν πιὸ σοβαρὴ ἀπόφασι τῆς πολιτικῆς του σταδιοδρομίας. Κάθισε στὸ γραφεῖο του καὶ μοῦ ζήτησε νὰ τὸν ἐνημερώσω πάνω στὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα. Τοῦ τόνισα πὼς ἡ μόνη ἐνέργεια τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ γονατίση τὴ χούντα ἦταν ἡ διακοπὴ τῆς στρατιωτικῆς βοηθείας, γιατὶ ὁ Νατοϊκὰ προσανατολισμένος στρατὸς τῆς Ἑλλάδος δύσκολα θ' ἀνεχόταν στὴν ἐξουσία μιὰ χούντα ἀποδοκιμασμένη ἀπὸ τὸ ΝΑΤΟ, μιὰ χούντα ποὺ δὲν θὰ ἦταν σὲ θέσι νὰ τὸν ἐφοδιάση μὲ ὅπλα καὶ πυρομαχικά. Ὁ Κέννεντυ συμφώνησε ἀμέσως μαζί μου:

»"Δὲν ἔχω πάρει μέχρι τώρα θέσι", εἶπε, "ἐπειδὴ ἂν εἶχα πάρει θέσι ἡ στάσις τοῦ Τζόνσον θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε σκληρυνθῆ περισσότερο. Τώρα ὅμως ποὺ ἀπεφάσισα νὰ διεκδικήσω τὴν Προεδρία μπορῶ νὰ μιλήσω εἰλικρινά: Εἶμαι ἕτοιμος νὰ δηλώσω πὼς ἂν γίνω πρόεδρος θὰ διακόψω ἀμέσως τὴ στρατιωτικὴ βοήθεια στὴν Ἑλλάδα. Νομίζεις πὼς αὐτὸ θὰ φέρη ἀποτέλεσμα;"

»Τὸν διεβεβαίωσα πὼς ἡ διακοπὴ τῆς βοηθείας ἀρκοῦσε. Τὰ ὑπόλοιπα ἦταν δική μας δουλειά. Μοῦ ζήτησε νὰ τὸν συνοδεύσω στὸ σταθμὸ τηλεοράσεως ὅπου θὰ κήρυσσε τὴν ὑποψηφιότητά του γιὰ τὴν Προεδρία. Καὶ πραγματικὰ τὸν ἀκολούθησα. Ὅταν ἔφυγα ἤμουν πολὺ χαρούμενος. Καὶ ὄχι μόνον ἐγώ. Μόλις ἔγινε γνωστὸ τὸ νέο στὴν Ἑλλάδα ὅλοι οἱ δημοκράτες πῆραν κουράγιο. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἐλπίδα τῆς ἀλλαγῆς τῆς πολιτικῆς τῆς ἀμερικανικῆς κυβερνήσεως πέθανε μαζὶ μὲ τὸν Ρόμπερτ Κέννεντυ στὸ Λὸς Ἄντζελες. Γιατί, στὸ μεταξύ, ὄχι μόνο οἱ πιθανότητες τοῦ Μακάρθυ νὰ ἀνακηρυχθῆ ὑποψήφιος γιὰ τὴν Προεδρία εἶχαν λιγοστέψει, ἀλλὰ καὶ ὁ Χιοῦμπερτ Χάμφρεϋ, ἕνας παλιός φίλος ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἤμουν καθηγητὴς στὴ Μιννεσότα, δὲν φαινόταν διατεθειμένος νὰ ἀποκλίνη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως Τζόνσον.

»Ὁ Χάμφρεϋ –ὅταν πιέσθηκε νὰ πάρη θέσι πάνω στὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα– περιωρίσθηκε νὰ ἐκφράση τὴ λύπη του γιὰ ὅ,τι συνέβη στὴν Ἑλλάδα. Πρόσθεσε πὼς ἔπρεπε νὰ ἐννοήσωμε τὰ ὅρια τῆς ἀμερικανικῆς ἐπιρροῆς. Τὴν ἄποψι αὐτὴ ὅμως θἄπρεπε νὰ τὴν ἔχη διατυπώσει κάπως διαφορετικά. Ἐκεῖνος ποὺ ἦταν ἀνίσχυρος σὲ σχέσι μὲ τὶς πανίσχυρες γραφειοκρατίες τοῦ Πενταγώνου, τῆς ΣΙΑ καὶ τῶν ἑταιρικῶν συγκροτημάτων τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Πρόεδρος.

»Οἱ Ἀμερικανοὶ διανοούμενοι, οἱ σπουδαστές, καὶ πολλοὶ δημοσιογράφοι ὑπεστήριξαν καὶ ὑποστηρίζουν τὶς θέσεις μας. Ἀλλὰ εἶναι ἀνίσχυροι καὶ σοβαρὰ περιπλεγμένοι μὲ τὸ πρόβλημα τῶν μαύρων, τὶς φτωχοσυνοικίες τῶν ἀμερικανικῶν μεγαλουπόλεων, τὴ βία καὶ φυσικὰ τὸ Βιετνάμ.

»Φεύγοντας ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, εἶχα πεισθῆ πὼς ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ προέλθη ἀλλαγὴ στὴν πολιτικὴ τῆς Ἀμερικῆς ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα –ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πιθανότητα ἐκλογῆς ἑνὸς δυναμικοῦ καὶ ἀποφασιστικοῦ Ἀμερικανοῦ Προέδρου– ἦταν ἡ ἐνεργὸς ἀντίστασις στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Αὐτὲς οἱ δύο προτεραιότητες ἀπερρόφησαν ὅλο μου τὸ χρόνο καὶ ὅλη μου τὴ δραστηριότητα».

Διαχωρισμός με τον Γ. Παπανδρέου

Το ΠΑΚ άρχισε να απλώνεται στο εσωτερικό της Ελλάδας. Ο Ιωάννης Αλευράς, ως εντολοδόχος του Α. Παπανδρέου, ανέλαβε την οργάνωση, έως τον Αύγουστο του 1968, οπότε τον συνέλαβαν. Αλλά οι ολοένα μαχητικότερες θέσεις που έπαιρνε ο αρχηγός του προκαλούσαν αντιδράσεις στην Ελλάδα, ακόμα και μεταξύ των αντιστασιακών κύκλων, που τις θεωρούσαν εξτρεμιστικές. Ακόμη και ο Γεώργιος Πα-

πανδρέου αναγκάστηκε να διαχωρίσει τις ευθύνες του. Όταν ο Αλ. Παναγούλης στις 13 Αυγούστου έκανε την απόπειρα φόνου του πρωθυπουργού Γ. Παπαδόπουλου, ο Α. Παπανδρέου έσπευσε να επικροτήσει με ενθουσιώδεις εκφράσεις την ενέργειά του και να τον αποκαλέσει εθνικό ήρωα. Στις 16 Αυγούστου, όμως, ο Γ. Παπανδρέου έστειλε την εξής δήλωση, που φυσικά η κυβέρνηση επέτρεψε τη δημοσίευσή της:

> *«Προκαλοῦμαι, καὶ ὄχι διὰ πρώτην φοράν, νὰ προσδιορίσω τὰς σχέσεις τοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου πρὸς τὴν Ἕνωσιν Κέντρου. Ἀλλὰ ἔχει ἐπανειλημμένως δημοσιευθῇ εἰς τὸν Τύπον ὅτι ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου, εἰς τὸ ἐξωτερικόν, προέβη εἰς τὴν ἵδρυσιν ἰδίας ὀργανώσεως ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν ΠΑΚ. Κατὰ συνέπειαν, καὶ οἱ λόγοι καὶ οἱ πράξεις του ἀφοροῦν τὸν ἴδιον καὶ τὴν ὀργάνωσίν του, δὲν ἀφοροῦν τὴν Ἕνωσιν Κέντρου».*

Συνεργασία ΠΑΚ και ΠΑΜ

Στο μεταξύ, όμως, την 4η Αυγούστου 1968 η Αντίσταση του εξωτερικού παρουσίασε μια σοβαρή πράξη. Στην Ιταλία ο Αν. Παπανδρέου και ο Αντ. Μπριλλάκης συμφώνησαν να συνεργαστούν στο εξής τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό το ΠΑΚ και το ΠΑΜ. Το ανακοινωθέν που εξέδωσαν ανέφερε ότι:

> *«Οἱ δυὸ ὀργανώσεις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερά τους προγράμματα, συνεφώνησαν στοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τῆς ἑλληνικῆς Ἀντιστάσεως καὶ ἀπεφάσισαν νὰ συντονίζουν τὶς ἐνέργειές τους. Ἐκτιμοῦν ὅτι αὐτὴ ἡ νέα συμφωνία, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν συνέχεια ἐκείνων τῶν συμφωνιῶν ποὺ συνῆψαν ἤδη μὲ ἄλλες ὀργανώσεις Ἀντιστάσεως, ἀνοίγει μιὰ σημαντικὴ καὶ ἀποφασιστικὴ φάσι στὴν πάλη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς στρατιωτικῆς Χούντας καὶ τὴν ἀνασύστασι τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, σὲ βάσεις μόνιμες καὶ σταθερές... Τὸ ΠΑΜ καὶ τὸ ΠΑΚ ὑπογραμμίζουν τὴν βαρειὰ εὐθύνη ὅλων ἐκείνων ποὺ δὲν δέχονται τὴν συνεργασία καὶ ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ἀνοικτὴ ἀντιμετώπισι τῶν διαφόρων μερίδων τοῦ λαοῦ... Καλοῦν τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς δεξιᾶς στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸ νὰ υἱοθετήσουν μιὰ σταθερὰ στάσι ἔναντι τοῦ Συντάγματος τῶν συνταγματαρχῶν καὶ νὰ δηλώσουν ὅτι δὲν θὰ συμμετάσχουν ποτὲ σὲ δραστηριότητες πολιτικὲς στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ συντάγματος. Μιὰ τέτοια δέσμευσις τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τῆς δεξιᾶς θὰ ἀποτελοῦσε συμβολὴ στὴν ὑπόθεσι τῆς δημοκρατίας».*

Ήδη η Δημοκρατική Άμυνα είχε συνάψει παρόμοια συμφωνία με το ΠΑΜ. Ώστε ουσιαστικά οι τρεις μεγάλες αντιστασιακές οργανώσεις σχηματίζουν ενιαίο μέτωπο, το

οποίο η ΕΔΑ στην Ελλάδα χαιρέτισε θερμότατα με προκηρύξεις της την 6η Αυγούστου. Έτσι παρεχόταν η εικόνα της συνεργασίας των αντιστασιακών δυνάμεων. Στην πραγματικότητα, όμως, η εικόνα ήταν απατηλή. Τουναντίον, η Αντίσταση έπασχε από το φαινόμενο της διάσπασης και της διασποράς των δυνάμεων, που θα την ταλαιπωρήσει επί μακρόν, θα άμβλυνε την απόδοσή της και θα βοηθούσε τη Δικτατορία στην αντιμετώπισή της.

Διάσπαση του ΚΚΕ

Καμιά επαφή δεν υπήρχε μεταξύ βασιλιά και των αντιστασιακών οργανώσεων. Καμιά επαφή επίσης του Κ. Καραμανλή με τους αντιστασιακούς και τον βασιλιά. Καμιά επαφή του ΚΚΕ με τις άλλες οργανώσεις. Και το σύμφωνο συνεργασίας ΠΑΜ και ΠΑΚ έμελλε πολύ σύντομα να μεταβληθεί σε νεκρό γράμμα.

Αλλά και αυτό το μονολιθικό ΚΚΕ, την ώρα ακριβώς που έπρεπε να έχει συγκεντρωμένες τις δυνάμεις του για τον σκληρό αγώνα, κατακερματίστηκε. Το ΚΚΕ από την ίδρυσή του πέρασε από αλλεπάλληλες κρίσεις, που πυκνώθηκαν μετά την Απελευθέρωση (1944), τις οποίες εξιστορήσαμε στον προηγούμενο τόμο. Ήταν φυσική συνέπεια των καταστρεπτικών ηττών του. Αλλά το 1963-1966 γνώρισε περίοδο ευφορίας χάρη στην ανάπτυξη και σχετική ελευθερία δράσης που είχε επί των ημερών του Κέντρου.

Η 21η Απριλίου 1967, όμως, προκάλεσε νέα κρίση πολύ βαριάς μορφής, γιατί ουσιαστικά το ΚΚΕ έπαθε νέα ήττα. Και, όσο η Δικτατορία αποδεικνυόταν ισχυρή και σταθεροποιημένη τόσο η εσωτερική κρίση του κόμματος γινόταν βαθύτερη.

Στις 13 Δεκεμβρίου 1967, το ΚΚΕ αναθάρρησε. Και την ίδια μέρα έσπευσε να εκδώσει μια λογική ανακοίνωση που την εξέπεμψαν τόσο ο δικός του ραδιοσταθμός «Φωνή της Αλήθειας» όσο και οι σταθμοί των Ανατολικών κρατών. Το κείμενό της ήταν το εξής:

> *«Ἡ χώρα μας διέρχεται κρίσιμες στιγμές. Ἐξέσπασε ἡ κρίσις τοῦ καθεστῶτος τῆς 21 Ἀπριλίου μπροστὰ στὴν καθολικὴ ἀντίστασι ὅλου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καὶ στὴν διεθνῆ ἀπομόνωσί του. Σήμερα τὸ πρωὶ ἐκδηλώθηκε ἀνοιχτὴ ρῆξις ἀνάμεσα στὸ Βασιλιὰ καὶ τὴ χούντα. Μπροστὰ στὴν κατάστασι αὐτὴ τὸ ΚΚΕ καλεῖ ὅλους τοὺς Ἕλληνες νὰ δώσουν ὅλες τὶς δυνάμεις τους στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἄμεση ἀνατροπὴ τῆς χούντας. Ἀγώνας γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς χούντας σημαίνει: Ὄχι ἀγώνας γιὰ τὴν ἀντικατάστασι τοῦ στρατιωτικοῦ φασιστικοῦ καθεστῶτος τῆς 21 Ἀπριλίου μὲ μία ἄλλη ἀνώμαλη καὶ ἀντιδημοκρατικὴ διάδοχη κατάστασι, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὸ βασιλικὸ διάγγελμα, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀποκατάστασι ὅλων τῶν συνταγματικῶν καὶ δημοκρατικῶν ἐλευθε-*

ριῶν, γιὰ τὸ σχηματισμὸ Κυβερνήσεως ἀπὸ ὅλα τὰ κόμματα, ποὺ θὰ ὁδηγήση τὸν ἑλληνικὸ λαὸ σὲ ἐλεύθερες ἐκλογές. Τὸν ἀγῶνα αὐτὸν καλοῦνται ὁ λαὸς καὶ ὁ στρατὸς νὰ τὸν διεξαγάγουν ἑνωμένοι, ὥς τὸ νικηφόρο τέρμα του. Ὅσο πιὸ ἐνεργητικὴ ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὸν ἀγῶνα, τόσο πιὸ σίγουρη ἡ πραγματικὴ ἀποκατάστασις τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων του. Τὸ Κομμουνιστικὸν Κόμμα Ἑλλάδος καλεῖ ὅλους τοὺς κομμουνιστὲς νὰ βρεθοῦν στὶς πρῶτες γραμμὲς αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα. 13 Δεκεμβρίου 1967. Τὸ Πολιτικὸ Γραφεῖο τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΚΕ».

Η διαμάχη

Αλλά η αποτυχία του βασιλικού κινήματος, που είχε ως συνέπεια να στερεωθεί το στρατιωτικό καθεστώς ακόμα περισσότερο, κατέστησε ισχυρότερη την κρίση του κόμματος. Οι εσωτερικές αντιθέσεις γίνονταν ολοένα βιαιότερες και ήλθαν στην επιφάνεια στις αρχές Φεβρουαρίου 1968, κατά τη διάρκεια της 12ης ολομέλειας του κόμματος που είχε συνέλθει στο Βουκουρέστι. Τότε αναμετρήθηκαν δύο ηγετικές ομάδες. Η τριάδα Παρτσαλίδη-Ζωγράφου-Δημητρίου και η τριάδα Κολιγιάννη-Μαυρομμάτη-Στρίγγου. Και νίκησε η δεύτερη τριάδα, που εκδίωξε από την ηγεσία (το Πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής) την πρώτη. Εκείνη, όμως, δεν υποτάχθηκε. Θεώρησε παράνομη την αποπομπή της, σήκωσε σημαία ανεξαρτησίας και έτσι έγινε η ιστορική διάσπαση.

Γιατί τα πράγματα έφθασαν έως αυτό το σημείο;

Η κρίση έχει βαθιές ρίζες που φθάνουν έως το 1956. Τότε, κατά την περίφημη «6η Ολομέλεια», γκρεμίστηκε η εξουσία του Ζαχαριάδη ως αντανάκλαση του αντισταλινικού κύματος που εξαπέλυσε στη Σοβιετική Ένωση ο Νικήτα Κρούτσεφ. Και στην αρχή φάνηκε πως μαζί με τον Ζαχαριάδη εκκαθαριζόταν και το πνεύμα του, της προσωπολατρικής τρομοκρατίας, του εξοντωτικού πάθους εναντίον κάθε διαφωνούντος, του αρριβισμού, της απανθρωπιάς, που είχε στοιχίσει τη φυσική και ηθική ύπαρξη τόσων και τόσων κομμουνιστών, όπως ο τραγικός Κώστας Καραγιώργης, τον θάνατο του οποίου επίσημη ζαχαριαδική ανακοίνωση ανήγγειλε με την ανατριχιαστικά χαρακτηριστική φράση: «Το παλιόσκυλο ο Καραγιώργης ψόφησε»...

Γρήγορα, όμως, πολλά στελέχη του ΚΚΕ άρχισαν να πιστεύουν ότι η εκκαθάριση της νοοτροπίας και μεθοδολογίας δεν ήταν επαρκής, ότι η αλλαγή δεν είχε πραγματοποιηθεί. Από την άλλη μεριά, η νέα ηγεσία θεωρούσε καταστρεπτική για το κόμμα τη διαιώνιση της διαμάχης και τη συνεχή αξίωση για αλλαγή προσώπων, και προσπαθούσε να την περιορίσει. Έτσι εκδηλώνονταν συχνά σφοδρές συγκρούσεις

σε διάφορες ολομέλειες –την 8η του 1965, τη 10η του 1967– στις οποίες ο Παρτσαλίδης, εμφανιζόμενος ως κορυφαίος «ανανεωτικός» –ή «ρεβιζιονιστής» κατά τους αντιπάλους του–, αντιμαχόταν βίαια με τον Κ. Κολιγιάννη, τον πρώτο κομματικό γραμματέα και διάδοχο του Ζαχαριάδη.

Οι συγκρούσεις αυτές δεν έφθαναν έως τη ρήξη. Αλλά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, που αιφνιδίασε το ΚΚΕ και το παρέλυσε, ανανέωσε τις διαμάχες. Τον Ιούλιο του 1967, συνήλθε μέσα σε νευρική ατμόσφαιρα η 11η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής, στην οποία ο Κ. Κολιγιάννης δεν πήρε μέρος όντας ασθενής. Η ολομέλεια αναγνώρισε την ήττα του κόμματος από τη Δικτατορία και αποφάσισε την ενέργεια έρευνας για τον καταλογισμό των ευθυνών. Η διαμάχη, στο μεταξύ, συνεχίστηκε με σφοδρότατες αλληλοκατηγορίες, ενώ η κρίση επιδεινώθηκε από την επίδραση της γενικότερης διάσπασης του σοσιαλιστικού κόσμου. Η αντιπολίτευση κατηγορούσε την Ομάδα Κολιγιάννη ότι όχι μόνο ανεχόταν αλλά και προκαλούσε την ανάμειξη του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (στην ουσία, του σοβιετικού κράτους) στα εσωτερικά του ΚΚΕ. Και εκείνη υποστήριζε την ανάγκη της συσπείρωσης γύρω από τη Σοβιετική Ένωση.

Το Γραφείο Εσωτερικού

Άλλος λόγος έντασης της διαμάχης ήταν η στάση έναντι των κομμουνιστών που βρίσκονταν στην Ελλάδα. Υπήρχε το Γραφείο Εσωτερικού, που ήταν κλιμάκιο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ μέσα στη χώρα, το οποίο επωμιζόταν την ευθύνη του αγώνα κατά της Δικτατορίας και ζητούσε αυτονομία δράσης. Αλλά η ηγετική ομάδα του Κ. Κολιγιάννη θεωρούσε απαράδεκτη τη διακοπή της καθοδήγησης από το εξωτερικό. Και η διαμάχη εκείνη προστέθηκε στις αντιθέσεις μεταξύ των δύο βασικών μερίδων της ηγεσίας.

Ένας ακόμα λόγος διχογνωμίας ήταν οι κατηγορίες της αντιπολίτευσης ότι η Ομάδα Κολιγιάννη είχε καταργήσει την κομματική εσωτερική δημοκρατία –όπως υποτίθεται ότι πρέπει να υπάρχει σε ένα κομμουνιστικό κόμμα σύμφωνα με τις αρχές του λενινισμού– και ότι εννοούσε να επιβάλει αυταρχικές μεθόδους με την κάλυψη της σοβιετικής εξουσίας. Η αντιπολίτευση ζητούσε έντονα τον εσωτερικό εκδημοκρατισμό.

Το σύνολο αυτών των αντιθέσεων ξέσπασε στις παραμονές της σύγκλησης της 12ης Ολομέλειας, τον Φεβρουάριο 1968. Σε μια δραματική συνεδρίαση του επταμελούς Πολιτικού Γραφείου, η τριάδα Παρτσαλίδη ήλθε σε πλήρη ρήξη με την τριάδα Κολιγιάννη. Αλλά στην ισοψηφία εκείνη, την πλάστιγγα έγειρε προς την πλευρά του Κολιγιάννη ο έβδομος παρών: ο πρόεδρος του ΚΚΕ Απόστολος Γκρόζος, γηραιό μέλος με μεγάλο κύρος, που συγκέντρωνε τον γενικό σεβασμό. Ο Γκρόζος,

προσκολλημένος στη μαρξιστική λενινιστική ορθοδοξία, χωρίς να είναι σταλινικός, ρίχνοντας την ψήφο του υπέρ της τριάδας Κολιγιάννη (τέσσερις έναντι τριών), επέφερε την καταρχήν διαγραφή της τριάδας Παρτσαλίδη. Η 12η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής και της Κεντρικής Επιτροπής Ελέγχου κλήθηκε να λάβει τελεσίδικες αποφάσεις.

Η 12η Ολομέλεια

Στο μεταξύ οι τρεις διαγραφέντες ηγέτες δεν έμειναν αδρανείς. Κατόρθωσαν με οπαδούς τους να καταλάβουν τον ραδιοσταθμό της «Φωνής της Αλήθειας» και να εκπέμψουν μια δική τους ανακοίνωση. Επρόκειτο για μεγάλη επιτυχία τους, η οποία όμως υπήρξε εφήμερη, διότι την επομένη ο σταθμός καταλήφθηκε από οπαδούς της Ομάδας Κολιγιάννη. Επί μερικές ημέρες μάλιστα δεν λειτούργησε καθόλου, ίσως γιατί έπαθε βλάβες κατά τις συγκρούσεις για την κατοχή του.

Αλλά ήδη είχε συνέλθει η 12η Ολομέλεια. Παραβρέθηκαν 38 μέλη, χωρίς να αντιπροσωπεύονται οι κομμουνιστές του εσωτερικού. Ο Κολιγιάννης, όμως, είχε ήδη αντικαταστήσει τους τρεις που διαγράφηκαν καταρχήν με άλλα στελέχη και κατόρθωσε να αποκτήσει πλειοψηφία. Αλλά 16 από τους παρευρισκόμενους εξεγέρθηκαν θεωρώντας παράνομη την αντικατάσταση και τάχθηκαν με το μέρος των διαγραφέντων. Κατά την άποψή τους, αυτοί αποτελούσαν την πλειοψηφία, μαζί με τους τρεις εκείνους ηγέτες. Κήρυξαν έτσι παράνομη την Ομάδα Κολιγιάννη και διεκδικούσαν την πραγματική ηγεσία του ΚΚΕ.

Η διάσπαση ήταν πια πλήρης. Το χαρακτηριστικό της ήταν η αθρόα προσχώρηση στην Ομάδα Παρτσαλίδη πολυάριθμων τμημάτων του ΚΚΕ. Κομματικά Γραφεία κρατών ή πόλεων ακολούθησαν την «ανανεωτική» κίνηση. Και το κέντρο βάρους της ήταν η Τσεχοσλοβακία. Στη χώρα αυτή επικρατούσε το φιλελεύθερο καθεστώς Ντούμπτσεκ. Δεν επενέβαινε στα εσωτερικά του ΚΚΕ και μπορούσε η κίνηση Παρτσαλίδη να αναπτυχθεί απερίσπαστη, σε αντίθεση προς τα άλλα Ανατολικά κράτη, όπου η κρατική –και κομματική– εξουσία υποστήριζε αποφασιστικά την Ομάδα Κολιγιάννη. Και αυτό ήταν ένα σοβαρότατο όπλο της.

Στην Τσεχοσλοβακία

Η πόλη Οστράβα ήταν η έδρα της Κομματικής Οργάνωσης του ΚΚΕ στην Τσεχοσλοβακία. (Στην Πράγα υπήρχε μόνο ένα Γραφείο Προσφύγων με πρόεδρο τον Ανδρέα Τζήμα.) Το 75% των κομματικών μελών τάχθηκαν με την Ομάδα Παρτσαλίδη και αποκήρυξαν τη 12η Ολομέλεια. Και αμέσως μετά την επιτυχία εκείνη προστέθηκε νέος σύμμαχος. Το Γραφείο Εσωτερικού (για την ακρίβεια το Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής για το Εσωτερικό), η κεφαλή του Κόμματος μέσα

στην Ελλάδα, που περιλάμβανε το 1/3 των μελών της Κεντρικής Επιτροπής, επίσης αποκήρυξε, τον Απρίλιο, τη 12η Ολομέλεια, η οποία, όπως είδαμε, συνήλθε χωρίς αντιπροσώπους από την Ελλάδα. Κατά συνέπεια αποκήρυξε και την Ομάδα Κολιγιάννη.

Το Γραφείο Εσωτερικού δεν τάχθηκε άμεσα με την Ομάδα Παρτσαλίδη. Αλλά την ενίσχυσε έμμεσα σε μεγάλο βαθμό. Σε απάντηση το Πολιτικό Γραφείο υπό τον Κ. Κολιγιάννη κατάργησε το Γραφείο Εσωτερικού στις 22 Μαΐου. Έτσι, όμως, το ρήγμα βάθαινε, και το κόμμα στο εσωτερικό παρέμενε ακέφαλο, σε ώρες δεινής αναμέτρησης με τη Δικτατορία. Οι επιπτώσεις ήταν άμεσες στην αντιστασιακή δράση των κομμουνιστών, η οποία για σημαντικό χρονικό διάστημα είχε σχεδόν παραλύσει. Και αυτή ήταν η πηγή της διάχυτης πεποίθησης πολλών αντιστασιακών κύκλων, ότι το ΚΚΕ δεν ήθελε να αντιδράσει στη Δικτατορία.

Σοβαρή ενίσχυση της κίνησης αποτέλεσε η απόφαση 22 σημαινόντων κομματικών στελεχών που κρατούνταν στις φυλακές της Αίγινας. Στις 22 Φεβρουαρίου 1968 συνέταξαν επιστολή που κατόρθωσαν να τη διοχετεύσουν σε ξένους ανταποκριτές, οι οποίοι τη δημοσίευσαν στις εφημερίδες τους, αποκηρυσσοντας τη 12η Ολομέλεια. Μεταξύ εκείνων που την υπέγραψαν ήταν ο Κ. Φιλίνης, ο Β. Νεφελούδης, ο Π. Νεφελούδης, ο Α. Τσουπαρόπουλος, ο Δ. Παπαδάτος κλπ. Ταυτίζονταν και αυτοί με το Γραφείο Εσωτερικού.

Η εισβολή στην Πράγα

Όλες όμως οι εκδηλώσεις εκείνες μέσα και έξω από την Ελλάδα είχαν κατά βάθος αντισοβιετική αιχμή. Όχι απλώς γιατί η Σοβιετική Ένωση υποστήριξε, για την ακρίβεια κηδεμόνευε, την Ομάδα Κολιγιάννη, αλλά και γιατί έδινε την εντύπωση ότι ανεχόταν μέχρι συμπαράστασης το καθεστώς της Αθήνας. Στους αριστερούς αντιστασιακούς κύκλους ήταν διάχυτη η δυσφορία για τις καλές σχέσεις μεταξύ Μόσχας και Δικτατορίας. Και τον Οκτώβριο του 1967 μια ανακοίνωση του ΠΑΜ άσκησε κριτική για τη ρωσική στάση, που έκανε ζωηρή εντύπωση στο κοινό. Ενώ όμως η διάσπαση του ΚΚΕ αναπτυσσόταν, ένα συγκλονιστικό γεγονός έμελλε να της προσδώσει ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις εξαιτίας και πάλι της Σοβιετικής Ένωσης.

Στις 22 Αυγούστου 1968, τα στρατεύματα της Ρωσίας και άλλων Ανατολικών κρατών εισέβαλλαν στην Τσεχοσλοβακία και κατέλυαν το φιλελεύθερο καθεστώς του Ντούμπτσεκ. Η εισβολή αυτή προκάλεσε σάλο και σύγχυση στις αριστερές μάζες όλου του κόσμου, που επεκτάθηκε και στους Έλληνες κομμουνιστές. Το ΚΚΕ, δηλαδή η Ομάδα Κολιγιάννη, με ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου, τάχθηκε στο πλευρό της Σοβιετικής Ένωσης και συμφώνησε με την επέμβαση. Η Ομάδα Παρ-

τσαλίδη δεν μπόρεσε να εκδηλωθεί, γιατί ευθύς αμέσως στην Τσεχοσλοβακία βρέθηκε υπό τον έλεγχο των σοβιετικών δυνάμεων, ενώ στα άλλα Ανατολικά κράτη δεν επιτράπηκε καμία διαφωνία προς την εισβολή.

Στην, Ελλάδα, όμως το Γραφείο Εσωτερικού καταδίκασε την επίθεση. Και, από το στρατόπεδο συγκέντρωσης Παρθένι της Λέρου, ογδόντα κρατούμενοι, στελέχη της Αριστεράς, με αυστηρό μανιφέστο τους που διοχετεύθηκε στο εξωτερικό και δημοσιεύθηκε την 5η Σεπτεμβρίου στο επίσημο όργανο του ΚΚ Ιταλίας *Ουνιτά* τάχθηκαν ανεπιφύλακτα κατά της στρατιωτικής επέμβασης των Ανατολικών. Μεταξύ των ογδόντα περιλαμβάνονταν ο Σπ. Λιναρδάτος, δημοσιογράφος και ιστορικός συγγραφέας, ο Γ. Πρίφτης, ο Γ. Μιχαλόπουλος και ιδίως ο Μανώλης Γλέζος, που οι σχέσεις του με τους Σοβιετικούς –οι οποίοι του απέδιδαν μέγιστες τιμές– ήταν έως τότε θερμότατες.

Το μανιφέστο τόνιζε:

«Πολιτικοὶ κρατούμενοι στὸ Στρατόπεδο Συγκεντρώσεως Παρθενίου Λέρου, μὲ ἔκπληξι καὶ βαθυτάτη ὀδύνη πληροφορηθήκαμε σήμερα τὸ πρωὶ τὰ συγκλονιστικὰ γεγονότα τῆς Τσεχοσλοβακίας.

»Καταγγέλουμε τὴν παραβίασι ἀπὸ τὰ σοβιετικὰ καὶ ἄλλα στρατεύματα τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων τῆς Τσεχοσλοβακικῆς Σοσιαλιστικῆς Δημοκρατίας. Ἡ εἰσβολὴ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δικαιολογηθῆ μὲ κανένα τρόπο. Γίνεται ἐν ὀνόματι τοῦ σοσιαλισμοῦ, στὴν πραγματικότητα ὅμως ἀποτελεῖ ἀπεμπόλησι τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεωδῶν ἀπὸ μέρους τῶν ἡγετῶν τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως καὶ τῶν ἄλλων τεσσάρων χωρῶν.

»Θεωροῦμε τὴν προσπάθεια νὰ καταπνιγοῦν μὲ τὰ τάνκς οἱ δίκαιοι πόθοι τοῦ τσεχοσλοβακικοῦ λαοῦ γιὰ ἀνεξαρτησία, οἰκονομικὴ ἀνάπτυξι, εὐημερία καὶ ἕνα δημοκρατικὸ σοσιαλισμό, ἀπαράδεκτη. Ἡ εἰσβολὴ ἐνισχύει ἀντικειμενικὰ τὸν ἀμερικανικὸ ἰμπεριαλισμό, ποὺ συνεχίζει τὸν κατακτητικό του πόλεμο στὸ Βιετνὰμ καὶ στηρίζει στὴ χώρα μας τὴ στρατιωτικὴ δικτατορία».

Το νέο ΚΚΕ

Η εκδήλωση εκείνη βάθυνε ακόμα περισσότερο την άβυσσο μεταξύ των δύο παρατάξεων. Το ΚΚΕ του Κ. Κολιγιάννη θέλησε να κάνει εκκαθάριση της κατάστασης και τον Ιανουάριο του 1969 συγκάλεσε τη 13η Ολομέλεια, η οποία καθαίρεσε από την Κεντρική Επιτροπή επτά ακόμα μέλη, μεταξύ των οποίων τον Χ. Δρακόπουλο και τον Α. Μπριλλάκη. Λίγο αργότερα, όμως, αναγγελλόταν από την Ιταλία η σύγκληση έκτακτης ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, με συμμετοχή όλων των μελών της, μέσα και έξω από την Ελλάδα, που αντετίθεντο στην Ομάδα Κ. Κολι-

γιάννη ιδρύοντας νέο ΚΚΕ (αυτοανακηρυσσόμενο ως το μόνο πραγματικό κόμμα), που ζητούσε την επίσημη αναγνώρισή του από τα άλλα κομμουνιστικά κόμματα του κόσμου. Ήταν το ΚΚΕ εσωτερικού.

Η ολομέλεια εκείνη εξέλεξε νέο Πολιτικό Γραφείο και εισήγαγε νέα στελέχη στην Κεντρική Επιτροπή. Διακήρυξε ότι αυτό εκπροσωπεί την πραγματική πλειοψηφία, κατά συνέπεια παύει η Ομάδα Κολιγιάννη να έχει το δικαίωμα εκπροσώπησης του κόμματος· και αποφάσισε να συγκαλέσει έκτακτο Συνέδριο του ΚΚΕ στο προσεχές μέλλον.

Φυσικά, το ΚΚΕ υπό τον Κολιγιάννη δεν έπαυε να στηρίζεται στη Σοβιετική Ένωση, η οποία μόνο αυτό αναγνώριζε. Αλλά οπωσδήποτε η διάσπαση είχε επισημοποιηθεί. Επρόκειτο για ιστορικό σταθμό στην πορεία του σοσιαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Στο εξής θα υπήρχαν δύο κόμματα: το ΚΚΕ εσωτ. και το ΚΚΕ εξωτ., μολονότι το δεύτερο διατηρούσε την επίσημη αναγνώριση –τη «σφραγίδα»– από το ΚΚ της ΕΣΣΔ.

Οι νέες θέσεις

Τι πρέσβευαν οι συμμετέχοντες στο νέο ΚΚΕ; Μας το εκθέτει ένα από τα βασικά στελέχη του, ο Παύλος Νεφελούδης, στο βιβλίο του *Στις Πηγές της Κακοδαιμονίας – Τα Βαθύτερα Αίτια της Διάσπασης του ΚΚΕ 1918-1968*, εκδ. Γκαίτεμπεργκ, Μπολόνια 1974 (βλ. εφημ. *Αυγή* των Αθηνών, 1.12.1974):

> *«Εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ τὴ βασικὴ ἠθικὴ ἀρχὴ τοῦ μαρξισμοῦ οἱ ἀπάνθρωπες πράξεις κομμουνιστῶν ἐνάντια σὲ κομμουνιστὲς γιὰ τὶς διαφορετικὲς ἀπόψεις τους, τὶς διαφωνίες τους, τὶς ἀντιγνωμίες τους. Εἶναι ἀπαράδεκτη κι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἀνθρωπιστικὴ ἀποστολὴ τοῦ κομμουνισμοῦ ἡ δημιουργία θυμάτων σὰν τὸν Πλουμπίδη, τὸν Καραγιώργη καὶ τόσους ἄλλους, γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθῶ στὰ ἐγκλήματα τῆς κατοχῆς καὶ τοῦ δεύτερου ἀντάρτικου σὲ βάρος ἀφοσιωμένων στὴν ὑπόθεσι τοῦ λαοῦ ἀγωνιστῶν. Εἶναι ἀκόμη ἀπαράδεκτοι οἱ χαρακτηρισμοὶ "προδότης", "χαφιές", "πράκτορας τοῦ ἐχθροῦ" κλπ., γιὰ τὴν ἄσκησι τοῦ δικαιώματος ἐκφράσεως διαφορετικῶν ἀπόψεων, ἔστω καὶ λανθασμένων. Πρέπει νὰ γίνη μιὰ γιὰ πάντα κατανοητὸ ἀπ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες κομμουνιστές, ὅτι ὁ κομμουνιστὴς εἶναι κι αὐτὸς ἄνθρωπος ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι, μὲ τὶς ἀδυναμίες του καὶ τὰ προβλήματά του. Καὶ ὅτι διαφέρει ἀπ' τοὺς ἄλλους, στὸ ὅτι προσφέρει τὸν ἑαυτό του, τὶς πνευματικὲς καὶ σωματικές του δυνάμεις, γιὰ τὸ καλὸ τῶν συνανθρώπων του, τῆς κοινωνίας ὁλόκληρης, φτάνοντας μέχρι τὴν ὑπερτάτη θυσία, τὴ θυσία τῆς ζωῆς του, γι' αὐτὰ τὰ ἰδανικά του. Καὶ μόνον γι' αὐτό, εἶναι ἄξιος σε-*

βασμοῦ, πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀπ' τοὺς συντρόφους του, ἀπὸ τὸ Κόμμα του.

»Τὸ ΚΚΕ πρέπει ν' ἀπαλλαγῆ ὁριστικὰ καὶ ἀμετάκλητα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἐξωελληνική-συντροφικὴ κηδεμονία. Πρέπει νὰ εἶναι αὐτοτελές, αὐτοδύναμο, ἀνεξάρτητο καὶ ἰσότιμο ἀπέναντι σ' ὅλα τὰ ἀδελφὰ Κόμματα. Ν' ἀποτελῆ μέλος τῆς διεθνοῦς κομμουνιστικῆς οἰκογενείας μὲ ἴσα δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις. Νὰ δέχεται τὶς συντροφικὲς συμβουλὲς καὶ ὑποδείξεις ὅλων τῶν ἀδελφῶν Κομμάτων καὶ νὰ προσφέρη τὶς δικές του, ὅπου νομίζει ὅτι εἶναι σὲ θέσι νὰ τὶς προσφέρη. Τὰ ἐσωκομματικὰ προβλήματα τοῦ ΚΚΕ εἶναι ἀποκλειστικὴ ὑπόθεσις τῶν μελῶν του, ποὺ κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα καὶ μὲ καμμιὰ πρόφασι, νὰ παρεμβαίνη. Τὸ ΚΚΕ, ἀπαιτεῖ τὴν ἔκφρασι τῆς διεθνιστικῆς ἀλληλεγγύης ἀπ' ὅλα τὰ ἀδελφὰ κόμματα, καὶ τὴν προσφέρει σ' ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ ἀδελφὰ Κόμματα, στὴ βάσι τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀρχῶν τῆς διεθνοῦς κομμουνιστικῆς οἰκογενείας, ὅπως ἐκτέθηκαν πιὸ πάνω.

»Τὸ ΚΚΕ πρέπει ν' ἀπαλλαγῆ ριζικὰ ἀπ' τὴν νοοτροπία ποὺ ρίζωσε βαθειὰ μέσα στὰ σπλάχνα του καὶ διαπαιδαγωγήθηκαν μὲ αὐτὴν γενεὲς κομμουνιστῶν, τῆς νοοτροπίας ποὺ καλλιέργησε τὴ λατρεία στὰ πρόσωπα, τὴ γραφειοκρατία, τὴν ὑπαλληλοποίησι, τὴν τυφλὴ ἀνεξέλεγκτη πειθαρχία κλπ., φτάνοντας μέχρι τὴ φετιχιστικὴ ἀποβλάκωσι. Εἶναι ἀπαράδεκτο τὸ φαινόμενο, κομμουνιστές, πρωταγωνιστὲς τῆς πάλης γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου μέσα σὲ μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία, νὰ μὴν αἰσθάνωνται αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἐλεύθεροι, μέσα στὸ Κόμμα τους, νὰ λένε τὴ γνώμη τους, τὶς ἀπόψεις τους, τὶς διαφωνίες τους γιὰ ὅ,τι βλέπουν λανθασμένο καὶ ἀπαράδεκτο, χωρὶς φόβο καὶ ἐπηρεασμούς. Οἱ ἀρνητικὲς πλευρὲς τῆς 50χρονης ἱστορίας τοῦ ΚΚΕ μιλᾶνε μόνες τους γιὰ τὴν ἐπιτακτικὴ ἀναγκαιότητα ἀλλαγῆς αὐτῆς τῆς νοοτροπίας».

Οι επίσημες θέσεις

Η εφημερίδα *Αυγή*, επίσημο όργανο του ΚΚΕ εσωτερικού, το θέμα της διάσπασης του Κόμματος το τοποθετεί ως εξής (15.2.1974):

«Μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς φασιστικῆς χούντας ἡ χώρα μπῆκε στὴν περίοδο τῆς μεγαλύτερης δοκιμασίας ποὺ γνώρισε μετὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Ἡ ΕΔΑ ὅπως καὶ ὅλα τὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ οἱ δημοκρατικὲς ὀργανώσεις τίθενται ἐκτὸς νόμου. Τὰ περισσότερα στελέχη καὶ δραστήρια μέλη τῆς Ἀριστερᾶς συλλαμβάνονται. Τὸ ΚΚΕ καὶ ἡ ΕΔΑ εἶναι ὁ κύριος στόχος τῆς Χούντας. Τὸ ἀριστερὸ κίνημα βρίσκεται σὲ ἐξαιρετικὰ δύσκολη κατάσταση. Στὶς γραμμές του παρουσιάζεται σύγχυσις, κλονίζεται σοβαρὰ

ἡ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὴν ἡγεσία, ἐμφανίζονται πολλὲς διαφορετικὲς καὶ ἀντιφατικὲς τάσεις στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν διερεύνησι τῶν αἰτιῶν τῆς ἥττας, τὴν ὀργάνωσι τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ ἀγῶνος.

»Τὸ βαρύτατο πλῆγμα ποὺ δέχθηκε τὸ κίνημα στὶς 21 Ἀπριλίου 1967 ὤξυνε ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν συσσωρευθῆ στὸ ΚΚΕ. Ζωτικὸ πρόβλημα γιὰ τὸ κόμμα προβάλλει πιὰ ἡ κριτικὴ μελέτη τῆς καταστάσεως, ἡ αὐτοκριτικὴ ἐξέτασις τῆς πολιτικῆς του, ὁ καθορισμὸς σωστῆς πολιτικῆς γραμμῆς, ἡ ὀργάνωσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ ἀγῶνος. Ἡ προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνσι αὐτὴ γίνεται μὲ τὴν 11η Ὀλομέλεια τῆς ΚΕ (τῶν μελῶν τῆς ΚΕ ποὺ βρίσκονταν στὸ ἐξωτερικό) τὸν Ἰούλιο τοῦ 1967. Τὰ ἐλεύθερα μέλη του στὸ ἐσωτερικό, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ Γραφεῖο Ἐσωτερικοῦ, μάχονται γιὰ τὴν συγκέντρωσι καὶ ὀργάνωσι τῶν κομματικῶν βάσεων καὶ τὴν ὀργάνωσι τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ ἀγῶνος. Δημιουργοῦνται αὐτόνομες ὀργανώσεις τοῦ ΚΚΕ. Ἱδρύεται τὸ Πατριωτικὸ Ἀντιδικτατορικὸ Μέτωπο (ΠΑΜ) (Μάης 1967). Πραγματοποιεῖται ἡ συμφωνία γιὰ κοινὴ δρᾶσι τοῦ ΠΑΜ μὲ τὴν Δημοκρατικὴ Ἄμυνα (ΔΑ). Ἀρχίζει ἡ ὀργανωμένη ἀντίστασις κατὰ τοῦ στρατιωτικοῦ καθεστῶτος. Ἀναπτύσσεται τὸ πνεῦμα τῆς κοινῆς δράσεως τῶν ἀντιδικτατορικῶν δυνάμεων ἀνεξάρτητα ἀπὸ πολιτικὲς παρατάξεις. Σημαντικὴ ἐπίτευξις πρὸς τὴν κατεύθυνσι αὐτὴ ἀποτελεῖ ἡ συμφωνία ΠΑΜ-ΠΑΚ (Πανελλήνιο Ἀπελευθερωτικὸ Κίνημα) τὸν Αὔγουστο 1968 γιὰ τὸν συντονισμὸ τῆς δράσεως τῶν δύο αὐτῶν μεγάλων ὀργανώσεων ἀντιστάσεως, μὲ βάσι ἕνα κοινὸ πρόγραμμα.

»Στὴν ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ στὸ Ἐξωτερικό, μιὰ στενὴ ὁμάδα ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται γύρω ἀπὸ τὸν πρῶτο γραμματέα τῆς ΚΕ Κ. Κολιγιάννη, προσπαθεῖ νὰ ἐμποδίση τὴν ἐξέτασι τῆς προγενεστέρας δράσεως τοῦ κόμματος, τὴν διαπίστωσι τῶν βαθυτέρων αἰτίων τῆς ἥττας καὶ τὸν ἐπιμερισμὸ τῶν εὐθυνῶν. Προσπαθεῖ νὰ λύση ἐξ ὑφαρπαγῆς καὶ ἐρήμην τῆς πλειοψηφίας τῆς ΚΕ καὶ τῶν κομμουνιστῶν ποὺ ἀγωνίζωνται γιὰ νὰ λύσουν τὰ σοβαρότατα προβλήματα τοῦ κόμματος καὶ τοῦ λαοῦ. Πάνω στὴν βάσι αὐτὴ προχωρεῖ στὴν πραξικοπηματικὴ σύγκλησι τῆς "12ης ὁλομελείας", καὶ στὴν διάσπασι τοῦ κόμματος».

Ο «δημοκρατικός συγκεντρωτισμός»

Ο Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ εσωτερικού Μπάμπης Δρακόπουλος, εξάλλου, εκφωνώντας λόγο στην Αθήνα για τον εορτασμό των 56 χρόνων από την ίδρυση του κόμματος (Δεκέμβριος 1974) καταφέρεται ως εξής κατά της ηγεσίας του ΚΚΕ (Κ. Κο-

λιγιάννης) για τις ενέργειές του που οδήγησαν στη σύγκληση της 12ης Ολομέλειας (*Αυγή*, 18.12.1975):

> *«Οἱ διώξεις στελεχῶν (1950-68) ἀποτελοῦν μιὰ μαύρη σελίδα στὴν ἱστορία τοῦ Κόμματος... Ἡ ζωὴ τοῦ Κόμματος ἔδειξε πόσο ἀλληλένδετο εἶναι τὸ ἀνώμαλο ἐσωκομματικὸ καθεστὼς μὲ μιὰ ἐσφαλμένη πολιτικὴ γραμμή. Οἱ φορεῖς τῆς γραμμῆς αὐτῆς καταφεύγουν σ' ἕνα αὐταρχικό, γραφειοκρατικὸ συγκεντρωτισμό, σ' ἕνα ἀνώμαλο καθεστώς... Αὐτὸ ἔγινε μὲ τὴν ἡγεσία τοῦ Ν. Ζαχαριάδη. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τὴν ἡγεσία Κολιγιάννη. Ἂν στὸ Κόμμα ὑπῆρχε δημοκρατικὴ λειτουργία, ἐλεύθερος δημοκρατικὸς διάλογος, γιὰ τὴν διαλεκτικὴ ὑπερνίκησι τῶν διαφωνιῶν, τότε θὰ ἀποφευγόταν ἡ διάσπασις τοῦ 1968 γιὰ τὸ ξεπέρασμα τῆς κρίσεως στὸ ΚΚΕ... Τὸ ΚΚΕ ἐξ. ἀναφέρεται πολλὲς φορὲς στὶς ἀρχὲς Λένιν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τάχα ἐμπνέεται καὶ τὶς ὁποῖες τάχα παρεβιάσαμε. Στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν ἐννοεῖ τὶς ἀρχὲς τοῦ Λένιν, ἀλλὰ τὴν παραμόρφωσι ὡρισμένων ἀρχῶν του ἀπὸ τὸν Στάλιν... Ἂς πάρουμε γιὰ παράδειγμα πῶς ἐφήρμοσαν τὴν ἀρχὴ τοῦ δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ στὴν 12η ὁλομέλεια ποὺ θεωρεῖται "ἱστορικῆς σημασίας" ἀπὸ ἐπίσημα ντοκουμέντα τοῦ ΚΚΕ ἐξ. Τὸ ἀνώτερο ὄργανο τοῦ Κόμματος σύμφωνα μὲ τὸ καταστατικό του καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ μεταξὺ τῶν δύο συνεδρίων εἶναι ἡ Κ.Ε. Τὸ Π.Γ. εἶναι τὸ ἐκτελεστικὸ ὄργανο τοῦ κόμματος, στὸ ἐνδιάμεσο τῶν συνεδριάσεων τῆς Κ.Ε. Ὡστόσο οἱ ἀποφάσεις τῆς 12ης Ὁλομελείας, ἀποφάσεις ποὺ διέλυαν τὸ ὑπάρχον πολιτικὸ γραφεῖο, καθαιροῦσαν τρία ἀπὸ τὰ ἑπτὰ μέλη του καὶ πολλὰ ἄλλα μέλη τῆς Κ.Ε. καὶ ἀνασυνέθεταν τὴν Κ.Ε., σὲ ἔκτασι ποὺ ὑπὸ κανονικὲς συνθῆκες μόνο τὸ συνέδριο τοῦ κόμματος μπορεῖ νὰ κάνη, ἐπάρθησαν ἀπὸ μία μειοψηφία μελῶν τῆς Κ.Ε., ποὺ βρίσκονταν στὸ ἐξωτερικό, καὶ ἐναντίον τῆς θελήσεως τῆς πλειοψηφίας τῆς Κ.Ε. Ἔχει καμμιὰ σχέσι μιὰ τέτοια ὠμὴ καὶ χονδροειδὴς καταπάτησις τοῦ δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ τοῦ καταστατικοῦ τοῦ κόμματος, μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ Λένιν, στὶς ὁποῖες, συνεχῶς, ἀναφέρονται καὶ τόσο περισσότερο μάλιστα, ὅσο περισσότερο τὶς καταπατοῦν; Ἂς σημειωθῆ πὼς ἀπ' ὅλες τὶς ἀποφάσεις τῆς 12ης Ὁλομελείας ἡ πιὸ ὠμὴ καταπάτησις τῶν ἀρχῶν αὐτῆς, ποὺ ἔκανε ἀδύνατη ὁποιαδήποτε πειθαρχία σ' αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις, γιὰ ὅποιον εἶχε καὶ τὸ στοιχειῶδες αἴσθημα εὐθύνης ἀπέναντι στὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς χώρας μας, ἦταν ἡ διάλυσις καὶ ἀνασύνθεσις ὄχι μόνο τοῦ Π.Γ., ἀλλὰ καὶ τῆς ἰδίας τῆς Κ.Ε.».*

Αλλά ο Μπάμπης Δρακόπουλος στην ίδια ομιλία αναφέρεται και στη διαφορά προ-

γράμματος και στόχων, καθώς και στη δράση κατά της Δικτατορίας μεταξύ των δύο κομμουνιστικών κομμάτων. Και λέει:

«Ἂς θυμηθοῦμε τοὺς στόχους ποὺ ἔθεσε τὸ ΚΚΕ (ἐξ.) στὸν ἀντιδικτατορικὸ ἀγῶνα: Ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας καὶ οἰκοδόμησις τῆς νέας δημοκρατίας ποὺ μὲ ὅσα λέγονται γιὰ τὸ περιεχόμενό της πραγματοποιεῖ τὴν ἀντιμονοπωλιακὴ-ἀντιϊμπεριαλιστικὴ ἐπανάστασι. Μ' ἄλλα λόγια ἔβαζε στόχο νὰ ἐπιτευχθῆ στὴ χώρα μας ταυτοχρόνως καὶ ἡ ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας καὶ ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἰμπεριαλιστικῆς καὶ μονοπωλιακῆς κυριαρχίας. Τί στόχο ἔβαλε τὸ ΚΚΕ (ἐσ.); Ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας καὶ ἐγκαθίδρυσι δημοκρατικοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος, ὥστε στὰ πλαίσιά του νὰ μπορέση ν' ἀγωνιστῆ ὁ λαὸς γιὰ τὶς δημοκρατικὲς καὶ ἀντιμονοπωλιακὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἔχει ἀνάγκη ὁ τόπος. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν πολιτική, μ' αὐτὴ τὴ στρατηγικὴ ἡ ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας συνδεόταν μὲ τὴν ἀνάγκη θεμελιώσεως ἑνὸς καθεστῶτος δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν».

Και η αντίθετη θέση

Αυτές οι θέσεις που αναγράφονται στο βιβλίο του Π. Νεφελούδη ή αναπτύχθηκαν από την επίσημη εκπροσώπηση του ΚΚΕ (εσωτερικού) μπορούν να χαρακτηριστούν ενδεικτικές. Το άλλο όμως ΚΚΕ, που είχε το επίσημο χρίσμα από τη Σοβιετική Ένωση, δεν παραδέχθηκε ότι οι οπαδοί του ΚΚΕ (εσωτερικού) κινούνταν από τόσο ευρείες ουμανιστικές και πολιτικές αντιλήψεις. Τους θεωρούσε απλώς ομάδα αναθεωρητικών, που συνέπηξαν ένα σοσιαλδημοκρατικό πολιτικό σχήμα, οι οποίοι ευθυγραμμίζουν τη Σοβιετική Ένωση με την Αμερική. Αρνούνταν να τους αναγνωρίσει ως κόμμα και δεν αποδεχόταν τη διάκριση ΚΚΕ εξ. και ΚΚΕ εσ. Ενώ δηλαδή θεωρούσε ανύπαρκτο το ΚΚΕ εσ., διατηρούσε ως τίτλο το ΚΚΕ χωρίς το διακριτικό εξ., αν και στην πράξη η διάκριση αυτή είχε επιβληθεί. Ο α' γραμματέας του κόμματος από το 1972, Φλωράκης, δήλωσε:

«Στὴν οὐσία ἡ ἀναθεωρητικὴ ὁμάδα ἔχει μετατραπῆ σὲ ὁμάδα σοσιαλδημοκρατικοῦ τύπου. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἔλυσε ἀκόμα –καὶ ὑπάρχουν σοβαρὲς διχογνωμίες ἀνάμεσά τους– εἶναι ἂν θὰ διατηρήση τὸν τίτλο τοῦ ΚΚΕ (ἐσωτερικοῦ) ἢ θὰ υἱοθετήση ἄλλο ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ πραγματικό της πιστεύω».

Και κατά τον εορτασμό των 56 χρόνων, ο επίσημος ομιλητής του κόμματος στην Πάτρα Γρ. Φαράκος δήλωσε (*Ριζοσπάστης*, 3.12.1974):

«Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἀναθεωρητές, ἀναμασοῦν τὶς παλιές, σκουριασμένες ἰδέες τῶν ἀντιπάλων τοῦ μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ

τῆς Δευτέρας Διεθνοῦς καὶ ἑξῆς, ἀλλὰ τὶς παρουσιάζουν σὰν νέες, τάχα, καὶ μοντέρνες, μιλώντας γιὰ κάποια "ἀνανέωσι" τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος... Κι ἐδῶ εἶναι ἡ βασική μας διαφορὰ ἀπὸ τὴν ὁμάδα πού, ἐνῶ ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὸ ΚΚΕ, θέλει νὰ διατηρῆ τὸ ἴδιο ὄνομα. Οἱ ἡγέτες της διακηρύσσουν ὅτι "οἱ ἀρχὲς τοῦ Λένιν γιὰ τὸ Κόμμα πάλιωσαν". Τότε ὅμως πῶς μποροῦν νὰ εἶναι κομμουνιστικὸ κόμμα; Κι ἐπειδή, ὅταν ὑπογραμμίζουμε αὐτὴ τὴ βασικὴ διαφορά τους ἀπὸ τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα νέου τύπου, συχνὰ διαμαρτύρονται καὶ ἀναφέρονται γενικὰ κι αὐτοὶ στὸν Λένιν, τοὺς προσκαλοῦμε νὰ βγοῦν ἀνοιχτὰ καὶ νὰ δηλώσουν: "Ναί, ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΛΕΝΙΝ ΓΙΑ ΤΟ ΚΟΜΜΑ δὲν πάλιωσαν, οἱ ἀρχὲς τοῦ Λένιν γιὰ τὸ κόμμα ἰσχύουν καὶ σήμερα"».

Αλλά την εποχή εκείνη που εξιστορούμε, η διάσπαση του ΚΚΕ προκαλούσε σύγχυση και καθίζηση της Αντίστασης, την ώρα που το στρατιωτικό καθεστώς εξαπέλυε με τον τεράστιο μηχανισμό του την αποφασιστική αντεπίθεσή του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ

Ο ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ • ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΝΕΚΡΟΙ • Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΤΣΑΡΟΥΧΑ • 4.439 ΚΑΤΑΔΙΚΕΣ ΑΠΟ ΤΑ ΣΤΡΑΤΟΔΙΚΕΙΑ • ΟΜΑΔΙΚΕΣ ΔΙΚΕΣ • Η ΣΥΛΛΗΨΗ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ • Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΡΥΘΡΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ • Η ΕΚΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΓΥΑΡΟ • ΤΑ ΒΑΣΑΝΙΣΤΗΡΙΑ • Η ΤΡΟΜΕΡΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΑΜΝΗΣΤΙΑΣ

ΕΝΩ Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ προσπαθούσε να αναπτυχθεί, η Δικτατορία αύξανε και τελειοποιούσε με ταχύτητα τον μηχανισμό επαγρύπνησης και καταδίωξης, που προσλάμβανε γιγαντιαίες διαστάσεις και είχε τα εξής πλοκάμια:

• Τη διείσδυση πρακτόρων σε κάθε περιοχή εργασίας, κίνησης ή παιδείας.
• Τη χρήση τεχνικών μέσων (υποκλοπή τηλεφωνημάτων κ.λπ.).
• Την αποφασιστική καταδίωξη των αντιστασιακών.
• Τις αθρόες συλλήψεις υπόπτων ή μη αδιάκριτα.
• Την εφαρμογή σκληρών μεθόδων ανάκρισης.
• Τη σκληρή μεταχείριση κρατουμένων.
• Την άπαυστη δράση των έκτακτων στρατοδικείων.

Αυτές οι τελευταίες μέθοδοι (σκληρή ανάκριση και μεταχείριση) απέβλεπαν κυρίως στη δημιουργία φοβίας στον λαό, η οποία να τον παραλύει ηθικά. Έπαιζαν τον ρόλο της Μακρονήσου κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Τα στρατοδικεία, επίσης, συνέτειναν στη δημιουργία της ατμόσφαιρας του φόβου –όπως και το 1946 έως 1949–, μολονότι σε αντίθεση προς την εποχή εκείνη ελάχιστες θανατικές καταδίκες επέβαλλαν.

Υπήρχαν, όμως, και θύματα. Και, πέραν των νεκρών της νυχτερινής εξόρμησης των στρατιωτικών δυνάμεων του πραξικοπήματος την 21η Απριλίου 1967, ορισμένοι αγωνιστές έπεσαν από σφαίρες ή άλλα μέσα του τρομοκρατικού μηχανισμού.

Πρώτος της κατηγορίας αυτής είναι ο γεωπόνος Ελής, που εκτελέσθηκε εξ επαφής μέσα στον Ιππόδρομο, όπου ήταν συσσωρευμένοι οι συλλαμβανόμενοι, στις 22

Απριλίου 1967. Για την περίπτωση αυτή δίνουμε λεπτομέρειες σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Δεύτερος νεκρός αναφέρεται ο νεαρός ηλεκτρολόγος Χαλκίδης στη Θεσσαλονίκη την 4η Σεπτεμβρίου 1967, μέλος του ΠΑΜ. Επισημάνθηκε η παραμονή του, με άλλους δύο συντρόφους του, σε διαμέρισμα πολυκατοικίας στην οδό Φιλελλήνων. Το κτίριο κυκλώθηκε. Οι τρεις αγωνιστές προσπάθησαν να διαφύγουν, αλλά πυροβολήθηκαν. Ο Χαλκίδης δέχθηκε πολλές σφαίρες και ξεψύχησε στο πεζοδρόμιο.

Στην περίοδο της Δικτατορίας είχαν αναφερθεί επίσης ορισμένες αυτοκτονίες που ενδεχομένως να πρόκειται για θανάτωση ανθρώπων, είτε επειδή υπέκυψαν σε ανακριτικά βασανιστήρια είτε γιατί εκτελέσθηκαν.

Υπάρχουν επίσης και οι δραματικές περιπτώσεις θανάτου δύο διακεκριμένων Ελλήνων, του δικηγόρου Νικηφόρου Μανδηλαρά και του βουλευτή της ΕΔΑ Γεωργίου Τσαρουχά, που μπορούν να θεωρηθούν ότι υπήρξαν επίσης θύματα του καταδιωκτικού μηχανισμού της Δικτατορίας.

Ο Νικηφόρος Μανδηλαράς

Η περίπτωση του Μανδηλαρά: Ο δικηγόρος αυτός, ηλικίας 40 ετών τότε, ήταν γνωστός από τη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ, στην οποία ήταν συνήγορος υπεράσπισης, και για τον μαχητικό ρόλο που διαδραμάτισε. Τη νύχτα και την ημέρα της 21ης Απριλίου, τρεις φορές ήρθε απόσπασμα να τον συλλάβει στο σπίτι του στην Αθήνα, στη λεωφόρο Αλεξάνδρας 52. Είχε προφθάσει όμως να διαφύγει και κρύφτηκε στο διαμέρισμα ενός φίλου του συνταγματάρχη εν ενεργεία, θέλοντας να αποφύγει τη σύλληψη, και αναζητούσε μέσον για το εξωτερικό. Μετά από πολλές συνωμοτικές αναζητήσεις, βρέθηκε ο πλοίαρχος του φορτηγού, τύπου Λίμπερτυ, *Ρίτα V*, Πέτρος Πόταγας, να τον φυγαδεύσει στην Αμμόχωστο της Κύπρου, όπου και θα έπλεε. Η αναχώρηση θα γινόταν τη 17η Μαΐου 1967. Ο Μανδηλαράς παραλήφθηκε από τον Πόταγα με το αυτοκίνητό του και μεταφέρθηκε στο πλοίο. Κλείστηκε στην καμπίνα του πλοιάρχου, απ' όπου δεν επρόκειτο να βγει. Τον ανακάλυψε, όμως, τυχαία, ο υποπλοίαρχος του σκάφους Σ. Βαρούτσας, ο οποίος αργότερα έκανε την εξής δικαστική κατάθεση:

«Ἐξεκλείδωσα τὴν πόρτα καὶ ἀνάβοντας τὸ φῶς ἀντελήφθην κάποιον, ὁ ὁποῖος ἦτο ξαπλωμένος εἰς τὸν καναπὲ τοῦ σαλονιοῦ τοῦ πλοιάρχου, νὰ πετάγεται ὄρθιος ἀπὸ τὸν καναπὲ ἐνδεδυμένος μὲ κοστούμι, ὑποκάμισο, γραβάτα καὶ ἄνευ ὑποδημάτων καὶ καλτσῶν. Ἐπειδὴ δὲν ἐπερίμενα νὰ εὕρω εἰς τὸ δωμάτιον τοῦ πλοιάρχου κάποιον καθ' ὅ,τι ἐξεκλείδωσα τὴν πόρτα καὶ λόγω τοῦ ὅτι τὴν 10ην νυκτερινὴν περίπου ὁ πλοίαρχος μὲ ἀποχαιρέτισε δίδοντας τὰς ὁδηγίας του διὰ τὰς δοκιμάς. Εὐθὺς ἀμέσως τὸν ἠρώτησα ποιός εἶναι καὶ μοῦ ἀπήντησε ὅτι περιμένει τὸν Πέτρο, ἐννοῶν

προφανῶς τὸν πλοίαρχον Πέτρον Πόταγαν. Ἐσχημάτισα τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶναι μεθυσμένος ἢ ταραγμένος ἢ κουρασμένος καὶ τὸν καληνύχτησα εὐχόμενος καλὸν ὕπνον, ἐξῆλθα τῶν διαμερισμάτων τοῦ πλοιάρχου».

Τα απροσδόκητα σήματα

Την επομένη, 18 Μαΐου, το *Ρίτα V* παρέπλεε τη Ρόδο σε απόσταση τριών μιλίων, όταν ο πλοίαρχος, στις 12.25΄, έλαβε το εξής σήμα από το υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας:

«Ἀναφέρατε κατεπειγόντως καὶ ὑπευθύνως ἐὰν πλοίου σας ἐπιβαίνουν πρόσωπα ξένα πρὸς πλήρωμα ὡς καὶ πλήρη στοιχεῖα τούτων ἐν καταφατικῇ περιπτώσει θέσατε πρόσωπα ὑπὸ ἀσφαλῆ φρούρησιν καὶ πλεύσατε εἰς λιμένα Ρόδου ἐν ἀναμονῇ ἀφίξεως Λιμενικῆς Ἀρχῆς. Στόπ. Σημάνατε ἐπειγόντως στίγμα σας πορείαν, ταχύτητα καὶ πιθανὴ ὥρα κατάπλου εἰς Ρόδον. Στόπ. Καθιστῶμεν προσωπικῶς ὑπεύθυνον δι' ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν διατασσομένων».

Ο πλοίαρχος, γεμάτος ανησυχία, έσπευσε να απαντήσει με δύο σήματά του ότι δεν φέρει στο σκάφος του κανένα λαθρεπιβάτη. Σε λίγο έπαιρνε δεύτερο και τρίτο σήμα από το υπουργείο:

«Ἐπὶ ληφθέντων δύο σημάτων σας καὶ συνέχεια 181133/5/67 ἐντελλόμεθα ἀνακόψατε πλοῦν ἐξασφαλίζοντες ἅμα ἀσφάλειαν πλοίου μακρὰν πάσης ἀκτῆς ἀναμένοντες νεωτέρας ὁδηγίας μας ἐρευνήσατε καὶ αὖθις ἐπιμελῶς πλοῖον ἀπαγορεύσατε πᾶσαν προσέγγισιν ἑτέρου σκάφους καὶ καθέλκυσιν λέμβου ἢ σχεδίας πλοίου σας ἀναφέρατε στίγμα εἰς ὃ πλοῖον σας παραμένει ἀκίνητο – πλήρη συμμόρφωσιν διατασσομένων».

«Συνέχεια 161630/5/67 σήματός μας ἅμα λήψει πλεύσατε διὰ ἀνατολικῶν ἀκτῶν Ρόδου καὶ εἰς ἀπόστασιν 5 μιλίων ἐξ αὐτῶν εἰς λιμένα Ρόδου εἰς ὃν οὐδεμία ἐπιβίβασις λάβῃ μέχρις ἀφίξεως λιμενικῆς ἀρχῆς – ἀναφέρατε στίγμα σας πορείαν καὶ ταχύτητα ὡς καὶ πιθανὴν ὥραν κατάπλου εἰς λιμένα Ρόδου τελῆτε εἰς συνεχῆ ἀκρόασιν Α/Τ πρὸς λῆψιν διαταγῶν μας ἀπαγορεύοντες πᾶσαν ἐκπομπὴν δι' οἱονδήποτε λόγον πλὴν τοιούτων ἀσφαλείας πλοίου».

Ήταν προφανές το ζωτικό ενδιαφέρον του υπουργείου για τον αναζητούμενο λαθρεπιβάτη, δηλαδή τον Μανδηλαρά.

Γλίστρημα στη θάλασσα

Ο πλοίαρχος Πόταγας κατόπιν κατέθεσε:

«Ἔδειξα στὸν Μανδηλαρᾶ τὸ σῆμα, ποὺ μᾶς διέτασσε νὰ πᾶμε στὴ Ρόδο.

Ἐκεῖνος μὲ παρεκάλεσε νὰ τὸν ἀφήσω νὰ πηδήση στὴ θάλασσα. Τοῦ εἶπα ὄχι ἐκείνη τὴν ὥρα αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο γιατὶ ἦταν μέρα καὶ ὅλο τὸ πλήρωμα ἦταν στὸ κατάστρωμα. Ἐπίσης ὅτι ἡ ἀπόστασίς μας ἀπὸ τὶς ἀκτὲς ἦταν μεγάλη. Ἐγὼ δίσταζα. Μοῦ εἶπε ὅτι εἶναι καλὸς κολυμβητής, ὅτι ὑπηρέτησε στὸ Ναυτικὸ ὡς ἀξιωματικός, μοῦ ἔδειξε μάλιστα τὸ ἀπολυτήριό του ποὺ τὸ εἶχε μαζί του, καὶ τελικὰ μ' ἔπεισε. Στὶς 11 μ.μ. περίπου ἐνῶ πλησίαζα πρὸς τὴ νησίδα Παξιμάδα τῆς Ρόδου, ἔβαλα τὸ πηδάλιο ἀπὸ τὸ αὐτόματο στὸ χειροκίνητο, ὥστε ν' ἀπασχολήσω τὸν πηδαλιοῦχο κι ἔδωσα ἐντολὴ στὸν ἀνθυποπλοίαρχο νὰ ἐπιθεωρήση τὴν μηχανὴ γιατὶ ἐρχόταν ἀπὸ κεῖ μιὰ ὀσμὴ καιομένου ὑφάσματος. Στὶς 11.20 μ.μ., πῆγα στὴν καμπίνα μου, πῆρα τὸν Μανδηλαρᾶ καὶ κατεβήκαμε μαζὶ στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ καταστρώματος, στὸ μεσαῖο ὑπερκατασκεύασμα. Τοῦ ἔδωσα μιὰ σωσσίβια ζώνη ποὺ τὴν ἔδεσε πάνω του. Ἔβγαλε τὰ παπούτσια καὶ κατέβηκε ἀπὸ τὸ σχοινὶ ποὺ εἶχα κρεμάσει ἀπὸ τὴν κουπαστή. Τοῦ ἔδωσα ὁδηγίες. Τοῦ εἶπα νὰ μὴν ἀφήση τὰ χέρια του νὰ γλιστρήσουν στὸ σχοινί. Ἀλλὰ νὰ ἀφήνη τὸ σχοινὶ λίγο-λίγο καὶ ὅταν φθάση ἕνα μέτρο πάνω ἀπὸ τὴν θάλασσα νὰ κάνη ἐκτίναξι γιὰ νὰ πέση ὅσο μπορεῖ πιὸ μακριὰ ἀπ' τὸ πλοῖο. Ἔτσι ἔγινε. Μόνο ποὺ ἐνῶ στὴν ἀρχὴ κατέβαινε σιγὰ-σιγά, πιὸ κάτω ἡ κάθοδός του ἔγινε πιὸ γρήγορη. Τὸν εἶδα ποὺ ἔπεσε στὴ θάλασσα καὶ κολυμποῦσε. Τὸ πλοῖο εἶχε πλαϊνὰ φῶτα καὶ τὸν παρακολουθοῦσα ποὺ κολυμποῦσε. Ἦταν ὁρατὸς περίπου 50 μέτρα ἀπὸ τὴν πρύμνη τοῦ πλοίου. Ὅταν κατέβηκε στὴ θάλασσα, πῆγα στὴν καμπίνα μου, ἔκανα ἕνα δέμα τὸ παλτό του, τὸ παντελόνι του, τὸ σακκάκι του, δυὸ ζεύγη κάλτσες καὶ δυὸ πουκάμισα καὶ τἄρριξα στὴ θάλασσα. Καὶ μερικὰ πακέτα τσιγάρα. Τὰ παπούτσια του τἄβγαλε γιὰ νὰ μὴ γλιστρήση. Τὸ σῶμα του δὲν κρεμόταν, γιατὶ τὸ στήριζε στὰ τοιχώματα τοῦ πλοίου».

Κινητοποίηση

Το *Ρίτα Β* συνέχισε την πορεία του προς τη Ρόδο, κοντά στην οποία το συνάντησαν τρεις άκατοι του λιμεναρχείου. Έριξαν τους προβολείς τους στο σκάφος και ύστερα το συνόδευσαν έως το λιμάνι, όπου ανέμεναν κινητοποιημένες οι Αρχές. Γιατί λίγες ώρες προηγουμένως είχαν λάβει το εξής σήμα από το υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας:

«Α. Π ΡΙΤΑ Β. Πειραιῶς 2592, ταχύτητος 8 κόμβων ἀπέπλευσεν ἐξ Ἐλευσῖνος 17/5 μὲ προορισμὸν Ἀμμόχωστον Κύπρου. Φέρει 30 μέλη πληρώματος ἐξ ὧν διαβατηριοῦχοι. Πληροφορίαι φέρουσι ὅτι ἐπὶ σκάφους ἐπιβαίνει πρόσωπον καταδιωκόμενον λάθρα ἐπιβιβασθέν. Πλοίαρ-

χος ΠΟΤΑΓΑΣ Πέτρος κατὰ παρελθὸν ἀπησχόλησεν Ἀρχὰς διὰ λαθρεμπόριον, ἀπάτην κ.λπ. Κατόπιν διαταγῆς μας πλοίαρχος ἀνέφερεν ὅτι οὐδεὶς καταζητούμενος ἀνευρέθη ἐπὶ πλοίου. Πλοῖον διετάχθη καὶ παρέμεινεν ἀκινητοῦν εἰς στίγμα Φ=35° 50' ΒΛ=27° 41' Α. Ἐν συνεχεία διετάξαμεν πλεύση λιμένα σας ἔνθα ἀναμένεται περίπου 190200/5-67. Διὰ καταλλήλου σκάφους πλεύσατε πρὸς συνάντησιν πλοίου ἐπὶ σκοπὸν ματαιώσεως τυχὸν προσπαθείας διαπεραιώσεως ἀκτὴν διωκομένου. Ἅμα κατάπλου διενεργήσατε ἔρευναν σκάφους ἐξετάζοντες ἅμα κεχωρισμένως ἕκαστον μέλος πληρώματος. Προσέτι ἐλέγξατε Ν.Φ. πρὸς ταυτοπροσωπίαν ναυτικῶν ὑποβάλλοντες ἐρωτήσεις σχετικὰς πρὸς προηγουμένας ναυτολογήσεις πρὸς ἐξακρίβωσιν τυχὸν χρήσεως πλαστοῦ Ν.Φ. ἢ διαβατηρίου. Ἔρευνα σκάφους διενεργηθῇ μεθοδικῶς ἐποπτεία Λ/Χ καὶ παρουσία ἀξιωματικῶν Ὑπηρεσίας σας. Ἐν περιπτώσει εὑρέσεως ὑπόπτου προβῆτε σύλληψιν τούτου καὶ θέσατε ὑπὸ αὐστηρὰν φρούρησιν ἐντὸς πλοίου ἅπαν πλήρωμα. Λάβατε πᾶν κατὰ κρίσιν σας ἐνδεικνυόμενον μέτρον ἀσφαλείας. Ἀναφέρατε».

Ένα πτώμα στην ακτή

Ο πλοίαρχος στην αρχή προσπάθησε να επιδείξει παντελή άγνοια, αλλά κρατήθηκε και ύστερα από αυστηρή ανάκριση ομολόγησε τα πάντα. Τι είχε απογίνει, όμως, ο Μανδηλαράς; Στις 22 Μαΐου το πρωί βρέθηκε το πτώμα του στη θέση Γεννάδι της Ρόδου, σε απόσταση δώδεκα μέτρων από τη θάλασσα, πάνω στην άμμο. Η έκθεση της Χωροφυλακής αναγράφει (βλ. εφημ. *Βήμα* Αθηνών, Γιάννη Φάτση, 29.8.1974):

«Ἡ περιοχὴ ἔνθα ἀνευρέθη τὸ πτῶμα ἀπέχει 4 περίπου χιλιόμετρα ἀπὸ τοῦ χωρίου ΓΕΝΝΑΔΙΟΝ. Τοῦτο ἀνευρέθη κείμενον ἐπὶ τῆς ἄμμου καὶ εἰς ἀπόστασιν 12 περίπου μέτρων ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῆς θαλάσσης. Τὸ πτῶμα εὑρέθη ἔχον κατεύθυνσιν ἀπὸ Ν. πρὸς Β. μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Νότον καὶ ἐστραμμένην πρὸς τὴν θάλασσαν. Εὑρέθη φέρον μαῦρο παντελόνι μὲ στενὰς γκρίζας ρίγας. Ὑποκάμισον μακρομάνικον χρώματος ἐλαφροῦ σιὲλ συγκρατούμενον εἰς τὴν μίαν χεῖραν καὶ καλύπτον κατὰ τὸ ὑπόλοιπον τὸ πτῶμα. Ποδεῖα ἀνοικτόχρωμα μπλέ – ἄνευ ὑποδημάτων. Ἐκ τῶν ἐσωρούχων ἐφαίνετο περὶ τὴν μέσην μόνον ἡ σκελέα χρώματος λευκοῦ. Φανέλλα δὲν ἔφερεν... Φέρει καταφανῆ τὰ συμπτώματα τοῦ πνιγμοῦ, ἤτοι ἐλαφρὰ διόγκωσιν τῆς κοιλίας καὶ βαθὺ μελάνωμα τοῦ προσώπου μὲ ἀφροὺς ἐπὶ τοῦ στόματος. Φέρει πολλαπλᾶ τραύματα ἐπὶ ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς ἐπιφανείας προερχόμενα προφανῶς ἀπὸ κτυπήματα αὐτοῦ ἐπὶ βράχων τῆς θαλάσσης. Ἡ ἀριστερά του χεὶρ εὑρέθη εἰς

θέσιν ἀνατάσεως μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἄνω καὶ τοὺς δακτύλους κεκαμμένους. Ἡ δεξιὰ χεὶρ παράλληλος πρὸς τὸ σῶμα μὲ τὴν παλάμην ἐσφηνωμένην κάτωθι τοῦ σώματος... Ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ πτώματος οὐδὲν ἀνευρέθη εἰς τὰ θυλάκια τῶν ἐνδυμάτων του ἀποδεικνύον τὴν ταυτότητα αὐτοῦ. Ἐπὶ τῶν μανικιῶν τοῦ ὑποκαμίσου ἔφερεν μανικετόκουμπα ἄνευ μονογράμματος ἅτινα ἀφήσαμεν εἰς τὴν θέσιν των. Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς μόνον ἔφερεν δακτύλιον βέρα ἣν δὲν ἀπεσπάσαμεν λόγω δυσχερείας ἐξαγωγῆς καὶ συνεπεία τῆς διογκώσεως τῶν δακτύλων ἀφήσαντες ταύτην εἰς τὴν θέσιν της, ἵνα ἐξετασθῇ κατὰ τὴν νεκροψίαν τοῦ πτώματος εἰς τὸ Νοσοκομεῖον Ρόδου... Ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ πέριξ χώρου οὐδὲν τὸ ἄξιον λόγου ἀνευρέθη».

Στάλθηκαν αμέσως οι ιατροδικαστές Καψάσκης και Αγιουτάντης από την Αθήνα, αλλά εκλήθησαν και τέσσερις γιατροί από τη Ρόδο για τη νεκροψία. Η έκθεση των δύο ιατροδικαστών καταλήγει:

«Συνάγεται ὅτι ὁ θάνατος τοῦ ὑπὸ τὰ στοιχεῖα ταυτότητος τοῦ Μανδηλαρᾶ Νικηφόρου ἐξετασθέντος ἀτόμου ἐπῆλθε συνεπεία πνιγμοῦ εἰς τὴν θάλασσαν κατὰ τὴν νύκτα τῆς 18ης πρὸς 19ην/5/67 εἰς τὴν θαλασσίαν περιοχὴν νοτιοανατολικῶς τῶν ἀκτῶν τῆς Ρόδου, του πνιγμοῦ δὲ προηγήθη πρόσκρουσις τῆς κεφαλῆς ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ πλοίου κατὰ τὴν πτῶσιν τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν θάλασσαν, τὸ δὲ πτῶμα φέρον σωσίβιον καὶ ἐπιπλεῦσαν ἐξεβράσθη εἰς τὴν ἀκτὴν τῆς νήσου τὴν νύκτα τῆς 21ης πρὸς 22αν Μαΐου».

Και οι γιατροί της Ρόδου κατέληξαν:

«Ὁ θάνατος ὀφείλεται εἰς πνιγμόν».

Οι συγγενείς του Μανδηλαρά δεν ειδοποιήθηκαν παρά μετά από τρεις ημέρες. Η κηδεία του έγινε αμέσως στη Ρόδο με την παρουσία έξι πολιτών και τριάντα χωροφυλάκων. Και ακολούθησαν δύο δίκες. Την 5η Οκτωβρίου 1967 στο Τριμελές Πλημμελειοδικείο Ρόδου και τη 12η Δεκεμβρίου στο Τριμελές Εφετείο της ίδιας πόλης. Η σύζυγος του Μανδηλαρά υπέβαλε μήνυση, στην οποία ανέφερε:

«Μηνύω τὸν αὐτουργόν, τοὺς τυχὸν συναυτουργούς, ἠθικὸν ἢ ἠθικοὺς αὐτουργούς, ἀμέσους καὶ ἁπλῶς συνεργοὺς τῆς ἀνθρωποκτονίας τοῦ συζύγου μου καὶ πατρὸς τοῦ τέκνου μας Ἀριέττας, 7 ἐτῶν».

Αυτοκτονία του πλοιάρχου

Ο πλοίαρχος Πόταγας προσήχθη ως κατηγορούμενος τόσο λόγω της μήνυσης αλλά και αυτεπάγγελτα. Η χήρα του Μανδηλαρά δεν θέλησε να ασκήσει πολιτική αγωγή. Και στην κατάθεσή της είπε, σύμφωνα με τα δημοσιογραφικά πρακτικά, των οποί-

ων η δημοσίευση απαγορεύτηκε (βλ. Γιάννη Φάτση, στο ίδιο, 31.8.1974):

«"Ὁ Νικηφόρος αἰσθανόταν ἀνασφαλὴς στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν 21 Ἀπριλίου. Καὶ ἤθελε νὰ φύγῃ. Τὴν Τρίτη, 16 Μαΐου ἔφυγε ἀπὸ τὸ σπίτι, ἀφοῦ πῆρε μαζί του 5.000 δρχ. καὶ λίγα ροῦχα".

»Ἐν συνεχείᾳ ἡ κυρία Μανδηλαρᾶ λέγει ὅτι ὁ σύζυγός της ἐδολοφονήθη ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἀντιπάλους του καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐπεκταθῇ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, ἀλλὰ ὁ Πρόεδρος τοῦ Δικαστηρίου τῆς παρατηρεῖ ὅτι ἐξετάζεται ὡς μάρτυς καὶ ὀφείλει νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν κατάθεσιν πραγματικῶν περιστατικῶν. »Συνεχίζουσα λέγει ὅτι προσῆλθεν νὰ καταθέσῃ διὰ τρεῖς κυρίους λόγους: Πρῶτον ἀπὸ ἱερὸν καθῆκον πρὸς τὴν μνήμην τοῦ συζύγου της. Δεύτερον ἀπὸ χρέος πρὸς τὴν Ἱστορίαν καὶ τρίτον ἀπὸ ὑποχρέωσιν πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν δημοκρατικὸν λαόν.

»ΠΡΟΕΔΡΟΣ: Σεβόμεθα τὸν πόνον σας, ἀλλὰ σᾶς παρακαλῶ θερμῶς νὰ περιορισθῆτε εἰς τὰ πραγματικὰ περιστατικά.

»ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ: Ὁ σύζυγός μου δὲν πέθανε φυσιολογικά, ἀλλὰ δολοφονήθηκε. Μὲ τὴν παρουσίαν μου ἐδῶ δὲν ζητῶ νὰ ἀποδώσετε δικαιοσύνην, διότι γνωρίζω ὅτι τοῦτο εἶναι ἀδύνατον».

Ο πλοίαρχος Πόταγας καταδικάστηκε σε τριετή φυλάκιση με αναστολή. Τι απέγινε από τότε; Η αδελφή του Ελένη Πόταγα, με επιστολή της προς την εφημερίδα *Το Βήμα* (26.8.1974), αποκαλύπτει:

«...Βγαίνοντας ἀπὸ τὴν φυλακὴ ὁ ἀδελφός μου ἦταν ἕνας σπασμένος ἄνθρωπος. Ἔφυγε γιὰ τὴν Ν. Ἀφρική, πατρίδα τῆς γυναίκας του, γιὰ νὰ ξαναρχίσῃ. Δὲν τὰ κατάφερε. Τὸν εἶχαν σκάσει. Γιὰ νὰ προστατεύσουμε τὴν μητέρα μας ἀπὸ διπλὸ κλονισμὸ εἴπαμε ὅτι σκοτώθηκε σὲ αὐτοκινητιστικὸ δυστύχημα. Τώρα καὶ ἀρκετὸ καιρὸ ξέρει κι αὐτὴ τὴν ἀλήθεια. Ὁ Πέτρος Πόταγας, σὲ ἡλικία 38 χρονῶν, 8 μῆνες μετὰ τὴν σύλληψί του, ἔγραψε ὅτι "ἡ ζωὴ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἕνα τρελλὸ ὄνειρο" καὶ αὐτοκτόνησε μὲ περίστροφο, ἀφήνοντας ὁδηγίες νὰ δοθῇ τὸ σῶμα του στὸ Νοσοκομεῖο τοῦ Δρος Μπάρναρντ στὸ Κέηπ Τάουν γιὰ ἔρευνες. Στὴν τραγωδία τοῦ "Ρίτα" ὑπῆρχαν ἀναμφίβολα δυὸ θύματα, ὁ Νικηφόρος Μανδηλαρᾶς καὶ ὁ ἄνθρωπος ποὺ προσπάθησε νὰ τὸν βοηθήσῃ, ὁ Πέτρος Πόταγας».

Αυτός ήταν ο επίλογος της τραγωδίας, για την οποία πολλοί πιστεύουν ότι κρύβει μυστήριο. Υπάρχει η εκδοχή ότι ή τον σκότωσαν πάνω στο πλοίο και τον πέταξαν στη θάλασσα, ή τον έπνιξαν στην ακτή όπου έφθασε ζωντανός και κατόπιν τον άφησαν για να φαίνεται ότι είχε εκβρασθεί νεκρός. Αλλά οπωσδήποτε ήταν θύμα της Δικτατορίας, εφόσον για να σωθεί από τη σύλληψη έκανε την απεγνωσμένη εκείνη προσπάθεια φυγής.

Η τραγωδία του Τσαρουχά

Ο βουλευτής της ΕΔΑ Γιώργος Τσαρουχάς ήταν γνωστός στο πανελλήνιο από την υπόθεση Λαμπράκη. Την ημέρα εκείνη (22 Μαΐου 1963), κάτω από την αίθουσα όπου μιλούσε ο Λαμπράκης, δέχθηκε επίθεση των «αντιφρονούντων» και κακοποιήθηκε σκληρότατα τόσο στον δρόμο όσο και στο ασθενοφόρο που τον μετέφερε στο νοσοκομείο.

Την 21η Απριλίου 1967 διέφυγε τη σύλληψη στη Θεσσαλονίκη. Κρυβόταν από τότε, ενώ ήταν από τα ηγετικά στελέχη του ΠΑΜ Μακεδονίας. Τα μεσάνυχτα της 8ης Μαΐου 1968, αναχώρησε κρυφά για την Αθήνα, με ένα αυτοκίνητο, συντροφευόμενος από τρία άτομα, τον οδηγό Κωνσταντίνο Μελέτη, τον Γιώργο Μάστορα και τη Γεωργία Παγκοπούλου. Ο Τσαρουχάς και ο Μάστορας ήταν καρδιοπαθείς. Τι έγινε κατόπιν, το περιέγραψε αργότερα ο Κωνσταντίνος Μελέτης στο Στρασβούργο, στην Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ως εξής:

> *«Μὲ συνέλαβαν στὶς δύο τὰ μεσάνυχτα τῆς 8ης Μαΐου τοῦ 1968. Μαζί μου ἦταν ὁ Γιῶργος Τσαρουχᾶς, βουλευτής, ὁ Γιῶργος Μάστορας καὶ ἡ Γεωργία Παγκοπούλου. Ὁ Τσαρουχᾶς καὶ ὁ Μάστορας κρύβονταν. Καὶ ἡ ἀστυνομία τοὺς καταζητοῦσε. Καὶ οἱ δυό τους ὑποφέρανε ἀπὸ τὴν καρδιά τους. Τοὺς πήγαινα στὴν Ἀθήνα, τὸν μόνο τόπο ποὺ μποροῦσαν νὰ βροῦν γιατρό. Περάσαμε τὰ πρῶτα διόδια στὴν Κατερίνη. Ὀκτὼ αὐτοκίνητα ξεχύθηκαν καὶ μᾶς ἀκολουθοῦσαν. Μετὰ ἀπὸ 500 μέτρα, ἕνα αὐτοκίνητο τῆς ἀστυνομίας μᾶς κόβει τὸ δρόμο ἀπὸ τὰ πλάγια κι ἕνα ἄλλο ἰδιωτικὸ μᾶς προσπερνᾶ ἐνῶ οἱ ἐπιβαίνοντες ἀρχίζουν νὰ πυροβολοῦν. Σταματήσαμε. Ἔνοπλοι χύμηξαν καὶ ἔσπασαν τὴν πόρτα καὶ τὰ παράθυρα τοῦ αὐτοκινήτου μας μὲ ὅλα τὰ ὅπλα τους. Ἕνας ἀστυνομικὸς μὲ κτύπησε μὲ τὸ αὐτόματο "Τόμσον" στὸ πρόσωπο, σπάζοντάς μου τὸ μῆλο στὸ μάγουλο. Τράβηξαν ἔξω ἀπὸ τὸ αὐτοκίνητο τὸν Τσαρουχᾶ, τὸν ἔρριξαν στὸ χῶμα καὶ τὸν κλωτσοῦσαν στὸ κεφάλι. Δέκα ἄνδρες μᾶς χτυποῦσαν. Ὁ Μάστορας φώναξε: "Σᾶς παρακαλῶ, μὴ μὲ χτυπᾶτε ἄλλο, θὰ πεθάνω". Μᾶς μοίρασαν σὲ τρία αὐτοκίνητα καὶ μᾶς πῆγαν γιὰ ἀνάκρισι. Καθὼς πηγαίναμε μὲ τ' αὐτοκίνητο μὲ χτυποῦσαν προσπαθώντας νὰ μὲ κάνουν νὰ μιλήσω. Μὲ χτυποῦσαν μὲ τὸ "Τόμσον", μὲ ἔβριζαν καὶ μὲ ρωτοῦσαν γιατί πήγαινα τὸν Τσαρουχᾶ μὲ τ' αὐτοκίνητο. Ὅταν πλησιάζαμε στὸν Ἀξιὸ ποταμό, σταμάτησαν τ' αὐτοκίνητο, μὲ πῆραν ἔξω λέγοντάς μου: "Ἂν δὲν μιλήσης θὰ σὲ πετάξουμε στὸ ποτάμι". Μποροῦσα νὰ δῶ καθαρὰ τώρα πὼς καὶ οἱ ἄλλοι στὰ δύο αὐτοκίνητα χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἴδια μέθοδο. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ Τσαρουχᾶς νὰ μὴ φτάση ζωντανὸς στὴν Θεσσαλονίκη».*

Η επίσημη εκδοχή

Την επομένη εκδόθηκε η εξής επίσημη ανακοίνωση:

«Ἡ ὑποδιεύθυνσις τῆς Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας Θεσσαλονίκης ἐσημείωσε μίαν νέαν ἐπιτυχίαν μὲ τὴν σύλληψιν στελεχῶν κλιμακίου παρανόμως δρῶντος μηχανισμοῦ τοῦ ΚΚΕ, καθ' ὃν χρόνον ταῦτα ἐπιβαίνοντα Ι.Χ. ἐπιβατικοῦ αὐτοκινήτου μετέβαινον εἰς Ἀθήνας πρὸς λῆψιν ἐντολῶν διὰ περαιτέρω ἀναρχικὴν δράσιν. Ὑπὸ τῆς διευθύνσεως Ἀστυνομίας Θεσσαλονίκης ἀνακοινοῦται ὅτι κατόπιν θετικῶν πληροφοριῶν τῆς ὑποδιευθύνσεως Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας Θεσσαλονίκης, ὅτι ἡγετικὰ στελέχη τοῦ ἐνταῦθα δρῶντος κλιμακίου τοῦ παρανόμου μηχανισμοῦ τοῦ ΚΚΕ ἐπρόκειτο τὴν παρελθοῦσαν νύκτα νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἀθήνας πρὸς σύνδεσιν καὶ λῆψιν ἐντολῶν περαιτέρω ἀναρχικῆς δράσεως, ἐλήφθησαν τὰ κατάλληλα μέτρα μὲ ἀποτέλεσμα τὴν 9ην Μαΐου καὶ ὥραν 2.30' νὰ ἐπιτευχθῆ ἐκ μέρους ἀστυνομικῶν ὀργάνων τῆς ἀνωτέρω Ὑπηρεσίας, ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Ἀθηνῶν-Θεσσαλονίκης καὶ ἐγγὺς τοῦ χωρίου Λεπτοκαρυά, ἡ σύλληψις κομμουνιστικῶν στελεχῶν, ἐπιβαινόντων τοῦ ὑπ' ἀριθ. ΙΧ 285303 ἐπιβατηγοῦ αὐτοκινήτου. Μεταξὺ τῶν συλληφθέντων ἦτο καὶ ὁ Γεώργιος Τσαρουχᾶς, τοῦ Νικολάου, ἡγετικὸ στέλεχος τοῦ ἐνταῦθα παρανόμου μηχανισμοῦ τοῦ ΚΚΕ καὶ καταζητούμενος ἀπὸ μακροῦ, ὅστις μεταγόμενος εἰς Θεσσαλονίκην ἀπεβίωσεν καθ' ὁδὸν πλησίον τοῦ χωρίου Ἅγιος Ἀθανάσιος. Τὸ πτῶμα τούτου διεκομίσθη εἰς τὸ νεκροτομεῖον τοῦ ἰατροδικαστικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Κατὰ τὴν ἐνεργηθεῖσαν ἐν συνεχεία νεκροψίαν καὶ νεκροτομήν, διεπιστώθη ὅτι ὁ θάνατος τούτου ἐπῆλθε συνεπεία ἐμφράγματος ἀριστερᾶς κοιλίας τῆς καρδίας, λόγω βαρυτάτης ἀρτηριοσκληρώσεως τῶν στεφανιαίων ἀρτηριῶν τῆς καρδίας, μετ' ἀποφράξεως τοῦ αὐλοῦ αὐτῶν».

Είναι κακούργημα

Τον Αύγουστο του 1974, όμως, ο εισαγγελέας Λαμίας Χριστόφορος Τζανακάκης, ο οποίος την εποχή του θανάτου του Τσαρουχά υπηρετούσε στη Θεσσαλονίκη, έκανε τις εξής δηλώσεις στον δημοσιογράφο Γ. Λιάνη (περιοδικό *Ταχυδρόμος* Αθηνών):

«Ἐγὼ γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Τσαρουχᾶ εἶχα πονηρευθῆ ἀμέσως διότι διεπίστωσα ὅτι ὁ Βασίλης Μάστορας, συνεπιβάτης του στὸ μοιραῖο ταξίδι πρὸς τὴν Ἀθήνα, εἶχε κακοποιηθῆ ἀγρίως. Αὐτὸς κακοποιήθηκε στὸ Γ' Σῶμα Στρατοῦ καὶ ὑποθέτω ὅτι γλύτωσε ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι ἔμεινε στὰ χέρια τους ὁ Τσαρουχᾶς. Πιστεύω πὼς καὶ ὁ Τσαρουχᾶς ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι κακοποιήθηκε στὸ Γ' Σ.Σ. Ὅταν πῆγα γιὰ νὰ δῶ τὸ πτῶμα ἀπὸ ἀπόσταση

8 μέτρων, ἀντελήφθηκα τὶς ἐμφανεῖς κακώσεις... Ἀπ' ὅ,τι θυμᾶμαι (εἶχα κρατήσει λεπτομερεῖς σημειώσεις τὶς ὁποῖες ἐπὶ Ἰωαννίδη ἐξηφάνισα) οἱ κακώσεις ἦσαν: Βασικὲς στὴν κεφαλὴ σὰν 6 ἴχνη ραβδισμοῦ, σὰν ἀπὸ βούνευρο ποὺ εἶχε 6 ἄκρες καὶ εἶχε χτυπήσει πάνω στὸ κεφάλι του. Τὸ λέω δὲ αὐτὸ γιατὶ ἡ μιὰ γραμμὴ μὲ τὴν ἄλλη ἦταν παράλληλες. Στὸ πρόσωπο χτυπήματα ἀπὸ γροθιές, κακώσεις στὸ μάτι καὶ τὶς παρειές. Ἀνοίγοντας τὰ σκέλη, εἶδα ἀνάμεσά τους μιὰ περίεργη κάκωσι. Σειρὰ μικρῶν κόκκων αἵματος σὰν κόκκοι σίτου κάτω ἀπὸ τὸ δέρμα. Αὐτὸ μοῦ ἔκανε μεγάλη ἐντύπωσι. Πῶς προκλήθηκε; Ἔμοιαζε σὰν ἀπὸ ἠλεκτροσὸκ ἀλλὰ τὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα ἀφήνει ἔγκαυμα καὶ ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχε. Διάσπαρτες κακώσεις στὰ πόδια σὰν νὰ τοῦ ἔστριβαν τὸ λουρὶ ἑνὸς ὅπλου ἀνάμεσα στὰ σκέλια. Οἱ πατοῦσες εἶχαν ἕνα ὕποπτο μπλὲ χρῶμα. Δὲν ἦταν πτωματικὲς ὑποστάσεις. Ἕνα περίεργο ὑποκύανο χρῶμα. Ὁ ἰατροδικαστὴς προσπάθησε τότε νὰ συγκαλύψη τὸ ἔγκλημα. Ἔκανε τὸ κάθε τί γιὰ νὰ μὴ γράψη στὴν ἔκθεσι τὶς ὁλοφάνερες κακώσεις... Ἔφυγα στὸ σπίτι μου. Χτύπησε τὸ τηλέφωνο. Κάποιοι ἀστυνομικοὶ μοῦ ζητοῦσαν νὰ ἐπιστρέψω. Εἶπα στὴν γυναῖκα μου: "Ἂν μὲ πιάσουν, ὁ Τσαρουχᾶς πέθανε βασανισμένος!" Γυρνώντας πίσω μοῦ εἶπαν: "Ἐλάτε νὰ δῆτε τί βρήκαμε στὸ στομάχι". Ὁ Τσαρουχᾶς εἶχε καταπιῆ ἕνα μικρὸ σημείωμα τυλιγμένο σὲ σελλοφάν. Αὐτοὶ τὸ ἔβρισκαν πολὺ σημαντικό... Εἶναι κακούργημα. Θανατηφόρες σωματικὲς βλάβες ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων ἐπῆλθε ὁ θάνατος... Λίγες ἡμέρες μετὰ τὴν ἐξέτασι τοῦ πτώματος μοῦ τηλεφώνησε ἄγνωστος στὰ ἀγγλικὰ καὶ μοῦ εἶπε: "Εἶμαι πολὺ δυνατός. Θὰ σᾶς σκοτώσω αὔριο"».

4.439 καταδίκες

Τα έκτακτα στρατοδικεία έδρασαν εντατικά από την αρχή της Δικτατορίας και εξέδωσαν 4.439 καταδίκες με την κατηγορία πράξεων κατά της «πολιτειακής εξουσίας» (εφημ. *Το Βήμα*, 11.8.1974). Πολλές από τις δίκες είχαν παραμείνει άγνωστες, γιατί δεν επιτράπηκε από τη λογοκρισία ούτε καν η μνεία τους στον Τύπο. Οι ποινές ήταν βαρύτατες. Και είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι ομαδικές δίκες.

Η πρώτη τέτοια δίκη έγινε στη Θεσσαλονίκη την 31η Αυγούστου 1967. Κατηγορούμενοι ήταν 14 μέλη του ΠΑΜ, που εξέδιδαν την παράνομη εφημερίδα *Αντιφασίστας*. Η ίδια ομάδα, στην οποία συμμετείχε ολόκληρη η οικογένεια Μαρίνου (γονείς, παιδιά, νύφη), ανήρτησε τη φωτεινή επιγραφή (1-1-4) απέναντι από το κτίριο όπου γινόταν συγκέντρωση αξιωματικών, το βράδυ της 4ης Αυγούστου 1967. Οι ποινές που επιβλήθηκαν ήταν βαρύτατες. Έφθασαν έως την κάθειρξη 20 ετών, για πράξεις που κάτω από ομαλές συνθήκες ήταν απλά πλημμελήματα.

Το ΠΑΜ δεχόταν συνεχείς επιθέσεις του καταδιωκτικού μηχανισμού στη Μακεδονία και κατά πολυπληθείς ομάδες οδηγούνταν στην αίθουσα του έκτακτου στρατοδικείου τα μέλη του (δίκες των «41», των «39» κλπ.). Μέσα στο 1967 είχε εξαρθρωθεί η δύναμή του στη Θεσσαλονίκη, για να καταφερθεί ισχυρό πλήγμα και στο ΠΑΜ Αθηνών, που έφερε στο εδώλιο του Έκτακτου Στρατοδικείου Αθηνών, τη 16η Νοεμβρίου 1967, τριάντα ένα στελέχη της οργάνωσης με επικεφαλής τον Μίκη Θεοδωράκη. Ο Θεοδωράκης, που διέφυγε τη σύλληψη τη νύχτα της 21ης Απριλίου, από την πρώτη μέρα άρχισε αντιστασιακή δράση. Λίγο μετά τη συνέντευξη που έδωσε ο Τάσος Δήμου στη γαλλική και καναδική τηλεόραση, εκείνος συνέταξε μια προκήρυξη που την παρέδωσε σε ξένους ανταποκριτές, οι οποίοι τη μετέδωσαν στο εξωτερικό. Υπήρξε, όπως είδαμε, από τους ιδρυτές του ΠΑΜ, αλλά συνελήφθη τη νύχτα της 21ης Αυγούστου 1967. Τη στιγμή που εισόρμησαν οι αστυνομικοί στο καταφύγιό του κρύφτηκε πίσω από ένα πιάνο. Ανακαλύφθηκε βέβαια εύκολα. Στο στρατοδικείο δεν παρέστη λόγω ασθενείας, αλλά καταδικάστηκαν οι είκοσι ένας από τους τριάντα έναν κατηγορουμένους, μεταξύ των οποίων σταχυολογούμε μερικούς: Οι Κ. Φιλίνης και Τ. Λελούδας σε ισόβια. Η Σύλβα Ακρίτα σε 10 ετών κάθειρξη. Ο νεαρός φοιτητής Κυριάκος Λειβαδίτης σε 5 ετών φυλάκιση.

Είναι αξιοσημείωτη η στάση του μικρού αυτού φοιτητή. Κάποια στιγμή ο Επίτροπος του είπε: «Λυπάμαι τη μάνα σου». Εκείνος πετάχτηκε φωνάζοντας: «Γιατί λυπάστε τη μάνα μου; Επειδή ο γιος της είναι δημοκράτης και αγωνιστής; Είναι περήφανη η μάνα μου, κύριε. Άλλες μάνες να λυπάστε...»

Οι δίκες

Το 1968, ανάμεσα στις πολυάριθμες δίκες στα έκτακτα στρατοδικεία, οι πιο αξιοσημείωτες ήταν:

- 10 Ιουλίου: Η καλούμενη δίκη των «σαμποτέρ της ναυτικής βάσεως του Σκαραμαγκά» (21 κατηγορούμενοι, μέλη της Δημοκρατικής Άμυνας, υπαξιωματικοί του Β. Ναυτικού οι περισσότεροι).
- 27 Σεπτεμβρίου: Ένας νεαρός καταδικάστηκε σε φυλάκιση δύο ετών, γιατί διένειμε μικρά «φέιγ βολάν» με τη λέξη «ΟΧΙ» κατά το δημοψήφισμα για το Σύνταγμα.
- 7 Νοεμβρίου: Δίκη 40 διαδηλωτών που συνελήφθησαν κατά την κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου. Οι 28 καταδικάστηκαν σε φυλάκιση 1,5-4 ετών.
- 14 Νοεμβρίου: Δίκη στη Θεσσαλονίκη 6 μελών της Δημοκρατικής Άμυνας. Καταδίκη σε κάθειρξη 10-16 ετών.
- 19 Νοεμβρίου: Η δίκη του Αλ. Παναγούλη.
- 25 Νοεμβρίου: Δίκη 16 μελών της φοιτητικής οργάνωσης Ρήγας Φεραίος. Καταδίκες σε κάθειρξη 16-21 ετών.

Οι πυκνές εκείνες ομαδικές καταδίκες ήταν ενδεικτικές της δραστηριότητας των καταδιωκτικών δυνάμεων, που σημείωναν αναμφισβήτητες επιτυχίες και παρέλυαν τις προσπάθειες για οργάνωση μαζικής αντίστασης. Αλλά οι ατομικοί αντιστασιακοί πλήθαιναν. Η προσφορά ήταν άφθονη και η ανανέωση δεν σταμάτησε ποτέ. Οι αντιστασιακές πράξεις επίσης δεν έπαψαν, έστω σποραδικές, μολονότι ήταν πολύ κατώτερες, ίσως, από όσο θα έπρεπε.

Η κατάσταση στη Γυάρο

Η σκληρή μεταχείριση των ανακρινόμενων υπήρξε στόχος διεθνούς θορύβου. Πολλές ξένες ανθρωπιστικές και νομικές οργανώσεις, όπως και το Συμβούλιο της Ευρώπης, ενήργησαν έρευνες, αλλά η Δικτατορία σημείωσε μια επιτυχία τον Απρίλιο του 1968. Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός έστειλε επιτροπή που εξέτασε τις συνθήκες των κρατουμένων του Νοσοκομείου Σύρου, του Γενικού Νοσοκομείου Αθηνών, του Σανατορίου Φυλακής «Σωτηρίας», του Παρθενίου και Λακί Λέρου, των φυλακών «Αβέρωφ» Αθηνών, του Νοσοκομείου «Αγίου Σάββα» Αθηνών και των φυλακών Γυάρου.

Και συνέταξε την έκθεσή της (Αμμάν και Μαρτί), η οποία ήταν μάλλον ευνοϊκή. Είναι χαρακτηριστικό το κεφάλαιο για τις φυλακές Γυάρου, το οποίο έχει ως εξής:

«Ἐπίσκεψις πραγματοποιηθεῖσα ὑπὸ τοῦ κ. Τσάρλς Ἀμμὰν ὑποδιευθυντοῦ καὶ ἀρχηγοῦ τῶν Πρώτων Βοηθειῶν καὶ τοῦ κ. Λωρὰν Μαρτὶ ἐκπροσώπου τοῦ ΔΕΣ, συνοδευομένων ὑπὸ τοῦ κ. Α. Κεφαλᾶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.

»Ἡμερομηνία ἐπισκέψεως: 29 Ἰανουαρίου 1968.

»Ἀρχικὴ συνομιλία: Γενόμενοι δεκτοὶ ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ Μπιλάλη καὶ ὅλων τῶν ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν Προϊστάμενην νοσοκόμον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, οἱ ἀντιπρόσωποι ἐξήγησαν τὸν σκοπὸν τῆς ἐπισκέψεώς των.

»Δύναμις: 800.

»Δυναμικόν:	*Γυναῖκες:*	*216*
	Ἄνδρες:	*545*
	Σύνολον:	*761*

»Τὴν ἡμέραν αὐτῆς τῆς ἐπισκέψεως, ἡ ἑλληνικὴ Κυβέρνησις διέταξε τὴν ἀπελευθέρωσιν 72 κρατουμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν 50 γυναῖκες καὶ 9 ἄνδρες τῆς Γυάρου, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τούτου, τὸ δυναμικὸν ἐμειώθη ὡς ἑξῆς:

»Γυναῖκες:	*166*
»Ἄνδρες :	*536*
»Σύνολον:	*702*

»Θέσις: Κατηργήθησαν τελείως τὰ στρατόπεδα ἐκ σκηνῶν· παραμένει μόνον ἡ περιγραφομένη εἰς προηγουμένες ἐκθέσεις κρατικὴ φυλακή.

»Ἡ νῆσος κατ αὐτὴν ἰδίως τὴν ἐποχὴν δέρεται ἀπὸ ἰσχυροὺς ἀνέμους· ὁ χειμὼν ἐφέτος εἶναι δριμύς· ὑψηλὴ ὑγρασία· τὰ κτίρια εἶναι κακῶς ἐξοπλισμένα δι αὐτὰς τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας. Τέσσαρες αἴθουσες κατέχονται ὑπὸ γυναικῶν καὶ ὑπὸ ἀνδρῶν. Αὐτὰ τὰ δωμάτια εὐρέα καὶ πολὺ ὑψηλά, δύσκολα θερμαίνονται.

»Θερμάστραι: Πετρελαίου ἔχουν ἐγκατασταθῆ εἰς τὰ ἐνδιαιτήματα τῶν γυναικῶν καὶ 12 νέαι θερμάστραι ἀναμένονται ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμήν. Πάντως, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν θερμαστρῶν –ἀνεπαρκῶν διὰ τὸν ὄγκον τῶν οἰκημάτων– αἱ αἴθουσες παραμένουν ψυχραὶ καὶ ὑγραὶ καὶ συνθέτουν ἕνα ἀνθυγιεινὸν κλῖμα.

Όλα ωραία...

»Τὰ κρεβάτια παρὰ τὸ ὅτι εἶναι σκληρά, εἶναι γενικῶς ἄνετα.

»Ὑγιεινή: Αἱ ὑγιειναὶ ἐγκαταστάσεις, ὡς ἔχουν γίνει ὑπὸ τῶν ἀρχιτεκτόνων, εἶναι πολὺ πρωτόγονοι καὶ δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις ἑνὸς καθεστῶτος συγχρόνου σωφρονιστηρίου. Αἱ μεταβολαὶ θὰ εἶναι δύσκολοι, ἀλλὰ ἠμπορεῖ νὰ ζητηθῆ ὅπως τὰ οἰκήματα βαφοῦν καὶ πάλιν, καὶ ὅπως αἱ ὑπάρχουσαι ἐγκαταστάσεις λειτουργήσουν τελείως. Τὸ σαπούνι δὲν λείπει. Τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων διενεργεῖται ὁμαλῶς.

»Τροφή: Συμφώνως πρὸς τὰς δοθείσας ἐξηγήσεις καὶ τὸν κατάλογον τῶν διενεμηθεισῶν μερίδων κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1967, ἡ τροφὴ θεωρεῖται ἐπαρκής.

»Ἐνδυμασία: Οἱ κρατούμενοι ἐνδύονται ἐπαρκῶς. Λόγω τοῦ ψύχους, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὡρισμένοι κρατούμενοι ἐπιθυμοῦν ἐνδύματα μάλλινα, μέρος ἐκ τοῦ ἀποθέματος τῶν ἀποθηκῶν τοῦ ΕΕΣ θὰ παραδοθῆ εἰς Γυάρον ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.

»Καντίνα: Μία καντίνα εὑρίσκεται εἰς τὴν διάθεσιν τῶν κρατουμένων. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν λαμβάνουν τακτικὰ χρήματα ἐκ μέρους τῶν οἰκογενειῶν των. Κατὰ τὸν διοικητὴν τοῦ Στρατοπέδου, οἱ λαμβάνοντες τὰ χρήματα κρατούμενοι βοηθοῦν τοὺς μὴ λαμβάνοντας, οὕτως ὥστε ὅλοι, τέλος, εἶναι εἰς θέσιν νὰ προμηθεύωνται τὰ εἴδη τὰ ὁποῖα χρειάζονται.

»Ἰατρικὴ περίθαλψις: Τὸ ἰατρικὸν προσωπικὸν ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ἑξῆς:

»1 στρατιωτικὸν ἰατρόν.

»2 ἰατροὺς τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς.

»1 ἰατρὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.

»3 νοσοκόμους τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.

»1 σαμαρείτην τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.

»3 στρατιωτικοὺς νοσοκόμους.

»Ἰατρεῖον 30 κλινῶν ἔχει διαρρυθμισθῆ εἰς κτίριον ἀνεξάρτητον τῆς φυλακῆς. Αἱ ἐγκαταστάσεις περιλαμβάνουν μίαν κουζίναν, μίαν αἴθουσαν διὰ μικρὰς ἐγχειρήσεις, μίαν αἴθουσαν ραδιογραφίας καὶ ἕνα μικρὸν ἐργαστήριον ἀναλύσεων.

»Τὰ φάρμακα παρέχονται ὑπὸ τοῦ κράτους καὶ ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.

»Εἰς αὐτὸ τὸ νοσοκομεῖον νοσηλεύονται μόνο ὡρισμέναι περιπτώσεις, κακοήθεις ἢ χρόνιαι ἀσθένειαι, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦν παρακολούθησιν. Αἱ σοβαρώτεραι περιπτώσεις νοσηλεύονται εἰς Σύρον ἢ εἰς Ἀθήνας.

»Αἱ ὀδοντιατρικαὶ περιθάλψεις εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀνύπαρκτοι, ἐνῶ εἶναι ὁλονὲν καὶ πλέον ἀναγκαῖαι. Κατὰ τὸν διοικητὴν τοῦ στρατοπέδου ὑπάρχουν δύο ὀδοντίατροι μεταξὺ τῶν κρατουμένων, ἀλλὰ καμμία ἐγκατάστασις δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀσκήσουν τὴν ἐπιστήμην των. Φαίνεται ὅτι διεξάγονται διαπραγματεύσεις μετὰ τοῦ ὑπουργείου Δημ. Τάξεως, ὥστε νὰ διαρρυθμισθῆ ὀδοντιατρεῖον εἰς Γυάρον καὶ στέλλεται εἷς ὀδοντίατρος δέκα ἡμέρας τὸν μῆνα. Αὐτὸ τὸ μέτρον κρίνεται ἀπαραίτητον.

»Θάνατοι: Ὁ στρατιωτικὸς ἰατρὸς ἐδήλωσε πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους ὅτι οὐδεὶς θάνατος ἐσημειώθη ἀπὸ τῆς λειτουργίας τοῦ στρατοπέδου.

»Θρησκευτικὴ ζωή: Ὀρθόδοξος ἱερεὺς διαμένει εἰς τὸ στρατόπεδον.

Και ψυχαγωγία...

»Ψυχαγωγία καὶ φυσικὴ ἀγωγή: Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν οἰκημάτων κρατήσεως βλέπει πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς αὐλάς, ὅπου οἱ κρατούμενοι ἐπιτρέπεται νὰ ἐξέρχωνται. Ἐπὶ πλέον χῶρος 1.500 τ.μ. περιστοιχισμένος διὰ συρματοπλεγμάτων, εὑρίσκεται ἐπὶ ὡρισμένας ὥρας εἰς τὴν διάθεσιν τῶν φυλακισμένων.

»Τὰ λουτρά, τὰ ὁποῖα ἐπετρέποντο τὸ θέρος, ἐσταμάτησαν κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχήν. Πάντως, ἐὰν ἡ κράτησις θὰ ἐξακολουθήσῃ, εἶναι ἀναγκαῖον ὅπως ἀντιμετωπισθῆ περισσοτέρα φυσικὴ ἀγωγή, καί –λόγω τοῦ πυκνοκατῳκημένου τῶν χώρων– ὑγιεινή. Γήπεδα παιγνιδίων θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνουν, καὶ θὰ ἠμποροῦσε νὰ προβλεφθοῦν περίπατοι μὲ παρακολούθησιν.

»Διὰ τὸ ἐσωτερικόν, ἡ διανομὴ παιγνιδίων καὶ ἡ ἵδρυσις βιβλιοθήκης

θὰ εἶναι, ἐκτὸς ἀμφιβολίας, εὐκταῖα μέτρα. Εἶναι δυνατόν, ἐπίσης, νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἡ διάθεσις εἰς τὰς γυναῖκας μαλλιοῦ καὶ βελονῶν, ἢ ἄλλου ὑλικοῦ, ὥστε νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ραπτικήν.

»Ἀλληλογραφία: Ἡ παραλαβὴ ἐπιστολῶν καὶ δεμάτων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀπεριόριστος. Ἐξ ἀντιθέτου, οἱ κρατούμενοι δὲν ἔλαβον τὴν ἔγκρισιν, μέχρι τώρα, ὅπως ἀλληλογραφοῦν μὲ τὸ ἐξωτερικόν, κυρίως μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των, αἱ ὁποῖαι ζοῦν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην. Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀποστολὴν τοῦ ταχυδρομείου, οἱ κρατούμενοι ἔχουν δικαίωμα νὰ στέλλουν ἕνα γράμμα καὶ τρεῖς κάρτες κατὰ μῆνα. Ἡ ἀποστολὴ τηλεγραφημάτων εἶναι ἀπηγορευμένη.

»Ἐπισκέψεις: Μέχρι τώρα, αἱ οἰκογενειακαὶ ἐπισκέψεις δὲν ἐστάθη, πρακτικῶς, δυνατὸν νὰ γίνουν.

»Πειθαρχία: Ὁ διοικητὴς τοῦ στρατοπέδου δὲν παρεπονέθη διὰ τὴν στάσιν τῶν κρατουμένων, ἐν γένει.

»Ποιναί: Καμμία πειθαρχικὴ ποινὴ δὲν ἐπεβλήθη ἀπὸ τῆς τελευταίας μας ἐπισκέψεως. Μέχρι τώρα, ἀπὸ τῆς λειτουργίας τοῦ στρατοπέδου, τὸ κρατητήριον παρέμεινε κλειστόν.

»Συνομιλίαι μετὰ τῶν κρατουμένων: Συνομιλίαι ἄνευ μάρτυρος ἐγένοντο εἰς εἰδικοὺς καὶ ἀπομεμονωμένους χώρους, διατεθέντας πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Δ.Ε.Ε.Σ. Ἕξ ὅμιλοι ἐκ τριῶν κρατουμένων ἐσχηματίσθησαν ὑπὸ τῶν ἰδίων τῶν ἐγκλείστων. Αὐτὰ τὰ 18 πρόσωπα ὡμίλουν γαλλικά, γερμανικὰ ἢ ἀγγλικά. Δύο ὅμιλοι κρατουμένων, ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν, ὁμιλούντων ἑλληνικὰ ἠκούσθησαν, παρουσία τοῦ κ. Κεφαλᾶ, τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, ὁ ὁποῖος ἐξετέλει χρέη μεταφραστοῦ. Τέλος, ὅμιλος ὀκτὼ κρατουμένων, τοὺς ὁποίους αἱ σύζυγοι ἐπεσκέφθησαν εἰς Ἀθήνας, συνῆλθον διὰ νὰ διαβιβάσουν οἰκογενειακὰ μηνύματα.

»Γενικῶς, οἱ κρατούμενοι ἐπεβεβαίωσαν τὰς διαπιστώσεις τῶν ἀντιπροσώπων. Πάντως, ὀφείλομεν νὰ σημειώσωμεν τὰς ἑξῆς παρατηρήσεις:

»1. Διαμονή: Οἱ ἔγκλειστοι ἐδήλωσαν ὅτι τὰ οἰκήματα εἶναι πολὺ κρύα. Γενικά, διατίθενται 3 κλινοσκεπάσματα, ἐνῷ θὰ ἐχρειάζοντο τουλάχιστον 4, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς θερμοκρασίας, ἡ ὁποία ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῶν ἀντιπροσώπων.

»2. Τροφή: Οἱ κρατούμενοι ἐπεβεβαίωσαν ὅτι τρέφονται ἐπαρκῶς. Παρεπονοῦντο, πάντως, διὰ τὴν ἔλλειψιν ποικιλίας τῶν φαγητῶν καὶ ἐπεθύμουν νωπὸν κρέας, ψάρι φρέσκο καὶ ἐπὶ πλέον φροῦτα καὶ λαχανικά.

Συμφώνως πρὸς ὡρισμένους κρατουμένους, τὸ πόσιμον ὕδωρ ἔχει γεῦσιν βενζίνης, προερχομένην ἀπὸ τὰ βυτία, μὲ τὰ ὁποῖα μεταφέρεται ἀπὸ τὴν Σῦρον. Αἱ δίαιται ἀκολουθοῦνται ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ. Τροφὴ βραστὴ καὶ χωρὶς λίπος διανέμεται εἰς τοὺς πάσχοντας ἀπὸ στομαχικὰς διαταράξεις κρατουμένους.

»3. Ἐπίσκεψις οἰκογενειῶν: Οἱ κρατούμενοι ὑποφέρουν ἀπὸ τὴν ἀπομόνωσίν των, δεδομένου ὅτι δὲν δέχονται ἐπισκέψεις ἐκ μέρους τῶν οἰκογενειῶν των.

»4. Μεταχείρισις τοῦ προσωπικοῦ: Οἱ κρατούμενοι τὴν ἐχαρακτήρισαν ὡς ὀρθήν».

Αυτοκτονία...

Είναι άγνωστο τι «χωριό Ποτέμκιν» έστησαν οι αρχές στη Γυάρο κατά την επίσκεψη της Επιτροπής. Την έκθεσή της πάντως την παρουσίασε στους Έλληνες και ξένους δημοσιογράφους στις 8 Απριλίου 1968 ο υφυπουργός Προεδρίας Μ. Σιδεράτος, ο οποίος ανήγγειλε ότι από τους 6.848 που αρχικά είχαν συλληφθεί, κρατούνταν 2.437. Φυσικά, ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης εξήρε το πόρισμα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού για να διαψεύσει όλα τα γραφόμενα στον παγκόσμιο Τύπο περί βασανιστηρίων. Βρέθηκε όμως σε δύσκολη θέση αντιμετωπίζοντας τις ερωτήσεις των ξένων δημοσιογράφων:

«ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Κύριε ὑπουργέ, ὁ κ. Παττακὸς μᾶς ἐδήλωσε ὅτι ἂν πληροφορηθῇ ἔστω καὶ μιὰ περίπτωσι βασανισμοῦ θὰ αὐτοκτονήσῃ. Μπορεῖτε νὰ μᾶς χορηγηθῇ ἄδεια νὰ ἐξετάσουμε καὶ ἐμεῖς κρατουμένους, γιὰ νὰ ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωσι αὐτοκτονίας τοῦ κ. Παττακοῦ;

»ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: Ναί, θὰ δοῦμε...

»ΕΡΩΤ.: Εἴπατε ὅτι ὁ κ. Ἠλιοῦ αὐτὴν τὴν στιγμὴν εὑρίσκεται εἰς ἕνα νοσοκομεῖον μὲ ἔξοδα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Μήπως θὰ ἦτο ἀδικαιολόγητον νὰ ἔχῃ αὐτὰ τὰ βάρη ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ νὰ ἀπαλλαγῇ ὁ κ. Ἠλιοῦ αὐτοῦ τοῦ μέτρου;

»ΑΠΑΝΤ.: Ὄχι. Ἠμποροῦσε νὰ ἦταν εἰς ἕνα νοσοκομεῖον εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἐπηγαίνατε καὶ σεῖς καὶ ἐγώ, ὄχι μὲ 1.500 δρχ. τὴν ἡμέρα εἰς ἕνα διαμέρισμα πλῆρες.

»ΕΡΩΤ.: Μήπως θὰ προτιμοῦσε νὰ τὰ πληρώσῃ ὁ ἴδιος ὁ κ. Ἠλιοῦ καὶ νὰ εἶναι ἐλεύθερος;

»ΑΠΑΝΤ.: Ἐὰν ἡ ἐρώτησίς σας εἶναι, ἐὰν ὁ κ. Ἠλιοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφεθῇ ἐλεύθερος, ἡ ἀπάντησίς μου εἶναι ὄχι. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφεθῇ ἐλεύθερος, τουλάχιστον πρὸς τὸ παρόν».

Τα βασανιστήρια

Την απάντηση, όμως, στην έκθεση της Επιτροπής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού τη δίνει μια άλλη έκθεση, της Διεθνούς Επιτροπής Αμνηστίας (27.1.1968), η οποία ενήργησε επιτόπια έρευνα του Άγγλου δικηγόρου Άντονυ Μαρρέκο και του Αμερικανού συναδέλφου του Τζαίημς Μπέκετ. Ιδού μερικά αποσπάσματά της (βλ. Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, σελ. 443-447· επίσης Τζαίημς Μπέκετ, *Βαρβαρότητες στην Ελλάδα*):

«1. Ἡ συνήθης ἀρχικὴ μορφὴ βασανισμοῦ, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ ὅλα τὰ τμήματα Ἀσφαλείας, εἶναι ἡ γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα "φάλαγγα". Ἡ τεχνική της συνίσταται στὸ δέσιμο τοῦ κρατουμένου σ' ἕνα πάγκο, γύμνωμα τῶν πελμάτων του καὶ κτύπημα μὲ μιὰ ξύλινη ἢ μετάλλινη ράβδο. Κατὰ διαστήματα ὁ κρατούμενος ἀναγκάζεται νὰ τρέχῃ ὁλόγυρα στὸν πάγκο, ἐνῷ ταυτόχρονα δέχεται ἀλλεπάλληλα κτυπήματα σ' ὁλόκληρο τὸ σῶμα. Ἐξετάσαμε τὰ πόδια ἑνὸς κρατουμένου ποὺ εἶχε ὑποβληθῇ σ' αὐτὴ τὴ μορφὴ βασανισμοῦ πρὶν τέσσερις μῆνες καὶ διαπιστώσαμε πὼς τὰ πέλματά του καλύπτονταν ἀπὸ παχὺ στρῶμα πληγιασμένου ἱστοῦ. Ἑνὸς ἄλλου κρατουμένου, ποὺ τώρα βρίσκεται στὶς φυλακὲς Ἀβέρωφ, ἔσπασαν τὸ πόδι. Τὸν ἄφησαν χωρὶς ἰατρικὴ περίθαλψι, τὰ ὀστᾶ τοῦ σπασμένου ποδιοῦ δὲν μπῆκαν στὴ θέσι τους, καὶ σήμερα ὁ κρατούμενος αὐτὸς εἶναι ἀνάπηρος. Τὸ ἑπόμενο βῆμα σ' αὐτὴ τὴ μέθοδο βασανισμοῦ εἶναι τὰ κτυπήματα στὸ στῆθος. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς κρατουμένους παρουσίασαν αἱμοπτύσεις ἔχουν γενικὰ ὑποβληθῇ σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὸν βασανισμό. Ἡ φάλαγγα συνδυάζεται σχεδὸν πάντοτε μὲ ἄλλες μορφὲς βασανιστηρίων. Γενικά, πέντε μὲ ἕξη πρόσωπα ἀσχολοῦνται μὲ τὸν βασανισμὸ ἑνὸς κρατουμένου. Συνήθως ἡ φάλαγγα συνοδεύεται: μὲ διοχέτευσι νεροῦ ἀπὸ τὸ στόμα καὶ τὴ μύτη τοῦ κρατουμένου στὸ πεπτικό του σύστημα προκαλώντας ἀφόρητο πόνο ποὺ ἐκδηλώνεται στὶς διαπεραστικὲς κραυγές του, μὲ ἐπίθεσι σαπουνάδας ἀπορρυπαντικοῦ στὰ μάτια, στὸ στόμα καὶ στὴ μύτη τοῦ κρατουμένου, μὲ κτυπήματα τοῦ κεφαλιοῦ στὸν πάγκο ἢ στὸ πάτωμα, μὲ κτυπήματα σὲ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος κ.λπ.

»2. Τὰ περιστατικὰ βασανισμοῦ σεξουαλικῆς μορφῆς εἶναι πολυάριθμα. Στὴν περίπτωσι τῶν γυναικῶν, οἱ βασανιστές τους εἰσάγουν ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερα δάκτυλα στὸν κολεό, τὰ συστρέφουν καὶ τελικὰ τὰ ἀποτραβοῦν μὲ κτηνώδη ἀγριότητα. Τὸ ἴδιο γίνεται μὲ τὸν πρωκτό. Μιὰ σωλῆνα εἰσάγεται στὸν πρωκτὸ μὲ τὴν ὁποία διοχετεύεται νερὸ στὴν κοιλιὰ τοῦ κρατουμένου κάτω ἀπὸ πολὺ ψηλὴ πίεσι. Οἱ ἄνδρες κτυπιοῦνται στὰ γεννητικά τους ὄργανα μὲ στενόμακρους σάκκους γεμάτους ἄμμο.

Ἕνας συνδικαλιστὴς κτυπήθηκε τόσο πολὺ ποὺ ἕνας ἀπὸ τοὺς ὄρχεις του σφηνώθηκε στὸ σῶμα του.

»3. Ἡ ἀπόφραξις τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα σὰν μέθοδος βασανισμοῦ. Μὲ μιὰ κατάλληλη λαβὴ τοῦ κρατουμένου ἢ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ στὸ λάρυγγά του ἑνὸς βρώμικου κουρελιοῦ συνήθως βουτηγμένου σὲ οὖρα ἀποκόπτεται ἡ εἰσπνοή. Ὁ θάνατος τοῦ κρατουμένου ἀπὸ ἀσφυξία προλαμβάνεται μόλις τὴν τελευταία στιγμή.

»4. Τὸ κτύπημα τῆς κεφαλῆς μὲ σακκούλια γεμάτα ἄμμο, στὸν τοῖχο ἢ στὸ πάτωμα εἶναι συνηθισμένη διαδικασία βασανισμοῦ. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, οἱ κρατούμενοι ὑπέστησαν ἐγκεφαλικὴ διάσεισι.

»5. Κτυπήματα κατάσαρκα μὲ συρματένιο μαστίγιο.

»6. Κρέμασμα τοῦ κρατουμένου γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα. Συνήθως οἱ κρατούμενοι δένονται πισώπλατα καὶ κρεμοῦνται ἀπὸ τοὺς καρποὺς τῶν χεριῶν τους.

»7. Πηδήματα πάνω στὸ στομάχι τοῦ κρατουμένου.

»8. Ἐκρίζωσι τῶν τριχῶν τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τῆς ἡβικῆς περιοχῆς.

»9. Τριβὴ πιπεριοῦ στὰ εὐαίσθητα μέρη τοῦ σώματος, ὅπως τὰ γεννητικὰ ὄργανα, μασχάλη, μάτια, μύτη κλπ.

»10. Ἐκρίζωσις τῶν νυχιῶν ἀπὸ τὰ δάκτυλα τῶν ποδιῶν καὶ τῶν χεριῶν τοῦ κρατουμένου.

»11. Διάφορες μέθοδοι δημιουργίας ἐγκαυμάτων στὴ σάρκα τοῦ κρατουμένου, ποὺ περιλαμβάνουν καὶ τὸ σβήσιμο τσιγάρων πάνω σὲ διάφορα μέρη τοῦ σώματός του.

»12. Χρησιμοποίησις τοῦ ἠλεκτρικοῦ σόκ. Αὐτὴ ἡ μέθοδος βασανισμοῦ χρησιμοποιεῖται κυρίως στὸ 401 Στρατιωτικὸ Νοσοκομεῖο ἀλλὰ σύμφωνα μὲ ἀνεπιβεβαίωτες πληροφορίες χρησιμοποιεῖται ἐπίσης καὶ στὴν Ὑποδιεύθυνσι Γενικῆς Ἀσφαλείας στὴν ὁδὸ Μπουμπουλίνας.

Ψυχολογικὰ βασανιστήρια

»Πληροφοριοδότες ποὺ ἔχουν οἱ ἴδιοι ὑποβληθῆ σὲ βασανιστήρια θεωροῦν ὅτι ὁ ψυχολογικὸς βασανισμὸς εἶναι περισσότερο ἀνυπόφορος:

»1. Μερικοὶ κρατούμενοι σκόπιμα μεταφέρονται κοντὰ στὰ κελιὰ ἄλλων κρατουμένων ποὺ ὑποβάλλονται σὲ βασανιστικὴ ἀνάκρισι. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἔχει προκαλέσει ἕναν ἀριθμὸ νευρικῶν κλονισμῶν. Ἕνας πληροφοριοδότης εἶπε ὅτι εἶναι χειρότερο νὰ ἀκούῃ κανεὶς τὶς κραυγὲς αὐτῶν ποὺ βασανίζονται παρὰ νὰ ὑφίσταται ὁ ἴδιος τὰ βασανιστήρια. Κάποιος θέλησε νὰ τρέξῃ μέσα στὸ θάλαμο τῶν ἀνακρίσεων καὶ νὰ ὑπο-

στῆ ὁ ἴδιος τὸν βασανισμὸ παρὰ νὰ ἀκούῃ κάποιον ἄλλον νὰ βασανίζεται. Ἀναφέρθηκε ὅτι ὁ συνθέτης Μίκης Θεοδωράκης ποὺ δὲν βασανίσθηκε ποτὲ σωματικὰ ὑπέστη νευρικὸ κλονισμὸ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο.

»2. Οἱ συνθῆκες περιορισμοῦ σ' ὡρισμένα μέρη εἶναι ἰδιαίτερα ἄσχημες. Ὁ κρατούμενος τοποθετεῖται σ' ἕνα μικροσκοπικὸ σκοτεινὸ κελὶ χωρὶς νερό, τροφή, καὶ κλινοσκεπάσματα γιὰ μερικὲς ἡμέρες. Τὰ κελιὰ στὸ στρατόπεδο τοῦ Διονύσου ποὺ εἶναι πελεκημένα πάνω στὴν πλαγιὰ τῆς Πεντέλης, ἔχουν πάντα δέκα ἑκατοστόμετρα νερό. Μέσα σὲ κάθε κελὶ ὑπάρχει ἕνας σιδερένιος πάγκος. Οἱ κρατούμενοι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ βγοῦν ἀπὸ τὰ κελιὰ καὶ τὸ νερὸ ἀνακατώνεται μὲ τὰ περιττώματά τους. Τὰ κελιὰ στὸ ὑπόγειο τῆς ὁδοῦ Μπουμπουλίνας, ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν αὐστηρὴ ἀπομόνωσι τῶν κρατουμένων, εἶναι γεμάτα ζωῦφια.

»3. Οἱ κρατούμενοι ἀπειλοῦνται μὲ ἐκτέλεσι, ἀκρωτηριασμὸ καὶ βιασμό. Οἱ βασανιστὲς προειδοποιοῦν τὰ θύματά τους τὴν ἡμέρα ὅτι τὸ μαρτύριό τους θὰ ἐπαναληφθῆ ὡρισμένη ὥρα τὴν νύκτα καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο πετυχαίνουν νὰ κρατοῦν τοὺς κρατουμένους σὲ διαρκῆ ἀγωνία.

»4. Τὸ ξεγύμνωμα τῶν κρατουμένων εἶναι ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὸ στὴν Ἑλλάδα ὅπου ἡ συσχέτισις τῆς γύμνιας μὲ τὸν ἐξευτελισμὸ εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρή.

»5. Οἱ λευκὲς ἐκτελέσεις εἶναι κάτι τὸ συνηθισμένο. Ὁ κρατούμενος μὲ δεμένα τὰ μάτια ἀντιμετωπίζει τὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα ποὺ πυροβολεῖ ἐκτὸς στόχου. Μερικοὶ κρατούμενοι ὑποβλήθηκαν σ' αὐτὴ τὴ μορφὴ βασανισμοῦ ἐπανειλημμένα. Οἱ ψεύτικες αὐτὲς ἐκτελέσεις γίνονται συνήθως στὴν Καισαριανή, στὸ μέρος ποὺ κατὰ τὴν περίοδο τῆς κατοχῆς οἱ κατακτητὲς ἐκτελοῦσαν τοὺς Ἕλληνες πατριῶτες.

Οι «δηλώσεις»

»6. Πολλοὶ θεωροῦν ὅτι ἡ πιὸ ἀπάνθρωπη μέθοδος βασανισμοῦ ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ καθεστὼς εἶναι ὁ ἐξαναγκασμὸς ὑπογραφῆς δηλώσεων. Μιὰ δήλωσις μὲ τὴν ὁποία ἀποκηρύσσει ὁ κρατούμενος γονεῖς, γυναίκα ἢ πολιτικὲς πεποιθήσεις, ἐπηρεάζει ἰδιαίτερα πρόσωπα μὲ ἀνεπτυγμένη συνείδησι καὶ ἰδανικά. Ἡ μορφὴ αὐτὴ βασανισμοῦ χρησιμοποιεῖται ἐσκεμμένα γιὰ νὰ συντριβῆ τὸ ἠθικὸ τοῦ κρατουμένου. Ὁ εἰδικὸς στὰ θέματα αὐτὰ εἶναι ὁ κ. Τουρνᾶς ποὺ προήχθη σὲ διευθυντὴ τῶν Ἑλληνικῶν Φυλακῶν ἀπὸ τὸ καθεστὼς τῆς χούντας. Ἀρχίζει δίνοντας στὸν κρατούμενο νὰ ὑπογράψῃ κάτι ἀσήμαντο. Στὴν συνέχεια σχίζει τὸ χαρτὶ καὶ τὸν ἐξαναγκάζει νὰ ἀποκηρύξῃ ὅλο καὶ περισσότερο ὅ,τι θεωρεῖ ὅσιο καὶ ἱε-

ρό. Ἡ ἀντιπροσωπεία ἦλθε σ' ἐπαφὴ μὲ πρόσωπα ποὺ ὑπέγραψαν κάτω ἀπὸ τέτοια πίεσι καὶ διεπίστωσε πὼς κατὰ κάποιο τρόπο ὅλοι τους ἦσαν ψυχικὰ ἐρείπια. Μιὰ ἰδιαίτερα συγκινητικὴ περίπτωσις ἦταν ἡ περίπτωσις ἑνὸς κρατουμένου ποὺ ὑπέγραψε γιὰ νὰ μπορέση ν' ἀπολυθῆ γιὰ νὰ δῆ τὴν κόρη του ποὺ πέθαινε ἀπὸ καρκίνο. Ἡ κόρη του πέθανε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόλυσί του καὶ ὁ ἴδιος ἔπαθε νευρικὸ κλονισμό».

Ο κάθε Έλληνας που έζησε την πραγματικότητα των ετών 1967-1974 γνωρίζει ποια από τις δύο εκθέσεις, του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού ή της Διεθνούς Επιτροπής Αμνηστίας, ανταποκρίνεται στην αλήθεια. Όμως, έτσι κι αλλιώς, με όλο αυτό το σύστημα τρομοκρατίας, εξαναγκασμών και επαγρύπνησης, το καθεστώς στη φάση αυτή διατηρούσε σταθερά τη θέση του. Η αντεπίθεσή του κρατούσε την Αντίσταση σε επίπεδα πολύ κάτω από το επικίνδυνο όριο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΚΑΙ ΑΝΟΧΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ • Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ • ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΔΙΝΕΙ ΠΙΣΤΩΣΗ ΧΡΟΝΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΑΝΟΙΞΗ ΤΟΥ 1969 ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ • Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΜΑΡΚΕΤΑΚΗ • ΕΠΙΘΕΣΗ ΤΩΝ ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ • ΠΡΕΣΒΕΥΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΣΣΔ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ • Η ΕΚΘΕΣΗ ΒΑΝ ΝΤΕΡ ΣΤΟΥΛ • ΣΤΑΘΕΡΗ Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ

ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ εσωτερικά στερεώθηκε μετά την αποτυχία του βασιλικού κινήματος, όπως και εξωτερικά μετά την ανανέωση των διπλωματικών του σχέσεων τον Ιανουάριο του 1968. Αλλά η θέση του μέσα στη διεθνή κοινότητα ήταν πάντα περίπλοκη. Από τη μια πλευρά αντιμετώπιζε τους λαούς και τις ημιεπίσημες ή επίσημες οργανώσεις, και από την άλλη διατηρούσε τις διακρατικές σχέσεις. Ο διαχωρισμός αυτός ήταν πολύ έντονος. Γιατί μπορούμε να πούμε ότι η πρώτη πλευρά ήταν σαφώς εχθρική· ενώ η άλλη είχε σαφώς τη μορφή ανοχής ή συνεργασίας με λιγοστές αντίθετες περιπτώσεις.

Η αντιμιλιταριστική ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην ευρωπαϊκή ήπειρο καθιστούσε αυτόματη την αντίδραση στην ελληνική δικτατορία – αντίδραση η οποία επηρέαζε αποφασιστικά όλους τους διεθνείς οργανισμούς. Ακόμη και το Παγκόσμιο Συμβούλιο των Εκκλησιών έκανε εκδηλώσεις κατά των καταπιεστικών μεθόδων του καθεστώτος. Αλλά η Εκκλησία της Ελλάδος αντεπιτέθηκε με τον αρχιεπίσκοπο Ιερώνυμο. Τον Ιούλιο του 1968, συνήλθε στην Ουψάλα της Σουηδίας η Δ2 Γενική Συνέλευση του Παγκοσμίου Συμβουλίου, με συμμετοχή 704 αντιπροσώπων 230 εκκλησιών-μελών. Η σχετική πρόσκληση στάλθηκε και στην Εκκλησία της Ελλάδος. Αλλά στις 13 Μαρτίου ο Ιερώνυμος κάλεσε τους αντιπροσώπους του ελληνικού και ξένου Τύπου στην πρώτη δημοσιογραφική συνέντευξη που έδινε αφότου είχε ανέλθει στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Και ανακοίνωσε:

«Δὲν θὰ μετάσχῃ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Δ΄ Γενικὴν Συνέλευσιν τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν, ἡ ὁποία θὰ γίνῃ εἰς τὴν Οὐψάλαν τῆς Σουηδίας ἀπὸ τῆς 3ης μέχρι καὶ τῆς 20ῆς Ἰουλίου ἐ.ἔ. Τὰ ἐκτεθέντα ἀποτελοῦν ἀπόφασιν τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία ἐλήφθη τὴν παρελθοῦσαν Παρασκευὴν 8ην Μαρτίου».

Ο Ιερώνυμος εξήγησε τους λόγους της αποχής, οι οποίοι ανακάτευαν την Εκκλησία στην πολιτική. Γιατί όπως δήλωσε:

«Ἡ ματαίωσις τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὀφείλεται εἰς τὴν ἐχθρικὴν στάσιν τῆς Σουηδικῆς Κυβερνήσεως ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς καὶ εἰς τὴν ἀπαράδεκτον μεταχείρισιν τὴν ὁποίαν ὑφίσταται ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν».

Ο Ιερώνυμος ξεσπαθώνει

Η συνέντευξη εκείνη δεν επιτράπηκε από τον Γ. Παπαδόπουλο να δημοσιευθεί στον ελληνικό Τύπο. Αλλά τα πρακτικά της διασώθηκαν και έχουν ως εξής (σύμφωνα με κείμενο του Κ.Β. Σακελλαρίου και όπως είδαν το φως στις ξένες εφημερίδες):

«Ἀναφερόμενος ὁ Ἀρχιεπίσκοπος εἰς τὴν στάσιν τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας μας, ἐτόνισεν ὅτι ἐκπρόσωποι τοῦ ἐν λόγῳ Συμβουλίου ἤρχισαν νὰ ἀναμιγνύωνται εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ὑποθέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ παρελθόντος θέρους, ἰδία δὲ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς τὸ Ἡράκλειον Κρήτης. Ἡ προσπάθεια ἐπεμβάσεως εἰς τὰ ἐσωτερικὰ θέματα συνεχίσθη, εἶπεν ὁ κ. Ἱερώνυμος, ἀπεκορυφώθη δὲ πρὸ ἡμερῶν, μὲ τὴν ἐκδηλωθεῖσαν πρόθεσιν τοῦ κ. Εὐγενίου Μπλαίηκ, γενικοῦ γραμματέως τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν, ὅπως ἔλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τόσον ὁ ἴδιος ὅσον καὶ εἰδικὴ ἐπιτροπή, διὰ νὰ ἐρευνήσῃ καταγγελίας στρεφομένας κατὰ τῆς ἡγεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὡς καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑπὸ σύνταξιν νέου Συντάγματος τῆς χώρας. Σφοδρότατη ὑπῆρξεν ἡ ἀντίδρασις τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς ἐπεμβάσεως εἰς τὰ ἐσωτερικά μας, εἶπεν ὁ κ. Ἱερώνυμος. Καὶ ἀνεφέρθη εἰς τὸ ἀπὸ 5.3.1968 ἔγγραφον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὸν κ. Ε. Μπλαίηκ, εἰς τὸ ὁποῖον τονίζεται ὅτι ἡ Ἐκκλησία μας ἀποτελεῖ ἱδρυτικὸν μέλος τοῦ Συμβουλίου καὶ ἰσότιμον πρὸς τὰ λοιπὰ μέλη καί, ὡς ἐκ τούτου, ἀξιοῖ ἴσην μὲ αὐτὰ μεταχείρισιν.

Ἡ ἐπέμβασις εἰς τὰ ἐσωτερικά μας εἶναι ἀπαράδεκτος, ὑπογραμμίζεται ἐν τῷ ἐγγράφῳ, ὅπως ἀπαράδεκτος εἶναι καὶ ἡ ἀξίωσίς τοῦ κ. Μπλαίηκ, ὅπως εἰδικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν μελετήση τὰς διατάξεις τοῦ νέου Συντάγματος, τὸ ὁποῖον μόνος ἁρμόδιος νὰ κρίνη καὶ νὰ ψηφίση εἶναι ὁ Ἑλληνικὸς Λαός. Συνεπεία τῶν ἐκτεθέντων, εἶπεν ὁ κ. Ἱερώνυμος, ἀρνούμεθα νὰ δεχθῶμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ξένους ἐλεγκτάς, ὡς φίλον δὲ καὶ ἁπλῶς ὡς ἐπισκέπτην δεχόμεθα τὸν κ. Ε. Μπλαίηκ. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος, τέλος, ἐτόνισεν ὅτι συνεπεία τῆς ἐχθρικῆς στάσεως τῆς Σουηδικῆς Κυβερνήσεως, ἡ ὁποία ἀπετόλμησε νὰ διακηρύξη ὅτι θὰ ἐνισχύση ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς ἀγῶνα κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν Σουηδίαν αἱ προϋποθέσεις διὰ μίαν ἀσφαλῆ καὶ ἄνετον διαμονὴν τῶν μελῶν, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, τῆς ἀντιπροσωπείας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐκεῖ ἐργασιῶν τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν».

Τα αναφερόμενα από τον Ιερώνυμο για την «εχθρική στάση» της σουηδικής κυβέρνησης αφορούν τη δήλωση του πρωθυπουργού της Σουηδίας Ερλάντερ, ότι θα ενισχύσει οικονομικά την οργάνωση ΠΑΚ του Ανδρέα Παπανδρέου.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης

Πιο έντονη ήταν η αντίδραση των πολιτικών διεθνών οργανισμών, όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το Διεθνές Ινστιτούτο Τύπου, η Διεθνής Επιτροπή Αμνηστίας κλπ. Σε όλες δε αυτές τις οργανώσεις πρωτοστατούσαν οι σκανδιναβικές αντιπροσωπείες στις αντιδικτατορικές ενέργειες.

Τη ζωηρότερη στάση τηρούσε το Συμβούλιο της Ευρώπης, που λόγω του κύρους του η απήχηση των αντιδράσεών του ήταν ισχυρότερη. Ιδρύθηκε το 1949 και είχε την έδρα του στο Στρασβούργο. Ο σκοπός του ήταν η πραγματοποίηση της ενότητας των μελών του και η επίτευξη κοινωνικής και οικονομικής προόδου. Το 1967-1968 τα μέλη του ήταν 17: Αγγλία, Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Δ. Γερμανία, Δανία, Ελβετία, Ελλάδα, Ιρλανδία, Ισλανδία, Ιταλία, Κύπρος, Λουξεμβούργο, Νορβηγία, Ολλανδία, Σουηδία, Τουρκία. Κύριο όργανό του είναι η Συμβουλευτική Συνέλευση με αντιπροσώπους που εκλέγουν τα κοινοβούλια των μελών-κρατών. Η εκτελεστική του εξουσία απαρτίζεται από την Επιτροπή Υπουργών, με έναν υπουργό κατά κράτος-μέλος. Αυτή η συμμετοχή επισήμων αντιπροσώπων στη Συνέλευση και την Επιτροπή καθορίζει τη μεγάλη σημασία του Συμβουλίου.

Ο Οργανισμός αυτός είναι καθαρά Δυτικός. Δεν έχει σχέσεις με τα σοσιαλιστικά κράτη. Αποβλέπει σε μια Δυτική ενοποίηση της Ευρώπης. Βέβαια, δεν έχει αποφασιστική επίδραση στην πολιτική και οικονομική πραγματικότητα της ηπείρου. Δεν

λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τις κυβερνήσεις. Πέτυχε όμως, έως σήμερα, να υπογραφούν από τους υπουργούς της Επιτροπής και κατόπιν να κυρωθούν από τα εθνικά κοινοβούλια ορισμένες συμφωνίες, όπως η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Πίστωση χρόνου

Το Συμβούλιο της Ευρώπης από την αρχή αντιτάχθηκε στο στρατιωτικό ελληνικό καθεστώς. Το 1967, επανειλημμένα, η Συμβουλευτική Συνέλευση ζήτησε από την ελληνική αντιπροσωπεία να διαβιβάσει στην κυβέρνηση της Αθήνας την υπόδειξη της σύντομης επανόδου στον κοινοβουλευτισμό. Και την 31η Ιανουαρίου 1968 έγιναν στη Συνέλευση δύο σοβαρές ανακοινώσεις για την Ελλάδα.

Η πρώτη ήταν των δύο αντιπροσώπων της Επιτροπής Διεθνούς Αμνηστίας, Μαρέκκο και Μπέκετ, που διεξήγαν έρευνα στην Ελλάδα για τα βασανιστήρια (η έκθεσή τους δημοσιεύεται σε προηγούμενο κεφάλαιο). Οι δύο αντιπρόσωποι εξέθεσαν στη Συνέλευση το πόρισμά τους. Η δεύτερη ήταν έκθεση δύο απεσταλμένων του Συμβουλίου της Ευρώπης, του Ολλανδού Σίγκμαν και του Άγγλου Σίλκιν, για τον χαρακτήρα του ελληνικού καθεστώτος, τις συνθήκες που επικρατούν και τις προοπτικές της εξέλιξής του. Οι δύο απεσταλμένοι υπογράμμισαν ότι το καθεστώς έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας στρατιωτικής δικτατορίας, έχει καθιερώσει επίσημα τα βασανιστήρια και δεν παρέχει πειστικές ενδείξεις ότι έχει μεταβατικές διαθέσεις. Κατέληγαν δε στο ερώτημα «αν υπό τις συνθήκες αυτές μπορεί να υπάρχει ακόμα θέση για την Ελλάδα στο Συμβούλιο της Ευρώπης».

Η Συμβουλευτική Συνέλευση, αφού άκουσε αυτές τις αναφορές, με ψήφους 66 έναντι μίας και με 30 αποχές, ψήφισε την απόφασή της να εκδιωχθεί η Ελλάδα από το Συμβούλιο, αν το στρατιωτικό καθεστώς δεν έχει εγκαταλείψει την εξουσία αποκαθιστώντας τη Δημοκρατία έως την άνοιξη του 1969.

Η απόφαση εκείνη δεν συγκίνησε ιδιαιτέρως τη δικτατορική κυβέρνηση στην Αθήνα. Ο Στ. Παττακός δήλωσε ότι το Συμβούλιο ενοχλεί την Ελλάδα όσο «ένα κουνούπι στο κέρατο ενός βοδιού». Και η εφημερίδα *Εστία* συνιστούσε αργότερα (30 Νοεμβρίου) να εγκαταλείψει εκούσια η χώρα «αυτό το καφενείο της Ευρώπης».

Επίθεση του Συμβουλίου

Αλλά το Συμβούλιο εξακολουθούσε να αντιδρά. Την 25η Απριλίου 1968, ο πρόεδρος της Συμβουλευτικής Συνέλευσης Τζόφρεϋ ντε Φρέιτας (Άγγλος Εργατικός) έκανε την εξής δήλωση:

> *«Πρὸ ἑνὸς ἔτους, ὡς Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, ἔλαβα ἕνα τηλεγράφημα τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ποὺ μὲ*

πληροφοροῦσε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ εἶχε διαλυθῆ καὶ συνεπῶς δὲν ὑπῆρχε πιὰ ἑλληνικὴ κοινοβουλευτικὴ ἀντιπροσωπεία στὴ Συνέλευσι τοῦ Στρασβούργου.

»Δώδεκα μῆνες ἔχουν περάσει καὶ οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μᾶς μεταδίδουν ὅτι ὑπάρχει ἐκεῖ στρατιωτικὸ καθεστώς, ποὺ κρατᾶ πολιτικοὺς κρατουμένους, ποὺ ἔχει καταργήσει τὶς πολιτικὲς ἐλευθερίες καὶ τὴν πολιτικὴ δημοκρατία. Αὐτὲς τὶς ἐλευθερίες τὶς ἔχει ἐγγυηθῆ ἡ Εὐρωπαϊκὴ Σύμβασις τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου ποὺ ὑπεγράφη τὸν Νοέμβριο τοῦ 1950 ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τῶν μελῶν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Συμβουλίου, στὶς ὁποῖες περιλαμβάνεται ἡ Ἑλλάς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἡ Ἑλλὰς σήμερα καλεῖται νὰ ἀπολογηθῆ ἐνώπιον τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου στὸ Στρασβοῦργο καὶ μπορεῖ νὰ ἐκδιωχθῆ ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης.

»Ἔχουμε στοὺς κόλπους τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης ὡρισμένες ἀρχὲς ποὺ πρέπει νὰ εἶναι σεβαστές. Ἀκόμη καὶ ἂν μερικὲς κυβερνήσεις, περιλαμβανομένης τῆς βρεταννικῆς, εὔχονται νὰ κλείνουμε τὰ μάτια μας».

Η τελευταία παράγραφος αναφερόταν στο γεγονός ότι πράγματι η βρετανική κυβέρνηση προσπαθούσε να αποτρέψει τη συζήτηση στο Συμβούλιο για το καθεστώς της Ελλάδας. Αλλά η δήλωση του Τζόφρεϋ ντε Φρέιτας αποκάλυπτε ότι η Ελλάδα καλούνταν στο Συμβούλιο της Ευρώπης να δώσει εξηγήσεις για όσα τής καταμαρτυρούσαν. Αποκάλυπτε επίσης ότι, παρά την πίστωση χρόνου μέχρι την άνοιξη του 1969 που προσέφερε στο ελληνικό καθεστώς το Συμβούλιο, με την απόφαση της 31ης Ιανουαρίου 1968 μπορεί να γινόταν η έξωσή του και νωρίτερα.

Δυσμενείς εκθέσεις

Το ελληνικό καθεστώς αντιλήφθηκε πόσο βαριά ήταν η κατάσταση. Και αποφάσισε να δεχθεί τη μάχη. Το Συμβούλιο της Ευρώπης κάλεσε ορισμένους μάρτυρες για να καταθέσουν τον Νοέμβριο του 1968, όσον αφορά τις ελληνικές συνθήκες. Η κυβέρνηση κινητοποίησε πολλούς δικούς της μάρτυρες, για να βεβαιώσουν ότι τα λεγόμενα για βασανισμούς και καταπιέσεις είναι μυθεύματα. Έτσι μπροστά στο Συμβούλιο άρχισε η παρέλαση μαρτύρων και αντιμαρτύρων, ενώ η ατμόσφαιρα γινόταν ολοένα βαρύτερη για την Ελλάδα εξαιτίας δύο περιστατικών:

Το πρώτο ήταν δήλωση του Βρετανού υφυπουργού των Εξωτερικών Ουίλλιαμ Ρότζερς στη Βουλή των Κοινοτήτων στις 13 Απριλίου του 1968, ότι:

«Ἡ βρεττανικὴ κυβέρνησις ἔχει κάθε λόγο νὰ πιστεύη ὅτι πολλὰ ἄτομα στὴν Ἑλλάδα ὑπέστησαν ἀπάνθρωπη μεταχείρισι κατὰ τὴν διάρκεια ἀνακρίσεως καὶ κρατήσεώς τους».

Και κάλεσε επίσημα την Ελλάδα να παράσχει όλα τα μέσα στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου να ενεργήσει ελεύθερα μια σχετική έρευνα.

Το δεύτερο ήταν η έκθεση του αντιπροσώπου του Συμβουλίου Ολλανδού Βαν ντερ Στουλ, στις 8 Μαΐου 1968, ο οποίος ενήργησε επίσης ειδική έρευνα για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα και ειδικότερα για την εφαρμογή βασανιστηρίων. Μερικά αποσπάσματα από την έκθεσή του είναι χαρακτηριστικά (βλ. Α. Παπανδρέου, στο ίδιο, σελ. 452-454):

«Όλα τὰ μέσα πληροφοριῶν εἶναι στὰ χέρια τῆς κυβερνήσεως ποὺ ἀπὸ τὴν 21 Ἀπριλίου 1967 καὶ μετὰ δὲν ἔπαυσε νὰ κατακλύζη τὴν χώρα μὲ μιὰ ἔντονη προπαγανδιστικὴ ἐκστρατεία. Οἱ ἐφημερίδες καὶ τὸ ραδιόφωνο ἐλέγχονται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν δικτατορία. Εἶναι ἀπρόσιτα ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν κοινὸ πολίτη ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ Βασιλιά, ὅπως ἔγινε φανερὸ μὲ τὴν ἀπόφασι τῆς κυβερνήσεως νὰ ἀπαγορεύση τὴν ἀνακοίνωσι τοῦ πρωτοχρονιάτικου μηνύματός του ποὺ ἦταν πολὺ ἤπιο καὶ χωρὶς πολιτικὴ χροιά.

»Ἡ ψυχολογικὴ πίεσις καὶ ἡ τρομοκρατία χρησιμοποιοῦνται ὄχι μόνο γιὰ τὴν συντριβὴ κάθε ἀντιθέσεως ἀλλὰ ἐπίσης γιὰ τὴν πρόκλησι "ἐνθουσιωδῶν καὶ αὐθορμήτων" διαδηλώσεων ὑπὲρ τοῦ καθεστῶτος. Σχετικὰ μ' αὐτό, τὰ ἀκόλουθα ἀποσπάσματα ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε ὁ νομάρχης Ρόδου σὲ ὅλους τοὺς διευθυντὰς τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, ἱδρυμάτων δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου καὶ τραπεζῶν καὶ ἑταιριῶν, μὲ τὴν εὐκαιρία ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων τὶς ὁποῖες θὰ παρακολουθοῦσε ὁ ἀντιβασιλεύς, ἐνέχουν ἰδιαίτερη σημασία:

»"... ἐμπίπτει εἰς τὴν ὑμετέραν ἁρμοδιότητα ὅπως ἐν καιρῷ, ἐκδώσητε τὰς διαταγὰς ἵνα ἀναρτηθοῦν αἱ σημαῖαι καὶ φωταγωγηθοῦν αἱ οἰκίαι, τὰ δημόσια, δημοτικά, κοινοτικὰ καὶ ἰδιωτικὰ κτίρια καὶ εἰσηγηθῆτε εἰς ἅπαν τὸ προσωπικόν σας ὅπως μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των παρακολουθήσουν τὰς ἐπισήμους τελετάς, συμφώνως τῷ προγράμματι... Ἐπὶ τούτοις παρακαλεῖσθε ὅπως ὑπενθυμίσητε εἰς τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους καὶ εἰς τὰ ἱδρύματα δημοσίου δικαίου τὴν ὑποχρέωσιν αὐτῶν ὅπως συμμετάσχουν τῶν ἑορτῶν, καθ' ὅτι πᾶσα σκόπιμος ἢ ἐξ ἀμελείας ἀπουσία ἀποτελεῖ πειθαρχικὸν παράπτωμα κολάσιμον κατὰ τὰς σχετικὰς διατάξεις περὶ εὐθυνῶν τῆς ἱεραρχίας (Ἄρθρον 4, Α.Ν.198/1967, Ἐφημερὶς Κυβερνήσεως, τεῦχος 215, τόμος 1). Παρακαλοῦμεν ἐπὶ τούτῳ ὅπως μᾶς γνωρίσητε τὴν ἑπομένην τῶν ἑορτῶν τὰ ὀνόματα ἁπάντων τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων οἵτινες δὲν συμμετέσχον".

Η «Εθνική αγωγή»

»Οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἀναδιαπαιδαγώγησι δηλαδὴ τὴν κατήχησι τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔχουν ἐνταθῆ. Μὲ τὸν ἀναγκαστικὸ νόμο ὑπ' ἀριθ. 551 ἱδρύθηκε ἡ ἀποκαλουμένη "Διεύθυνσις Νεολαίας" μὲ σκοπὸ τὴν ἔνταση τῆς ἐκστρατείας γιὰ τὴν κατήχησι τῆς νεολαίας τῆς χώρας. Ὁ κεντρικὸς ἔλεγχος στὰ πανεπιστήμια, σχολεῖα, δημόσιες ὑπηρεσίες καὶ στὸ στράτευμα ἔχει ἐπεκταθῆ καὶ στὴν ἐκκλησία. Τὴν παραμονὴ τοῦ δημοψηφίσματος ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις θέσπισε νόμο ποὺ εἶχε ἰσχὺ συνταγματικῆς τροποποιήσεως μὲ τὴν ὁποία ἔκαμε ὑποχρεωτικὴ τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐπισκόπων ποὺ ἦσαν μητροπολῖτες γιὰ περισσότερα ἀπὸ τριάντα χρόνια ἢ ὑπηρετοῦσαν στὴν Ἐκκλησία γιὰ περισσότερα ἀπὸ σαράντα χρόνια. Ὁ νόμος τροποποιεῖ τὴν προηγουμένη νομοθεσία ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἐπισκόπους νὰ ἀποχωροῦν τῆς ὑπηρεσίας στὴν ἡλικία τῶν ὀγδόντα χρόνων. Ἡ νέα νομοθεσία τόνιζε τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη καθάρσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ γίνεται ἀντιληπτὸ πὼς ἡ κάθαρσις ἔχει σκοπὸ νὰ δημιουργήση κενὰ στὶς ἀνώτατες τάξεις τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. Συμφώνως μὲ τὸ ἄρθρο 2 τοῦ νέου νόμου οἱ Ἕλληνες ἱεράρχες ποὺ ἐκθρονίζονται μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἀπωλείας τῆς καλῆς τους φήμης καὶ κύρους μπορεῖ νὰ διαταχθοῦν νὰ ἀποσυρθοῦν σὲ μοναστήρια κατὰ τὴν κρίσι τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. Τέσσερις ἐπίσκοποι ἀπελύθησαν πρόσφατα. Ὁ ἔλεγχος τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ τὴν δικτατορία ποὺ ἐπιδιώκει νὰ δημιουργήση μιὰν Ἑλλάδα Ἑλλήνων Χριστιανῶν καὶ νὰ διαπαιδαγωγήση τὸν λαὸ στὰ ἑλληνοχριστιανικὰ ἰδεώδη».

Η έκθεση του Βαν ντερ Στουλ προκάλεσε ζωηρή αίσθηση. Και εκτός από τις καταγγελίες για τα βασανιστήρια, εκείνο ίσως που εντυπωσίασε περισσότερο τους αντιπροσώπους, οι οποίοι ήταν εγκλιματισμένοι στους θεσμούς δημοκρατίας Δυτικού τύπου, φάνηκε πως ήταν η αποκάλυψη ότι αναγκαστικός νόμος καθιέρωνε την υποχρεωτική συμμετοχή των υπαλλήλων στις εορτές και τις δημόσιες εκδηλώσεις.

Υπόθεση Μαρκετάκη

Μέσα σε τέτοια ατμόσφαιρα, άρχισε η νέα μάχη. Οι καταθέσεις των μαρτύρων θα γίνονταν ενώπιον της Υποεπιτροπής των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, στην έδρα του Συμβουλίου, στο Στρασβούργο. Πράγματι, κατά τον προκαθορισμένο χρόνο έφθασε η ελληνική αντιπροσωπεία, που περιελάμβανε ως μάρτυρες ορισμένες προσωπικότητες και τρεις πρώην κρατούμενους των φυλακών, τη Ζαΐρα Πέτα, τον Παντελή Μαρκετάκη και τον Κωνσταντίνο Μελέτη. Με πρόταση των τριών σκανδιναβικών κυ-

βερνήσεων (Σουηδίας, Δανίας, Νορβηγίας), θα εξετάζονταν άλλες προσωπικότητες (Ελ. Βλάχου, Κ. Μητσοτάκης, Α. Παπανδρέου, Αντ. Μπριλλάκης κλπ.). Και τότε ξετυλίχθηκε μια απροσδόκητη, μυθιστορηματική υπόθεση, που είναι χαρακτηριστική των μεθόδων με τις οποίες διεξαγόταν η πάλη του καθεστώτος και των αντιπάλων του.

Από τους τρεις πρώην κρατούμενους που θα εξετάζονταν ως μάρτυρες, ο Μελέτης ήταν ο οδηγός του αυτοκινήτου με το οποίο ο βουλευτής της ΕΔΑ Γ. Τσαρουχάς –όπως αναφέρουμε σε προηγούμενο κεφάλαιο– είχε επιχειρήσει να κατεβεί στην Αθήνα, για να καταλήξει στη σύλληψή του καθ' οδόν και στον θάνατο. Ο Μαρκετάκης, που καταγόταν από την Κρήτη, είχε συλληφθεί και καταδικασθεί δύο φορές για αντιστασιακές πράξεις. Πώς δέχθηκαν να εμφανιστούν ως μάρτυρες υπέρ του καθεστώτος; Λίγο αργότερα –21.12.1968– ο Μελέτης δήλωσε ότι υπέκυψαν σε πίεση των δικτατορικών Αρχών. Αλλά μόλις παρουσιάστηκαν για να καταθέσουν στην Υποεπιτροπή, την 25η Νοεμβρίου, προς γενική έκπληξη από υπερασπιστές μεταβλήθηκαν σε σφοδρούς κατηγόρους του καθεστώτος.

Την επομένη οι δύο μάρτυρες αναχώρησαν για το Όσλο της Νορβηγίας με συνοδεία πολλών προσώπων. Εκεί ζήτησαν πολιτικό άσυλο και ο Μαρκετάκης εισήχθη σε νευρολογική κλινική, όπου παρέμεινε από τις 3 έως τις 15 Δεκεμβρίου. Ύστερα ζήτησε να μεταβεί στη Στοκχόλμη για να συναντήσει τον Ανδρέα Παπανδρέου –όπως δήλωσε– και να εξετάσει τις εκεί συνθήκες εργασίας. Πήρε το νυχτερινό τρένο. Αλλά, ενώ τον περίμενε στο σιδηροδρομικό σταθμό της σουηδικής πρωτεύουσας για να τον παραλάβει κάποιο μέλος του ΠΑΚ, εκείνος δεν εμφανίστηκε. Το ΠΑΚ τότε έσπευσε να αναφέρει την εξαφάνισή του στην αστυνομία και στο υπουργείο Εξωτερικών της Σουηδίας, «ανησυχώντας –όπως δήλωσε– μήπως έπεσε θύμα της χούντας», επειδή έκανε τη γνωστή κατάθεση στο Στρασβούργο.

Την επομένη, όμως, η ελληνική πρεσβεία στη Στοκχόλμη έκανε την απροσδόκητη ανακοίνωση ότι «φιλοξενεί τον Μαρκετάκη», ο οποίος κατέφυγε εκεί αφού δραπέτευσε από το Όσλο, όπου ήταν «αιχμάλωτος αντιστασιακών στοιχείων». Πρόσθετε ότι στο Στρασβούργο αναγκάστηκε να κάνει εκείνη την κατάθεση, γιατί βρισκόταν υπό την απειλή θανάτου, αυτών των στοιχείων τα οποία κατόπιν τον απήγαγαν και τον μετέφεραν στο Όσλο. Τώρα, κατέληγε η ανακοίνωση, είναι έτοιμος να εμφανιστεί ξανά στην Υποεπιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο Στρασβούργο, για να διαψεύσει την προηγούμενη κατάθεσή του, «η οποία είχε κατασκευασθεί από τους εχθρούς της Ελλάδος».

Η απίθανη αφήγηση

Η υπόθεση αυτή έπαιρνε έτσι μεγάλες διαστάσεις και προκάλεσε έντονο διεθνές ενδιαφέρον. Τη 18η Δεκεμβρίου ο Μαρκετάκης έφθασε στο Παρίσι με τη συνοδεία

υπαλλήλων της ελληνικής πρεσβείας στη Στοκχόλμη και, την επομένη, στην εκεί ελληνική πρεσβεία έδωσε πολύκροτη συνέντευξη προς τον Τύπο και την τηλεόραση, όπου έδωσε μυθιστορηματική αφήγηση των όσων –κατά τους ισχυρισμούς του– συνέβησαν:

«Ἀφίχθημεν τὴν ἑσπέραν τοῦ Σαββάτου τῆς 23ης Νοεμβρίου μὲ τὴν ἑλληνικὴν ἀντιπροσωπείαν εἰς τὸ Στρασβοῦργον. Μείναμε καὶ ἐφάγαμε στὸ ξενοδοχεῖο "Κόκκινο Σπίτι". Δίπλα μας ἔφαγε ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου μὲ τοὺς τρομοκράτας του. Τὸ βράδυ πρὶν κοιμηθοῦμε ἄρχισαν νὰ τηλεφωνοῦν στὸ δωμάτιό μου. Τὰ τηλεφωνήματα ἦσαν ἀπειλητικὰ κατ' ἀρχάς. Μετὰ δὲ ἔγιναν δελεαστικὰ καὶ πάλιν ἀπειλητικά. Ὅλη τὴ νύκτα δὲν εἶχα κοιμηθῆ. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ τὴν ἐπομένη. Τὸ πρωῒ μοῦ εἶπαν ὅτι ὑπέστησαν τὰ ἴδια ὁ Μελέτης καὶ ἡ Πέττα. Ἡ τρομοκρατία εἶχε ἀρχίσει. Περὶ τὸ μεσημέρι ἐνεφανίσθη εἰς τὸ σαλόνι τοῦ ξενοδοχείου κάποιος ὀνόματι Βάνδαλης, ὅπως μᾶς εἶπε, μᾶς ἐπλησίασε καὶ προσεπάθησε νὰ ἀποκτήση τὴν ἐμπιστοσύνη μας. Κατηγοροῦσε τὸν Ἀνδρέα Παπανδρέου ὅτι τοῦ χρωστάει χρήματα ἀπὸ τὴν ἀγορὰν τηλεοπτικῆς συσκευῆς καὶ ὅτι τὸν περίμενε γιὰ νὰ πάρη τὰ λεπτά του. Μετὰ τὸ φαγητὸ φύγαμε μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα μέλη τῆς ἀντιπροσωπείας καὶ πήγαμε στὴν Γερμανία, ποὺ ἀπέχει μόνον 3 χιλιόμετρα.

»Ὅταν γυρίσαμε πίσω στὸ ξενοδοχεῖο, κατὰ τὶς 6 τὸ ἀπόγευμα, βρήκαμε ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ξενοδοχείου περὶ τὰ 50 ἄτομα, τὰ ὁποῖα ἐκινοῦντο καθ' ὁμάδας καὶ ὑπόπτως πέριξ ἡμῶν. Ἦτο φανερὸ ὅτι κάτι ἐπεδίωκον. Ἰσχυρίζοντο ὅτι ἀνέμεναν τὸν Ἀνδρέα Παπανδρέου. Ἐπειδὴ τὴν ἴδια ὥρα εἶχα πόνους στὸ στομάχι, ἐρώτησα ποῦ θὰ μποροῦσα νὰ βρῶ φάρμακα. Ὁ Βάνδαλης τὸ ἄκουσε καὶ προσεφέρθη νὰ μὲ ὁδηγήση στὸ πλησιέστερο φαρμακεῖο καὶ νὰ μεταβῶμεν μαζί, ἐπειδὴ δὲν ἐγνώριζα τὴν γλῶσσα διὰ νὰ προμηθευθῶ τὰ φάρμακα. Ὅταν ἐπλησιάζαμε στὸ φαρμακεῖο βγῆκαν 4 ἄνδρες ἀπὸ ἕνα αὐτοκίνητο "Σιτροέν", μὲ ἔσπρωξαν μέσα καὶ μὲ ἐκτύπησαν μὲ κτύπημα "καράτε". Μετ' ὀλίγον εὑρέθην στὸ ξενοδοχεῖο ὅπου ἔμεναν ὁ Νικολαΐδης, ὁ Μπριλλάκης καὶ ἄλλοι τρομοκράται. Ἐν ἀρχῇ ἔτυχα χειρίστης μεταχειρίσεως, ἡ ὁποία συνωδεύετο μὲ ἐπίδειξι ὅπλων, ὕβρεων καὶ ἀπειλῶν. Ἐν συνεχείᾳ ἀπεμονώθην εἰς τὸ ξενοδοχεῖο καὶ μὲ ἐπίεζαν ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου, ὁ Μαρώτης καὶ ἄλλοι νὰ καταθέσω ὅτι ἐβασανίσθην.

«Κατακράτησις»

»Κάθε μέρα μὲ ἐπεσκέπτετο πρωΐ, μεσημέρι, βράδυ ὁ Νορβηγὸς ἐκπρό-

σωπος κ. Ἔμελσον. Προσπαθοῦσε καὶ αὐτὸς νὰ μὲ πείσῃ νὰ καταθέσω ὅτι ἐβασανίσθην. Μοῦ εἶχε συστηθῆ ὡς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Νορβηγίας καὶ μοῦ ὑπέσχετο ἄνετον βίον. Τὴν Πέμπτην τὸ πρωΐ, 28η Νοεμβρίου, μὲ ὡδήγησαν βιαίως εἰς τὴν ἐπιτροπήν. Οἱ ἀπαγωγεῖς μου, ὅλοι ὁπλοφοροῦσαν. Σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς κατακρατήσεώς μου οὐδεὶς ἀστυνομικὸς Γάλλος μὲ ἐπεσκέφθη οὔτε οὐδεὶς ἄλλος μὲ ἠρώτησεν ἀπὸ τὰς γαλλικὰς ἀρχὰς ἐὰν ἀπήχθην ἢ ἐὰν ἔφυγα οἰκειοθελῶς. Εὑρισκόμουν συνεχῶς εἰς τὸ ἄγνωστον, δίχως νὰ γνωρίζω τὴν γλῶσσα, μεταξὺ ἀγνώστων, οἱ ὁποῖοι μὲ τρομοκρατοῦσαν, μὲ ἐξεβίαζαν, ἀλλὰ καὶ μοῦ ὑπέσχοντο. Ἦταν ἀδύνατο νὰ ζητήσω βοήθεια, οὔτε ἐζήτησα ἀπὸ κανένα πολιτικὸν ἄσυλον.

»Ὡδηγήθηκα διὰ τῆς βίας καὶ μὲ τὸν τρόμο εἰς τὴν ὑποεπιτροπὴν διὰ νὰ καταθέσω τὰ ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν. Ὁ Νορβηγὸς μοῦ εἶχε δώσει 750 γαλλικὰ φράγκα καὶ μοῦ ἐτόνισε πὼς αὐτὰ τὰ δίνει ὁ πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου (ἐννοεῖ ὁ Μαρκετάκης τὸν πρόεδρο τῆς ὑποεπιτροπῆς). Δηλαδὴ μοῦ ἔδωσε νὰ καταλάβω πὼς καὶ ὁ πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου ἦταν μὲ τὸ μέρος τῶν ἀπαγωγέων μου. Αὐτὸ μὲ συνεκλόνισε ἀκόμη περισσότερο καὶ σκέφθηκα ὅτι δὲν θὰ μποροῦσα μέσα στὸ δικαστήριο νὰ καταγγείλω τὴν ἀπαγωγή μου.

»Μετὰ τὴν κατάθεσί μου, τὴν ἑπομένην ὡδηγήθηκα εἰς τὴν Φραγκφούρτη ἀπὸ τοὺς ἀπαγωγεῖς μου, πάντοτε ὑπὸ συνοδείαν, ἀγνώστων πρὸς ἐμὲ καὶ δύο Δανῶν μὲ διπλωματικὸ αὐτοκίνητο. Ἀπὸ τὴν Φραγκφούρτη μὲ ὡδήγησαν ἀεροπορικῶς στὴν Κοπεγχάγη ὅπου μὲ ὑπεχρέωσαν νὰ δώσω "πρὲς κόνφερανς" καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ παρέλαβαν 4 Ἕλληνες ποὺ ζοῦν στὴν Νορβρηγία μαζὶ μὲ κάποιον Νορβηγὸν ὀνόματι Τρόν, ὁ ὁποῖος μοῦ εἶπε ὅτι εἶναι προσωπάρχης τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ μὲ ἐπῆγαν στὴν Νορβηγία, ἀεροπορικῶς. Ἐκεῖ πάλιν μὲ ὑπεχρέωσαν νὰ δώσω "πρὲς κόνφερανς", καὶ μετὰ μὲ ὡδήγησαν στὸ 110 πάτωμα τοῦ ξενοδοχείου "Βίκιγκς" ὅπου μὲ ἐκλείδωσαν σὲ ἕνα δωμάτιο καὶ μοῦ ἄνοιγαν ὁποτε ἤθελαν.

«Δραπέτευσις»

»Ἀπὸ τὴν κακομεταχείρισίν τους ἔπαθα νευρικὸ κλονισμὸ καὶ ὅταν διεμαρτυρήθηκα καὶ εἶπα ὅτι θὰ αὐτοκτονήσω μὲ πῆγαν σὲ ἕνα νοσοκομεῖο τοῦ Ὄσλο, ὅπου ἔμεινα ἀπὸ τὶς 3 Δεκεμβρίου ἕως τὴν Κυριακὴ 15 Δεκεμβρίου. Ὅταν βγῆκα ἀπὸ τὸ νοσοκομεῖο παρεκάλεσα τοὺς φρουρούς μου νὰ μὲ ἀφήσουν νὰ πάω στὴ Στοκχόλμη γιὰ νὰ δῶ ἐὰν ὑπάρχῃ ἑλλη-

νικὸ σχολεῖο γιὰ τὰ παιδιά μου, τὰ ὁποῖα δῆθεν ἐπρόκειτο νὰ φέρω, καὶ νὰ βρῶ τὸν Ἀνδρέα Παπανδρέου, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐκεῖ τὸ ἐπιτελεῖο του. Μετὰ ἀπὸ σύσκεψι ἑνὸς Ἕλληνος Θεοφιλάκη, τοῦ Νορβηγοῦ Τρὸν καὶ ἑνὸς δημοσιογράφου συνεφώνησαν νὰ μεταβῶ στὴν Στοκχόλμη ὅπου εἶχα σκοπὸ νὰ καταφύγω εἰς τὴν Ἑλληνικὴ πρεσβεία. Μοῦ εἶπαν ὅτι στὴν Στοκχόλμη κάποιος θὰ μὲ περίμενε γιὰ νὰ μὲ παραλάβη στὸν σιδηροδρομικὸ σταθμό.

»Μόλις ἔφθασα ἐκεῖ μὲ φόβο προχώρησα γρήγορα πρὸς ἕνα ταξί. Μὲ μεγάλο κόπο ἔδωσα νὰ καταλάβη στὸν ὁδηγό, ὅτι θέλω νὰ πάω στὴν ἑλληνικὴ πρεσβεία. Πράγματι, μὲ ἐβοήθησε. Ὁ ἴδιος στὴ σουηδικὴ τηλεόρασι περιέγραψε ἀναλυτικά, μὲ ποιό τρόπο μὲ ὡδήγησε στὴν ἑλληνικὴ πρεσβεία. Ἀπὸ ἐκείνη τὴν στιγμὴ ἤμουν ἐλεύθερος. Αὐτὸ τὸ κατέθεσα χθὲς στὸ ἀεροδρόμιο τῆς Στοκχόλμης, ἐνώπιον τῶν σουηδικῶν Ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες ἐπιμόνως μὲ ἠρώτησαν, δίχως τὴν παρουσία οὐδενὸς ἀπὸ τὴν πρεσβεία, ἐὰν θέλω νὰ ἐπιστρέψω στὴν πατρίδα μου. Εἶπα κατηγορηματικά ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος μου πόθος καὶ αὐτὸ ἐπανέλαβα πρὸς τοὺς Σουηδοὺς δημοσιογράφους ποὺ μὲ ἠρώτησαν καὶ στὴν πρεσβεία καὶ στὸ ἀεροδρόμιο. Τὸ ἴδιο εἶπα καὶ στὸ Λονδῖνο στὶς ἀστυνομικὲς ἀρχές, ποὺ πάλι μὲ ἐξήτασαν μόνον, καὶ τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνω καὶ τώρα ἐνώπιόν σας. Ἔφυγα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὡς ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Κατέστην δοῦλος τῆς τρομοκρατίας τῶν κομμουνιστῶν στὸ Στρασβοῦργο. Τώρα, εἶμαι πάλιν ἐλεύθερος καὶ εὐτυχής».

Η οικογένεια

Την επομένη, στις 20 Δεκεμβρίου, ο Μαρκετάκης επέστρεψε στην Αθήνα. Στο αεροδρόμιο τον περίμενε όλη η οικογένειά του, ενώ στο Στρασβούργο ο αρχηγός της νορβηγικής αντιπροσωπείας στην Υποεπιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων Έβενσεν έκανε διάψευση των ισχυρισμών του Έλληνα μάρτυρα και το υπουργείο Εξωτερικών της Νορβηγίας χαρακτήριζε ως «γελοία» τα όσα αφηγήθηκε στη συνέντευξή του.

Τι ακριβώς είχε συμβεί; Ο σύντροφος του Μαρκετάκη Κ. Μελέτης, που είχε παραμείνει στο Όσλο, εξήγησε την 21η Δεκεμβρίου στον απεσταλμένο της αγγλικής εφημερίδας *Ομπσέρβερ*, Ρόλαν Χάντφορντ:

«Ὁ Μαρκετάκης στὸ Ὄσλο ζοῦσε μέσα στὴν ἀγωνία γιὰ τὴν οἰκογένειά του, ἡ ὁποία μένει στὴν Ἀθήνα καὶ βρισκόταν στὸ ἔλεος τῆς χούντας. Ὁ φόβος του ὅτι ἡ οἰκογένεια θὰ ὑποστῆ ἀντίποινα –μετὰ τὴν κατάθεσί του στὸ Στρασβοῦργο– τὸν ἔκανε νὰ πάθη νευρικὸ κλονισμό, γι' αὐτὸ καὶ μπῆκε σὲ νευρολογικὴ κλινικὴ ἐπὶ λίγες ἡμέρες. Ὁ ἴδιος φόβος τὸν ἔκα-

νε νὰ παρουσιασθῇ στὴν πρεσβεία τῆς Στοκχόλμης. Εἶναι Κρητικός, βλέπετε, καὶ γιὰ τοὺς Κρητικοὺς ἡ οἰκογένεια εἶναι τὸ πᾶν».

Η αφοσίωση του Μαρκετάκη στην οικογένειά του φάνηκε και κατά την άφιξή του στην Αθήνα. Στη σχετική περιγραφή των εφημερίδων αναγράφεται:

«...Μὲ ἀσταθῆ βήματα καὶ καταφανῆ συγκίνησιν κατῆλθεν εἰς τὸν χῶρον προσγειώσεως καὶ ἐρρίφθη εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς συζύγου του, ἀναλυθεὶς εἰς λυγμούς... Ἐφαίνετο συντετριμμένος ἐκ τῆς περιπετείας του. Σύρων σχεδὸν τὰ βήματά του καὶ περιστοιχιζόμενος ἀπὸ τοὺς οἰκείους καὶ συγγενεῖς του, οἱ ὁποῖοι τὸν ἠσπάζοντο συνεχῶς, εἰσῆλθε κλαίων εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ ἀεροδρομίου, ὅπου τὸν ἀνέμενον οἱ Ἕλληνες καὶ ξένοι δημοσιογράφοι».

Ας σημειωθεί ότι δεν εμφανίστηκε ξανά στην Υποεπιτροπή για να δώσει νέα μαρτυρική κατάθεση που να ακυρώνει την προηγούμενη. Η επίσημη εξήγηση που δόθηκε από την ελληνική πλευρά ήταν ότι προσφέρθηκε να το κάνει, αλλά δεν μπορούσαν οι γαλλικές Αρχές να αναλάβουν την ευθύνη της προστασίας του στο Στρασβούργο.

Η όλη υπόθεση έκλεισε με την απόφαση της Υποεπιτροπής να ενεργήσει στην Ελλάδα τον Φεβρουάριο 1969 νέα έρευνα για τις συνθήκες που επικρατούσαν και να διαλευκάνει την περίπτωση του Μαρκετάκη.

Τα σκανδιναβικά κράτη

Η ανεπίσημη ή ημιεπίσημη επίθεση των ευρωπαϊκών λαών κατά του ελληνικού καθεστώτος το ενοχλούσαν, αλλά δεν ήταν σε θέση να το κλονίσουν. Ασύγκριτα περισσότερη σημασία για τη Δικτατορία είχαν οι διεθνείς επίσημες σχέσεις της Ελλάδας με τα άλλα κράτη, οι οποίες ακολουθούσαν διαφορετικό δρόμο.

Η αναγνώριση του στρατιωτικού καθεστώτος από τις ξένες χώρες μετά το βασιλικό κίνημα –τον Ιανουάριο του 1968– υπήρξε πλήρης, αλλά άφηνε μια χλιαρή πλευρά. Τα τρία σκανδιναβικά κράτη –Σουηδία, Νορβηγία, Δανία– έδειχναν κάθε τόσο τη δυσμένειά τους προς την Αθήνα. Πολλοί απέδιδαν τη στάση τους στη συγγένεια του βασιλικού ζεύγους της Ελλάδας με τη βασιλική οικογένεια της Δανίας, η οποία υποτίθεται ότι μετέδιδε και στους άλλους δύο σκανδιναβικούς θρόνους τη δυσαρέσκειά της προς το ελληνικό καθεστώς, λόγω της αντίθεσής του προς τον Κωνσταντίνο.

Στην πραγματικότητα, όμως, οι βασιλείς και οι οικογένειές τους στις σκανδιναβικές χώρες είναι απλές σκιές χωρίς ίχνος επιρροής στην πολιτική και τις κυβερνήσεις τους. Η αληθινή αιτία της ψυχρής στάσης των σκανδιναβικών κυβερνήσεων προς την Ελλάδα ήταν η μακρά φιλελεύθερη παράδοση, στις χώρες αυτές, η έλλειψη υποψίας μιλιταρισμού, η ανεπτυγμένη λιμπεραλιστική συνείδηση των σοσιαλδη-

μοκρατικών κομμάτων που κυβερνούσαν τις χώρες τους και ασκούσαν άμεση πίεση στην εκτελεστική εξουσία.

Βέβαια και στην Αγγλία, το συγγενές κόμμα των Εργατικών σχημάτιζε την κυβέρνηση, αλλά η Αγγλία είχε τις δουλειές της παγκόσμιας πολιτικής που ακολουθούσε και των συναφών εξαρτήσεών της και δεν εκδήλωνε εχθρικές διαθέσεις κατά της Ελλάδας. Ενώ οι σκανδιναβικές κυβερνήσεις, πολύ πιο ελεύθερες στις σχέσεις τους –παρά τη συμμετοχή της Δανίας και της Νορβηγίας στο ΝΑΤΟ–, είχαν μεγαλύτερη ευχέρεια και άνεση συμπεριφοράς έναντι του στρατιωτικού καθεστώτος της Ελλάδας.

Διπλωματικός πόλεμος

Η δυσμενής αυτή στάση των Σκανδιναβών είχε πολλές εκδηλώσεις από την αρχή της Δικτατορίας. Αποκορυφώθηκε τον Φεβρουάριο του 1968, όταν ο Σουηδός πρωθυπουργός Ερλάντερ δήλωσε ότι το κόμμα του θα ενισχύσει οικονομικά τον Α. Παπανδρέου και την κίνησή του. Λίγες ήμερες αργότερα, ο πρωθυπουργός της Δανίας παρέθεσε γεύμα στον Α. Παπανδρέου.

Η Ελλάδα διαμαρτυρήθηκε εντονότατα την 1η Μαρτίου και προς τις δύο κυβερνήσεις. Έγινε ανάκληση των πρεσβευτών, του Έλληνα από τη Στοκχόλμη στις 8 Μαρτίου και του Σουηδού από την Αθήνα στις 26 Μαρτίου, ενώ ο πρώην πρεσβευτής της Ελλάδας στη Σουηδία Π. Ανδρουλής επέστρεφε τον σουηδικό Μεγαλόσταυρο του Πολικού Αστέρος. Και στις 27 Μαρτίου ο Σουηδός πρωθυπουργός Ερλάντερ δήλωνε ότι η κυβέρνησή του «έχει δείξει την αποδοκιμασία της προς το σημερινό καθεστώς της Ελλάδος».

Υπό τις συνθήκες αυτές, οι σχέσεις των Αθηνών με τα σκανδιναβικά κράτη ήταν τεταμένες και εντάθηκαν ακόμα περισσότερο τον Ιούλιο του 1968, ύστερα από ένα μάλλον ασήμαντο επεισόδιο. Στις 19 Ιουλίου, γρονθοκοπήθηκε από ομάδα Ελλήνων, σε δρόμο της Κοπεγχάγης, ο Έλληνας επιτετραμμένος στη Δανία Χρ. Ζαχαράκης. Ο διπλωμάτης με κόπο βάδισε προς το μέγαρο του δανικού υπουργείου Εξωτερικών, εμφανίστηκε στον προϊστάμενο της εθιμοτυπίας και κατόπιν μετέβη σε νοσοκομείο. Η ελληνική κυβέρνηση επέδωσε νότα διαμαρτυρίας προς τη δανική και οι οικογένειες των διπλωματών της Πρεσβείας στην Κοπεγχάγη επέστρεψαν στην Ελλάδα. Πάντως το επεισόδιο δεν είχε συνέχεια.

Η Σοβιετική Ένωση

Ο σκανδιναβικός διπλωματικός περισπασμός, όμως, δεν ενοχλούσε πολύ το ελληνικό καθεστώς, γιατί είχε, ως αντίρροπο, καλές σχέσεις με τις βασικές ευρωπαϊκές χώρες –Αγγλία, Γαλλία, Δυτ. Γερμανία, Ιταλία– και με τη Σοβιετική Ένωση. Αυτή η τελευταία δέχθηκε τη 15η Φεβρουαρίου 1968 τον διορισμό του Άγγελου Βλάχου ως

πρεσβευτή της Ελλάδας στη Μόσχα. Και η παρισινή εφημερίδα *Μοντ* σχολίαζε το γεγονός ως εξής (15.2.1968):

«Ἡ ἔγκρισις τοῦ διορισμοῦ τοῦ Ἀγγ. Βλάχου ὡς πρεσβευτοῦ στὴν Μόσχα ἀπὸ τὴν σοβιετικὴ κυβέρνησι βρίσκεται στὴν λογικὴ μιᾶς πολιτικῆς ἡ ὁποία πάντα ἔχει ὡς ἀρχὴ τὴν μὴ ἀνάμιξι στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῶν ἄλλων κρατῶν, πρᾶγμα ποὺ δὲν ἐμποδίζει, ὅπως εἶναι εὐνόητον, τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα τῆς Σοβ. Ἑνώσεως, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα κομμουνιστικὰ κόμματα νὰ ἀσκοῦν ζωηροτάτη κριτικὴ τοῦ καθεστῶτος τῶν συνταγματαρχῶν. Πράγματι, λίγα ἐπεισόδια σημειώνονται στὶς σχέσεις τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὰ σοσιαλιστικὰ κράτη, ἀπὸ τὴν 21 Ἀπριλίου 1967 ἕως σήμερα: Μιὰ νότα τῆς σοβιετικῆς κυβερνήσεως τὴν 28 Ἀπριλίου 1967, ὑπὲρ τοῦ Μανώλη Γλέζου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐπιστεύετο ὅτι διέτρεχε τὸν κίνδυνο νὰ ἐκτελεσθῆ. Ἀνάκλησις τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Ἑλλάδος στὴν Βουδαπέστη, μετὰ τὴν ἄρνησι τῆς Οὐγγαρίας νὰ τὸν ἀναγνωρίση ὡς πρύτανι τοῦ διπλωματικοῦ σώματος. Καταγγελία ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τῆς συνοριακῆς συμφωνίας μὲ τὴν Γιουγκοσλαβία. Ἐξ ἄλλου δύο μόνον σοσιαλιστικὲς χῶρες, ἡ Γιουγκοσλαβία καὶ ἡ Ρουμανία, εἶχαν ἀρνηθῆ νὰ δεχθοῦν τὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ποὺ ἀνήγγειλε ὅτι ἀνελάμβανε τὴν διεύθυνσι τοῦ ὑπουργείου ὁ κ. Οἰκονόμου-Γκούρας. Τώρα μὲ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ Ἀγγ. Βλάχου ὡς πρεσβευτοῦ στὴ Μόσχα, λειώνουν πιὰ οἱ πάγοι».

Το «λιώσιμο των πάγων» επικυρώθηκε την 3η Ιουνίου 1968, όταν η σοβιετική κυβέρνηση ειδοποίησε την ελληνική ότι διορίζει ως πρεσβευτή στην Αθήνα τον Κλεμάντι Λιεβύτσκιν, σε αντικατάσταση του Κοριούκιν –που κατείχε τη θέση από το 1962–, ο οποίος τους τελευταίους μήνες απουσίαζε από την Ελλάδα. Και η εφημερίδα *Τάιμς* του Λονδίνου, με την ευκαιρία αυτής της είδησης, έγραφε την 8η Ιουνίου:

«Ἡ μὴ δεσμευτικὴ ἐπίσημη στάσις τῆς Μόσχας ἔναντι τοῦ καθεστῶτος τῶν Ἀθηνῶν, ὑπῆρξε πηγὴ σοβαρῆς ἀνησυχίας γιὰ τοὺς ἀριστεροὺς ἀντιπάλους τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἀλλ' ὑπάρχουν πληροφορίες ὅτι ἡ σοβιετικὴ κυβέρνησις διαβεβαίωσε τὴν Ἀθήνα ὅτι δὲν θὰ ταυτισθῆ μὲ τὸ σοβιετικὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα, τὸ ὁποῖο φανερὰ ἐξεδήλωσε τὴν ἐχθρότητά του πρὸς τὸ ἑλληνικὸ καθεστώς».

Οι σχέσεις με την Αγγλία εξάλλου ήταν στην πράξη καλές, αν και, εκτός από τη δήλωση του Βρετανού υφυπουργού Εξωτερικών Ρότζερς στις 13 Απριλίου, έκανε δυσμενή σχόλια στη Βουλή των Κοινοτήτων για το ελληνικό καθεστώς στις 25 Ιουνίου και ο Άγγλος πρωθυπουργός.

Οι φιλελεύθεροι της Αμερικής

Αλλά εκείνο που είχε βέβαια αποφασιστική σημασία για τη Δικτατορία ήταν οι σχέσεις της με την Αμερική. Στη χώρα αύτη, την περίοδο περίπου κατά την οποία εγκαταστάθηκε η Δικτατορία στην Ελλάδα, είχε αρχίσει η μεγάλη ανάπτυξη του φιλελευθερισμού που μαχόταν κατά του κατεστημένου. Στόχος του φιλελεύθερου κινήματος, στον Τύπο, στον λαό, τις οργανώσεις και το Κογκρέσο, ήταν και το στρατιωτικό καθεστώς της Αθήνας.

Μεταξύ εκείνων που πρώτοι ανέλαβαν να αφυπνίσουν και να συγκινήσουν την αμερικανική κοινή γνώμη για τη μεταβολή που έγινε στην Ελλάδα την 21η Απριλίου ήταν ο Ελληνοαμερικανός Γεώργιος Βουρνάς, σύμβουλος της Επιτροπής των «Φίλων της Ελλάδος», ο οποίος την 9η Μαΐου 1967 δημοσίευσε ανοικτή επιστολή προς τον πρόεδρο, το Κογκρέσο και όλους τους Αμερικανούς, ζητώντας σταυροφορία για την ανατροπή του ελληνικού καθεστώτος. Και έριχνε ένα σύνθημα που έμελλε να γενικευθεί κατόπιν σε όλο τον κόσμο και στην Ελλάδα:

> *«Τὰ ἅρματα, κανόνια, πολεμικὰ πλοῖα καὶ ἀεροσκάφη ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἀλυσοδέσουν τὸν ἑλληνικὸ λαὸ καὶ νὰ τοῦ ἐπιβάλουν τὸ μαρτύριο τῆς σταυρώσεως, φέρουν τὴν ἐπιγραφή: "Κατεσκευάσθησαν ἀπὸ Ἀμερικανούς. Πληρώθηκαν ἀπὸ Ἀμερικανούς"».*

Και κατέληγε, απευθυνόμενος προς τους Αμερικανούς πολίτες, στην εξής παθητική αποστροφή:

> *«Ἑνωθῆτε στὴν σταυροφορία νὰ σταματήσουμε τὴν ὑποδούλωσι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἀπαιτήσατε νὰ σταματήση ἡ στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομικὴ βοήθεια ἕως ὅτου ἀποκατασταθοῦν οἱ ἐλευθερίες τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος δρόμος γιὰ νὰ τοὺς ἀπελευθερώσουμε. Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ θέσουμε τέρμα στὶς ἐπίμονες φῆμες ἀνὰ τὸν κόσμο ὅτι ἡ δική μας CIA καὶ οἱ στρατιωτικοί μας ἔβαλαν τὸ χέρι τους γιὰ νὰ πέση ὁ μαῦρος πέπλος πάνω στὴν ἑλληνικὴ ἐλευθερία».*

Η επίσημη Αμερική

Αυτή η έκρηξη του Γεωργίου Βουρνά είναι χαρακτηριστική του πνεύματος που επικρατούσε σε ευρέα αμερικανικά στρώματα, το οποίο απλωνόταν στον Τύπο και στο Κογκρέσο. Ο πρόεδρος, η κυβέρνηση και οι άλλοι εκτελεστικοί μηχανισμοί ήταν υποχρεωμένοι να λαμβάνουν υπόψη τις αντιδράσεις τούτες, αλλά η κεντρική γραμμή της πολιτικής τους παρέμενε σταθερή: εφόσον το βασιλικό κίνημα για την ανατροπή της Δικτατορίας –το οποίο η επίσημη Αμερική ενθάρρυνε– απέτυχε, εφόσον το στρατιωτικό καθεστώς κατόπιν τούτου ήταν σταθεροποιημένο και ισχυρό, η Ουάσινγκτον θα ρύθμιζε τις σχέσεις της μαζί του με βαθμιαία, προσεκτική προσέγγιση,

κατά τρόπο που να αντιμετωπίζονται και οι εσωτερικές αντιδράσεις. Η προσέγγιση αυτή, από τη σκοπιά της αμερικανικής κυβέρνησης, απέρρεε από τα μόνιμα συμφέροντα της Αμερικής.

Μπορούμε να πούμε ότι, έως την αυγή του 1968, η στάση της επίσημης Αμερικής έναντι της ελληνικής δικτατορίας υπήρξε αρνητική. Η διακοπή της στρατιωτικής βοήθειας που εξαγγέλθηκε στα τέλη Απριλίου του 1967 και η ενθάρρυνση του βασιλικού κινήματος της 13ης Δεκεμβρίου 1967 αποτελούν τις κορυφαίες αμερικανικές εκδηλώσεις. Η στροφή άρχισε από τις απαρχές του 1968, αλλά με την προσπάθεια να μην αποτελέσει πρόκληση προς τις φιλελεύθερες αμερικανικές δυνάμεις, που ισχυροποιούνταν και οργανώνονταν.

Η πολιτική της Ουάσινγκτον

Στο μηνιαίο ειδικό δελτίο του Γραφείου Δημοσίων Σχέσεων του Σταίιτ Ντιπάρτμεντ (υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ) τον Ιανουάριο του 1971, υπό τον τίτλο: «Ελλάς, η πολιτική των ΗΠΑ», δημοσιεύεται η εξής έκθεση (εφημ. *Ακρόπολις*, 4 Ιουλίου 1971):

«1. Ὅταν τὸ 1967 ἀνετράπη ἡ συνταγματικὴ κυβέρνησις στὴν Ἑλλάδα, αἱ ΗΠΑ ἀντιμετώπιζον τρία ἐνδεχόμενα γιὰ νὰ ἀντιδράσουν στὴν ἀνωτέρω ἐξέλιξι:

»α. Νὰ ὑποστηρίξουν τὸ στρατιωτικὸ καθεστώς.

»β. Νὰ διακόψουν τὰς σχέσεις μετ' αὐτοῦ.

»γ. Νὰ συνεχίσουν τὰς σχέσεις ἐνθαρρύνουσαι ταυτοχρόνως τὸ καθεστὼς ὅπως ἐπανέλθη εἰς συνταγματικὸν ἀντιπροσωπευτικόν πολίτευμα.

»Ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ἐξετάσωμεν τὸν ρόλον τῆς Ἑλλάδος ὡς σημαντικῆς συμμάχου χώρας τοῦ ΝΑΤΟ, ἐξακολουθούσης νὰ ἐκπληροῖ τὰς ἔναντι αὐτοῦ ὑποχρεώσεις της καὶ τὰ στρατηγικὰ πλεονεκτήματα τὰ ὁποῖα προσφέρει εἰς τὴν Συμμαχίαν εἰς τὴν Μεσόγειον. Ἡ αὔξουσα σοβιετικὴ ναυτικὴ δραστηριότης εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν θέτει ἐντεινόμενον πρόβλημα διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς νοτίου πλευρᾶς τοῦ ΝΑΤΟ.

»2. Ἡ πολιτικὴ τῶν ΗΠΑ: Ἐπροτιμήσαμε νὰ συνεχίσωμεν τὰς σχέσεις, διότι αὐτὴ ἡ πορεία δράσεως παρεῖχε τὸ μόνον μέσον ἀσκήσεως ἐποικοδομητικῆς ἐπιρροῆς ὑπὲρ τῆς ἐπανόδου εἰς συνταγματικὸν κοινοβουλευτικὸν πολίτευμα. Ἐξακολουθοῦμε νὰ παρακινοῦμε τὸ καθεστὼς ὅπως ἐκπληρώση τὴν ἀναληφθεῖσα ὑποχρέωσί του νὰ θεσπίση μέτρα φιλελευθεροποιήσεως καὶ νὰ ἑτοιμασθῆ δι' ἐκλογάς. Εἰς τὰς συζητήσεις μας μετὰ τῶν ἡγετῶν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως κατεστήσαμε τὴν θέσι μας σαφῆ καὶ πιστεύομεν ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτὴ συνέβαλε ἀποτε-

λεσματικῶς εἰς τινας μεταβολὰς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς μεταρρυθμίσεως».

Εξάλλου, ο υφυπουργός Εξωτερικών Ρότζερ Νταίηβις στις 12 Ιουλίου 1971 κατέθεσε στην Υποεπιτροπή για την Ευρώπη, της Επιτροπής Εξωτερικών υποθέσεων της Βουλής των ΗΠΑ:

«...Φρονοῦμεν ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ μας ἐν Ἑλλάδι δύναται νὰ χρησιμοποιηθῆ κατὰ τὸν πλέον ἐποικοδομητικὸν τρόπον ἐὰν διατηρήσωμεν, τὴν μετὰ τοῦ καθεστῶτος συνεργασίαν μας, καὶ τὸ ὠθοῦμεν διὰ διαρκῶν ἠρέμων διαβημάτων, ὅπως ἐκπληρώση τὴν ὑπόσχεσίν του νὰ ἐπαναφέρη τὴν χώραν εἰς τὴν δημοκρατικὴν τάξιν».

Η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία

Τα κείμενα αυτά είναι του 1971, ισχύουν όμως οπωσδήποτε και για το 1968. Αλλά η προσέγγιση προς την Ελλάδα ήταν οπωσδήποτε βραδεία λόγω των εσωτερικών αντιδράσεων, έως ότου ένα συγκλονιστικό παγκόσμιο γεγονός επέτρεψε την επιτάχυνσή της, όπως και τη βελτίωση της διεθνούς θέσης της Ελλάδας. Το γεγονός αυτό ήταν η εισβολή των δυνάμεων του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην Τσεχοσλοβακία, τον Αύγουστο του 1968. Ο Α. Παπανδρέου (στο ίδιο, σελ. 473-474) γράφει χαρακτηριστικά:

«...Στὴν πλειονότητά τους τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῆς Ρωσίας στὴν Τσεχοσλοβακία, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1968, εὐνοοῦσαν τὴν ὑπόθεσι τῆς δημοκρατίας στὴν Ἑλλάδα γιατὶ ὁ Δυτικοευρωπαϊκὸς κόσμος δὲν μποροῦσε νὰ ἀνεχθῆ εὔκολα τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ στοὺς κόλπους του... Ἡ σοβιετικὴ ὅμως εἰσβολὴ στὴν Τσεχοσλοβακία, ποὺ ἔγινε αὐτὴ τὴν περίοδο, προκάλεσε μιὰ ριζικὴ ἀλλαγή, ἕνα ριζικὸ ἀναπροσανατολισμό. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς Εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις, μὴ μπορώντας νὰ διακρίνουν τὸ γεγονὸς πὼς ἡ εἰσβολὴ στὴν Τσεχοσλοβακία ἦταν μιὰ πρᾶξις ἀστυνομεύσεως μέσα στὸ σοβιετικὸ στρατόπεδο, ὅπως καὶ ἡ ἐπέμβασις τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν στὴν Ἑλλάδα ἦταν μιὰ πρᾶξις ἀστυνομεύσεως μέσα στὸ Δυτικὸ στρατόπεδο, ἐθορυβήθησαν ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ Νεοσταλινισμοῦ καὶ ἔκαμαν στροφὴ ἑκατὸν ὀγδόντα μοιρῶν στὴν στάσι τους ἀπέναντι στὸ ΝΑΤΟ καὶ στὴν ἀμερικανικὴ παρουσία στὴν Εὐρώπη. Ἡ σημαντικώτερη ἀλλαγὴ ἔλαβε χώρα στὴν Γερμανία. Ἀκόμα καὶ ἡ Γαλλία ἔβαλε νερὸ στὸ κρασί της. Οἱ σκανδιναβικὲς χῶρες, ποὺ ἐπηρεάσθησαν βαθειὰ ἀπὸ τὴν σοβιετικὴ ἐπίδειξι στὴν Τσεχοσλοβακία, ἄρχισαν νὰ δίνουν λιγώτερη σημασία στὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου τῆς Δημοκρατίας στὴν Ἑλλάδα. Ἔγινε ξαφνικὰ πολὺ εὔκολο

γιὰ τοὺς Δυτικοευρωπαίους νὰ ἐπιδεικνύουν τὴν προσήλωσί τους στὰ δημοκρατικὰ ἰδεώδη μαστιγώνοντας τὴν Ρωσία καὶ τοὺς δορυφόρους της».

Αυτή η αλλαγή στις σκέψεις των Δυτικοευρωπαίων με άμεση αντανάκλαση στην πολιτική των κυβερνήσεών τους ήταν επόμενο να επηρεάσει περισσότερο την επίσημη Αμερική. Και της ελευθέρωνε σε σημαντικό βαθμό τα χέρια. Άμεσο αποτέλεσμα ήταν να επανεξετασθεί το πρόβλημα της στρατιωτικής βοήθειας. Τι σημασία μπορεί να είχε αυτό το πρόβλημα για την Ελλάδα;

Η στρατιωτική βοήθεια

Στις 12 Ιουλίου 1971, ο Τζέιμς Νόγιες, αναπληρωτής υπουργός Άμυνας της Αμερικής για τις υποθέσεις της Εγγύς Ανατολής, Αφρικής και Νότιας Ασίας, κατέθεσε υπόμνημα στην Υποεπιτροπή της Βουλής για την Ευρώπη, σχετικό με τη στρατιωτική βοήθεια προς την Ελλάδα, στο οποίο σημείωνε (στο ίδιο, σελ. 113-114):

«Ἡ στρατιωτικὴ βοήθεια τῶν ΗΠΑ πρὸς τὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξε συνεχὴς ἀπὸ τὸ 1949. Ἡ μόνη διακοπὴ σ' αὐτὸ τὸ πρόγραμμα ἔγινε ἀμέσως μετὰ τὸ πραξικόπημα τῆς 21 Ἀπριλίου 1967. Τότε σταμάτησε ἡ χορήγησις τῶν κυριωτέρων εἰδῶν ἐξοπλισμοῦ, ποὺ περιελάμβαναν: ἅρματα, πυροβολικό, θωρακισμένα ὀχήματα (ἑρπυστριοφόρα) προσωπικοῦ, πλοῖα, ἀεροπλάνα, ἑλικόπτερα, πυραύλους καὶ πυρομαχικὰ ἁρμάτων. Ἀλλὰ ἡ χορήγησις ὅλων τῶν ἄλλων εἰδῶν ἐξοπλισμοῦ καὶ πυρομαχικῶν συνεχίσθηκε. Στὸ "ἀμπαργκό" (ἀπαγόρευσι χορηγήσεως) βαρέων ὅπλων, μόνο μιὰ διακοπὴ ὑπῆρξε ἀπὸ τὴν 21 Ἀπριλίου 1967: Τὸν Σεπτέμβριο 1968, μετὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Συμφώνου τῆς Βαρσοβίας στὴν Τσεχοσλοβακία. Τὰ εἴδη ἐξοπλισμοῦ ποὺ ἐδόθησαν τότε στὴν Ἑλλάδα ἦσαν ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἡ ἔλλειψίς τους ἐξησθένιζε τὶς ἐξωτερικὲς ἑλληνικὲς ἀμυντικὲς ἱκανότητες. Ἐξαιρέσει αὐτῆς τῆς διακοπῆς ἡ ἀπαγόρευσις βοηθείας ὅσον ἀφορᾶ τὰ βαρέα ὅπλα, συνεχίσθηκε ἕως τὶς 22 Σεπτεμβρίου 1970, ὅταν ἡ (ἀμερικανική) κυβέρνησις ἀνήγγειλε τὴν ἀπόφασί της νὰ ἐπαναλάβη τὶς κανονικὲς χορηγήσεις ἐξοπλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὴ ἡ ἀπόφασις ἐλήφθη, ἀποκλειστικῶς βάσει τῶν ἀναγκῶν ἀσφαλείας τῶν ΗΠΑ καὶ τοῦ ΝΑΤΟ».

Ώστε η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία είχε ως συνέπεια να επαναληφθεί η πλήρης στρατιωτική βοήθεια προς την Ελλάδα. Πράγματι, στις 25 Οκτωβρίου 1968 ανακοινώθηκε από την Ουάσινγκτον ότι θα χορηγηθούν ορισμένα είδη βαρέος οπλισμού «λόγω της υφισταμένης στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη καταστάσεως και προς ενίσχυση των δυνάμεων του ΝΑΤΟ». Το αμερικανικό ειδησεογραφικό πρακτορείο «Ασσοσιέιτεντ Πρες» πρόσθετε:

«Αἱ ἀποστολαὶ ὁπλισμοῦ περιλαμβάνουν μεταξὺ ἄλλων 20-30 στρατιωτικὰ ἀεριωθούμενα ἀεροσκάφη καὶ 2 ναρκαλιευτικά. Οἱ ἁρμόδιοι ἀρνοῦνται νὰ ἀνακοινώσουν τὴν ἀξία αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ ποὺ θὰ σταλῇ στὴν Ἑλλάδα».

Η κρίση της Τσεχοσλοβακίας

Η χειρονομία εκείνη της Αμερικής οφειλόταν στον φόβο ότι ο συσχετισμός των δυνάμεων στα Βαλκάνια θα μεταβαλλόταν από την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία. Αν η εισβολή εκείνη δεν αποτελούσε μέτρο ιδεολογικής και πολιτικής αστυνόμευσης στον χώρο της Ανατολικής Συμμαχίας (Σύμφωνο Βαρσοβίας), αλλά ήταν η απαρχή νέων στρατηγικών κινήσεων της Σοβιετικής Ένωσης, που μπορεί να στρέφονταν και στα Βαλκάνια (π.χ. επίθεση του Συμφώνου της Βαρσοβίας κατά της Γιουγκοσλαβίας), θα δημιουργούνταν μια επικίνδυνη κατάσταση για το ΝΑΤΟ και την Ελλάδα στα βόρεια ελληνικά σύνορα. Και, σε περίπτωση ανάφλεξης στον τομέα αυτόν, θα αναμετρούνταν βασικά οι δυνάμεις της Ελλάδας και της Τουρκίας, από τη μια μεριά, και της Βουλγαρίας από την άλλη.

Βέβαια, θα υπήρχαν βασικές κατανομές. Η Τουρκία μέγα μέρος των παρατεταγμένων της δυνάμεων και των στρατηγικών της εφεδρειών θα ήταν αναγκασμένη να τις έχει προσανατολισμένες προς το θέατρο πολέμου του Καυκάσου. Η Βουλγαρία, επίσης, θα είχε την προσοχή της στραμμένη προς τη Γιουγκοσλαβία· θα υπήρχε εξάλλου συμμετοχή και άλλων δυνάμεων και στις δύο πλευρές. Αλλά από την ελληνική –και αμερικανική– σκοπιά ο κορμός των δυνάμεων που θα αντιμετώπιζαν στρατιωτική δράση βόρεια της Ελλάδας θα ήταν ο ελληνικός στρατός και η ελληνική αεροπορία, με βοηθητική συμμετοχή του ελληνικού ναυτικού.

Τι παρέτασσε, όμως, η Ελλάδα την εποχή της κρίσης που δημιούργησε η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία;

α. Στρατός ξηράς: σύνολο ανδρών 118.000.
- 11 μεραρχίες πεζικού.
- 1 θωρακισμένη μεραρχία.
- 1 ταξιαρχία καταδρομών.
- 700 άρματα περίπου (κυρίως Μ-47 και Μ-48).
- 2 τάγματα πυραύλων εδάφους-εδάφους «Τίμιος Τζων».
- 1 τάγμα πυραύλων εδάφους-αέρος «Χώουκ».

β. Αεροπορία: σύνολο ανδρών 23.000.
- 250 πολεμικά αεροπλάνα της γραμμής.
- 2 μοίρες μαχητικών με αεροπλάνα Φ-5Α.

• 2 μοίρες μαχητικών με Φ-86.
• 2 μοίρες μαχητικών-βομβαρδιστικών με Φ-104.
• 4 μοίρες μαχητικών-βομβαρδιστικών.
• 1 μοίρα αναγνώρισης με 2-5.
• 30 μεταφορικά αεροπλάνα.
• 1 τάγμα πυραύλων εδάφους-αέρος «Νίκη Αίας» και «Νίκη-Ηρακλής».

γ. Ναυτικό: σύνολο ανδρών 20.000.

• 2 υποβρύχια.
• 8 αντιτορπιλικά στόλου.
• 4 αντιτορπιλικά συνοδείας.
• 8 περιπολικά.
• 2 ναρκοβόλα.
• 14 ναρκαλιευτικά.
• 6 ταχέα περιπολικά.
• 10 αρματαγωγά.
• 6 μέσα αποβατικά.

Η Βουλγαρία, με πληθυσμό 8.500.000 κατοίκους, εθνικό προϊόν ισοδύναμο προς 7,5 δισ. δολάρια και ένοπλες δυνάμεις 153.000 ανδρών, παρέτασσε την ίδια εποχή:

α. Στρατός: σύνολο ανδρών 125.000.

• 4 μεραρχίες αρμάτων.
• 8 μεραρχίες μηχανοκίνητου πεζικού.
• 2.000 περίπου άρματα, κυρίως Τ-54, Τ-34 και Τ-55.
• Πυραύλους εδάφους-αέρος ΣΑ.
• 2 «Γκιντελίν».

β. Αεροπορία: σύνολο ανδρών 22.000.

• 250 πολεμικά αεροπλάνα της γραμμής.
• 6 μοίρες ανάσχεσης με αεροπλάνα «Μιγκ-17» και «Μιγκ-21».
• 6 μοίρες ανάσχεσης με «Μιγκ-19».
• 3 μοίρες αναγνώρισης με «Μιγκ-17».
• 6 μοίρες υποστήριξης εδάφους με «Μιγκ-17».
• 20 μεταφορικά αεροπλάνα.

γ. Ναυτικό: σύνολο ανδρών 6.000.

• 2 υποβρύχια.
• 2 αντιτορπιλικά συνοδείας.
• 8 κορβέτες.
• 6 ναρκαλιευτικά.

Επανάληψη της διακοπής

Η σύγκριση των δυνάμεων των δύο χωρών δεν παρείχε ακέραιο το συναίσθημα της ασφάλειας στην ελληνική πλευρά. Η ενίσχυση των ελληνικών δυνάμεων κρίθηκε αναγκαία από το αμερικανικό Πεντάγωνο και θα συνεχιζόταν επί μακρόν, ενόψει των υποτιθέμενων ανατροπών στα Βαλκάνια. Πολύ σύντομα, όμως, τα σύννεφα διαλύθηκαν. Δεν σημειώθηκαν άλλες ανησυχητικές κινήσεις των Ανατολικών. Αποδείχθηκε ότι η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία αποτελούσε μεμονωμένη περίπτωση στο πλαίσιο της «ανατολικής οικογενείας». Έτσι κατέπαυσε αμέσως ο πυρετός στο Πεντάγωνο και χαλάρωσε η πίεση για ενίσχυση του εξοπλισμού της Ελλάδας. Και, καθώς οι φιλελεύθερες δυνάμεις στο εσωτερικό της Αμερικής διαμαρτύρονταν ζωηρά για την επανάληψη της στρατιωτικής βοήθειας, η Ουάσινγκτον δεν δυσκολεύθηκε να την διακόψει πάλι.

Η νέα διακοπή διήρκεσε έως τον Σεπτέμβριο του 1970, για να ανανεωθεί αργότερα και, τελικά, μετά από πολλές διακυμάνσεις, να σταματήσει το 1973. Επρόκειτο για ένα παιχνίδι της αμερικανικής εκτελεστικής εξουσίας με τις εσωτερικές ομάδες πίεσης και με την Ελλάδα, τα χαρακτηριστικά του οποίου παρέμεναν αμετάβλητα.

Οι δύο γερουσιαστές

Πράγματι, μετά τη δεύτερη επανάληψη της αποστολής βαρέων όπλων (Σεπτέμβριος 1970), στάλθηκαν στην Ελλάδα από την Επιτροπή των Εξωτερικών Σχέσεων της Γερουσίας οι γερουσιαστές Τζαίημς Λόβεντσκυ και Ρίτσαρντ Μους, οι οποίοι διεξήγαγαν ευρεία έρευνα για τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις. Η αποστολή έγινε τον Φεβρουάριο του 1971. Οι δύο γερουσιαστές, επιστρέφοντας, συνέταξαν μακροσκελή έκθεση, που θα μπορούσε να είχε γραφεί και το 1968, μετά την πρώτη διακοπή του «αμπαργκό». Τα στοιχεία του θέματος είναι αμετάβλητα. Αυτό καταφαίνεται από βασικά αποσπάσματα της έκθεσης:

> *«Ἐφ' ὅσον τὸ παρὸν ἑλληνικὸν καθεστὼς κατέλαβε τὴν ἐξουσίαν, ἡ πολιτικὴ τῶν ΗΠΑ εἶχε δύο δεδηλωμένους σκοπούς: Νὰ διατηρήση τὴν ἑλληνικὴν στρατιωτικὴν συνεργασίαν μὲ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας καὶ μὲ τὸ ΝΑΤΟ, καὶ νὰ ἐπιτύχη τὴν ἀποκατάστασιν τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Καὶ οἱ δύο σκοποὶ ἐνεπλάκησαν εἰς τὸ θέμα τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν βαρέων ὅπλων.*
>
> *»Ἡ ἀπόφασις νὰ ἀρθῆ ἡ ἀπαγόρευσις ἐβασίζετο εἰς τὴν κρίσιν ὅτι ἡ συνέχισις τῆς ἀπαγορεύσεως θὰ διεκύβευε, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, τὴν στρατιωτικὴν συνεργασίαν μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ θὰ ἐμείωνε τὴν ἱκανότητα τῆς Ἑλλάδος νὰ ἀμυνθῆ κατὰ κομμουνιστικῆς ἐπιθέσεως, χωρὶς ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος νὰ ἐπιφέρη καμμίαν περαιτέρω κίνησιν πρὸς τὴν ἀποκατάστασιν*

τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν. Ἐπὶ πλέον, ἡ πρεσβεία φαίνεται ὅτι εἶχε πεισθῆ ὅτι εἶχε πραγματοποιηθῆ σημαντικὴ πρόοδος πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐπανόδου εἰς δημοκρατικὴν τάξιν καὶ ὅτι βάσει τῶν διαβεβαιώσεων, δοθεισῶν ἢ ὑποτιθεμένων, ἀκόμη μεγαλυτέρα πρόοδος ἐπίκειται μέχρι τέλους τοῦ 1970.

»Εἰς τὴν πολιτικὴν σφαῖραν φαίνεται νὰ ἔχουν ἐπιτευχθῆ οἱ ἀντικειμενικοὶ σκοποὶ τῆς δεδηλωμένης πολιτικῆς μας. Ἐνῶ δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν ὡρισμέναι ἀμφιβολίαι ὡς πρὸς τὰ ρεαλιστικὰ ὅρια τῆς ἑλληνικῆς συνεργασίας ἐν περιπτώσει κρίσεως, ἡ ὁποία θὰ ἐνέπλεκε τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, εἰς ὅσην ἔκτασιν ἔχει δοκιμασθῆ ἡ ἑλληνικὴ συνεργασία εἰς στρατιωτικὰ προβλήματα ὑπῆρξεν ἱκανοποιητική. Δέον ἐν τούτοις νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ συνεργασία αὐτὴ ἐξακολουθεῖ νὰ προϋποθέτη ὑπὸ τὴν μορφὴν προγράμματος μεγάλης ἀμερικανικῆς στρατιωτικῆς βοηθείας. Ἀντιθέτως, δὲν ἔχουν ἐπιτευχθῆ οἱ ἀντικειμενικοὶ στόχοι τῆς δεδηλωμένης πολιτικῆς εἰς τὴν πολιτικὴν σφαῖραν. Ἡ τάσις πρὸς συνταγματικὴν τάξιν εἶναι μὲ τὴν μεγαλυτέραν ἐπιείκειαν ἀμφίβολος καὶ αἱ αἰσιόδοξοι προβλέψεις Ἀμερικανῶν ἐπισήμων σχετικῶς μὲ τὴν ἀποκατάστασιν κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας, δὲν ἔχουν ἐπαληθευθῆ ὑπὸ γεγονότων.

Οι αμερικανικές Βάσεις

»Εἰς πολλοὺς μετὰ τῶν ὁποίων συνωμιλήσαμεν, δὲν φαίνεται ὅτι αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι κατέβαλλον τόσην προσπάθειαν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ὁμολογουμένων πολιτικῶν στόχων των, ὅσην διὰ τοὺς στρατιωτικοὺς στόχους. Ὅσοι ὑποστηρίζουν τοῦτο, πιστεύουν ὅτι αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι ἐθυσίασαν τὸ ἐνδιαφέρον των νὰ ἰδοῦν τὴν ἐπάνοδον εἰς δημοκρατικοὺς θεσμοὺς διὰ νὰ μὴ ἐκθέσουν εἰς κίνδυνον τὸ καθεστὼς τῆς βάσεώς μας εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἄλλοι, παραμερίζοντας θέματα ἀρχῶν ἢ ἠθικῆς, φοβοῦνται ὅτι εἴμεθα μυωπικοὶ ἀπὸ πρακτικῆς πλευρᾶς καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ συνεχιζομένη ἀπουσία λογικῆς προόδου πρὸς ἀποκατάστασιν δημοκρατικῆς διαδικασίας ἐπενεργεῖ μακροχρονίως εἰς βάρος μας καὶ ὅτι ἡ προσπάθεια, τὴν ὁποίαν κατέβαλλον αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι, διὰ νὰ διατηρήσουν ἀγαθὰς σχέσεις μετὰ τοῦ καθεστῶτος ἐνίσχυσε τὴν θέσιν τοῦ καθεστῶτος ἐν Ἑλλάδι καὶ ταυτοχρόνως περιώρισε τὰ κίνητρα πρὸς ἐπάνοδον εἰς δημοκρατικὴν τάξιν.

»Πολλοὶ παρατηρηταί –τόσον Ἕλληνες ὅσον καὶ Ἀμερικανοί– μᾶς ἐτόνισαν ὅτι, καλῶς ἢ κακῶς, οἱ περισσότεροι Ἕλληνες πιστεύουν ὅτι

αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι ὑποστηρίζουν τὸ καθεστώς. Δεδομένης τῆς σημασίας ποὺ οἱ Ἕλληνες ἀποδίδουν εἰς τὴν ἀμερικανικὴν ὑποστήριξιν, λόγω τοῦ ρόλου τῆς Ἀμερικῆς εἰς Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν δύναμιν τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἡ πίστις αὐτή, ἀσχέτως ἐντελῶς τοῦ ἂν εἶναι ἀκριβὴς ἢ τοῦ ποῖαι εἶναι αἱ ἰδικαί μας προθέσεις, ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερον πλεονέκτημα διὰ τὸ καθεστὼς καὶ συγχρόνως παρέχει εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τὸν ἰσχυρότερον διαθέσιμον μοχλόν. Καθ' ὅσον ἀφορᾶ, ἐν τούτοις, τὴν ἐπιδίωξιν τῶν δεδηλωμένων σκοπῶν μας, αὐτὸς δὲν φαίνεται νὰ ἐχρησιμοποιήθη ἀποτελεσματικῶς. Ἡ πολιτικὴ τῆς φιλικῆς πειθοῦς ἀπέτυχε. Τὸ καθεστὼς ἐδέχθη τὴν φιλίαν καὶ τὴν στρατιωτικὴν βοήθειαν, ἀλλὰ ἠγνόησε τὴν πειθώ. Πράγματι, τὸ καθεστὼς φαίνεται ὅτι κατώρθωσε νὰ χρησιμοποιήση ἕνα μοχλὸν πιέσεως ἀπέναντί μας ἐν σχέσει πρὸς τὴν στρατιωτικὴν βοήθειαν παρ' ὅσον ἐφάνημεν ἡμεῖς πρόθυμοι νὰ χρησιμοποιήσωμεν μοχλὸν πιέσεως ἐπὶ τοῦ καθεστῶτος ἐν σχέσει πρὸς τὴν πολιτικὴν μεταρρύθμισιν. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἔνδειξις ὅτι τοῦτο δὲν θὰ συνεχισθῆ.

»Ἡ ἀπαγόρευσις βαρέων ὅπλων δὲν ἐπηρέασε, φυσικά, τὴν στρατιωτικὴν ἱκανότητα τοῦ καθεστῶτος ἐσωτερικῶς. Αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι ἐξηκολούθησαν νὰ προμηθεύουν μικρὰ ὅπλα, πολεμοφόδια, ὑλικὸν ἐπικοινωνιῶν, καὶ φορτηγὰ αὐτοκίνητα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠμποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ τὸν στρατόν, διὰ σκοποὺς ἐσωτερικῆς ἀσφαλείας. Οὐχ ἧττον ἡ ἀπαγόρευσις δὲν ἦτο γενικῶς εὐπρόσδεκτος ἐκ μέρους τῶν ἡγετῶν τῆς ἀντιπολιτεύσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι ἐφρόνουν ὅτι ἐξησθένιζε τὴν ἱκανότητα τῆς χώρας πρὸς ἄμυναν τῆς ἰδίας. Ἐξ ἑτέρου, δὲν ὑπῆρχε πίεσις ἐκ μέρους χωρῶν τοῦ ΝΑΤΟ, ὅπως ἀρθῆ ἡ ἀπαγόρευσις καὶ ἐσημειώθη φαίνεται κάποια ἔκπληξις ὅταν κατηργήθη ἡ ἀπαγόρευσις».

Η πρεσβεία της Αμερικής

Εξάλλου, ως προς τη στάση τής εδώ Αμερικανικής Πρεσβείας, οι δύο απεσταλμένοι τής Γερουσίας λέγουν τα εξής:

«Ἡ πρεσβεία φαίνεται ὅτι ἐνήργησε μὲ βάσιν τὴν προϋπόθεσιν ὅτι τὸ καθεστὼς ἦτο εἰλικρινὲς εἰς τὴν δεδηλωμένην πρόθεσίν του νὰ ἐπιστρέψη εἰς τὴν κοινοβουλευτικὴν δημοκρατίαν καὶ ὅτι ἡ συνέχισις τῆς διακοπῆς τῆς ἀποστολῆς ὅπλων ἦτο ἐπιζημία διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ εἴδους ἐκείνου τῶν σχέσεων ποὺ θὰ ἐπέτρεπον εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας νὰ

ἀσκήσουν κάποιαν πειθὼ ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ καθεστῶτος, πρὸς ἀποκατάστασιν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν καὶ κοινοβουλευτικῆς διακυβερνήσεως. Ὡστόσο, εἰς ἄλλους παρατηρητὰς μετὰ τῶν ὁποίων ὡμίλησα, φαίνεται ὅτι ἡ πρεσβεία ἔχει τὴν τάσιν νὰ βασίζεται περισσότερον εἰς τὰς δηλώσεις τοῦ καθεστῶτος, παρὰ εἰς τὰς προθέσεις του ἢ εἰς ὅ,τι ἐγγυᾶται τὸ ὅτι ἔχει ἐπιτελέσει μέχρι σήμερον. Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ καθόλου στάσις τῆς πρεσβείας σχετικῶς μὲ τὸ καθεστὼς εἶναι ἀμυντική. Ἔσπευδε νὰ ἐπαινέση κατὰ τὴν περίοδον πρὸ τῆς ἄρσεως τῆς διακοπῆς καὶ διστάζει νὰ ἐπικρίνη τώρα ποὺ ἐτερματίσθη ἡ διακοπὴ καὶ τὸ καθεστὼς δὲν ἔχει τηρήσει τὰς διαβεβαιώσεις του.

»Πολλοὶ ἀπὸ τὴν πρεσβείαν ἔχουν τὴν τάσιν νὰ δικαιολογοῦν τὰς πράξεις τοῦ καθεστῶτος, δι' ἐπιχειρημάτων ὁμοίων μὲ τὰ χρησιμοποιούμενα ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ καθεστῶτος. Π.χ., κατὰ τὰ φαινόμενα, ἡ πρεσβεία πιστεύει ὅτι ὁ προτεινόμενος νόμος περὶ πολιτικῶν κομμάτων εἶναι κατὰ βάσιν δημοκρατικὸς καὶ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς τοπικὰς συνθήκας, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὸ ἄρθρον 58 τοῦ νέου Συντάγματος, τὸ ὁποῖον θὰ ἐφαρμοσθῆ ὅταν ἰσχύση ὁ νέος νόμος, τὸ καταστατικὸν τοῦ κάθε πολιτικοῦ κόμματος πρέπει νὰ ἐγκρίνεται ὑπὸ τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου. Τὸ ὁποῖον δύναται ἐπίσης νὰ ἐπιβλέπη τὴν λειτουργίαν τῶν κομμάτων καὶ ἔχει τὴν ἐξουσίαν νὰ διαλύη πᾶν κόμμα τοῦ ὁποίου "οἱ σκοποὶ ἢ δραστηριότητες" εἶναι ἐκδήλως ἢ συγκεκριμένως ἀντίθετοι πρὸς τὴν μορφὴν τῆς διακυβερνήσεως...»

«Χούντα» και «Επανάστασις»

»Σχετικῶς ἐσημειώσαμε ἐπίσης ὅτι εἰς τὰς συγκεντρώσεις τῆς πρεσβείας τὸ πραξικόπημα καὶ τὰ ἐπακόλουθά του ἀναφέρεται συχνὰ ὡς "ἐπανάστασις", ἐνῶ οἱ Ἕλληνες οἱ ἀντιτιθέμενοι πρὸς τὸ καθεστὼς τῶν Ἀθηνῶν, δὲν ὁμιλοῦν περὶ "ἐπαναστάσεως" ἀλλὰ περὶ "χούντας" ἢ "συνταγματαρχῶν". Ἄλλοι, τρέφοντες ἀσθενεστέραν ἀντίθεσιν, ὁμιλοῦν περὶ "κυβερνήσεως" ἢ "ἡγεσίας" ἢ "καθεστῶτος". Μόνον ὅσοι ὑποστηρίζουν τὴν κυβέρνησιν, ὁμιλοῦν περὶ "ἐπαναστάσεως". Ὁ ὅρος αὐτὸς δὲν εἶναι ἀσφαλῶς οὐδέτερος».

Επαναλαμβάνουμε ότι η έκθεση αυτή, που γράφηκε το 1971, θα μπορούσε να είχε γραφτεί στα τέλη του 1968. Η εικόνα των πραγμάτων που δίνει είναι ταυτόσημη. Και το βασικό της στοιχείο είναι ότι κατηγορεί την Αμερικανική Πρεσβεία των Αθηνών και εμμέσως το Στέιτ Ντιπάρτμεντ για ευπιστία, επειδή πίστευαν ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν πρόθυμη να αποκαταστήσει την κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Ελλάδα και Αμερική

Αλλά η έκθεση των δύο γερουσιαστών προσθέτει:

«Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀρχηγῶν τῆς ἀντιπολιτεύσεως –οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων ἔχουν τὴν φήμην ὅτι ὑπῆρξαν ἐντόνως φιλοαμερικανοί– ὑπάρχει ἕνα αἴσθημα ὅτι αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι ἐπρόδωσαν τοὺς ἀληθεῖς φίλους των καὶ φυσικούς των συμμάχους μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἀπεμάκρυναν αὐτὰς τὰς φιλίας ἔναντι ἀμέσων στρατηγικῶν πλεονεκτημάτων. Οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ἀντιπολιτεύσεως αἰσθάνονται ὅτι ἔχουν σκοπίμως ἀγνοηθῆ ὑπὸ τῆς πρεσβείας καὶ μερικοί, ἂν ὄχι ὅλοι, προδήλως καὶ προοδευτικῶς ἀπογοητεύονται ἀπὸ τὸν ρόλον τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὑπογραμμίζουν τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον κατ' αὐτοὺς φαίνεται νὰ ἀποτελῆ ἕνα φαῦλον κύκλον: ὁ ἑλληνικὸς λαὸς πιστεύει ὅτι αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι ὑποστηρίζουν τὸ καθεστὼς καὶ ὡς ἐκ τούτου θεωροῦν ὅτι ματαίως ἑρμηνεύουν τὴν ἔλλειψιν ἐξωτερικεύσεως τῆς ἀντιπολιτεύσεως ὡς ἀπόδειξιν ὑποστηρίξεως τοῦ καθεστῶτος. Οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἔλαβον αὐτὴν τὴν θέσιν, συνηγορεῖ ὑπὲρ ἀμέσου ἐπεμβάσεως διὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ καθεστῶτος. Ἀντιθέτως, οὗτοι φρονοῦν ὅτι αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιδιώξουν νὰ δημιουργήσουν μίαν διαχωριστικὴν ἀπόστασιν μεταξύ των καὶ τοῦ καθεστῶτος διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως μέσων ὡς ὁ περιορισμὸς δημοσίων ἐμφανίσεων Ἀμερικανῶν ἐπισήμων ἐν Ἑλλάδι μετὰ ἡγετῶν τοῦ καθεστῶτος καὶ ὁ περισσότερον ρεαλιστικὸς χαρακτηρισμὸς εἰς τὰς δηλώσεις τῶν Ἀμερικανῶν ἐπισήμων, τῆς παραλείψεως τοῦ καθεστῶτος ὅπως ἐκπληρώσῃ τὰς ὑποσχέσεις του».

Και πάλι θα μπορούσε κανείς να προσθέσει ότι αυτά που γράφτηκαν στις αρχές του 1971 θα μπορούσαν να είχαν γραφτεί στα τέλη του 1968.

Η στρατηγική θέση της Ελλάδας

Το γενικό περίγραμμα της αμερικανικής πολιτικής έναντι της Ελλάδας παρέμενε σταθερό: εφόσον το καθεστώς κατόρθωσε στην αρχή να αποφύγει την ανατροπή και σταθεροποιήθηκε, η Αμερική θα συμβιβαζόταν μαζί του και θα το προσέβλεπε ως μακροπρόθεσμη κυβέρνηση μιας χώρας, που η στρατηγική της σημασία ξεπερνούσε πια το πλαίσιο του ΝΑΤΟ και απλωνόταν στο νέο πεδίο στρατηγικών συνδυασμών και αναμέτρησης, την Ανατολική Μεσόγειο. Υπό το πρίσμα αυτό, η Ελλάδα αποκτούσε για την Ουάσινγκτον νέα διάσταση, που προσέδιδε στο δικτατορικό της καθεστώς καινούργια διαπραγματευτικά όπλα. Στην έκθεσή του προς την Υποεπιτροπή Εξωτερικών Σχέσεων της αμερικανικής Βουλής, ο βοηθός ανα-

πληρωτής υπουργός Νάγιες προσθέτει (στο ίδιο, σελ. 113-115):

«Τὸ παρόν ἑλληνικὸν καθεστὼς εἶναι τελείως προσκολλημένο στὴν ἀρχὴ τῆς συμμετοχῆς του στὸ ΝΑΤΟ. Ἡ συμμαχία μὲ τὸ ΝΑΤΟ παραμένει ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος τῆς ἐξωτερικῆς καὶ στρατιωτικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἑλλὰς εἶναι γιὰ τὸ ΝΑΤΟ μιὰ χώρα-κλειδί... καὶ γιὰ νὰ ἐκπληρωθοῦν οἱ σκοποὶ τοῦ ΝΑΤΟ ἡ Ἀμερικὴ ὀφείλει νὰ διατηρῆ στενὲς στρατιωτικὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἑλλάδα. Αὐτὴ ἡ θέσις... ὑφίστατο καὶ ἀπέναντι ὅλων τῶν κυβερνήσεων ποὺ διοίκησαν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1952... Ἀλλὰ ἡ σημασία τῆς Ἑλλάδος... προεκτείνεται καταφανῶς τώρα καὶ στὴ Μεσόγειο. Στὰ προηγούμενα χρόνια τοῦ ΝΑΤΟ, ἡ ἀμυντικὴ προσοχὴ τῆς Ἑλλάδος ἦταν στραμμένη πρὸς Βορρᾶν, γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς ἐχθρικῆς ἐπιθέσεως διὰ μέσου τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης. Σήμερα, πέραν ἀπὸ τὴν διατήρησι αὐτῆς τῆς παραδοσιακῆς στρατηγικῆς, ἡ Ἑλλὰς καλεῖται νὰ στρέψη τὴν προσοχή της καὶ πρὸς Νότον καὶ νὰ προσθέση τὴν παρουσία της στὴν ἀντιμετώπισι τῆς προκλήσεως ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἐκεῖ ἡ σοβιετικὴ ναυτικὴ δύναμις... Ἂν χαθῆ ἡ Ἑλλὰς γιὰ τὸ ΝΑΤΟ, ἢ ἂν ἐξασθενίση ἡ δύναμίς της σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ μὴν παίζη πιὰ ἕναν ἐνεργητικὸ ρόλο στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἡ Τουρκία μπορεῖ νὰ ἀπομονωθῆ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη συμμαχία καὶ νὰ γίνη στόχος αὐξανομένης πιέσεως ἀπὸ τὴν Σοβιετικὴ Ἕνωσι. Ἡ Τουρκία ἔχει ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους στρατοὺς τοῦ ΝΑΤΟ, ἀλλ' ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέση μιὰ ἀσφαλῆ πτέρυγα τοῦ ΝΑΤΟ σὲ περίπτωσι ἐπιθέσεως ἐναντίον της τοῦ Συμφώνου τῆς Βαρσοβίας... Ἡ Ἑλλὰς ὁμοίως, ἂν ἡ στρατιωτική της θέσις ἐξασθενήση, μπορεῖ νὰ ὑποκύψη σὲ μιὰ στρατιωτικὴ ἢ πολιτικὴ ἐπίθεσι τοῦ Συμφώνου τῆς Βαρσοβίας. Ἡ ἀπώλειά της θὰ ἐσήμαινε γιὰ τὸ ΝΑΤΟ... κλονισμὸ τοῦ συστήματος ἀεροπορικῶν καὶ ναυτικῶν βάσεων καὶ τῶν τηλεπικοινωνιακῶν διευκολύνσεων μεταξὺ τοῦ κέντρου τῆς συμμαχίας καὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς της πτέρυγος καὶ θὰ διετάρασσε σοβαρὰ τὸν παρόντα συσχετισμὸ δυνάμεων μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως... Ἡ στρατηγικὴ σημασία τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴν Δυτικὴ ἀσφάλεια δὲν μπορεῖ νὰ ὑποτιμηθῆ. Χωρὶς τὴν Ἑλλάδα ἡ Τουρκία θὰ κινδυνεύση, ἡ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος θὰ ἀνοίξη ἀκόμη περισσότερο στὴν σοβιετικὴ ἐπέκτασι καὶ ἡ Δυτικὴ ἐπιρροὴ στὴν Μέση Ἀνατολὴ μὲ τὰ πετρέλαιά της θὰ χαλαρώση».

Η πίεση της βοήθειας

Είναι φανερό λοιπόν ότι, αφότου στην Ελλάδα η δικτατορία σταθεροποιήθηκε, δεν επρόκειτο η εκτελεστική εξουσία των ΗΠΑ να επιδιώξει ξανά την ανατροπή της.

'We Have Resumed Normal Diplomatic Contacts'

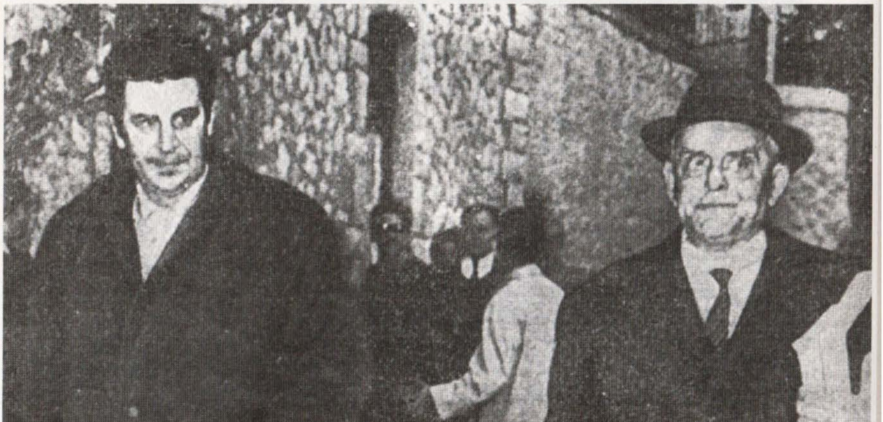
ΕΠΑΝΩ: *Ένα σκίτσο της αμερικανικής εφημερίδας «Νιου Γιορκ Χέραλντ Τρίμπιουν» στο φύλλο τής 26.1.1968. Ο τίτλος: «Αποκαταστήσαμε κανονικές διπλωματικές σχέσεις». Εναγκαλισμός της στρατιωτικής δικτατορίας και του Σταίιτ Ντιπάρτμεντ.*

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο ταγματάρχης Άγγελος Πνευματικός, από τους πρώτους αντιδράσαντες στη Δικτατορία.

ΕΠΑΝΩ: Ο Μαρκετάκης, ο άνθρωπος που έγινε ήρωας της πιο περίπλοκης και μυθιστορηματικής υπόθεσης στα τέλη του 1968. Κατήγορος και συνήγορος της κυβέρνησης στο Συμβούλιο της Ευρώπης.

ΕΠΑΝΩ: Ο Μίκης Θεοδωράκης (αριστερά), ενώ βγαίνει από τις φυλακές Αβέρωφ, αποφυλακιζόμενος με την αμνηστία, τον Δεκέμβριο 1967. Υπήρξε από τους πρώτους αγωνιστές της αντίστασης. Ραδιοφωνικό του μήνυμα μεταβιβάστηκε στο εξωτερικό ευθύς αμέσως μετά την ημέρα του πραξικοπήματος. Ίδρυσε το ΠΑΜ και συνέχισε την αντίσταση στο εξωτερικό.

ΕΠΑΝΩ: Η Μελίνα Μερκούρη με τον σύζυγό της Ζυλ Ντασσέν στη Νέα Υόρκη κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας. Υπήρξε από τις αγωνίστριες του εξωτερικού.

Ο ΛΑΟΣ ΣΥΝΤΑΣΣΕΙ ΤΑ ΑΡΘΡΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Κατωτέρω τίθενται ὑπ' ὄψιν σας τὰ ἄρθρα τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος καὶ τὰ ἀντίστοιχα Σχεδίου Συντάγματος τῆς 'Επιτροπῆς Μητρέλια.

'Εκφράσατε ἐλευθέρως τὴν γνώμην σας

«ΠΕΡΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ»

Τί ὁρίζει τὸ ἄρθρον 3 τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος:

Οἱ "Ελληνες εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τοῦ νόμου. Οἱ "Ελληνες πολῖται συνεισφέρουν ἀδιακρίτως εἰς τὰ δημόσια βάρη ἀναλόγως τῶν δυνάμεών των.

Μόνον πολῖται "Ελληνες εἶναι δεκτοὶ εἰς ὅλας τὰς δημοσίας λειτουργίας, πλὴν τῶν δι' εἰδικῶν νόμων εἰσαγομένων ἐξαιρέσεων.

Πολῖται εἶναι ὅσοι ἀπέκτησαν ἢ ἀποκτήσωσι τὰ προσόντα τοῦ πολίτου κατὰ τοὺς νόμους τοῦ Κράτους.

Εἰς πολίτας "Ελληνας τίτλοι εὐγενείας ἢ διακρίσεως οὔτε ἀπονέμονται οὔτε ἀναγνωρίζονται.

Πᾶς "Ελλην δυνάμενος φέρειν ὅπλα ὑποχρεοῦται νὰ συντελῇ εἰς τὴν ὑπὲρ τῆς Πατρίδος ἄμυναν κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τῶν νόμων.

Τί προτείνει ἡ 'Επιτροπὴ Μητρέλια:

Οἱ "Ελληνες εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τοῦ νόμου καὶ δικαιοῦνται τῆς αὐτῆς μεταχειρίσεως ὑπὸ τὰς αὐτὰς ἐν γένει πραγματικὰς συνθήκας.

Πολῖται εἶναι ὅσοι ἀπέκτησαν ἢ ἀποκτήσωσι τὰ προσόντα τοῦ πολίτου κατὰ τοὺς νόμους τοῦ Κράτους.

Τίτλοι εὐγενείας ἢ διακρίσεως οὔτε ἀπονέμονται οὔτε ἀναγνωρίζονται εἰς πολίτας "Ελληνας.

Οἱ "Ελληνες πολῖται συνεισφέρουν ἀδιακρίτως εἰς τὰ δημόσια βάρη ἀναλόγως τῶν δυνάμεών των.

Μόνον πολῖται "Ελληνες εἶναι δεκτοὶ εἰς ὅλας τὰς δημοσίας λειτουργίας, πλὴν τῶν δι' εἰδικῶν νόμων εἰσαγομένων ἐξαιρέσεων.

Πᾶς "Ελλην, δυνάμενος φέρειν ὅπλα, ὑποχρεοῦται νὰ συντελῇ εἰς τὴν ὑπὲρ τῆς Πατρίδος ἄμυναν κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τῶν νόμων.

'Η γνώμη μου εἶναι:

....

....

....

....

....

'Ονοματεπώνυμον ....

Διεύθυνσις..

'Αποκόψατε τὸ παρόν, διπλώσατέ το εἰς τὸ μέσον ἀπὸ τὴν ἐσωτερικήν του πλευρὰν καὶ ταχυδρομήσατέ το, ἄνευ φακέλλου καὶ γραμματοσήμου.

'Η Διεύθυνσις ἀποστολῆς ἔχει ἤδη ἐκτυπωθῆ εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν τῆς παρούσης καταχωρήσεως.

ΕΠΑΝΩ: Θεμέλιος λίθος εργατικών κατοικιών από τον Γ. Παπαδόπουλο, το 1968. Το καθεστώς κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια να γίνουν έργα και να επιδειχθεί οικονομική και τεχνική δραστηριότητα.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Το καθεστώς θέλοντας να κάνει επίδειξη δημοκρατικότητας στις διαδικασίες για τη σύνταξη του νέου Συντάγματος, κάλεσε τον λαό να λάβει μέρος σε δημόσιες συζητήσεις μετά την παράδοση του σχεδίου της επιτροπής Μητρέλια (Μάρτιος 1968).

ΔΕΞΙΑ: Ο Μακάριος. Υπήρξε συνεχής στόχος της Δικτατορίας. Είτε ολόκληρη η ηγεσία του στρατιωτικού καθεστώτος είτε μερικά στελέχη της οργάνωναν συνεχώς εναντίον του συνωμοσίες. Εκείνος παρέμεινε άκαμπτος και δύο φορές δέχθηκε άμεσα τα πυρά των εξ Αθηνών εχθρών του, για να σωθεί σαν από θαύμα.

ΕΠΑΝΩ: Ο Αχ. Ασλανίδης, γενικός γραμματέας Αθλητισμού, παρασημοφορεί αθλητές. Ήθελε να συλλάβει τον Παπαδόπουλο μαζί με τον Λαδά...

ΚΑΤΩ: Ο Αμερικανός πρεσβευτής στην Αθήνα Τάσκα (από το 1970), περιβαλλόμενος από Αμερικανούς και άλλους αξιωματικούς σε μία από τις εθνικές παρελάσεις. Συντάχθηκε με τη Δικτατορία και την υποστήριξε στο Κογκρέσο.

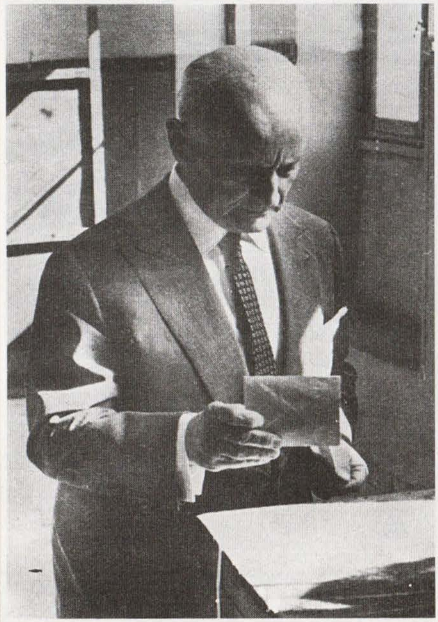

ΕΠΑΝΩ: Μία από τις δίκες της Δικτατορίας: Ο πολιτευτής Ι. Ζίγδης (στη μέση) και οι ιδιοκτήτες της εφημερίδας Έθνος Κ. Κυριαζής (παραπλεύρως) και Κ. Νικολόπουλος, και ο Αχ. Κυριαζής (στην πίσω σειρά).

ΚΑΤΩ: Ο Παν. Κανελλόπουλος σε όλη τη διάρκεια της Δικτατορίας παρίστατο ως μαχητικός μάρτυρας υπεράσπισης σε όλες τις αντιστασιακές δίκες. Δίπλα του ο Γ. Ράλλης και ο Δ. Παπασπύρου, που επίσης πρόσφεραν τη συνηγορία τους, σε μία από τις δίκες αυτές.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο Π. Πιπινέλης, υπουργός Εξωτερικών το 1967-1971. Υπήρξε ο μόνος από τους παλαιούς πολιτικούς που συνεργάσθηκε με το στρατιωτικό καθεστώς. Πολλοί τον θεωρούσαν εγκέφαλο και εμπνευστή της Δικτατορίας, που διατύπωσε τη φιλοσοφία της και τα δόγματά της. Δεν υπάρχουν όμως αποδείξεις ότι έπαιξε τέτοιο ρόλο. Τουναντίον, φαίνεται ότι με το χρονοδιάγραμμά του απέβλεπε στη σχετικά σύντομη (1971) επάνοδο του κοινοβουλευτισμού υπό κάποιον έλεγχο των στρατιωτικών.

ΚΑΤΩ: Ο ταγματάρχης Μουστακλής. Έδρασε στην πρωτοπορία της αντίστασης. Υπέστη βασανιστήρια, από τα οποία έμεινε σωματικά και πνευματικά ανάπηρος. Σύμβολο του μαρτυρίου του λαού στην αντίσταση κατά της Δικτατορίας.

ΕΠΑΝΩ: Από δεξιά: Ν. Μακαρέζος, Στ. Παττακός και Αχ. Ασλανίδης παρακολουθούν ποδοσφαιρικό αγώνα υπό βροχή. Απολαμβάνουν και παρέχουν «θέαμα».

ΕΠΑΝΩ: Ο Σπύρος Άγκνιου στην Ελλάδα με τον Γ. Παπαδόπουλο (1971). Συνεταιρισμός.

ΕΠΑΝΩ: Ο Αλέξανδρος Παναγούλης στο εδώλιο του κατηγορουμένου (Νοέμβριος 1968). Η πράξη του και η δίκη του είχαν παγκόσμια απήχηση.

ΔΕΞΙΑ: Ο ναύαρχος Εγκολφόπουλος (αριστερά) και ο πλοίαρχος Παππάς, μετά τη Δικτατορία. Αντιπροσωπευτικοί τύποι δημοκρατικών αξιωματικών του ναυτικού.

ΕΠΑΝΩ: Ο πρόεδρος της δημοκρατίας και πρωθυπουργός μπροστά στα παλαιά ανάκτορα. Αποθέωση της καριέρας.

ΕΠΑΝΩ: Η βασιλική οικογένεια στη Ρώμη.
Την 1η Ιουνίου 1973 απώλεσε και επιχορήγηση και περιουσία.

ΕΠΑΝΩ: Μία από τις συνήθεις συνεντεύξεις του Γ. Παπαδόπουλου προς τον ελληνικό και ξένο Τύπο.

ΚΑΤΩ: Συχνά ο Γ. Παπαδόπουλος έκανε πανηγυρικές εμφανίσεις στην αίθουσα της Βουλής ή της Γερουσίας (παλαιά ανάκτορα), όπου παρίσταντο όλοι οι φορείς της δικτατορικής εξουσίας, αλλά και όλες οι αρχές. Στη φωτογραφία, ο αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος και δεξιά ο αρχηγός ενόπλων δυνάμεων, στρατηγός Αγγελής.

ΔΕΞΙΑ: Η Ελένη Βλάχου, από τους κορυφαίους παράγοντες της αντίστασης στο εξωτερικό. Η μαρτυρία της θεωρούνταν βαρύνουσα από κυβερνήσεις, κοινοβούλια και διεθνείς οργανισμούς. Κλήθηκε από την υποεπιτροπή της επιτροπής εξωτερικών σχέσεων της αμερικανικής Βουλής τον Σεπτέμβριο 1971 και έκανε βαρυσήμαντη κατάθεση για τη Δικτατορία.

ΕΠΑΝΩ ΔΕΞΙΑ: Από τη μεγάλη δίκη των 35 στελεχών της Δημοκρατικής Άμυνας. Στην πρώτη σειρά, δεύτερος από αριστερά, ο καθηγητής Δ. Καράγιωργας, που κατέστη ανάπηρος από έκρηξη βόμβας, την οποία διευθετούσε στο σπίτι του.

ΔΕΞΙΑ: Ο αντισμήναρχος Αν. Μήνης. Από τους σκληρότερους αντιστασιακούς. Στη δίκη του (19 Φεβρουαρίου 1973), ο πρόεδρος του στρατοδικείου είπε: «Βοηθήστε μας να σας κρίνουμε ψύχραιμα». Μήνης: «Τι να με κρίνετε; Αν με αθωώσετε, θα αυτοκτονήσω...».

ΑΚΡΗ ΔΕΞΙΑ: Ο Δ. Παπασπύρου, τελευταίος πρόεδρος της Βουλής (1967), σε όλη τη διάρκεια της Δικτατορίας στάθηκε άκαμπτος αντίπαλός της.

ΔΕΞΙΑ: Η Δέσποινα Παπαδοπούλου, πρώτη κυρία πια της Ελλάδας.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο Αμερικανός πρεσβευτής Χένρυ Τάσκα το 1970-1974. Θεωρούνταν υποστηρικτής της Δικτατορίας. Ο ίδιος βεβαίωνε, αφού απομακρύνθηκε, ότι συστηματικά υποδείκνυε στην κυβέρνησή του να αποκατασταθεί ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα.

Και ο χειρισμός της στρατιωτικής βοήθειας απέβλεπε μάλλον να αντιμετωπίσει την εσωτερική πίεση των φιλελεύθερων δυνάμεων παρά να εξαναγκάσει το ελληνικό καθεστώς σε βαθμιαία εγκατάλειψη της εξουσίας. Άλλωστε οι ίδιοι οι Αμερικανοί κυβερνώντες δεν πίστευαν στην αποτελεσματικότητα που θα είχε η διακοπή της βοήθειας. Στην ίδια Υποεπιτροπή Εξωτερικών Σχέσεων της Βουλής, ο αναπληρωτής υφυπουργός των Εξωτερικών των ΗΠΑ Ρότζερ Νταΐβις κατέθεσε (στο αυτό κείμενο, σελ. 46):

«Ἡ στρατιωτικὴ βοήθεια τὴν ὁποία δίνουμε στὴν Ἑλλάδα, μολονότι σημαντική, δὲν εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε ἡ ἀναδίπλωσίς της νὰ μποροῦσε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν πτῶσι τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἢ νὰ ἀναγκάσῃ τὴν κυβέρνησι αὐτὴ νὰ ἀκολουθῇ τὶς ἐπιταγές μας... Κατὰ τὴν ἀντίληψί μου, οἱ Ἕλληνες θὰ μποροῦσαν νὰ ἀντιδράσουν ἀποφασιστικά... στὴν διακοπὴ τῆς βοηθείας γιὰ πολιτικοὺς σκοποὺς καὶ νὰ διακόψουν τὴν διμερῆ συνεργασία στὸν τομέα τῆς δικῆς μας ἀσφαλείας».

Το καθεστώς των Βάσεων

Η φράση «διμερής συνεργασία της δικής μας ασφαλείας» υπονοούσε το καθεστώς των αμερικανικών Βάσεων στην Ελλάδα, οι οποίες αποτελούσαν ένα επιπρόσθετο –και σοβαρότατο– στοιχείο στρατιωτικής ελληνοαμερικανικής συνεργασίας, το οποίο δεν περιοριζόταν στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ.

Το 1968 οι βάσεις αυτές –«εγκαταστάσεις»– ήταν οι εξής:

α. Αεροπορική Βάση στο Ελληνικό, όπου στάθμευε η 7205 Μονάδα μεταφορών της αμερικανικής αεροπορίας.

β. Αεροναυτική Βάση στη Σούδα της Κρήτης.

γ. Συγκρότημα τηλεπικοινωνιών στο Ηράκλειο Κρήτης.

δ. Ναυτική Βάση τηλεπικοινωνιών στη Νέα Μάκρη.

ε. Βάσεις πυροβολικού στον Λαγκαδά και την Ελευσίνα, όπου είχε την έδρα της η 588 Μονάδα πυροβολικού του αμερικανικού στρατού, η οποία διαθέτει δικά της πυρηνικά όπλα και φυλάσσει τις πυρηνικές κεφαλές των πυραύλων «Τίμιος Τζων» του ελληνικού στρατού.

στ. Ένα δίκτυο ραντάρ που παρακολουθεί τον σοβιετικό εναέριο χώρο.

ζ. Λιμενικές διευκολύνσεις για τον 6ο Στόλο του αμερικανικού ναυτικού.

Οι Βάσεις αυτές ήταν στη διάθεση του ΝΑΤΟ. Υπό ορισμένες έκτακτες συνθήκες, όμως, μπορούσε να τις χρησιμοποιεί και αυτόνομα η Αμερική. Π.χ., κατά τον Αραβοϊσραηλινό Πόλεμο του Ιουνίου 1967, έγιναν μεταφορές εφοδίων προς τους Ισραηλινούς μέσω Ελληνικού και Σούδας.

Το καθεστώς των βάσεων τούτων είχε κατοχυρωθεί με μια σειρά συμφωνιών:

- *8 Μαΐου 1948: Ν.Δ. 694 «περὶ ρυθμίσεως ζητημάτων ἀφορώντων εἰς τὸ ἀμερικανικὸν πρόγραμμα βοηθείας πρὸς τὴν Ἑλλάδα».*
- *3 Ἰουλίου 1948: Ν. 722 «περὶ κυρώσεως τῆς ἀπὸ 2 Ἰουλίου 1948 συμφωνίας οἰκονομικῆς συνεργασίας μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ ΗΠΑ».*
- *3 Σεπτεμβρίου 1948: Ν. 764 «περὶ κυρώσεως τῆς ἐν Ἀθήναις τῇ 8 Ἰουλίου 1948 ὑπογραφείσης μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ ΗΠΑ συμφωνίας».*
- *8 Φεβρουαρίου 1952: «Ἐπικύρωσις τῆς συμβάσεως προσχωρήσεως τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ ΝΑΤΟ».*
- *12 Νοεμβρίου 1953: Ν.Δ. 2.793 «περὶ κυρώσεως τῆς ὑπ' ἀριθ. 1036 ἀπὸ 12 Ὀκτωβρίου 1953 πράξεως τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, διὰ τῆς ὁποίας ἐκυρώθη ἡ ἐν Ἀθήναις τὴν 12 Ὀκτωβρίου 1953 ὑπογραφεῖσα συμφωνία μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς κυβερνήσεως τῶν ΗΠΑ περὶ στρατιωτικῶν εὐκολιῶν».*
- *8 Ἀπριλίου 1954: Ν. 2799 «περὶ κυρώσεως τῆς ἐν Λονδίνῳ ὑπογραφείσης τὴν 19 Ἰουνίου 1951 μεταξὺ τῶν κρατῶν-μελῶν Συνθήκης τοῦ Βορείου Ἀτλαντικοῦ ἐπὶ τοῦ νομικοῦ καθεστῶτος τῶν δυνάμεων αὐτῶν».*
- *8 Ἰουνίου 1957: Ν.Δ. 3715 «περὶ κυρώσεως τῆς ἐν Ἀθήναις τῇ 7 Σεπτεμβρίου 1956 ὑπογραφείσης μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ΗΠΑ συμφωνίας περὶ τοῦ νομικοῦ καθεστῶτος τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐνόπλων δυνάμεων τῶν ΗΠΑ».*

Και η Αμερική ενδιαφερόταν να διατηρηθεί και να επεκταθεί αυτό το σύστημα Βάσεων με το νομικό του εποικοδόμημα.

Για να συνοψίσουμε: Παρά την επανάληψη της διακοπής της στρατιωτικής βοήθειας, μετά τον Οκτώβριο 1968, στα τέλη εκείνου του έτους οι σχέσεις του καθεστώτος των Αθηνών με την Αμερική ήταν καλές και γίνονταν συνεχώς καλύτερες. Ο Γ. Παπαδόπουλος είχε υπερνικήσει την κρίση των διπλωματικών εξαρτήσεων της Δικτατορίας, η διεθνής θέση της οποίας, με την ανατολή του 1969, ήταν σε απροσδόκητο βαθμό στερεά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

ΟΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΥΝ ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ • ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΜΕ ΚΑΘΕ ΘΥΣΙΑ • ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΠΕΝΤΑΕΤΕΣ • ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ • ΕΛΛΕΙΨΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ • ΠΟΣΑ ΗΤΑΝ ΤΑ ΞΕΝΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ • Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ «ΛΙΤΤΟΝ» • ΜΙΑ ΕΚΠΛΗΚΤΙΚΗ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ • ΤΑΧΕΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΕΝΩ ΕΓΚΥΜΟΝΕΙΤΑΙ Ο ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟΣ

ΟΤΑΝ Η ΟΜΑΔΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ καταλάμβανε την εξουσία την 21η Απριλίου 1967, αναλάμβανε την ευθύνη να αποδείξει ότι οι στρατιωτικοί είναι σε θέση να γίνουν όχι μόνο διπλωμάτες και πολιτικοί, αλλά και οικονομολόγοι. Βέβαια θα τους βοηθούσαν ειδικοί, οι οποίοι όμως θα ήταν τεχνικοί εκτελεστές. Την οικονομική πολιτική θα τη χάραζε ο συνταγματάρχης Ν. Μακαρέζος, που φυσικά πρώτος αυτός θα έπρεπε να γνωρίζει τα πράγματα καλύτερα από κάθε άλλον. Και οι άλλοι όμως στρατιωτικοί που επάνδρωναν ντε φάκτο την εξουσία όφειλαν να είναι κάτοχοι της δημόσιας και πολιτικής οικονομίας. Μπορούσαν όμως εξειδικευμένοι τεχνικοί ενός ορισμένου κλάδου –οι αξιωματικοί– να γίνουν ταυτόχρονα και άριστοι οικονομολόγοι;

Ο συνταγματάρχης Ν. Μακαρέζος είχε κάνει οικονομικές σπουδές και είχε ευρεία μόρφωση, δεν έπαυε όμως να είναι ερασιτέχνης. Και απασχολούνταν έως τότε με τα οικονομικά μόνο στο περιθώριο της επαγγελματικής του δραστηριότητας. Όσον αφορά τους λοιπούς ιθύνοντες –Γ. Παπαδόπουλο κ.λπ.–, καμία ένδειξη δεν υπάρχει ότι είχαν οποιαδήποτε οικονομική και οικονομοτεχνική γνώση. Μόνο εντελώς εμπειρικά και με αυτοσχεδιασμούς μπορούσαν να παρακολουθούν τα οικονομικά γεγονότα. Υπό τις συνθήκες όμως αυτές, η άσκηση οικονομικής πολιτικής από τη δικτατορία αποτελούσε –ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές τους προθέσεις– επικίνδυνο και άκαιρο πειραματισμό. Οι στρατιωτικοί δεν μπορούν εύκολα να συλλάβουν ότι, όπως ένας ποιητής ή ένας οικονομολόγος δεν είναι δυνατόν να κάνει τον συνταγματάρχη, έτσι και ένας συνταγματάρχης δεν μπορεί να κάνει τον ποιητή ή τον οικονομολόγο.

Την οικονομική ιστορία της δικτατορικής Επταετίας θα τη σκιαγραφήσουμε στο τέλος αυτής της εργασίας, για να μπορούμε να δώσουμε την ολοκληρωμένη στατιστική και ανατομική εικόνα του πειράματος των στρατιωτικών. Προς το παρόν θα περιγράψουμε συνοπτικά μόνο, σε γενικές γραμμές, την πορεία της οικονομίας από την 21η Απριλίου 1967 έως το τέλος του 1968, μια χρονική περίοδο μέσα στην Επταετία που από κάθε πλευρά αποτελεί ξεχωριστή και χαρακτηριστική φάση.

Ανάπτυξη με κάθε θυσία

Ποιο ήταν το βασικό στοιχείο της οικονομικής πολιτικής του νέου καθεστώτος; Η ταχύρυθμη ανάπτυξη κατά πρώτον: οι συνταγματάρχες ήθελαν να επιδείξουν δραστηριοποίηση της παραγωγής, κίνηση της μηχανής για λόγους πολιτικών εντυπώσεων και για να ξεπεράσουν τους ρυθμούς της κοινοβουλευτικής περιόδου. Αλλά έτσι πραγματοποιούνταν υπερθέρμανση, η οποία θα επέφερε τον πληθωρισμό. Αυτό δεν το υπολόγισαν ή το παραγνώρισαν επί μακρό διάστημα. Ήταν όμως αυτονόητο, στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας οικονομίας που υφίστατο αυξανόμενες πληθωριστικές πιέσεις, να αναφανούν και στην Ελλάδα τα συμπτώματα του αδυσώπητου φαινομένου.

Ο Α. Παπανδρέου, στο αναφερόμενο βιβλίο του, αφηγείται πώς, ενώ κρατούνταν στις φυλακές «Αβέρωφ», δέχθηκε μια μέρα την απροσδόκητη επίσκεψη του Στ. Παττακού, που τον συνόδευε ο υφυπουργός Συντονισμού Ορλάνδος. Γράφει (σελ. 390):

> *«Πρώτη φορὰ ἔβλεπα τὸν Ὀρλάνδο καὶ ἤξερα ἐλάχιστα πράγματα γι' αὐτόν. Εἶχα ἀκούσει πὼς σπούδασε οἰκονομικὰ στὴν Γερμανία καὶ ἦταν προστατευόμενος τοῦ Μακαρέζου. Μόλις μπῆκαν στὸ κελί, ὁ Ὀρλάνδος μοῦ μίλησε θερμά:*
>
> *»"Ὑπῆρξα ἀπὸ πολλοῦ θαυμαστής σας. Ἐμελέτησα τὶς ἐργασίες σας στὰ οἰκονομικὰ καὶ ἤθελα πάντα νὰ σᾶς γνωρίσω".*
>
> *»Ὁ Ὀρλάνδος μὲ ρώτησε:*
>
> *»"Τί νομίζετε γιὰ τὴν οἰκονομική μας πολιτική;"*
>
> *»"Πιστεύω πὼς εἶναι τραγικὰ ἀντιφατική. Ἐπιδιώκετε ταχεῖα οἰκονομικὴ ἀνάπτυξι καὶ συγχρόνως θέλετε ἀντιπληθωριστικὴ οἰκονομία".*
>
> *»"Τί θὰ κάνατε στὴν θέσι μας;" ρώτησε ὁ Ὀρλάνδος. "Θὰ μπορούσατε καμμιὰ ὥρα νὰ μοῦ ἐξηγήσετε τὸ πρόγραμμα τῆς Ἑνώσεως Κέντρου;"*
>
> *»"Εἶμαι φιλοξενούμενός σας", εἶπα χαμογελώντας, "ἀλλὰ εἶμαι καὶ τρομερὰ ἀπληροφόρητος. Διάβασα μόνο τὶς λογοκρινόμενες ἐφημερίδες ποὺ δὲν λένε τὴν ἀλήθεια"».*

Αυτή η παρατήρηση του Α. Παπανδρέου, ότι η οικονομική πολιτική της Δικτατορίας ήταν «τραγικά αντιφατική» (ταχεία ανάπτυξη και αντιπληθωριστική οικονομία) είναι το κλειδί της κριτικής. Με τη διαφορά ότι θα αργούσαν να φανούν οι καρποί της αντινομίας. Επί ένα διάστημα, και οπωσδήποτε μέχρι τέλους του 1968, οι πληθωριστικές πιέσεις συσσωρεύονταν αλλά δεν εκδηλώνονταν.

Η οικονομία αμέσως μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου παρουσίασε χαλάρωση, διστακτικότητα, ύφεση. Η αβεβαιότητα για τον προσανατολισμό των συνταγματαρχών –πολλοί επιχειρηματίες φοβούνταν ότι απέβλεπαν σε εφαρμογή νασερικών προτύπων– έφερε την επιφυλακτικότητα και την κάμψη. Αλλά από τα τέλη του 1967 άρχισε μια ανάκαμψη, την οποία η Δικτατορία τροφοδοτούσε με κάθε μέσον. Και, με τις τεράστιες δικαιοδοσίες που διέθετε, δεν ήταν δύσκολο να προκαλέσει θέρμανση της μηχανής. Μόνο που κάποτε θα έφθανε στο αδιαχώρητο η πληθωριστική συμπίεση, που θα μεταβαλλόταν σε πληθωριστική πίεση και θα απειλούσε να τινάξει τα πάντα στον αέρα.

Το Α΄ Πενταετές Σχέδιο

Ακολουθούσε συγχρονισμένες μεθόδους η οικονομική πολιτική; Στις 28 Δεκεμβρίου 1967, ο υπουργός Συντονισμού Ν. Μακαρέζος παρουσίασε το πρώτο Πενταετές Σχέδιο της Δικτατορίας (1968-1973), που θα έμπαινε σε εφαρμογή την 1η Ιανουαρίου 1968. Έκανε έτσι επίδειξη οικονομικού σχεδιασμού. Οι προοπτικές του Πενταετούς, όπως τις ανέπτυξε, ήταν:

> *«1. Αὔξησις τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος κατὰ 7,5%-8,5% ἐτησίως. Τὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα ἀπὸ 700 δολ. τὸ 1967 θὰ φθάση τὰ 1.000 δολ. τὸ 1972.*
> *»2. Ἡ συμμετοχὴ τῆς βιομηχανίας εἰς τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα θὰ αὐξηθῆ ἀπὸ 26,6% τὸ 1967 εἰς 30,9% τὸ 1972.*
> *»3. Αὔξησις τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς κατὰ 11,4% ἐτησίως.*
> *»4. Θὰ δημιουργηθοῦν 350.000 νέαι εὐκαιρίαι ἀπασχολήσεως καὶ θὰ βελτιωθῆ ἡ διανομὴ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος εἰς ὅλας τὰς κοινωνικὰς τάξεις.*
> *»5. Προβλέπεται εἰσροὴ ξένων κεφαλαίων 10 δισ. δρχ. ἐτησίως.*
> *»6. Αἱ ἐπενδύσεις παγίων κεφαλαίων θὰ ἀνέλθουν εἰς 317 δισ. δρχ. ἔναντι 183 δισ. τῆς περιόδου 1962-66.*
> *»7. Αἱ ἐξαγωγαὶ θὰ αὐξηθοῦν κατὰ 10,8% ἐτησίως καὶ τὸ 1972 θὰ φθάσουν τὰ 22,5 δισ. δρχ.*
> *»8. Οἱ ἄδηλοι πόροι ἀπὸ 19,1 δισ. δρχ. τὸ 1966 θὰ φθάσουν εἰς 41,4 δισ. δρχ. τὸ 1972».*

Οι στόχοι αυτοί δεν έμελλαν να επιτευχθούν ποτέ.

Ο καπιταλισμός των συνταγματαρχών

Ήταν ριζοσπαστική ή συντηρητική η οικονομική αυτή πολιτική; Ήταν σαφώς καπιταλιστική. Επιδίωκε τη μείωση των κρατικών δεσμεύσεων και ελέγχων του ιδιωτικού κεφαλαίου, για να μπορέσει να αναπτυχθεί η ιδιωτική πρωτοβουλία, σύμφωνα με τις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού, στην εποχή του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, όταν ο κρατικός παρεμβατισμός σε όλον τον κόσμο σημείωνε αποφασιστική πρόοδο. Ο ίδιος ο Ν. Μακαρέζος τη 16η Δεκεμβρίου 1968, προαναγγέλλοντας το Πενταετές Σχέδιο, τόνισε:

> *«Ἡ φιλοσοφία τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως εἶναι: Ἀτομικὴ πρωτοβουλία. Ὅλα τὰ μέτρα τὰ ὁποῖα ἔλαβεν ἡ Ἐθνικὴ Κυβέρνησις ἔτεινον καὶ τείνουν πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν, νὰ ἐνθαρρύνουν δηλαδὴ τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλίαν. Ἐγένοντο βασικὰ νομοθετήματα πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ. Ὁ νόμος περὶ βιομηχανικῶν κινήτρων ἀποσκοπεῖ εἰς τὸ νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν ἀνάπτυξιν εἰς τὸν βιομηχανικὸν τομέα. Ὁ νόμος περὶ κεφαλαιαγορᾶς ἀνεζωογόνησε τὸ Χρηματιστήριον. Ἕτερος νόμος προέβλεψε τὴν σύντμησιν τῶν προθεσμιῶν αἱ ὁποῖαι ἀπητοῦντο διὰ νὰ ἱδρυθῇ μία βιομηχανία. Ἡπλούστευσε γενικῶς τὴν διαδικασία ἡ ὁποία ἀπητεῖτο πρὸς τοῦτο καὶ ἀφήρεσεν ὅλα τὰ ἐμπόδια τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν τροχοπέδην διὰ τὴν ἐγκατάστασιν μιᾶς βιομηχανίας. Πέραν τῶν μέτρων αὐτῶν πρόκειται νὰ ληφθοῦν καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ συμπληρωματικὰ μέτρα τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς προσπαθείας αὐτῆς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας».*

Βασική αρχή, γενικά, της πολιτικής Μακαρέζου ήταν να ανοίξει ο δρόμος στην καπιταλιστική ανάπτυξη. Απέβλεπε έτσι στην ικανοποίηση της πολιτικής ανάγκης να επιτευχθεί γοργή ένταση των ρυθμών, αλλά ίσως και να σχηματισθεί μια νέα τάξη επιχειρηματιών που θα ήταν πιστή στο καθεστώς. Και προσέφερε μαζικές τραπεζικές πιστώσεις, που επιτάχυναν την υπερθέρμανση, η οποία στους κόλπους της εγκυμονούσε τον πληθωρισμό.

Η καπιταλιστική πολιτική καταφαίνεται και από το γεγονός ότι παράλληλα ακολουθούσε και αντεργατική πολιτική. Γιατί προσέφερε ορισμένα πλεονεκτήματα στους εργαζομένους, αλλά τους αφαιρούσε το βασικό όπλο διεκδίκησης: την απεργία. Έτσι η συμμετοχή της εργατικής τάξης στα οικονομικά μεγέθη, αντί να αυξηθεί, μειώθηκε. Ο χαρακτηριστικότερος πίνακας αφορά τα ποσοστά του εργατικού εισοδήματος στο εισόδημα των επιχειρήσεων κατά την περίοδο 1963-1970:

Έτος	Απασχολούμενοι (σε χιλιάδες)	Εισόδημα επιχειρήσεων (εκατ. δρχ.)	Αμοιβή εργαζομένων (εκατ. δρχ.)	Ποσοστό αμοιβής στο εισόδημα (%)
1963	201	13.615	5.156	37,9
1965	218	18.242	7.070	38,8
1966	227	21.028	8.312	39,5
1967	224	22.802	9.159	40,2
1968	219	25.297	9.638	38,1
1969	224	30.514	10.706	35,1
1970	248	38.053	12.698	33,4

Πηγές: Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, Ἐθνικοὶ λογαριασμοὶ 1960-1971. Βλ. καὶ ἐφημερὶς «Αὐγὴ» 28.8.1974, «Στατιστικός»)

Ο πίνακας αυτός δείχνει ότι:

• Την περίοδο 1963-1967, όταν επικρατούσαν δημοκρατικές και συνδικαλιστικές ελευθερίες, οι εργαζόμενοι αύξησαν τη συμμετοχή τους στο συνολικό εισόδημα των επιχειρήσεων από 37,9% σε 40,2%.

• Την περίοδο 1967-1970, όταν οι συνδικαλιστικές ελευθερίες ανεστάλησαν και απαγορεύθηκαν οι απεργίες, η συμμετοχή των εργαζομένων στο εισόδημα των επιχειρήσεων από 40,2% περιορίστηκε στα 33,4%.

Χωρίς κοινωνικές μεταρρυθμίσεις

Χαρακτηριστικά η παρισινή εφημερίδα *Μοντ*, 30.4.1968, με την ευκαιρία της πρώτης επετείου της 21ης Απριλίου έγραφε:

> *«Ἕνα ἔτος μετὰ τὸ πραξικόπημα ποὺ τὴν ἔφερε στὴν ἐξουσία, ἡ δικτατορία δὲν υἱοθέτησε καμμιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἀνεμένοντο καὶ οἱ ὁποῖες θὰ ἐπέτρεπαν νὰ καθορισθῇ ὁ προσανατολισμὸς τοῦ καθεστῶτος. Μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων λόγων ποὺ ἐξεφωνήθησαν ὅλη τὴν προηγουμένη ἑβδομάδα, κανεὶς δὲν περιελάμβανε τὴν ἀναγγελία θέσεως σὲ αὐτοὺς τοὺς τομεῖς καὶ ἀντίθετα πρὸς τὴν γενικὴ προσδοκία, ὁ πρωθυπουργὸς Γεώργιος Παπαδόπουλος περιορίσθηκε νὰ ἐκφράσῃ τὴν πίστι τῆς κυβερνήσεως στὴν ἀναγέννησι καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἑλλάδος».*

Η οικονομική πολιτική υπήρξε εθνικιστική ή τουναντίον διεύρυνε τη συνεργασία με το ξένο κεφάλαιο; Σε ορισμένες μεταπολεμικές χώρες, τα δεξιότερα στοιχεία της αστικής τάξης κατέβαλλαν προσπάθειες να ορθώσουν εθνικά τείχη στην εισβολή των ξένων –δηλαδή κατά βάση αμερικανικών– κεφαλαίων και των διεθνικών εταιρειών.

Τυπικό παράδειγμα είναι η Γαλλία του Ντε Γκωλ. Στην Ελλάδα οι συνταγματάρχες ακολούθησαν διαφορετικό δρόμο. Άνοιξαν ακόμη περισσότερο τις πύλες της εθνικής οικονομίας στην ξένη δημόσια και ιδιωτική επιχειρηματική πρωτοβουλία.

Σ' όλη τη διάρκεια των ετών της οικονομικής ανάπτυξης, από το 1953, ίσχυε το βασικό νομοθετικό Διάταγμα 2.687 που επέβαλε η κυβέρνηση Παπάγου, το οποίο ήταν κατοχυρωμένο συνταγματικά και παρείχε μεγάλη προστασία και διευκολύνσεις στα ξένα κεφάλαια. Και πολλοί υπογραμμίζουν ότι χάρη στον νόμο αυτό παρατηρήθηκε εισροή ξένων επενδύσεων, που συνέβαλαν εξαιρετικά στην οικονομική πρόοδο της 10ετίας 1953-1963. Άλλοι, όμως, χαρακτηρίζουν ως αποικιακά τα προνόμια που θέσπιζε αυτός ο νόμος, με τα οποία δέσμευσαν και απομύζησαν την ελληνική οικονομία οι ξένοι κεφαλαιούχοι.

Τα ξένα κεφάλαια

Η Δικτατορία διατήρησε ακόμη περισσότερο τα προνόμια που παρέχει το νομοθετικό διάταγμα 2.687 με τους Αναγκαστικούς Νόμους 89/1967 και 465/1968. Και τους κατοχύρωσε με το Σύνταγμα του 1968, του οποίου το άρθρο 23 προβλέπει:

«2. Ὁ ἀναγκαστικὸς νόμος ὑπ' ἀριθ. 465 τοῦ ἔτους 1968 "περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως ἐνίων διατάξεων τοῦ νόμου 1880/1951 περὶ φορολογίας τῶν πλοίων", διευρύνων τὴν προστασίαν τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας πέραν τῆς παρεχομένης διὰ τοῦ ἄρθρου 13 τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος 2687 τοῦ ἔτους 1953 "περὶ ἐπενδύσεως καὶ προστασίας κεφαλαίων ἐξωτερικοῦ", δὲν δύναται νὰ τροποποιηθῇ. Νεώτερος νόμος, ἐφ' ἅπαξ ἐκδιδόμενος, δύναται νὰ τροποποιήσῃ τοῦτον, μόνον πρὸς παροχὴν μείζονος προστασίας.

»3. Ὁ ἀναγκαστικὸς νόμος ὑπ' ἀριθ. 89 τοῦ ἔτους 1967 "περὶ ἐγκαταστάσεως ἐν Ἑλλάδι ἀλλοδαπῶν ἐμποροβιομηχανικῶν ἑταιρειῶν" καὶ ὁ συμπληρῶν τοῦτον ἀναγκαστικὸς νόμος ὑπ' ἀριθ. 378 τοῦ ἔτους 1968, δὲν δύνανται νὰ τροποποιηθοῦν. Νεώτερος νόμος, ἐφ' ἅπαξ ἐκδιδόμενος, δύναται νὰ τροποποιήσῃ τούτους μόνον πρὸς παροχὴν μείζονος προστασίας».

Ο Ν. Μακαρέζος, εξάλλου, κατά την αναγγελία του Πενταετούς προγράμματος, για τα ξένα κεφάλαια δήλωσε τα εξής:

«Τὸ πρόγραμμα ἀποδίδει ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὴν προσέλκυσιν ξένου κεφαλαίου, λόγω τῆς πολλαπλῆς συμβολῆς τούτου εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῆς χώρας. Ἡ πλήρης ἀξιοποίησις τῶν δυνατοτήτων οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας ὑπολογίζεται ὅτι θὰ ἀπαιτήσῃ αὔξησιν τῆς μέσης ἐτησίας ἀκαθαρίστου εἰσροῆς ξένου κεφαλαίου ἀπὸ 6.000

ἑκατ. δρχ. κατὰ τὴν περίοδον 1962-66 εἰς 10.000 ἑκατ. δρχ. κατὰ τὴν περίοδον 1968-72. Ὁ βασικὸς ρόλος τοῦ ξένου κεφαλαίου κατὰ τὴν προσεχῆ πενταετίαν θὰ συνίσταται εἰς τὴν χρηματοδότησιν τῶν ἀπαιτουμένων ηὐξημένων εἰσαγωγῶν, τὴν εἰσαγωγὴν ἐκσυγχρονισμένων μεθόδων ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τὴν διαμόρφωσιν προϋποθέσεων διεισδύσεως τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἐπὶ πλέον, ἡ διὰ ξένου κεφαλαίου συμπλήρωσις τῶν προβλεπομένων ὑψηλῶν ἐγχωρίων ἀποταμιευτικῶν πόρων θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἄνετον χρηματοδότησιν τῶν ἐπενδύσεων, ἄνευ κινδύνου διαταράξεως τῆς νομισματικῆς σταθερότητος. Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀπαιτουμένης ηὐξημένης εἰσροῆς ξένου ἐπιχειρηματικοῦ κεφαλαίου καὶ εὐνοϊκῆς συνθέσεώς του, προβλέπεται ἡ λῆψις ἀποτελεσματικῶν μέτρων πρὸς διερεύνησιν καὶ προβολὴν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν δυνατοτήτων ἐπωφελοῦς ἐπενδύσεως ξένου κεφαλαίου εἰς τὴν χώραν».

Πόσος είναι ο όγκος των ξένων κεφαλαίων, και ιδίως των αμερικανικών, που διοχετεύθηκαν στην Ελλάδα με αγωγό την ευνοϊκή αυτή νομική προστασία, η οποία εγκαινιάστηκε από τον στρατάρχη Παπάγο το 1953 και κορυφώθηκε από τους συνταγματάρχες το 1967-70; Είναι δύσκολος ο υπολογισμός τους από την ελληνική πλευρά. Οι στατιστικές του κράτους δεν επιτρέπουν την πλήρη εικόνα. Ούτε το υπουργείο Συντονισμού ούτε η Τράπεζα της Ελλάδος κατέχουν ολοκληρωμένα στοιχεία.

Επίσημη αμερικανική έκθεση

Οι Αμερικανοί, που όχι μόνο παρακολουθούν στατιστικά την ελληνική οικονομία από την εποχή του Δόγματος Τρούμαν, αλλά και ελέγχουν τη δική τους εκροή κεφαλαίων, παρέχουν μιαν ακριβέστερη ίσως εικόνα. Στις 20 Ιουλίου 1971, ο βοηθός γραμματέας του Στέιτ Ντιπάρτμεντ επί των σχέσεων με το Κογκρέσο Ντέιβιντ Αμπσάιμ, απαντώντας εγγράφως σε ερώτηση του προέδρου της Υποεπιτροπής για την Ευρώπη της Βουλής, Μπένζαμιν Ρόζενθαλ, ανέφερε τα εξής (στην παραπάνω έκδοση του Κογκρέσου, σελ. 31):

«Οἱ ἐπενδύσεις ξένων κεφαλαίων στὴν Ἑλλάδα μὲ τὸ νομοθετικὸ διάταγμα 2.687 τοῦ 1953, ἀνῆλθον ἕως τὰ τέλη τοῦ 1970 σὲ 572 ἑκατ. δολλάρια (381 ἑκατ. σὲ κεφαλαιουχικὲς ἐπενδύσεις καὶ μηχανήματα, 191 ἑκατ. σὲ τραπεζικὲς καταθέσεις) ἀπὸ τὰ ὁποῖα 415 ἑκατ. ἦσαν ἀπὸ τὶς ΗΠΑ. Τὸ σύνολον τῶν ἀμερικανικῶν ἐπενδύσεων περιλαμβάνει 271 ἑκατ. σὲ κεφαλαιουχικὲς ἐπενδύσεις καὶ μηχανὲς καὶ 144 ἑκατ. σὲ τραπεζικὲς καταθέσεις. Οἱ μεγαλύτερες ἀμερικανικὲς ἐπενδύσεις εἶναι τοῦ συγκροτήμα-

τος ΕΣΣΟ-ΠΑΠΠΑΣ (περίπου 166 έκατ. δολλάρια), τῆς Ἔθυλ-Κορπορέσιον 16,5 έκατ. δολλάρια, τῆς Γκούντγιαρ 12,6 έκατ. δολλάρια, τῆς Κόκα-Κόλα 8 έκατ. δολλάρια, τῆς Ἀμέρικαν-Τσίμεντ 8 έκατ. δολλάρια...»

Η έκθεση του Ντέιβιντ Αμπσάιμπ συνοδεύεται από τον εξής πίνακα:

Εισροή Κεφαλαίων στην Ελλάδα 1963-1970 σε εκατ. δολάρια

		Σύνολο	Από τα οποία αμερικανικά
	1963	42,7	31,4
	1964	55,9	27
	1965	83,6	59
	1966	67,1	55,3
Σύνολο	1963-66	249,3	172,7

Βλέπουμε ότι η εισροή ξένου κεφαλαίου με τους προστατευτικούς νόμους δεν υπήρξε τόσο σημαντική στα χρόνια της Δικτατορίας όσο γενικά πιστεύεται. Ο ρυθμός μειώθηκε και δεν αυξήθηκε, σε σύγκριση με την προηγουμένη περίοδο. Το στοιχείο αυτό της ακριβολογίας είμαστε υποχρεωμένοι να το αναφέρουμε για λόγους επιστημονικής ιστορικότητας. Εξάλλου, το 1972, επί συνόλου 2.667 Ανωνύμων Εταιρειών και ΕΠΕ στην Ελλάδα, είχαν συμμετοχή ξένες επιχειρήσεις στις 417, δηλαδή στο 19% των ελληνικών εταιρειών (βλ. *Οδηγός των εν Ελλάδι Εταιρειών*, ICAP 1973). Υπάρχει, όμως, και η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου σε επιχειρήσεις δημόσιας ωφέλειας (ΔΕΗ, ΟΤΕ κ.λπ.), που δεν εισρέει από τους προστατευόμενους αγωγούς.

Η υπόθεση της «Λίττον»

Όσον αφορά την προέλευση των ξένων επενδύσεων, μπορούμε να πούμε ότι: γαλλικά κεφάλαια ενδιαφέρονται πρωτίστως για τους βωξίτες-αλουμίνιο (Πεσινέ), αγγλικά για τις τράπεζες, γερμανικά για τα μεταλλεύματα –μέσω των επιχειρήσεων Μποδοσάκη-Αθανασιάδη–, ολλανδικά για μεγάλες επιχειρήσεις, όπως η Φίλιπς, αμερικανικά για το συγκρότημα ΕΣΣΟ-ΠΑΠΠΑΣ. Σ' αυτές τις πηγές μπορούμε να προσθέσουμε τα κεφάλαια των μεγάλων εφοπλιστών (Ωνάση, Νιάρχου κ.λπ.) που εκπροσωπούν και ξένους επενδυτές.

Το στρατιωτικό καθεστώς απέβλεπε στην προσέλκυση ξένων κεφαλαίων σε γιγαντιαία κλίμακα, γιατί θεωρούσε αναγκαία τη συμβολή τους στην ανάπτυξη, αλλά και γιατί –όπως μπορούμε να υποθέσουμε– ήθελε να αποκτήσει ένα ισχυρό έρεισμα σε αυτά. Ήθελε να δημιουργήσει δεσμούς πολιτικούς με ξένες χώρες μέσω μεγάλων εταιρειών, οι οποίες πράγματι αναλάμβαναν αυτό τον ρόλο. Και επίπονος πρωτο-

πόρος αυτής της πολιτικής ήταν ο Ν. Μακαρέζος. Τη 17η Δεκεμβρίου 1967 ανήγγειλε στους δημοσιογράφους:

> *«Διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος παρατηρεῖται τόση προθυμία εἰς ἐπενδύσεις ξένων κεφαλαίων ἐδῶ, καὶ αὐτὸ ἀποδεικνύει τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ ξένου κεφαλαίου πρὸς τὰς συνθήκας ποὺ ἐπικρατοῦν ἐδῶ. Μέχρι στιγμῆς ἔχει ἐπιτευχθῆ ὑπογραφὴ συμφωνιῶν περιλαμβανομένης καὶ τῆς ΛΙΤΤΟΝ δι' 1,5 δισεκατομμύρια δολλαρίων. Καὶ διαπραγματεύεται ἡ κυβέρνησις τὴν ὑπογραφὴν συμβάσεων μὲ κεφάλαιο προερχόμενο ἀπὸ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας καὶ ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας, τὰ ὁποῖα ἀνέρχονται εἰς πολλὰς ἑκατοντάδας ἑκατομμυρίων δολλαρίων. Καὶ αὐτὸ κύριοι συμβαίνει διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, διότι ἀφ' ἧς ἤρχισε νὰ εἰσρέη πρὸ δεκατετραετίας τὸ ξένον κεφάλαιον ἐν Ἑλλάδι ἐπετεύχθη μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως τῆς 21ης Ἀπριλίου ἐπένδυσις μόνον 400 ἑκατομμυρίων δολλαρίων, ἐνῶ εἰς αὐτὸ τὸ μικρὸν χρονικὸν διάστημα ἐπετεύχθη ἡ υπογραφὴ συμφωνιῶν δι' ἐπενδύσεις 1,5 δισεκατομμυρίου δολλαρίων».*

Οι αριθμοί αυτοί ήταν πράγματι γιγαντιαίων διαστάσεων. Στην πραγματικότητα, όμως, όπως είδαμε από τους προηγούμενους πίνακες, ήταν ασύγκριτα μικρότεροι. Δεν επρόκειτο για δισεκατομμύρια και εκατοντάδες εκατομμύρια δολάρια, αλλά για δεκάδες μόλις εκατομμύρια. Και η Λίττον, την οποία ανέφερε ο Ν. Μακαρέζος με τόση έμφαση –ως φορέα 1,5 δισ. δολαρίων, επένδυση από τις μεγαλύτερες της υφηλίου–, ήταν μια περίπτωση τραγικού «φιάσκο» που κατέληξε στο κενό. Αλλά είναι πολύ χαρακτηριστική η υπόθεση εκείνη, που την αναγράφει λεπτομερώς το αμερικανικό περιοδικό *Ραμπάρτς* στο τεύχος Δεκεμβρίου 1968 (βλ. Α. Παπανδρέου, στο ίδιο, σελ. 457-460):

> *«Ἡ συμφωνία κατὰ τὴ συνηθισμένη στρατηγικὴ τῆς Λίττον ἔγινε μὲ βάσι "κόστος σὺν ποσοστό". Ἡ ὑποχρέωσις τῆς Λίττον ἦταν νὰ προμηθεύση στὴν Ἑλλάδα χρηματικὰ κεφάλαια ὕψους 840 ἑκατομμυρίων δολλαρίων στὴν διάρκεια τῆς ἑπομένης δωδεκαετίας. Σὲ ἀνταπόδοσι, ἡ στρατιωτικὴ χούντα ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσι νὰ καλύψη τὰ ἔξοδα τῆς Λίττον σὺν ἕνα ποσοστὸ ἕντεκα τοῖς ἑκατὸ ἐπὶ τῶν ἐξόδων. Ἐπίσης νὰ καταβάλη στὴ Λίττον προμήθεια δύο τοῖς ἑκατὸν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν κεφαλαίων ποὺ θὰ κατώρθωνε νὰ διοχετεύση στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ ὅσους πιστεύουν πὼς ἡ ἔννοια τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχειρήσεως εἶναι κατ' ἀνάγκη ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἐλευθέρου ἀνταγωνισμοῦ, ἡ σημασία τῆς συμβάσεως αὐτοῦ τοῦ εἴδους θὰ πρέπει νὰ διατυπωθῆ ξανά. Ἡ Λίττον δὲν ἔχει τίποτα νὰ χάση. Κάθε μῆνα ὑποβάλλει λογαριασμὸ γιὰ τὰ ἔξοδά της*

καὶ μέσα σὲ δέκα πέντε ἡμέρες λαμβάνει ὅ,τι ἔχει πληρώσει μὲ κέρδος ἕντεκα τοῖς ἑκατόν. Ὅπως ἐξήγησε ὁ Ρόμπερτ Μ. Ἄλλαν, πρόεδρος τῆς "Διεθνοῦς Ἑταιρίας Ἀναπτύξεως Λίττον" καὶ ὑπεύθυνος γιὰ τὸ πρόγραμμα τῆς Λίττον στὴν Ἑλλάδα, "τὸ κέρδος μας σὲ σχέσι μὲ τὴν ἐπένδυσί μας εἶναι φυσικὰ δυσανάλογα μεγάλο, ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε κάμει βασικὴ ἐπένδυσι. Ἡ πραγματική μας ἐπένδυσις εἶναι τὸ καλό μας ὄνομα ποὺ εἶναι τὸ πολυτιμώτερο πρᾶγμα ποὺ διαθέτομε". Τὸ καλὸ ὄνομα –καὶ οἱ συμβάσεις– τῆς Λίττον εἶχαν πραγματικὰ μεγάλη ἀξία γιὰ τὸ στρατιωτικὸ καθεστώς.

Προπαγάνδα και επενδύσεις

»Ἕνα ἄλλο πλεονέκτημα εἶναι ἡ προαγωγικὴ πεῖρα τῆς Λίττον ποὺ πρόθυμα ἀπασχολήθηκε μὲ τὸ ζωτικὸ ἔργο νὰ πείσῃ τοὺς Ἀμερικανοὺς –ἰδιαίτερα σημαντικὲς προσωπικότητες– γιὰ τὶς ἀρετὲς τῆς "σιδηρᾶς πυγμῆς" στὴν Ἀθήνα. Σημαντικὸς φορέας σ' αὐτὴ τὴ δουλειὰ τῆς Λίττον γιὰ λογαριασμὸ τῆς χούντας εἶναι ὁ Μπάρνυ Ὄλντφηλντ, διευθυντὴς δημοσίων σχέσεων τῆς "Λίττον Ἰντερνάσιοναλ" ποὺ κατὰ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἑλληνικῆς ἀντιστάσεως διηύθυνε τὴν προπαγανδιστικὴ ἐκστρατεία ὑπὲρ τῆς χούντας, τόσο στὴν Ἀθήνα ὅσο καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ὁ Ὄλντφηλντ ποὺ ἦταν σμήναρχος πρὶν προσχωρήσῃ στὸ προσωπικὸ τῆς Λίττον ἀπέκτησε τὴν προπαγανδιστική του μόρφωσι σὰν ὑπεύθυνος δημοσίων σχέσεων τοῦ ΝΑΤΟ στὴν Εὐρώπη καὶ διατηρεῖ καλὲς ἐπαφὲς μὲ τὸ Πεντάγωνο καὶ τὸ Ρεπουμπλικανικὸ κόμμα.

»Γιὰ τὸν ἀμύητο, πιθανὸ νὰ φανῇ παράδοξο τὸ γεγονὸς πὼς ὁ πρώην ἀρχηγὸς τῆς ὑπηρεσίας ποὺ εἶναι ἐπιφορτισμένη μὲ τὴν προαγωγὴ τῶν σκοπῶν τοῦ ΝΑΤΟ –μιᾶς στρατιωτικῆς συμμαχίας ποὺ ἰσχυρίζεται πὼς σκοπός της εἶναι ἡ προστασία τῆς ἐλευθερίας– θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ ἕνας πλασιὲ στὴν ὑπηρεσία τῆς ὁλοκληρωτικῆς δικτατορίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ὄλντφηλντ δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὰ πλαίσια ποὺ ἔχει χαράξει ἡ Οὐάσιγκτον. Ἔτσι στὶς 17 Μαΐου 1968, ἕνα χρόνο μετὰ τὸ πραξικόπημα –καὶ μετὰ ἀπὸ ἀρκετὴ πολιτικολογία ἐκ μέρους τῆς Λίττον– ἡ Οὐάσιγκτον μαλάκωσε τὴν στάσι της ἀπέναντι στὴ χούντα.

»Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες ὑπηρεσίες τῆς Λίττον στὴ χούντα πρὶν ἀκόμα γίνῃ δεκτὴ στὶς ἀγκάλες τοῦ ἐλευθέρου κόσμου προσφέρθηκε ἀπὸ τὸν πρόεδρο τῆς Λίττον Τὲξ Θόρντον τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1967. Μετὰ ἀπὸ μιὰ σύσκεψι τῶν μελῶν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς Τραπέζης στὸ Ρίο ντὲ Τζανέϊρο, ὁ Κώστας Θᾶνος, ἀνώτερος ὑπάλληλος

στὴν ὑπηρεσία τῆς χούντας... καὶ ὁ Δημήτρης Γαλάνης, διοικητὴς τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ταξίδευσαν στὴν Νέα Ὑόρκη γιὰ νὰ λάβουν μέρος σὲ μιὰ συνεστίασι μὲ Ἀμερικανοὺς Τραπεζίτες. Μετὰ ἀπὸ προτροπὴ ὅμως τοῦ Ἀμερικανικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν οἱ τραπεζίτες ἀποφάσισαν νὰ μὴν προσέλθουν στὴν συνεστίασι. Τότε ὁ Θᾶνος πῆγε στὴν Οὐάσινγκτον καὶ ζήτησε νὰ συναντηθῆ μὲ τὸν ἀντιπρόεδρο Χάμφρεϋ, τὸν Ὑπουργὸ Οἰκονομικῶν Φάουλερ, τὸν γερουσιαστὴ Μέντελ (πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κογκρέσσου γιὰ στρατιωτικὰ θέματα) καὶ τὸν πρόεδρο τοῦ Κοινοβουλίου Τζὼν Μακόρμακ. Οἱ ἀπεσταλμένοι τῆς χούντας ἤθελαν νὰ συζητήσουν μὲ τοὺς ἰσχυροὺς αὐτοὺς Ἀμερικανοὺς πολιτικοὺς τὴν αὔξησι τῆς ἐξωτερικῆς βοηθείας στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐπανάληψι πλήρους στρατιωτικῆς ἐνισχύσεως. Οἱ πολιτικοὶ αὐτοὶ ὅμως πάλι μὲ ἐνέργεια τοῦ Στέητ Ντηπάρτμεντ δὲν δέχθηκαν νὰ συναντήσουν τὸ Θᾶνο καὶ τὸ Γαλάνη. Ἀντιμετωπίζοντας μιὰ τέτοια κρίσι, οἱ Ἕλληνες στράφηκαν πάλι στὸν πανίσχυρο σύμμαχό τους, τὴ Λίττον.

»Ὁ Τὲξ Θόρντον χωρὶς καθυστέρησι, χρησιμοποιώντας τὸ ἰδιωτικό του ἀεροπλάνο, πῆγε στὴν Οὐάσιγκτον δῆθεν γιὰ νὰ παρακολουθήση μιὰ συνεδρίασι τῆς Προεδρικῆς Συμβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὶς πολιτικὲς διαταραχές, τῆς ὁποίας ἦταν μέλος, στὴν πραγματικότητα ὅμως γιὰ νὰ κινήση τὰ "χρυσᾶ πολιτικὰ νήματα" τῆς Λίττον. Μέσα σὲ λίγες μέρες οἱ πόρτες τῶν Ἀμερικανῶν πολιτικῶν παραγόντων ἄνοιξαν διάπλατα στοὺς ἀντιπροσώπους τῆς χούντας, ἐνῶ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν ἐξοργίσθηκε.

Το πρώτο δάνειο

»Ἐνῶ οἱ παρασκηνιακὲς μανοῦβρες τοῦ Θόρντον ἀπέβλεπαν στὴν ἄσκησι πιέσεως γιὰ τὴν ἐπανάληψι τελικὰ τῆς στρατιωτικῆς βοηθείας στὴν Ἑλλάδα, ἡ πρώτη ἐπιτυχία τῆς χούντας στὴν προσπάθειά της νὰ σπάση τὸν ἀποκλεισμὸ ἦλθε μὲ τὴν ἀγγελία τῆς χορηγήσεως δανείου 12,5 ἑκατομμυρίων δολλαρίων ἀπὸ τὴν Διεθνῆ Τράπεζα. Ἡ ἀναγγελία αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη ἀπόδειξις οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τῆς δικτατορίας ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό (Μετὰ τὸ πραξικόπημα, ἡ Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότης –γνωστότερη σὰν Κοινὴ Ἀγορά– ποὺ τὸ 1962 παρέσχε στὴν Ἑλλάδα ἕνα δάνειο 125 ἑκατομμυρίων δολλαρίων ἀρνήθηκε νὰ ἐγκρίνη παράτασι –ποὺ συνήθως δίνεται αὐτόματα– τοῦ χρονικοῦ ὁρίου μέσα στὸ ὁποῖο θὰ ἐπιτρεπόταν στὴ χούντα νὰ ἀποσύρη τὰ ἐγκεκριμένα κονδύλια. Ἡ

Ἑλλὰς χρησιμοποίησε λιγώτερο ἀπὸ τὸ μισὸ ποσὸ τῆς πιστώσεως μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάση μιὰ πίστωσι 70 ἑκατομμυρίων δολλαρίων). Τὸ δάνειο τῆς Διεθνοῦς Τραπέζης συνέβη νὰ εἶναι τὸ πρῶτο ποὺ χορηγήθηκε ἀπὸ τὴν Τράπεζα αὐτή, μετὰ τὴν ἀνάληψι τῆς διοικήσεώς της ἀπὸ τὸν Ρόμπερτ Μακναμάρα, παλιὸ στενὸ φίλο τοῦ Τὲξ Θόρντον. Αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθῆ σὰν κλασσικὴ περίπτωσις φιλικῆς ἐκδουλεύσεως. Πάντως πολλοὶ παρατηρητὲς ἀρνοῦνται ν' ἀναγνωρίσουν τὸν ρόλο τῆς Λίττον στὴν ὑπόθεσι αὐτή.

Οι επενδύσεις

»Ἡ εἰρωνεία τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς βρίσκεται στὸ ὅτι ἡ ἴδια ἡ Λίττον ἀντὶ νὰ προβάλη σεμνὲς διαμαρτυρίες ἀθωότητος γιὰ τὶς κατηγορίες, ἔχει προσπαθήσει νὰ δημιουργήση τὴν ἐντύπωσι –σ' αὐτοὺς ποὺ δὲν ξέρουν καλύτερα τὰ πράγματα– πὼς ὄχι μόνον εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὴ δανειοδότησι τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ καὶ πὼς ἂν ἡ Ἑλληνικὴ χούντα χρειάζεται καὶ ἄλλα δάνεια ἀπὸ τὴν Διεθνῆ Τράπεζα, ὁ μόνος δρόμος ποὺ τῆς ἀπομένει εἶναι τὸ συγκρότημα τῆς Μπέβερλυ Χίλλς. Ὅταν ἐμπορεύεται κανεὶς φήμη γυναικοκατακτητῆ ὁ Δονζουανισμὸς μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμη κατηγορία... Ἡ ἕλκυσις κεφαλαίων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ σὰν δεῖγμα ἐμπιστοσύνης στὸ καθεστὼς ἦταν προφανῶς μιὰ προτεραιότης στὴν ὁποία ἀπέδιδε μεγάλη σημασία ἡ Ἑλληνικὴ χούντα. Μιὰ ὁλοσέλιδη διαφήμισις τῆς χούντας στοὺς "Τάϊμς τῆς Νέας Ὑόρκης" εἶχε γιὰ ἐπικεφαλίδα τὸ ἑξῆς: "Ἡ Ἑλλάς: Ἰδεώδης χώρα δι' ἐπενδύσεις". Ἡ διαφήμισις ὑπογράμμιζε τὴν σταθερότητα τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς καταστάσεως σὰν ἐνθαρρυντικὸ στοιχεῖο γιὰ ἐπενδύσεις σὲ ἀντίθεσι μὲ τὶς ταραγμένες ἡμέρες τῆς Ἑλληνικῆς δημοκρατίας. Τὴν ἄποψι αὐτὴ ἀπήχησε μετὰ δυὸ μῆνες σὲ λόγο του ὁ Ρόμπερτ Ἄλλαν, τῆς Λίττον. Ὁ Ἄλλαν ὑποστήριξε πὼς σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψι τῆς Λίττον ὑπάρχουν τέσσερα βασικὰ συστατικὰ στὴν ἐθνικὴ ἀνάπτυξι μιᾶς χώρας: Κεφάλαια, τεχνικὲς γνώσεις, οἰκονομικὰ κίνητρα καὶ "σταθερότης". Καὶ καθὼς ἐξήγησε "ἐὰν μιὰ κυβέρνησις ἀποφεύγει ἐνέργειες ποὺ δημιουργοῦν δισταγμοὺς στοὺς ἐπενδύοντες κεφάλαια... τότε ἔχομε ἐπιτυχῆ συνεργασία"».

Αγορά και στρατηγική

Όσα αναγράφονται στο περιοδικό *Ραμπάρτς* για τη δραστηριότητα της Λίττον, έχουν βέβαια μια βάση, αλλά, αν θέλουμε να τοποθετήσουμε τα πράγματα σύμφωνα με την ιστορική επιστήμη, είναι υπερβολικά. Η αμερικανική πολιτική έναντι της Ελλά-

δας είχε ως αποφασιστικά κίνητρα άλλους παράγοντες. Βέβαια, «μπίζνεσμεν» όπως ο Τομ Πάπας ή ο Τεξ Θόρντον, πίσω από τους οποίους υπήρχαν ισχυρότατα συγκροτήματα, μπορούσαν να ασκούν επιρροή στην αμερικανική εκτελεστική εξουσία. Και ξέρουμε εξάλλου ότι οι μεγάλοι όμιλοι επιχειρηματιών στην Αμερική αποτελούν μια ντε φάκτο κυβέρνηση.

Αλλά στις αντιλήψεις και τις βουλήσεις του προέδρου και των άλλων προσώπων που ρυθμίζουν την αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα, πρυτάνευε ο στρατηγικός παράγοντας. Ως αγορά, η Ελλάδα δεν μπορούσε να ενδιαφέρει σοβαρά την αμερικανική υπερδύναμη. Αρκεί να σημειωθεί ότι οι επενδύσεις των ΗΠΑ στο εξωτερικό ανέρχονταν το 1970 σε 102 δισ. δολάρια, ενώ το εξωτερικό της εμπόριο σε 82 δισ. δολάρια. Μπροστά σε τέτοια τρομακτικά μεγέθη, οι επενδύσεις και το εμπόριο της Αμερικής με την Ελλάδα καταντούν σχεδόν αμελητέες ποσότητες. Άλλωστε, το ίδιο το όρθρο του *Ραμπάρτς* αναγνωρίζει ότι οι προσπάθειες της Λίτον να ξαναρχίσει η στρατιωτική βοήθεια προς την Ελλάδα απέτυχαν. Δεν ξανάρχισε παρά τον Οκτώβριο του 1968 –όπως είδαμε–, μετά την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία, για λόγους στρατιωτικούς. Και ξαναδιακόπηκε τον άλλο μήνα, πάλι για λόγους πολιτικοστρατιωτικούς.

Συμπέρασμα

Για να καταλήξουμε σ' ένα συμπέρασμα: η έκταση της αμερικανικής οικονομικής διείσδυσης δεν ήταν τόσο ευρεία, ώστε να υποτάσσει τη χώρα κατά την περίοδο της Δικτατορίας. Είχε τη δυνατότητα το στρατιωτικό καθεστώς να αντιδράσει, να ακολουθήσει μια πραγματικά εθνική οικονομική και εξωτερική πολιτική, όπως άλλωστε επαγγελόταν. Αν δεν το έκανε, αυτό οφειλόταν στο ότι ήθελε το ίδιο να υποταγεί. Για ποιο λόγο; Φυσιολογικά πρέπει να το αποδώσουμε στην ανάγκη να συνδεθεί πολιτικοοικονομικά η Δικτατορία με την Αμερική για να αποκτήσει ένα βάθρο κοινωνικό και πολιτικό, που δεν υπήρχε μέσα στην Ελλάδα. Ο Α. Παπανδρέου παρατηρεί (στο ίδιο, σελ. 462):

> *«Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανικὴ καὶ μεγαλεμπορικὴ τάξις δὲν εἶναι μόνο μικρὴ ἀλλὰ καὶ χωρὶς βαθειὲς ρίζες στὴν ἑλληνικὴ κοινωνικοοικονομικὴ δομή, ἐξαρτώντας τὴν ἐπιβίωσί της ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ δημόσιο τομέα –μὲ τὴν βοήθεια εἰδικῆς χαριστικῆς νομοθεσίας καὶ κυβερνητικὰ ἐλεγχομένων πιστώσεων– καὶ ἀπὸ τὰ κεφάλαια ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Κατὰ βάσι παρασιτική, δὲν μπορεῖ νὰ προστατεύση τὴν θέσι της ἀπὸ τὶς εἰσβολὲς τῶν ἀλλοδαπῶν μεγαλοκεφαλαιούχων – ποὺ μεταξύ τους συγκαταλέγεται καὶ ἡ ὁμὰς τῶν ἐκπατρισμένων Ἑλλήνων μεγαλοεφοπλιστῶν. Τὸ στρατιωτικὸ πραξικόπημα καταστρέφοντας τὸν πολιτικὸ βραχίονα τοῦ Ἑλληνικοῦ*

> *Κατεστημένου, δηλαδὴ τὸ κόμμα τῆς Δεξιᾶς, ἔχει οὐσιαστικὰ σιγάσει τὴν Ἑλληνικὴ βιομηχανικὴ καὶ ἐμπορικὴ τάξι ὅσον ἀφορᾶ τὴν διαχείρισι τῶν ἑλληνικῶν ὑποθέσεων. Ἡ νέα κρατικὴ γραφειοκρατία τῆς Ἑλλάδος, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς καὶ τοὺς ἀνωτέρους δημοσίους ὑπαλλήλους, ἔχει γίνει ὁ κύριος ἀγωγὸς γιὰ τὴ δορυφοροποίησι τῆς Ἑλλάδος σὲ συνεργασία μὲ τὸ ἰδιωτικὸ καὶ κρατικὸ γραφειοκρατικὸ κατεστημένο τῆς ἀμερικανικῆς μητροπόλεως».*

Με άλλα λόγια: ούτε στην αστική τάξη, ή σε μια σημαντική μερίδα της, δεν μπορούσε να στηριχτεί η Δικτατορία, μολονότι ήταν φρουρός του αστικού καθεστώτος.

Η φορολογική πολιτική

Στο μεταξύ τα δημόσια οικονομικά χαρακτηρίζονταν από την εξαιρετική σκληρότητα του κράτους κατά των φορολογουμένων. Και, την 22α Ιανουαρίου 1968, ο υπουργός Οικονομικών Αδ. Ανδρουτσόπουλος κοινοποίησε ερμηνευτική εγκύκλιο προς τους εφόρους και ταμίες του κράτους, στην οποία υπήρχε η εξής παράγραφος (σελ. 28):

> *«Αἱ προσπάθειαι καὶ αἱ θυσίαι εἰς ἃς ἀποδύεται τὸ Κράτος θὰ ἀπέβαινον ἐπὶ ματαίῳ, ἐὰν δὲν θὰ καθίστατο δυνατὴ ἡ ἐπιτυχία τῶν μέτρων τούτων ἐν τῇ πράξει. Δὲν ἀρκοῦν τὰ μέτρα, ὅσον θαρραλέα ἢ αὐστηρὰ καὶ ἂν εἶναι, ἐὰν δὲν ἀποκλεισθῇ ἐκ τῶν προτέρων ἡ προσπάθεια ἐξευρέσεως δικαιολογιῶν ἤ, ἔστω, εὐλόγου ἀμύνης τῶν φορολογουμένων κατὰ τῶν ἐνίοτε βασίμων ἢ φανταστικῶν ὑπερβολῶν ἢ αὐθαιρεσιῶν τῶν ὀργάνων τοῦ Κράτους».*

Η εκπληκτική παράγραφος προκάλεσε την οργή ακόμα και της εφημερίδας *Ελεύθερος Κόσμος*, η οποία, ως προσκείμενη προς το καθεστώς, είχε ελευθερία έκφρασης και αφιέρωσε το κύριο άρθρο της 8ης Φεβρουαρίου σ' αυτό το θέμα, εξαπολύοντας σφοδρότατη επίθεση κατά του υπουργού των Οικονομικών. Το Γραφείο Πρωθυπουργού απάντησε για λογαριασμό του Αδ. Ανδρουτσόπουλου, αλλά η επίμαχη παράγραφος δεν απαλείφθηκε από την υπουργική εγκύκλιο.

Άλλο χαρακτηριστικό της δημοσιονομικής πολιτικής ήταν ο αθρόος εξωτερικός δανεισμός για να καλυφθούν τα ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών, που λόγω των μαζικών εισαγωγών για την τροφοδότηση της ανάπτυξης είχαν αποκτήσει μεγάλες διαστάσεις.

Η ανάπτυξη

Το βασικό, όμως, χαρακτηριστικό της οικονομικής πορείας στα πρώτα έτη της Δικτατορίας ήταν η υπερκάλυψη των επιμέρους αδυναμιών από τη γενική ανάπτυξη,

στην οποία ο συνταγματάρχης Ν. Μακαρέζος προσπαθούσε να δώσει με κάθε μέσον όσον το δυνατόν γοργότερο ρυθμό. Και τα αποτελέσματα υπήρξαν εντυπωσιακά μετά τον κλονισμό των πρώτων μηνών. Μερικά ενδεικτικά μεγέθη παρέχουν μιαν εικόνα:

Ακαθάριστο εθνικό προϊόν σε εκατ. δραχμές
Σταθερές τιμές 1958

1964	139.850
1965	152.110
1966	162.280
1967	172.340
1968	185.600
1969	202.650
1970	219.500

Πηγή: ΕΣΥΕ

Βιομηχανική παραγωγή
Δείκτης 1959=100

1964	151
1965	163
1966	187
1967	192
1968	205
1969	229
1970	254

Πηγή: ΕΣΥΕ

Παραγωγή ηλεκτρισμού
σε εκατομμύρια ΧΒ. Δείκτης 1959=100

1964	3.710	189
1965	4.150	211
1966	5.460	278
1967	6.300	321
1968	6.950	354
1969	8.010	408
1970	8.990	458

Πηγή: Υπουργείο Βιομηχανίας

Διεθνείς συγκρίσεις
Παραγωγή τροφίμων
Δείκτης 1963=100

	1968	1971
Ελλάδα	122	142
Γαλλία	124	128
Ιταλία	118	124
Ισπανία	108	116
Γιουγκοσλαβία	116	124

Πηγή: ΟΗΕ

Διεθνείς συγκρίσεις
Βιομηχανική παραγωγή
Δείκτης 1963=100

	1967	1970
Ελλάδα	146	195
Βέλγιο	113	135
Γαλλία	122	152
Δυτ. Γερμανία	114	154
Ιταλία	128	150
Σουηδία	125	150

Πηγή: ΟΗΕ

Η ταχύτητα της ελληνικής ανάπτυξης επισημάνθηκε από τους διεθνείς οργανισμούς, και τον Δεκέμβριο 1968 ο ΟΟΣΑ (Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Αναπτύξεως, που περιλάμβανε τα πιο αναπτυγμένα Δυτικά κράτη), στη σύνοδο της Επιτροπής Οικονομικής Πολιτικής που συνήλθε στο Παρίσι, ανέφερε ότι η Ελλάδα παρουσίαζε μεγάλες προόδους στην οικονομία της. Υπογράμμιζε την αύξηση της εσωτερικής ζήτησης, τη μείωση της ανεργίας, την άνοδο των καταθέσεων, την επιτάχυνση της βιομηχανικής παραγωγής κ.λπ. Στην πραγματικότητα, κάτω από αυτό το περικάλυμμα της σφριγηλής αισιοδοξίας συσσωρεύονταν οι ποσοτικές αλλαγές της καταστροφής, που κάποτε θα γίνονταν ποιοτικές αλλαγές και θα επέφεραν την κατάρρευση του οικοδομήματος. Αλλά προς το παρόν δέσποζε η λαμπροθώρητη προμετωπίδα της ρωμαλέας ανάπτυξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

«ΕΝΟΣ ΑΝΔΡΟΣ ΑΡΧΗ!...»

ΤΟ 1968 ΕΛΗΓΕ κλείνοντας τον πρώτο γύρο της Δικτατορίας. Κατά τους 20 μήνες που διέρρευσαν από την 21η Απριλίου 1967 το στρατιωτικό καθεστώς πέρασε μια σειρά κρίσεων και κλονισμών, αλλά τελικά σταθεροποιήθηκε. Αυτός ο κύκλος άρχισε με την κατάληψη και τέλειωσε με την εδραίωση της εξουσίας.

Γιατί οπωσδήποτε στα τέλη του 1968 η Δικτατορία είχε πια ριζώσει. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της πραγματικότητας που επικρατούσε ήταν:

α. Διεθνώς το στρατιωτικό καθεστώς ήταν αναγνωρισμένο. Είχαν πάψει πια –μετά την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία– οι συνεχείς επιθέσεις των σκανδιναβικών κρατών, είχε επιδείξει ο Ανατολικός Συνασπισμός την αδιαφορία του για την εσωτερική κατάσταση της Ελλάδας και είχε προσεγγίσει η Ουάσιγκτον την Αθήνα. Οι ξένοι πρεσβευτές διατηρούσαν τυπική επαφή με τον βασιλιά στη Ρώμη: έκαναν κατά αραιά διαστήματα μια επίσκεψη στην έπαυλη της Πόρτα Λατίνα, όπου διέμενε ο Κωνσταντίνος. Αλλά στην ουσία είχαν πια πλήρεις οργανικές σχέσεις με τον αντιβασιλιά Ζωιτάκη και την ελληνική κυβέρνηση.

β. Παρέμενε ενεργή η αντίθεση των διεθνών οργανισμών εναντίον της Δικτατορίας. Και ήταν πάντα έκδηλη η εχθρότητα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ήταν εκκρεμής η πίστωση χρόνου που παραχώρησε το Συμβούλιο –έως την άνοιξη του 1969– να εγκαταλείψει την εξουσία το στρατιωτικό καθεστώς. Και στο μεταξύ δεν έπαυε τις επιθέσεις του κατά των συνταγματαρχών. Μεταξύ των ηγετικών του φυσιογνωμιών, διακρινόταν για τη βιαιότητά του κατά της Δικτατορίας ο Ολλανδός Βαν τερ Στουλ –ο οποίος αργότερα έγινε υπουργός Εξωτερικών της Ολλανδίας– που είχε ενεργήσει την έρευνα για την κατάσταση στην Ελλάδα. Και επιδεικτικά επισκέφθηκε τον βασιλιά στη Ρώμη, επιστρέφοντας από την Αθήνα, στον οποίο εξέθεσε το πόρισμά του που επρόκειτο να αποκαλύψει στη Συνέλευση του Συμβουλίου, με εισήγηση «να ασκηθεί κάθε πίεση, ώστε να αποσυρθούν οι στρατιωτικοί από την αρχή». Αλλά η Δικτατορία δεν πολυενοχλούνταν από το ημιεπίσημο αυτό όργανο, οι αποφάσεις του οποίου μόνο ηθική σημασία μπορούσαν να έχουν, χωρίς να υλοποιηθούν σε πρακτικές μορφές πίεσης.

Το «σκάνδαλο Φρέηζερ»

Ανέπτυσσε άλλωστε η ελληνική κυβέρνηση και αντίστροφη δραστηριότητα. Χρηματοδοτούσε μια προπαγάνδα υπέρ του καθεστώτος σε μέγιστη έκταση, μέσω διαφό-

ρων επιχειρήσεων Δημοσίων Σχέσεων στη Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ, η οποία υπήρξε αρκετά αποδοτική. Οι επιχειρήσεις αυτές αναλάμβαναν να εξαγοράζουν πολιτικούς άνδρες των διαφόρων χωρών, να αποστέλλουν στην Ελλάδα δημοσιογράφους, συγγραφείς, σεναριογράφους κ.λπ., και να δημοσιεύουν πληρωμένα άρθρα στον Τύπο, υπέρ του στρατιωτικού καθεστώτος της Ελλάδας.

Το φαινόμενο βέβαια δεν ήταν νέο. Ουσιαστικά όλα τα κράτη καταφεύγουν σε αυτό το σύστημα. Η ελληνική κυβέρνηση, όμως, το είχε αναπτύξει σε διαστάσεις μεγαλύτερες από τις συνήθεις. Και προκάλεσε διεθνή θόρυβο η δημοσίευση μιας έκθεσης που απέστειλε προς τον πρωθυπουργό Γ. Παπαδόπουλο μία από τις επιχειρήσεις αυτές, στις αρχές του Οκτωβρίου 1968. Η επιχείρηση εκείνη ήταν το Γραφείο Δημοσίων Σχέσεων του Μωρίς Φρέηζερ του Λονδίνου, που είχε συμβληθεί με την ελληνική κυβέρνηση την 1η Ιανουαρίου 1968, αντί 100.000 λιρών. Μία από τις εκθέσεις δράσης του Φρέηζερ εκλάπη –κατά την εξήγηση που δόθηκε– από το γραφείο του Έλληνα πρωθυπουργού και ήρθε στα χέρια της εφημερίδας του Λονδίνου *Σάνταιυ Τάιμς*, η οποία έσπευσε να τη δημοσιεύσει. Ο πάταγος που προκάλεσε οφειλόταν και στο γεγονός ότι αναφερόταν μεταξύ άλλων ένα μέλος της Βουλής των Κοινοτήτων, που ανέλαβε να προπαγανδίζει μεταξύ των αγγλικών κοινοβουλευτικών κύκλων υπέρ του ελληνικού καθεστώτος. Τα κυριότερα σημεία της έκθεσης αυτής, που είχε συνταχθεί στα μέσα Ιουνίου 1968, έχει ως εξής (εφημ. *Καθημερινή*, 6.10.1974):

«Ἕνας Ἄγγλος (μέλος τοῦ Κοινοβουλίου): ἐργάζεται στὰ παρασκήνια μὲ σκοπὸ νὰ ἐπηρεάση ἄλλα μέλη τοῦ Κοινοβουλίου... Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ διαφυλάξουμε τὴν ταυτότητα τοῦ μέλους τοῦ ἀγγλικοῦ Κοινοβουλίου γιὰ νὰ μὴν ἐκτεθῆ. Τὸ ὄνομά του πάντως εἶναι στὴ διάθεσι τοῦ πρωθυπουργοῦ...

»3. Ἀποστείλαμε ἐπίσης πέντε Βρεταννοὺς οἰκονομικοὺς συντάκτες καὶ ὅλοι τους ἔγραψαν ἰδιαίτερα εὐνοϊκὰ ἄρθρα πάνω στὴν οἰκονομικὴ κατάστασι στὴν Ἑλλάδα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ἤδη δημοσιευτῆ κι ἄλλα πρόκειται νὰ δημοσιευτοῦν.

»4. Ἐπίσης ἀποστείλαμε πέντε Γάλλους οἰκονομικοὺς συντάκτες, ποὺ πρόκειται νὰ γράψουν ἄρθρα.

»5. Ἀποστείλαμε διάσημους Γάλλους συγγραφεῖς καὶ παραγωγοὺς τηλεοράσεως ποὺ ἑτοιμάζουν μιὰ σειρὰ ἀπὸ 13 ταινίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες δύο ἢ τρεῖς θὰ ἀναφέρωνται στὴν Ἑλλάδα. Τοὺς βοηθήσαμε νὰ ἐπισκεφτοῦν διάφορες περιοχὲς στὰ νησιά. Πρόκειται νὰ ξανάρθουν τὸν Ἰούλιο καὶ νὰ γυρίσουν τὶς ταινίες τους τὸν Σεπτέμβριο.

»6. Μέχρι τώρα πετύχαμε νὰ ἔρθουν ἕξη μέλη τοῦ ἀγγλικοῦ Κοινοβου-

λίου τὸν Σεπτέμβριο γιὰ τὸ δημοψήφισμα καὶ ὑπολογίζουμε νὰ ἔχουμε τὴν ἴδια ἐποχή, 30 τουλάχιστον ἄτομα βαρύνουσας γνώμης...

»8. Φροντίσαμε γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν Βρεταννῶν στὴν Ὀλυμπιάδα τοῦ τραγουδιοῦ, καὶ γιὰ τὴν πρόσκλησι Βρεταννῶν, Γάλλων καὶ Γερμανῶν τουριστικῶν πρακτόρων στὰ ἐγκαίνια τοῦ Μιραμάρε, στὴν Ὀλυμπία, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως...

»10. Ἤρθαμε σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν Δρ. Πουτκάμμερ, στὴν Γερμανία, προσωπικὸ βοηθὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν, κ. Μπράντ, καὶ φίλο τοῦ διευθυντοῦ τοῦ γραφείου μας στὴ Βόννη. Ὁ Δρ. Πουτκάμμερ μᾶς εἶπε καθαρὰ ὅτι εἶναι ἀρκετὰ εὐχαριστημένος γιὰ τὶς εὐγενεῖς προθέσεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, καὶ ὅτι σκοπεύει νὰ τὸ ἀναφέρει αὐτὸ στὸν κ. Μπράντ. Τώρα προσπαθεῖ νὰ πείση τὸν κ. Μπράντ, νὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ ἐπισκεφτῆ τὴν Ἑλλάδα γιὰ ν' ἀποκτήση καὶ προσωπικὴ πεῖρα τῆς καταστάσεως. Σημειώνουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ δοθῆ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὸ νὰ μείνη μυστικὴ ἡ ἐπίσκεψι αὐτή, ὥστε νὰ μὴ βρεθοῦν ὁ Δρ. Πουτκάμμερ καὶ ὁ κύριος Μπρὰντ σὲ δύσκολη θέσι.

»11. Ἐπίσης ἤρθαμε σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ὑπουργὸ Κοινωνικῆς Προνοίας Χάκ (ἕναν ἄλλο φίλο τοῦ διευθυντοῦ τοῦ γραφείου μας στὴ Βόννη) ποὺ συμβαίνει νὰ εἶναι στενὸς φίλος τοῦ Δρ. Κίσσινγκερ. Προσπαθήσαμε νὰ τὸν πείσουμε νὰ ἐπισκεφτῆ κι αὐτὸς κρυφὰ τὴν Ἀθήνα, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ σημαντικοῦ γερμανοῦ δημοσιογράφου Μπίλλινγκερ, ποὺ εἶναι φίλος του καὶ ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη ἐπισκεφτῆ τὴν Ἀθήνα μὲ τοὺς ἕξη δημοσιογράφους ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω...

»16. Συνεννοηθήκαμε γιὰ μιὰ συνέντευξι μεταξὺ τοῦ ἐκδότη τοῦ περιοδικοῦ Μπάνκερ, ποὺ ἔχει μεγάλη ἐπιρροὴ στὴν Εὐρώπη, καὶ τοῦ διευθυντοῦ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ συνέντευξι πρόκειται νὰ γίνει τὸν Ἰούλιο.

»17. Σᾶς πληροφορήσαμε ὅτι οἱ Σουηδοὶ βιομήχανοι εἶναι ἀντίθετοι μὲ τὴ Σουηδικὴ κυβέρνησι, γιατὶ ἡ πολιτική της ἔβλαψε τὸ ἐμπόριο.

»18. Συζητήσαμε μὲ τὸν Ἕλληνα ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν, στὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, καὶ σᾶς πληροφορήσαμε ὅτι ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησι δὲν εἶναι ἕτοιμη νὰ βοηθήση τὸν ἑλληνικὸ τουρισμό. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἐγκαταλείπουμε τὸ θέμα ποὺ συζητεῖται τώρα στὸ ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ ἐπιμελητήριο.

»19. Ἕνα πολὺ ὡραῖο ἄρθρο πάνω στὴν Ἑλλάδα δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα Νταῖλυ Τέλεγκραφ. Ὁ διευθυντής μας ἐπὶ τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων Χόουαρντ Πρήης γνωρίζει καλὰ τὸν ἀρθρογράφο, γεγονὸς τὸ

ὁποῖο συνετέλεσε στὸ νὰ γραφτῆ τὸ ἐπαινετικὸ αὐτὸ κείμενο.

»24. Ὁ διευθυντής μας στὴν Σκανδιναυΐα εἶχε μιὰ ἐκπομπὴ στὶς 6 Ἰουνίου, στὸ Σουηδικὸ ραδιόφωνο μὲ σκοπὸ νὰ δείξη στὸν λαὸ ὅτι ὑπάρχουν κοινὰ στοιχεῖα μεταξὺ τοῦ Σουηδικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ ἐκπομπὴ ἀναφερόταν στὸ ἑλληνικὸ σύστημα ἐλεύθερης ἐκπαιδεύσεως.

»25. Πετύχαμε νὰ πείσουμε μέσω τοῦ ἐκδότη τοῦ φοιτητικοῦ περιοδικοῦ ΙΣΙΣ τὸν ἐκδότη τοῦ "Σάνταιυ Ἐξπρὲς" νὰ δημοσιεύση ἕνα ἄρθρο ἰδιαίτερα ἐπαινετικὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Περιμένουμε τώρα ἕνα εἰσιτήριο γιὰ τὸ ἀναφερόμενο πρόσωπο.

»26. Εἴχαμε μιὰ συνάντησι μὲ τὸν καθηγητὴ τῆς Ιστορίας στὴν Ὀξφόρδη, ὁ ὁποῖος ἔγραψε ἕνα ὡραῖο ἄρθρο γιὰ τὴν Ἑλλάδα στὸ "Σάνταιυ Τάϊμς", τὸν ὁποῖο καὶ ρωτήσαμε ἂν θὰ ἤθελε νὰ γράψη μιὰ ἱστορία γιὰ τὴν σύγχρονη Ἑλλάδα. Μᾶς ἀπάντησε ὅμως ὅτι ἦταν πολὺ ἀπασχολημένος.

»28. Ἐπαναλαμβάνουμε ὅτι στείλαμε στὴν Ἀθήνα ἕξη γερμανοὺς οἰκονομικοὺς συντάκτες καὶ περιμένουμε νὰ γραφτοῦν ἄρθρα πρὶν ἀπὸ τὴν προσεχῆ ἔκθεσι...

Περίληψη

»Ὅπως θὰ δεῖτε ἀπ' τὰ ἀποτελέσματα, ἔγινε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς περιόδου αὐτῆς μεγάλη προσπάθεια στὸν οἰκονομικὸ τομέα. Ὅπως εἴχαμε προβλέψει ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξορμήσεως αὐτῆς ἡ περίοδος αὐτή –μὲ τὴν ἐπίσκεψι Ἄγγλων, Γάλλων καὶ Γερμανῶν δημοσιογράφων, τὰ καλὰ ἄρθρα ποὺ γράψαμε πάνω στὸν οἰκονομικὸ τομέα μαζὶ μὲ τὴν ἔκθεσι ὑποδημάτων καὶ τὰ πολυάριθμα ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὶς διάφορες πλευρὲς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου– ἦταν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα.

»Παρ' ὅλον ὅτι ὁ τομέας τῆς οἰκονομικῆς ἀρθρογραφίας ἔχει καλυφθῆ πλήρως, θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ γράφωνται οἰκονομικὰ ἄρθρα μέχρι τὸ τέλος Ἰουνίου ἢ τὰ μέσα Ἰουλίου, ὁπότε θὰ ξαναγυρίσουμε στὰ πολιτικὰ ἄρθρα μὲ σκοπὸ τὴν ὑποστήριξι τοῦ δημοσιευθέντος συντάγματος καὶ τοῦ δημοψηφίσματος (ἀπὸ τὸν Ἰούλιο μέχρι τὸ τέλος τοῦ Σεπτεμβρίου), γιατὶ ἡ ἀντιπολίτευσι θὰ ἀρχίση τὴν ἐπίθεσί της ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Ἰουνίου μέχρι τὸ δημοψήφισμα...

Τρία σχέδια

»1. Νὰ φέρουμε μέλη τοῦ γερμανικοῦ Κοινοβουλίου στὴν Ἑλλάδα, περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου.

»2. Νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ φέρουμε στὴν Ἑλλάδα μέλη τοῦ γαλλικοῦ Κοινοβουλίου, κατὰ τὶς ἀρχὲς Αὐγούστου.

»3. Νὰ φέρουμε μέλη τοῦ Κοινοβουλίου τῆς Ἀγγλίας, Γερμανίας καὶ Σκανδιναυϊκῶν χωρῶν γιὰ τὸ δημοψήφισμα.

»4. Νὰ φέρουμε Εὐρωπαίους πολιτικοὺς συντάκτες γιὰ τὸ δημοψήφισμα.

»5. Νὰ δημοσιεύσουμε τὸ σύνταγμα.

»6. Νὰ ἐξακολουθήσουμε τὰ δημοσιεύματα μὲ στόχο τὰ φοιτητικὰ κέντρα στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Γερμανία.

»7. Νὰ φέρουμε γερμανοὺς τραπεζίτες στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ.

»8. Νὰ ἐξακολουθήσουμε τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν μετάδοσι προγραμμάτων ἀπὸ τὴν Γερμανικὴ τηλεόρασι μὲ σκοπὸ νὰ ἐπηρεάσουμε τοὺς Ἕλληνες τῆς Δυτικῆς Γερμανίας.

»9. Θὰ προωθήσουμε μυστικὰ τὸν διευθυντὴ τοῦ γραφείου μας στὴν Σκανδιναυΐα στὴν θέσι ἑνὸς φίλου, ἐκδότου τῆς μεγαλυτέρας ἑβδομαδιαίας ἐφημερίδος στὴν ἀγγλική, ποὺ ἐκδίδεται στὴν Σκανδιναυΐα, μὲ σκοπὸ νὰ πετύχουμε τὴν δημοσίευσι εὐνοϊκῶν ἄρθρων.

»10. Αὐτὴ τὴν στιγμὴ ἐπιχειροῦμε μέσω τρίτων τὴν ἐπαφὴ μὲ μία σημαντικὴ προσωπικότητα τοῦ BBC, μὲ σκοπὸ τὴν μείωσι ἀπ' ἐδῶ καὶ μπρὸς τῆς ἐχθρικῆς στάσεώς του».

Η δραστηριότητα του Γραφείου Φρέπζερ θεωρήθηκε διεθνώς εξαιρετικά σκανδαλώδης. Το καθεστώς των Αθηνών έγινε πάλι στόχος. Αλλά οπωσδήποτε αποτελούσε μια μορφή της αντεπίθεσης με την οποία η Δικτατορία επιδίωκε –και μερικώς κατόρθωσε– να αμβλύνει την εναντίον της διεθνή καταφορά.

γ. Η αντίσταση στο εσωτερικό ήταν πολύ ασθενής. Παρά τη μαζική, μαχητική εκδήλωση κατά την κηδεία του Γ. Παπανδρέου, δεν υπήρχαν ακόμη υλικές, μορφοποιημένες δυνάμεις ικανές να αποτελέσουν μοχλούς για την ανατροπή του καθεστώτος. Οι συνταγματάρχες είχαν αυταπάτες. Γνώριζαν ότι ο λαός έτρεφε αντιδικτατορικά αισθήματα. Αλλά πίστευαν ότι, με τον γιγαντούμενο μηχανισμό επαγρύπνησης και τρομοκρατίας, θα τον κρατούσαν πάντα σε σιδηρά υποταγή. Όσον αφορά την Αντίσταση του εξωτερικού, είχε ακόμη υποτονική και άρρυθμη μορφή, διασπασμένη και ανοργάνωτη, παρά την περίπτωση του Παναγούλη, που οι ρίζες της ενέργειάς του ήταν έξω από την Ελλάδα.

Η γέφυρα

δ. Ο πολιτικός κόσμος διατηρούσε πάντα αρνητική στάση. Καμία τάση προσέγγισης δεν έδειχνε, καμία συμμετοχή στις συζητήσεις για το Σύνταγμα. Και έκανε δηλώσεις μόνο προς τους ξένους ανταποκριτές, όχι προς τον ελληνικό Τύπο. Μοναδική έως τότε υπήρξε η εξαίρεση του Ευ. Αβέρωφ, ο οποίος είχε την αντίληψη ότι, έως ότου αποδειχθεί απολύτως ότι οι συνταγματάρχες δεν έχουν τη διάθεση να παραδώσουν την εξουσία, δεν έπρεπε να χάσουν οι πολιτικοί τη δυνατότητα να τους ωθήσουν προς επιτάχυνση της αποχώρησής τους, και για τον λόγο αυτό κάποια έμμεση επαφή μαζί τους έπρεπε να διατηρηθεί.

Δεν δίστασε, προς τον σκοπό αυτό ο Ευ. Αβέρωφ, χωρίς να φείδεται επικρίσεων και αντιδικτατορικών δηλώσεών του στον ξένο Τύπο, να εμφανιστεί στις στήλες του ελληνικού Τύπου. Όπως είδαμε, δημοσίευσε ένα άρθρο στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, επικριτικότατο κατά της Δικτατορίας, αλλά το οποίο άφηνε ένα παράθυρο ανοικτό για την περίπτωση που οι συνταγματάρχες πράγματι είχαν σκοπό να βαδίσουν προς την επαναφορά της νομιμότητας. Και την 23η Νοεμβρίου έκανε δηλώσεις προς τον Τύπο:

«Ὑποστηρίζεται ὅτι κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας ἔγιναν σημαντικὰ βήματα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ὁμαλοποιήσεως... Δέχομαι ὅτι ἔγιναν βήματα. Ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτοῦ. Προκαλοῦν ἱκανοποίησιν καὶ κάποιαν αἰσιοδοξίαν μερικαὶ ἐνέργειαι καὶ δηλώσεις τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβερνήσεως, ὡς π.χ. ἡ τελευταία, καθ' ἣν ἡ Ἐπανάστασις "ἦλθε διὰ νὰ συγκρατήση τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν κατολίσθησίν της πρὸς τὸν ὁλοκληρωτισμόν". Ἀλλὰ πῶς νὰ μὴν παρατηρήσω ὅτι αὐτὰ δὲν ἀρκοῦν, προπάντων διότι συγκρούονται μὲ πολλὰ σύγχρονα καὶ ἁπτὰ φαινόμενα ὁλοκληρωτισμοῦ; Ἡ συνέχισις τῆς ἀπαραδέκτου συκοφαντήσεως ὁλοκλήρου τοῦ παρελθόντος ποὺ ἔχτισε τὴν Ἑλλάδα... ἡ ἐφαρμογὴ ἑνὸς Συντάγματος, ἀλλ' ἡ ἐπ' ἀόριστον ἀναστολὴ τῶν ἄρθρων αὐτοῦ ποὺ πράγματι ἐνδιαφέρουν τοὺς ἄνευ προσωπικῆς ἀσφαλείας καὶ ἄνευ φωνῆς Ἕλληνας· πάντα ταῦτα, ὀφείλω νὰ τὸ εἴπω μετὰ παρρησίας, μὲ καθιστοῦν σκεπτικόν...

»Δηλώνω δι' ἄλλην μίαν φορὰν τὰ ἑξῆς: Ὁδεύομεν πράγματι πρὸς μίαν ὑγιεστέραν δημοκρατίαν; Θὰ βοηθήσωμεν μὲ ρεαλισμόν. Πιστεύω ὅτι θὰ βοηθήσουν –χωρὶς καταναγκασμόν– ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ τοῦ Βασιλέως καὶ τοῦ ἐνδόξου Σώματος τῶν Ἑλλήνων Ἀξιωματικῶν μέχρι τοῦ τελευταίου πολίτου. Ὁδεύομεν ἀντίθετα –ἀσχέτως ἂν λόγω προθέσεων ἢ δυσχερειῶν– πρὸς ἕνα δημοκρατικῶς "μασκὲ" ὁλοκληρωτισμόν; Δὲν ἐσυνηθίσαμεν νὰ ἐμφανιζώμεθα "μασκέ". Ἐπολεμήσαμεν ἐνεργῶς τοὺς φασισμούς, ἐκαυτηριάσαμεν τοὺς ἀνδρεϊσμοὺς τοὺς καταλύσαντας

τὴν Δημοκρατίαν, δὲν θὰ προδώσωμεν τὰς Ἰδέας καὶ ἕνα συνεπῆ βίον. Ἡ θέσις εἶναι σαφὴς καὶ εἶναι ἐλευθέρα ἀπὸ παλαιᾶς ἢ νέας δεσμεύσεις. Τὴν θεωρῶ θετικὴν καὶ ἐποικοδομητικήν. Δὲν θὰ ἀλλάξω γνώμην ἂν μερικοί –μὲ τὴν ἀνεμπόδιστον εὐχέρειαν ποὺ ἔχουν– ἐξακολουθοῦν νὰ κραυγάζουν –δι' "ὦτα, ἄλλωστε, μὴ ἀκουόντων"– ὅτι ὅλα τὰ δεινὰ ὀφείλονται εἰς τὴν τάχα ἀρνητικὴν στάσιν τοῦ πολιτικοῦ κόσμου».

Οι δηλώσεις εκείνες χαρακτηρίστηκαν ως ένα είδος γέφυρας που επρόκειτο να συνδέσει τον πολιτικό κόσμο με το δικτατορικό καθεστώς, υπό την προϋπόθεση ότι τούτο είχε πράγματι πρόθεση αλλαγής πορείας. Στην πραγματικότητα, ο Ευ. Αβέρωφ έκανε απλώς δοκιμαστικές κρούσεις. Όταν πείστηκε ότι το καθεστώς δεν έχει πρόθεση να εγκαταλείψει την εξουσία, μεταβλήθηκε σε δεινό πολέμιό του και πρωτοστάτησε στις δυναμικές ενέργειες για την ανατροπή του.

Οπωσδήποτε, όμως, ο πολιτικός κόσμος, αποκομμένος οργανικά και υλικά από τις λαϊκές μάζες, δεν αποτελούσε ακόμη σοβαρό εχθρό της Δικτατορίας.

Ο Κωνσταντίνος

ε. Ο βασιλιάς αποτελούσε πάντα ένα πρόβλημα. Το στρατιωτικό καθεστώς θα επιθυμούσε –είχε συμφέρον– να επανερχόταν, με τις εξουσίες του νέου Συντάγματος που τον καθιστούσαν συνταγματική σκιά. Και προφανώς θα ήταν αιχμάλωτος του καθεστώτος. Τον Σεπτέμβριο του 1968 ο υφυπουργός Κ. Βοβολίνης τον επισκέφθηκε στη Ρώμη και συζήτησε μαζί του. Αλλά ο Κωνσταντίνος επανέλαβε τον παλιό όρο του: θα γύριζε μόνον αν, πριν ή κατά την επιστροφή του, η κυβέρνηση ανήγγελλε τον χρόνο διενέργειας των εκλογών, σύμφωνα με τις διατάξεις τού υπό ψήφιση Συντάγματος.

Ο Γ. Παπαδόπουλος, όμως, έδωσε αρνητική απάντηση. Ο λόγος της άρνησης δεν ήταν τόσο ο όρος που έθετε ο Κωνσταντίνος. Αλλά κατόπιν ζωηρών συζητήσεων στην Επαναστατική Ομάδα επικράτησε η άποψη –που οι πληροφορίες της εποχής την απέδιδαν στον Ι. Λαδά– ότι δεν έπρεπε να επιστρέψει ο βασιλιάς. Ο Γ. Παπαδόπουλος αποδέχθηκε αυτήν τη θέση, βάση της οποίας ήταν ο φόβος ότι, επιστρέφοντας ο Κωνσταντίνος, θα γινόταν άξονας συνεχών λαϊκών αντιδικτατορικών εκδηλώσεων. Οπουδήποτε εμφανιζόταν, ο λαός θα επωφελούνταν να τον αποθεώνει, για να διαδηλώσει έτσι την αντίθεσή του προς τη Δικτατορία. Και μπορεί να δημιουργούνταν και να μορφοποιούνταν ένα επικίνδυνο ρεύμα, μια νέα μορφή Αντίστασης.

Στο μεταξύ ο βασιλιάς τηρούσε σιγή, άλλα όμως μέλη της βασιλικής οικογένειας εξωτερίκευαν τα αισθήματά τους έναντι του καθεστώτος. Και ήδη στις 2 Οκτωβρίου 1967 ο πρίγκιπας Πέτρος είχε κάνει τις εξής δηλώσεις στο Λονδίνο προς την εκδιδομένη στη Δ. Γερμανία εφημερίδα *Ελληνικόν Βήμα*:

«Οἱ ἰατροὶ δὲν εὑρίσκουν γαλάζιον χρῶμα εἰς τὰς φλέβας τῶν ἀνθρώπων. Εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ρέει αἷμα κόκκινον. Ἀπὸ τὴν λαϊκὴν ἀντίστασιν θὰ ἐξαρτηθῆ ἡ τύχη τῆς δικτατορίας εἰς τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Ἕλληνες δὲν κάνουν ἐπιλογὴν τυράννων. Βίωμά τους εἶναι: "Ἐλευθερία-Δημοκρατία". Ἀπευθύνω γενικὴν ἐπίκλησιν συνεργασίας ὅλων τῶν δημοκρατικῶν στοιχείων πρὸς διεξαγωγὴν κοινοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς δικτατορίας, μὲ μέσα δημοκρατικά, ὥστε νὰ μὴν πέση μιὰ δικτατορία καὶ νὰ ἐγκαθιδρυθῆ μία ἄλλη. Καθῆκον τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν εἶναι νὰ σταθοῦν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ λαοῦ διὰ τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν. Τὸ 1936 ἔζησα μίαν στρατιωτικὴν δικτατορίαν εἰς Ἑλλάδα καὶ διαφώνησα πρὸς αὐτήν. Ἀνετράφην φιλελεύθερα καὶ οὐδέποτε ἀπέκρυψα τὴν ἀντίθεσίν μου πρὸς τὴν δικτατορίαν. Ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος ἀναγνωρίσας τὴν δικτατορίαν τοῦ Μεταξᾶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐνήργησε ἐσφαλμένως. Κάθε Βασιλεὺς ὀφείλει νὰ ὑπηρετῇ ὡς φρουρὸς τοῦ Συντάγματος. Ἔτσι ἐπίστευα τὸ 1936. Ἔτσι πιστεύω καὶ σήμερα».

Αλλά ούτε τέτοιες δηλώσεις ούτε άλλες ενέργειες του βασιλιά και της βασιλικής οικογένειας μπορούσαν πια να αποτελέσουν σοβαρή απειλή για το καθεστώς των Αθηνών. Ο κίνδυνος να σχηματίσει εξόριστη κυβέρνηση, να εμφανίσει μια Ελληνική Πολιτεία του εξωτερικού, είχε περάσει. Τώρα ήταν αδύνατον πια να αναθερμανθεί η ευκαιρία.

Μονοκρατορία

στ. Το βασικότερο όμως στοιχείο της πραγματικότητας ήταν ότι οι εσωτερικές ρήξεις του καθεστώτος είχαν αποκρυσταλλωθεί προς τη διαμόρφωση της μονοκρατορίας. Ο Γ. Παπαδόπουλος είχε κατορθώσει να επιβληθεί στις διάφορες ομάδες και προς το παρόν, μαζί με τη Δικτατορία, στερεωνόταν και η προσωπική του θέση.

Τη 15η Νοεμβρίου, τέθηκε σε ισχύ το νέο Σύνταγμα. Ο Γ. Παπαδόπουλος επωφελήθηκε για να αναδιαρθρώσει τον μηχανισμό της κυβέρνησης και να υλοποιήσει τη νέα δύναμη που απέκτησε μετά την εκκαθάριση των γενικών γραμματέων. Στις 21 Νοεμβρίου δημοσιεύθηκε στο φύλλο 270 της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως νομοθετικό διάταγμα «περί Υπουργικού Σώματος και Υπουργείων». Με το διάταγμα ιδρυόταν Κυβερνητικό Πολιτικό Συμβούλιο από τον πρωθυπουργό, τον αντιπρόεδρο και τους υπουργούς Συντονισμού, Εξωτερικών, Εθνικής Αμύνης, Εσωτερικών, Οικονομικών, Παιδείας, Κοινωνικών Υπηρεσιών. Ιδρύετο επίσης το Συμβούλιο Οικονομικής Πολιτικής από τους υπουργούς Συντονισμού, Οικονομικών, Γεωργίας, Βιομηχανίας, Εργασίας, Εμπορίου και τον υφυπουργό Συντονισμού. Ιδρυόταν ομοίως το Συμβούλιο Κοινωνικής Πολιτικής από τους υπουργούς Οικονομικών, Παιδείας,

Κοινωνικών Υπηρεσιών, Εργασίας και τους αναπληρωτές υπουργούς Προεδρίας και Συντονισμού. Και, τέλος, ιδρυόταν το Συμβούλιο Εθνικής Πολιτικής από τους υπουργούς Συντονισμού, Εξωτερικών, Εθνικής Αμύνης, Δικαιοσύνης, Εσωτερικών, Παιδείας, Δημοσίας Τάξεως, Βόρ. Ελλάδος και τον αναπληρωτή υπουργό Προεδρίας. Έτσι η κυβέρνηση γινόταν εύκαμπτη και ο πρωθυπουργός μπορούσε να την ελέγχει στενότερα, ενώ απαλλασσόταν από το μεγαλύτερο μέρος του φορτίου του.

Ταυτόχρονα τοποθετούνταν στα υπουργεία –και σε άλλες καίριες θέσεις, όπως στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα– Επίτροποι Διοικήσεως, οι οποίοι ήταν οι πραγματικοί υπουργοί, όπου ο γεν. γραμματέας δεν ήταν πρώην στρατιωτικός που ανήκε στον μηχανισμό της Δικτατορίας. Ως Επίτροποι τοποθετούνταν πρόσωπα έμπιστα του Γ. Παπαδόπουλου και έτσι εκείνος επεξέτεινε τον έλεγχό του στην κυβέρνηση.

Λίγες μέρες αργότερα, στις 13 Δεκεμβρίου, έκανε ένα νέο, αποφασιστικό βήμα προς την εδραίωση της προσωπικής του εξουσίας. Προέβη σε γενική αναδιοργάνωση και αναδιάρθρωση της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων. Και τοποθέτησε επικεφαλής τους, με ισχυρότατες εξουσίες, τον αντιστράτηγο Οδυσσέα Αγγελή. Η αλλαγή έγινε με το υπ' αριθ. 58 Νομοθετικό Διάταγμα «περί υπουργείου Εθνικής Αμύνης», σύμφωνα με το οποίο:

> *«Ἡ πολιτικὴ διὰ τὴν ἐθνικὴν ἄμυναν ἀνήκει εἰς τὴν Κυβέρνησιν καὶ ἀσκεῖται διὰ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Ὁ ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης προΐσταται τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων διὰ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν, εἰς τὸν ὁποῖον μεταβιβάζει ἁπάσας μὲν τὰς ἀφορώσας εἰς τὴν διοίκησίν των ἁρμοδιότητας καὶ ἐξουσίας, μέρος δὲ τῶν ὑπολοίπων, συμφώνως πρὸς τὸ Ν.Δ. ὑπ' ἀριθ. 1/68 περὶ ὑπουργικοῦ συμβουλίου».*

Με το διάταγμα αυτό: για πρώτη φορά εισάγεται στο στράτευμα θεσμός του αρχηγού των ενόπλων δυνάμεων, αντί του αρχηγού του ΓΕΕΘΑ που η θέση του καταργείται. Αλλά ο αρχηγός του ΓΕΕΘΑ είχε συντονιστικές απλώς δικαιοδοσίες και μόνο σε περίπτωση πολέμου αναλάμβανε την αρχιστρατηγία· ο αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων θα ασκούσε κατά παραχώρηση όλες τις εξουσίες και τις αρμοδιότητες του υπουργού Εθνικής Αμύνης.

Τα Γενικά Επιτελεία στρατού, ναυτικού και αεροπορίας μετονομάστηκαν σε αρχηγεία (στρατού, ναυτικού και αεροπορίας).

Τοποθετώντας, όμως, ο Γ. Παπαδόπουλος τον αντιστράτηγο Οδ. Αγγελή στη θέση του πανίσχυρου αρχηγού των ενόπλων δυνάμεων, εξασφάλιζε τον έλεγχο στο στράτευμα, γιατί ο Οδ. Αγγελής ήταν έμπιστος φίλος του. Ταυτόχρονα αναλάμβαναν ως αρχηγοί του στρατού ο στρατηγός Τσούμπας, του ναυτικού ο ναύαρχος Μαργαρίτης (αντί του ναυάρχου Περβαινά, που αποστρατεύθηκε γιατί δεν ενέπνεε εμπιστοσύνη) και της αεροπορίας ο αντιπτέραρχος Κωστάκος.

Απερίσπαστος τώρα ο Γ. Παπαδόπουλος ήταν ο ισχυρός της εποχής. Με το έμβλημα «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών», που καθιέρωσε από την 29η Μαρτίου 1968 –σε ένα λόγο του προς τους φοιτητές της Θεσσαλονίκης– μπορούσε να διευθύνει ως αληθινός κυβερνήτης. Είχε επιβληθεί η «ενός ανδρός αρχή».

Είχαν καταλυθεί οι άλλοι συνταγματάρχες; Είχε σχεδόν νεκρωθεί η Επαναστατική Ομάδα. Διατηρούσαν ακόμη δυνατότητες επιρροής τα μέλη της, αλλά πολύ μειωμένες. Εκείνο, όμως, που είχε ιδιαίτερη σημασία ήταν ότι: το στρατιωτικό καθεστώς, αφού σταθεροποιήθηκε, δεν είχε πια διαθέσεις να παραχωρήσει την εξουσία. Εγκατέλειπε τη μεταβατικότητα, και προσανατολιζόταν προς τη δικτατορία διαρκείας. Έως πότε; Πιθανότατα ο ίδιος ο Γ. Παπαδόπουλος δεν είχε αποκρυσταλλώσει προοπτικές. Ακόμη περισσότερο τα άλλα στελέχη του καθεστώτος. Πάντως η γενική ροπή ήταν να διατηρήσουν –με διάφορα προσχήματα και τεχνάσματα– μακροπρόθεσμα τον «γύψο»...

Η στρατοκρατία

Ώστε η στρατιωτική επέμβαση της 21ης Απριλίου μονιμοποιούνταν. Και έθετε το πρόβλημα της στρατοκρατίας στη συνείδηση του λαού αλλά και των ιδίων των στρατιωτικών. Διανύουμε εποχή που ο στρατός, δύναμη σχεδόν αυτόνομη σήμερα και πανίσχυρη, σε πολλές χώρες παρεμβαίνει ή για να υποστηρίξει μια παράταξη ή για να επιβάλει δικό του καθεστώς. Και το χαρακτηριστικό των επεμβάσεων είναι ότι, από την εποχή του Νάσερ, ολοένα συχνότερα τα στρατιωτικά κινήματα έχουν απόκλιση προς τα Αριστερά.

Στην Ελλάδα, όμως, οι ρίζες της στρατοκρατίας απλώνονται πολύ βαθύτερες στον χρόνο. Φτάνουν έως τις απαρχές του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Και η πυκνότητα των στρατιωτικών παρεμβάσεων είναι τόσο μεγάλη, ώστε η χώρα μας διεκδικεί το παγκόσμιο ρεκόρ των κινημάτων, υποσκελίζοντας και τις ταραχωδέστερες λατινοαμερικανικές δημοκρατίες. Υπερβαίνουν τις 50 οι περιπτώσεις στρατιωτικής επέμβασης με βραχυπρόθεσμη ή μακροπρόθεσμη παραμονή στην εξουσία. Αυτό το φαινόμενο έχει προκαλέσει τη δυσπιστία του λαού προς το στράτευμα, που το θεωρεί όργανο μιλιταριστικής αυθαιρεσίας και κατάπνιξης των δημοκρατικών ελευθεριών. Στην πραγματικότητα, όμως, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Τα στελέχη του στρατού, από την αρχή του ελεύθερου βίου, διαπνέονταν από έντονα φιλελεύθερα αισθήματα και συμμετείχαν με ενθουσιασμό τον περασμένο αιώνα στους αγώνες της νεαρής αστικής τάξης, που ήταν τότε ο πρωταγωνιστής των προοδευτικών και δημοκρατικών δυνάμεων. Χάρη στα στρατιωτικά κινήματα του 1843 (εξαναγκασμός του Όθωνα να παραχωρήσει Σύνταγμα), του 1862 (εκθρόνιση του Όθωνα) και του 1909 (επιβολή πολιτικής εξυγίανσης), η αστική τάξη μπόρεσε να ανέβει και να στε-

ρεωθεί στην εξουσία. Και είναι χαρακτηριστικό ότι, και στις τρεις αυτές ιστορικές περιπτώσεις, ο στρατός παρέδιδε αμέσως την εξουσία στους πολιτικούς. Το 1843 και 1862 ούτε επί ώρες δεν κράτησε τον έλεγχο μετά την επίτευξη του σκοπού. Το 1909 έσπευσε να καλέσει τον Ελευθέριο Βενιζέλο από την Κρήτη, του παρέδωσε την Αρχή και αποσύρθηκε στους στρατώνες του αμέσως.

Αλλά μετά τη σειρά των προοδευτικών αυτών κινημάτων, χάρη στα οποία οι αστοί –οι οποίοι τότε ήταν η προοδευτικότερη τάξη– επιβλήθηκαν πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά, ο στρατός συνέχισε να παρακολουθεί την αστική τάξη και όταν αυτή διασπάστηκε (Διχασμός) και άρχισαν να αλληλομάχονται μέχρι θανάτου τα δύο τμήματά της, συμπαρασύροντας όλο τον λαό στον στρόβιλο. Αναρίθμητες στρατιωτικές παρεμβάσεις έγιναν μεταξύ 1922 και 1936. Οι αξιωματικοί άλλοτε τάσσονταν στο πλευρό των βενιζελικών και άλλοτε των αντιβενιζελικών, φθειρόμενοι και στις δύο περιπτώσεις στα μάτια του λαού. Τα κινήματα εκείνα δεν είχαν καμία δικαιολογία και έννοια. Πάντως πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, αν εξαιρέσουμε τη δικτατορία του Πάγκαλου, ο στρατός έσπευδε το ταχύτερο να παραδώσει την εξουσία στους πολιτικούς. Έτσι έκανε ο Πλαστήρας το 1924, ο Κονδύλης τον Αύγουστο του 1926, όταν ανέτρεψε τον Πάγκαλο, οι επιτελάρχες τη 10η Οκτωβρίου 1935, όταν κατέλυσαν την εξουσία. Και μόνο το 1936 το στράτευμα συμμετείχε σε μια μακρόπνοη δικτατορία («4η Αυγούστου»). Τέλος, μετά τον πόλεμο, άρχισαν ομάδες στρατιωτικές να αποβλέπουν μακρόθεσμα στην κατάληψη της εξουσίας –ενεργώντας πια ως αυτόνομη δύναμη– χωρίς διάθεση να την εγκαταλείψουν. Και έτσι καταλήξαμε στην 21η Απριλίου 1967.

Ποιο είναι το δίδαγμα και το συμπέρασμα απ' όλη αυτή την επισκόπηση των στρατιωτικών επεμβάσεων; Ο στρατός έχει προορισμό να προστατεύει τη χώρα από τους εξωτερικούς εχθρούς. Συμπληρωματικά και από τους εσωτερικούς, πάντα όμως ως εκτελεστική δύναμη της πολιτικής εξουσίας. Δεν έχει συνεπώς καμία αρμοδιότητα, κανένα δικαίωμα να κάνει κινήματα. Μόνο σε μία περίπτωση είναι δικαιολογημένη η επέμβαση του: όταν πρόκειται να αποκαταστήσει τις λαϊκές ελευθερίες και όχι να τις καταλύσει. Και πάντα υπό την προϋπόθεση να αποσυρθεί, χωρίς ώρας χρονοτριβή, στους στρατώνες, όπως έκανε το 1843, το 1862, το 1909, το 1926. Αλλιώς, αν επιχειρήσει για άλλους σκοπούς να κινηθεί και αν θελήσει να δημιουργήσει δική του εξουσία, καταλήγει σε δραματικό και ολέθριο αδιέξοδο και για τη χώρα και για τον ίδιο. Το καθήκον και το συμφέρον των αξιωματικών είναι να αποτελούν το παλλάδιο του λαού και όχι τον εφιάλτη του.

Αλλά οι κινηματίες της 21ης Απριλίου δεν το είχαν αντιληφθεί. Και, καθώς με τη λήξη του 1968 ήταν στερεωμένοι στην εξουσία, δεν έβλεπαν το αναπόφευκτο αδιέξοδο, στο οποίο βυθίζονταν ολοένα περισσότερο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ αυτής της εργασίας αναφέρονται στην περίοδο από την 21η Απριλίου 1967 –αφού κάνει μία σύντομη αναδρομή στην εποχή που προηγήθηκε– έως το τέλος του 1968. Όταν γράφτηκαν –και λίγο αργότερα εκδόθηκαν– ήταν ακόμη Φεβρουάριος του 1975. Αλλά στο διάστημα που ακολούθησε, είδαν το φως πολυάριθμες νέες, επίσημες και ανεπίσημες μαρτυρίες. Διενεργήθηκε τακτική ανάκριση από τον εφέτη Αθηνών Γ. Βολτή για το πραξικόπημα, στην οποία κατέθεσαν ό,τι στοιχεία γνώριζαν όλοι όσοι, από την υπεύθυνη θέση τους, είχαν ουσιαστική γνώμη για το πραξικόπημα και γενικά για τη Δικτατορία. Και εκδόθηκε στις 22 Μαΐου 1975 το βούλευμα του Συμβουλίου των εν Αθήναις Εφετών, που παρέπεμπε στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών 24 πρωταγωνιστές του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου. Ταυτόχρονα ήρθαν στη δημοσιότητα πλήθος από μελέτες, δημοσιογραφικές έρευνες και μαρτυρίες τόσο για την προ, όσο και για τη μετά το πραξικόπημα κατάσταση.

Το πλήθος όμως των στοιχείων αυτών δεν μεταβάλλει καθόλου ούτε τη δομή ούτε τη ροή των γεγονότων, όπως εκτίθενται στα προηγούμενα κεφάλαια. Με ικανοποίηση ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι, μολονότι εργάστηκε μόνος, χωρίς καμία βιβλιογραφία για να στηριχτεί, βασιζόμενος ουσιαστικά στην επίμοχθη προσωπική του διερεύνηση, δεν διαψεύδεται ούτε στο σύνολο ούτε στις λεπτομέρειες από τις μεταγενέστερες επίσημες ή ιδιωτικές συνεισφορές. Όλο το νεότερο υλικό που εισέβαλε και συσσωρεύτηκε στον χώρο της ιστοριογραφίας απλώς επιβεβαιώνει, εμπλουτίζει ή διευρύνει τα όσα εκθέσαμε έως τώρα. Σε ελάχιστα σημεία υπάρχει κάποια αντίκρουση, για τα οποία, όπως θα αποδείξουμε, δεν βρισκόμαστε στην άδικη πλευρά. Πάντως, εξυπηρετεί την αντικειμενικότητα και την ιστορική ακριβολογία η παράθεση των πιο ουσιαστικών από τα νέα στοιχεία και η σύνδεσή τους με τα προηγούμενα.

Από τα δημοσιεύματα που είδαν το φως αυτή την περίοδο και αφορούν την προ της 21ης Απριλίου εποχή, το πιο σημαντικό είναι η ιστορική αφήγηση του Π. Κανελλόπουλου, που αποτελεί ένα είδος απομνημονευμάτων του, η οποία δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Καθημερινή*, τον Μάιο-Ιούνιο 1975 υπό τον τίτλο: «Πώς εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967».

Στροφή του Γ. Παπανδρέου

Η εργασία αυτή του Π. Κανελλόπουλου έχει τη σφραγίδα της εγκυρότητας και της ειλικρίνειας. Και το σπουδαιότερο κεφάλαιό της, αποκαλυπτικό και κατατοπιστικό, είναι το αναφερόμενο στο μυστικό σύμφωνο Γ. Παπανδρέου-Π. Κανελλόπουλου, το οποίο συνήφθη και υπογράφτηκε υπό την αιγίδα του βασιλιά στα τέλη Δεκεμβρίου 1966.

Πρόκειται για τη μεγάλη στροφή που έκανε αποφασιστικά ο Γ. Παπανδρέου, εγκαταλείποντας τον «Δεύτερο Ανένδοτο» και διαχωρίζοντας, όπως φαίνεται, τον δρόμο του από την κεντροαριστερή πτέρυγα της παράταξής του, η οποία με επικεφαλής τον Ανδρέα Παπανδρέου επέμενε στη μαχητική αδιαλλαξία της, αγνοώντας το φάσμα των αρμάτων που είχε αρχίσει να διαγράφεται στο βάθος των προοπτικών.

Για τη στροφή του Γ. Παπανδρέου γράφουμε στον προηγούμενο τόμο (Κεφάλαιο δεύτερο: Η πορεία προς τα άρματα). Ο Π. Κανελλόπουλος δίνει στην εργασία του τις λεπτομέρειες εκείνου του βαρυσήμαντου γεγονότος. Γράφει (*Καθημερινή*, 29.5.1975): «Θα αποκαλύψω για πρώτη φορά την αλήθεια». Και η αφήγησή του, όπως μπορεί να διαπιστώσει ο αναγνώστης, επιβεβαιώνει απολύτως τη δική μας έκθεση.

Η μυστική συμφωνία

Λόγω της σημασίας αυτού του ιστορικού επεισοδίου, παραθέτουμε το σχετικό κείμενο του Π. Κανελλόπουλου (*Καθημερινή*, 29-31.5.1975):

> *«Στὶς 30 Νοεμβρίου τοῦ 1966, βρισκόμουνα στὴν Πάτρα. Ἦταν ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, τοῦ πολιούχου τῆς γενέτειράς μου. Εἶχαν φθάσει στὴν Πάτρα, γιὰ τὴν μεγάλη θρησκευτικὴ ἑορτὴ καὶ τὴν πατροπαράδοτη λιτανεία, ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος καὶ ὁ πρωθυπουργὸς Στέφανος Στεφανόπουλος. Ἦταν παλαιὰ συνήθεια νὰ ὀργανώνη ὁ δήμαρχος Πατρέων, μετὰ τὴ λιτανεία, γεῦμα στὸ δημαρχιακὸ μέγαρο γιὰ τὸν βασιλέα καὶ τοὺς ἄλλους ἐπισήμους. Τὴν ἡμέρα ἐκείνη, ὁ βασιλεὺς καὶ ἐγὼ ἐγίναμε ὑπεύθυνοι νὰ καθυστερήση, τουλάχιστον μισὴ ὥρα, τὸ γεῦμα. Στὸ γραφεῖο τοῦ δημάρχου, ἀφοῦ βγῆκαν ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἀκόμα καὶ ὁ πρωθυπουργός, ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος μὲ κράτησε κοντά του. Μοῦ ἀνεκοίνωσε ὅτι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Νοεμβρίου βρισκόταν σὲ ἔμμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἀρχηγὸ τῆς Ἑνώσεως τοῦ Κέντρου. Τὴν πρωτοβουλία εἶχε ὁ Γεώργιος Παπανδρέου. Αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ ἕνα τετρασέλιδο δακτυλογραφημένο πρακτικό, ποὺ –ὅταν ὡλοκληρώθηκαν οἱ συνεννοήσεις καὶ ἐφθάσαμε καὶ οἱ τρεῖς, ὁ βασιλεύς, ὁ Γ. Παπανδρέου καὶ ἐγώ, σὲ συμφωνία– διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν τότε ἀρχηγὸ τοῦ πολιτικοῦ γραφείου του βα-*

σιλέως, πρέσβυ Δημήτριο Μπίτσιο, καὶ ὑπογράφηκε, στὶς 18 Δεκεμβρίου 1966, ἀπὸ τὸν Γ. Παπανδρέου καὶ μένα. Τὸ Πρακτικὸ αὐτὸ ("μνημόνιο"), ποὺ ἀντίγραφά του παραδόθηκαν σὲ μᾶς τοὺς δυό, ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις: "'Αρχομένου τοῦ Νοεμβρίου 1966, ὁ κ. 'Αρχηγὸς τῆς 'Ενώσεως τοῦ Κέντρου διεμήνυσεν εἰς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα ὡρισμένας ἀπόψεις, ἀποσκοπούσας εἰς τὸν κατευνασμὸν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς χώρας".

»Ξαναγυρίζω στὴ συνομιλία ποὺ εἶχα μὲ τὸν βασιλέα στὶς 30 Νοεμβρίου, στὴν Πάτρα. 'Ο βασιλεὺς μοῦ εἶπε ὅτι ἐθεώρησε καθῆκον του νὰ ἀνταποκριθῆ εὐνοϊκὰ στὴν πρωτοβουλία τοῦ Γ. Παπανδρέου, καὶ ὅτι –μὲ μεσολαβητὴ ἔμπιστο πρόσωπο (δὲν γνωρίζω οὔτε σήμερα τὸ ὄνομά του)– ἔλαβε τὶς συγκεκριμένες προτάσεις τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς 'Ενώσεως τοῦ Κέντρου, ἀλλὰ ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ προχωρήση στὴν ἀποδοχή τους, ἂν δὲν συμφωνοῦσα κι ἐγώ, πρᾶγμα ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γ. Παπανδρέου θεωροῦσε ἀπαραίτητο. Οἱ προτάσεις (πέντε σημεῖα) περιέχονται στὸ Πρακτικὸ ποὺ ὑπογράψαμε, στὶς 18 Δεκεμβρίου, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν δυὸ μεγάλων κομμάτων. Δὲν νομίζω ὅτι ἔχω τὸ ἠθικὸ δικαίωμα νὰ παραθέσω ἐδῶ τὰ πέντε σημεῖα τῶν προτάσεων τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου, ποὺ ἐπανέλαβε ὁ ἴδιος καὶ προφορικὰ ὅταν συναντηθήκαμε. Μόνον ὁ ἴδιος, ἂν ἦταν ζωντανός, θὰ μποροῦσε νὰ δώση στὴ δημοσιότητα τὶς προτάσεις ποὺ εἶχε κάμει καὶ τὶς δεσμεύσεις ποὺ εἶχε προθυμοποιηθῆ νὰ ἀναλάβη. Κάποτε θὰ δημοσιευθοῦν ὅλα αὐτά, ἀλλὰ δὲν θεωρῶ ὀρθὸ νὰ τὸ κάμω ἐγὼ τώρα».

Οι κρυφές επαφές

Ο «έμπιστος μεσολαβητής» του Γ. Παπανδρέου, που δεν γνώριζε ο Π. Κανελλόπουλος, ήταν ο πολιτευτής και αγωνιστής της Κατοχικής Αντίστασης, Στυλιανός Χούτας, όπως ο ίδιος αποκάλυψε στις 31.5.1975 με επιστολή του προς την εφημερίδα *Καθημερινή*. Ο Σ. Χούτας είχε τρεις μυστικές συναντήσεις με τον βασιλιά, με αποτέλεσμα να επέλθει μεταξύ Γ. Παπανδρέου και Κωνσταντίνου μια αρχική σύμπτωση απόψεων.

Αλλά ο Π. Κανελλόπουλος συνεχίζει:

« ...Στὸν βασιλέα, ὅταν μοῦ ἔκαμε γνωστὲς τὶς προτάσεις τοῦ Γ. Παπανδρέου, ἐδήλωσα ἀμέσως ὅτι τὶς θεωρῶ μιὰ καλὴ βάση γιὰ διαπραγματεύσεις καὶ γιὰ μιὰν ὁριστικὴ συμφωνία. Εἶπα, φυσικά, στὸν βασιλέα ὅτι θεωρῶ κ' ἐγὼ ἀπαραίτητο νὰ ἐπιχειρηθῆ ἡ δημιουργία κλίματος πολιτικοῦ κατευνασμοῦ, ἀκόμα καὶ ἂν οἱ πιθανότητες γιὰ τὴν ἐπίτευξή του δὲν ἦταν μεγάλες...

»'Ο βασιλεύς, στὶς 30 Νοεμβρίου 1966, μὲ παρεκάλεσε νὰ τηρήσω ἀπο-

λύτως μυστικά –ἀκόμα καὶ ἀπέναντι τῶν πιὸ στενῶν συνεργατῶν μου– ὅσα μοῦ ἀνεκοίνωσε καὶ ὅσα θὰ ἐπακολουθοῦσαν. Μοῦ εἶπε ὅτι αὐτὸ εἶναι ὄχι μόνο ἐπιθυμία δική του, ἀλλὰ καὶ τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου. Γιὰ χάρη τοῦ ἀγαθοῦ σκοποῦ, συμμορφώθηκα μὲ τὴν ἐπιθυμία αὐτή.

»Στὶς πρῶτες ἑβδομάδες τοῦ Δεκεμβρίου 1966, σημειώθηκαν δυὸ μυστικὲς συναντήσεις. Καὶ οἱ δυὸ στὰ Ἀνάκτορα τοῦ Τατοΐου. Ἡ μιὰ ἦταν συνάντηση τοῦ Γ. Παπανδρέου μὲ μένα. Ἡ δεύτερη ἦταν μιὰ σύσκεψη τοῦ βασιλέως, τοῦ Γ. Παπανδρέου καὶ ἐμοῦ. Ἡ συνάντηση τοῦ Γ. Παπανδρέου μὲ μένα ὠργανώθηκε ἀπὸ τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνο στὸ ἰδιαίτερο οἴκημα ποὺ ὀνομάζεται "Ὑπασπιστήριο", καὶ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κατοικία τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Τατοΐου γιὰ τὴν συνάντησή μας θεωρήθηκε ἀναγκαία, ἐπειδὴ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ καὶ ἂν πηγαίναμε ὁ Γ. Παπανδρέου καὶ ἐγώ, θὰ ἦταν δυσκολώτερο νὰ μείνη ἡ συνάντηση μυστική. Ἐδῶ –στὸ Τατόϊ– εἶχαν ληφθῆ ὅλα τὰ μέτρα (τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ ὅταν συναντηθήκαμε, λίγες ἡμέρες ἀργότερα, οἱ δυό μας μὲ τὸν βασιλέα) γιὰ νὰ μὴ γίνη τίποτε αντιληπτό. Οἱ ἄνδρες τῆς φρουρᾶς εἶχαν ἐξαφανισθῆ. Ὅλα τὰ φυλάκια ἦταν ἄδειανά. Εἶχα παρακληθῆ νὰ ὁδηγήσω τὸ αὐτοκίνητό μου μόνος καὶ νὰ μὴν ἔχω κανένα συνοδό. Ὁ Γεώργιος Παπανδρέου εἶχε, φυσικά, ὁδηγὸ τοῦ αὐτοκινήτου του, ἀλλὰ τὸ πρόσωπο ἦταν πολὺ ἔμπιστο. Ἔδινε μεγάλη σημασία ὁ ἴδιος ὁ Γ. Παπανδρέου νὰ μείνη ἡ συνάντησή μας ἀπόλυτα μυστική. Συναντηθήκαμε βράδυ. Ἀκόμα καὶ τὰ περισσότερα φῶτα στὸ δάσος τῶν ἀνακτόρων τοῦ Τατοΐου ἦταν σβηστά. Ἐφθάσαμε στὸ "Ὑπασπιστήριο", ὁ Γ. Παπανδρέου καὶ ἐγώ, σχεδὸν ταυτόχρονα. Μᾶς περίμεναν ὁ πρέσβυς Δημήτριος Μπίτσιος καὶ ὁ τότε ταγματάρχης Μιχαὴλ Ἀρναούτης. Ἀφοῦ μᾶς πρόσφεραν οἱ ἴδιοι –οἱ θαλαμηπόλοι εἶχαν ὅλοι ἐξαφανισθῆ– ἀναψυκτικά, μᾶς ἀφῆκαν μόνους».

Γιάννης ο «γουρλής»

Και συνεχίζει ο Π. Κανελλόπουλος:

«Ὅσα εἴχαμε νὰ ποῦμε θὰ μποροῦσαν νὰ λεχθοῦν μέσα σὲ εἴκοσι λεπτά. Ἀλλὰ ἐμείναμε μαζὶ παραπάνω ἀπὸ μιὰ ὥρα. Συμφωνήσαμε νὰ ἀλλάξη ἡ κυβέρνηση, νὰ σχηματισθῆ κυβέρνηση "τύπου Γεωργακοπούλου", δηλαδὴ ὑπηρεσιακή, ἀλλὰ ποὺ θὰ ἐμφανιζόταν (ὅπως εἶχε ἐμφανισθῆ ἡ κυβέρνηση Γεωργακοπούλου τὴν ἄνοιξη τοῦ 1958) στὴ Βουλή, γιὰ νὰ ἐπιδιώξη τὴν ψήφιση νέου ἐκλογικοῦ νόμου, νὰ ὑποστηριχθῆ ἡ κυβέρνηση αὐτὴ ἀπὸ τὰ δυὸ μεγάλα κόμματα, τὴν Ἕνωση τοῦ Κέντρου καὶ τὴν

Ε.Ρ.Ε., ὁ νέος ἐκλογικὸς νόμος νὰ θεσπίση τὴν ἁπλῆ ἀναλογική, ποὺ μειώνει τὶς ὀξύτητες τῶν πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν, καὶ νὰ γίνουν οἱ ἐκλογὲς τὸ ἀργότερο ὥς τὰ τέλη Μαΐου 1967. Συμπέσαμε καὶ οἱ δυό μας στὴν ἀναγνώριση τῆς ἀνάγκης τοῦ κατευνασμοῦ τῶν παθῶν. Ὅταν ἦρθε ἡ συζήτηση στὸ πρόσωπο τοῦ νέου πρωθυπουργοῦ ποὺ θὰ ἐπροτείναμε στὸν βασιλέα, μοῦ λέει ὁ Γεώργιος Παπανδρέου: "Ἄς εἶναι πάλι ὁ Γιάννης. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προστεθῆ κι' ἄλλος ἕνας πρώην πρωθυπουργὸς στὶς δοξολογίες, στὴ Μητρόπολη. Ἐκτὸς τούτου, ὁ Γιάννης μοῦ εἶναι γουρλῆς"! Χαμογέλασα. Δὲν ἦταν πικρὸ τὸ χαμόγελο, ἀλλὰ φιλικό. Ὁ Ἰωάννης Παρασκευόπουλος ἦταν πρόεδρος τῆς ὑπηρεσιακῆς κυβερνήσεως, ποὺ ὡδήγησε τὴ χώρα στὶς ἐκλογὲς τοῦ Φεβρουαρίου 1964 καὶ στὴ μεγάλη νίκη τοῦ Γ. Παπανδρέου. Συμφώνησα ἀμέσως νὰ εἶναι ὁ Γιάννης "ὁ γουρλῆς" γιὰ τὸν συνομιλητή μου (ἄρα, σύμφωνα μὲ τὴ δική του ἀντίληψη, γρουσούζης γιὰ μένα), ὁ ὑπηρεσιακὸς πρωθυπουργός.

»Λίγες ἡμέρες ἀργότερα, ἔγινε στὰ ἀνάκτορα τοῦ Τατοΐου ἡ σύσκεψη τοῦ Γ. Παπανδρέου καὶ ἐμοῦ μὲ τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνο. Παρὼν ἦταν, στὴ σύσκεψη αὐτή, ὁ πρέσβυς Δημήτριος Μπίτσιος, ποὺ κρατοῦσε σημειώσεις καὶ κατάρτισε τὸ Πρακτικὸ («μνημόνιο»), ποὺ ὑπογράψαμε, στὶς 18 Δεκεμβρίου, ὁ Γ. Παπανδρέου καὶ ἐγώ. Νομίζω ὅτι μπορῶ, χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ τέως βασιλέως, νὰ παραθέσω ἐδῶ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τοῦ Πρακτικοῦ:

»"Ἡ Α.Μ. ὁ Βασιλεύς, ἀκούσας τοὺς Ἀρχηγοὺς τῆς Ε.Κ. καὶ τῆς Ε.Ρ.Ε., ἐτόνισεν ὅτι ὁ κατευνασμὸς τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἀποτελεῖ σταθερὰν ἐπιθυμίαν του, ἐν τῷ πνεύματι δὲ τούτῳ ἐδήλωσεν ὅτι εἶναι ἕτοιμος νὰ ἀναλάβη πρωτοβουλίαν ἀναθέσεως ἐντολῆς εἰς προσωπικότητα, ἥτις θὰ ἐσχημάτιζε κυβέρνησιν τύπου Γεωργακοπούλου. Ἡ κυβέρνησις αὐτη, ἐμφανιζομένη ἐνώπιον τῆς Βουλῆς, θὰ ἐδήλου ὅτι θὰ ὁδηγήση τὴν Χώραν εἰς ἐκλογὰς τὸ βραδύτερον τὰ τέλη Μαΐου καὶ θὰ συνίστα τὴν υἱοθέτησιν τοῦ συστήματος τῆς ἁπλῆς ἀναλογικῆς ὡς δυναμένου νὰ συμβάλη περαιτέρω εἰς τὸν κατευνασμὸν καὶ τὴν γαλήνευσιν".

[...]

»Ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος κατέστησε γνωστὸ στὸν Γ. Παπανδρέου καὶ σὲ μένα –καὶ τοῦτο ἔχει περιληφθῆ, ἐπίσης, στὸ Πρακτικό– ποιός θὰ εἶναι ὁ νέος πρωθυπουργός, δηλαδὴ ὅτι θὰ εἶναι ὁ Ἰωάννης Παρασκευόπουλος, ποὺ θὰ ἀνελάμβανε καὶ τὸ ὑπουργεῖο τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης, καὶ ποιοί θὰ εἶναι οἱ ὑπουργοὶ Ἐσωτερικῶν, Δικαιοσύνης καὶ Δημοσίας Τάξεως. Ἐμείναμε καὶ οἱ δυὸ σύμφωνοι».

Κυβέρνηση ΕΡΕ-Κέντρου

Στο κείμενό του ο Π. Κανελλόπουλος υπογραμμίζει την έντονη αξίωση του Γ. Παπανδρέου να τηρηθεί απόλυτη μυστικότητα για τις συνεννοήσεις και τις συμφωνίες. Αλλά προσθέτει κάτι χαρακτηριστικό: Με δική του πρωτοβουλία, αυτόκλητα, ο Γ. Παπανδρέου ανέλαβε ορισμένες δεσμεύσεις. Γράφει ο Π. Κανελλόπουλος (*Καθημερινή*, 1.6.1975):

> *«Τὸ σημεῖο αὐτό, ποὺ εἶχε σχέση μὲ τὴν μετεκλογικὴ κυβέρνηση, ἂν δὲν ἐξασφάλιζε ἡ Ἕνωση Κέντρου τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία τῶν βουλευτικῶν ἑδρῶν, ἦταν δεσμευτικὸ μόνο γιὰ τὸν Γεώργιο Παπανδρέου, καὶ ἔτσι δὲν θεωρῶ ὀρθὸ νὰ παραθέσω ἐδῶ τὴν φράση ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἐνδεχόμενο αὐτό. Ἀλλὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἡ δέσμευση ἐκείνη τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου –ἑκούσια αὐτοδέσμευση, ποὺ δὲν χρειάσθηκε νὰ τοῦ τὴν ζητήσουμε οὔτε ὁ βασιλεὺς οὔτε ἐγώ– δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ ὅσα ἔχουν ἔκτοτε διαδοθῆ ἢ καὶ γραφῆ».*

Αυτά που έχουν διαδοθεί και γραφτεί είναι ότι ο Γ. Παπανδρέου αναλάμβανε μετά τις εκλογές να συμμετάσχει σε κυβέρνηση συνασπισμού με την ΕΡΕ, αν το κόμμα του δεν αποκτούσε την απόλυτη πλειοψηφία. Βέβαια, μια τέτοια λύση θα προκαλούσε θύελλα στην Ένωση Κέντρου και πιθανότατα να αποσχιζόταν η κεντροαριστερή της πτέρυγα με τον Ανδρέα Παπανδρέου. Αλλά φαίνεται ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου παρείχε τη διαβεβαίωση ότι θα αψηφούσε αυτό το ενδεχόμενο, για να υλοποιήσει με όσους βουλευτές θα τον ακολουθούσαν το κυβερνητικό σχήμα των δύο μεγάλων κομμάτων.

Ήταν σκηνοθεσία;

Το σχήμα αυτό θα ήταν προφανώς συντηρητικό. Και θα εξέφραζε τη στροφή του Γ. Παπανδρέου. Γιατί, όμως, να κάνει τόσες υποχωρήσεις ο γηραιός πολιτικός; Υπάρχει η εκδοχή ότι η στροφή του ήταν απατηλή. Έχει υποστηριχθεί ότι παρέσυρε τον βασιλιά και τον Π. Κανελλόπουλο σε παραχωρήσεις –δηλαδή στην ταχεία διενέργεια εκλογών– χωρίς ο ίδιος να παραχωρεί ουσιαστικά τίποτα. Γιατί οπωσδήποτε η Ένωση Κέντρου θα συγκέντρωνε την απόλυτη πλειοψηφία και έτσι θα παρέμεναν χωρίς περιεχόμενο τα ανταλλάγματα που υποσχόταν. Υποστηρίχθηκε μάλιστα ότι ο ελιγμός του Γ. Παπανδρέου έγινε με πλήρη γνώση και συμφωνία του Α. Παπανδρέου. Ευσταθεί αυτή η άποψη;

Υπάρχουν πολλά ισχυρά επιχειρήματα που συνηγορούν για το αντίθετο.

• Πρώτον, δεν μπορεί να ήταν πολύ βέβαιος ο Γ. Παπανδρέου ότι θα συγκέντρωνε στις εκλογές την απόλυτη πλειοψηφία. Ο ίδιος πρότεινε την απλή αναλογική, ενώ θα τον συνέφερε απολύτως –αν είχε τη βεβαιότητα της πλειοψηφίας– οποιοδήποτε άλ-

λο εκλογικό σύστημα. Και με την απλή αναλογική ήταν πολύ αμφίβολη –αν όχι αδύνατη– η απόλυτη πλειοψηφία.

• Δεύτερον, προτείνοντας ο ίδιος την αυτοδέσμευση να σχηματίσει κυβέρνηση συνασπισμού με την ΕΡΕ, αν δεν αποκτούσε την απόλυτη πλειοψηφία σε έδρες, δείχνει πόσο αποφασιστική –και όχι σκηνοθεσία– ήταν η στροφή του, αφού δεν δίσταζε να αψηφήσει και αυτό το ενδεχόμενο της διάσπασης του κόμματός του. Πράγμα που σήμαινε ότι στην περίπτωση αυτή, στο κοινό κυβερνητικό σχήμα θα αποτελούσε τη μειοψηφία.

• Τρίτον, αξιώνοντας ο ίδιος να τηρηθεί απόλυτη μυστικότητα, απέβλεπε να μην πληροφορηθεί τη συμφωνία ο Α. Παπανδρέου και εξαπολύσει αντεπίθεση για τη ματαίωσή της.

Η σύνθεση αυτών των δεδομένων επιτείνει την εντύπωση ότι μπροστά στην απειλή των αρμάτων ο γέρος και πολύπειρος πολιτικός προτίμησε αδίστακτα τον υποχωρητικό ελιγμό προς τα οχυρά της συντήρησης.

Το παραπεμπτικό βούλευμα

Σημαντικότατο ντοκουμέντο είναι το βούλευμα του Συμβουλίου των εν Αθήναις Εφετών, το οποίο διατυπώνει ως εξής την κατηγορία κατά των παραπεμπομένων για το πραξικόπημα:

«Ἐν Ἀθήναις, Θεσσαλονίκῃ καὶ ἀλλαχοῦ, κατὰ τὴν 21ην Ἀπριλίου 1967, διὰ πλειόνων πράξεων ἐξετέλεσαν πλείονα πολιτικὰ ἐγκλήματα, στρεφόμενα κατὰ τῆς συνταγματικῆς τάξεως τῆς ἀπορρεούσης ἐκ τοῦ Συντάγματος τῆς 1.1.1952 τείνοντα εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ καθεστῶτος τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 καὶ τιμωρούμενα διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Κώδικος καὶ Ποινικοῦ Κώδικος προβλεπομένων ποινῶν, ἤτοι ἀξιωματικοὶ τυγχάνοντες τοῦ Στρατοῦ Ξηρᾶς, πλὴν τοῦ Ι. Παλαιολόγου, τυγχάνοντος ἀξ/κοῦ Ἀεροπορίας, καὶ τελοῦντες ὑπὸ τὰ ὅπλα, ἀπὸ κοινοῦ ἅπαντες ὡς πρωταίτιοι.

»Α. Τὴν 21η Ἀπριλίου 1967 πλείονες ἡνωμένοι ἔλαβον τὰ ὅπλα, ἄνευ ἀδείας, προσκληθέντες δὲ ὑπὸ τῶν Ἀρχηγῶν των, ἠρνήθησαν νὰ καταθέσουν ταῦτα. Ἀντιθέτως, ἐτέλεσαν βιαιοπραγίας, κατὰ προσώπων καὶ πραγμάτων, καὶ ἐτάραξαν τὴν κοινὴν ἡσυχίαν καὶ εἰρήνην, προσκληθέντες δὲ ὑπὸ τῶν ἀνωτέρων των, ἠρνήθησαν νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν τάξιν. Ἤτοι ἐκινητοποίησαν ἐντὸς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν προαστίων αὐτῆς ἅρματα μάχης, μονάδας πεζικοῦ, καταδρομῶν, ΕΣΑ, κλπ. καὶ δι' αὐτῶν προέβησαν εἰς τὸν περιορισμὸν εἰς τ' Ἀνάκτορα Τατοΐου τοῦ Ἀνωτάτου Ἄρχοντος, τότε Βασιλέως Κωνσταντίνου, εἰς τὰς συλ-

λήψεις τῶν: Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως Π. Κανελλοπούλου, Ὑπουργῶν Ἐθνικῆς Ἀμύνης καὶ Δημοσίας Τάξεως, Π. Παπαληγούρα καὶ Γ. Ράλλη, Ἀρχηγῶν ΓΕΕΘΑ, ἀντιναυάρχου Αὐγέρη, ΓΕΝ ἀντιναυάρχου Ἐγκολφοπούλου καὶ ΓΕΑ, ἀντιπτεράρχου Ἀντωνάκου, ἀνωτάτων καὶ ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν, πολιτικῶν ἡγετῶν καὶ χιλιάδων πολιτῶν καὶ τέλος εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς κυκλοφορίας τῶν πολιτῶν εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἄλλων πόλεων τῆς Χώρας. Προσκληθέντες δ' ὑπὸ τῶν Ἀρχηγῶν των, Ἀνωτάτου Ἄρχοντος καὶ Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως ἠρνήθησαν νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα καὶ ἐπανέλθουν εἰς τὴν τάξιν. Τοῦ ὡς ἄνω ἐγκλήματος τῆς στάσεως ἐτύγχανον ὑποκινηταὶ καὶ ἐτέθησαν ἐπὶ κεφαλῆς.

Ο εξαναγκασμός του βασιλιά

»Β. Τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω ἡμέραν (21.4.67) διὰ βίας σωματικῆς καὶ δι' ἀπειλῶν τοιαύτης: α. παρεκώλυσαν τὸν Ἀνώτατον Ἄρχοντα ἀπὸ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐκ τοῦ Συντάγματος 1952 ἐξουσίας αὐτοῦ καὶ ἐξηνάγκασαν αὐτὸν εἰς ἐπιχείρησιν πράξεως ἀπορρεούσης ἐκ τῆς ἐξουσίας ταύτης, καὶ β. μετέβαλον τὸ πολίτευμα τοῦ Κράτους. Ἤτοι διὰ τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω ἀναφερθέντων στρατιωτικῶν μονάδων κατέλαβον καίρια σημεῖα κλπ. τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν (ΑΣΔΕΝ, Ραδιοφωνικὸν Σταθμόν, ΟΤΕ κλπ.), διέκοψαν τὰς τηλεπικοινωνίας, μετέδιδον διὰ τοῦ ραδιοφωνικοῦ σταθμοῦ τό, ἀναληθοῦς περιεχομένου, μήνυμα, ὅτι διὰ Δ/τος φέροντος τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Βασιλέως καὶ τῶν Μελῶν τῆς Κυβερνήσεως ἐκηρύχθη ἡ χώρα εἰς κατάστασιν πολιορκίας, κατέλυσαν τὴν ὑπὸ τὸν Π. Κανελλόπουλον νόμιμον κυβέρνησιν τῆς χώρας καὶ περικύκλωσαν τὰ Ἀνάκτορα Τατοΐου, ἔνθα διέμενεν ὁ Βασιλεύς. Ἀπεμόνωσαν τοῦτον ἀπὸ τῶν Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως, μελῶν αὐτῆς, ἀνωτάτης ἡγεσίας τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων κ.λπ. καὶ δι' ἀποστερήσεως τῆς προσωπικῆς του ἐλευθερίας, ἔτι δι' ἀπειλῆς ἐμφυλίου πολέμου καὶ ἐπελεύσεως αἱματοχυσίας ἐστέρησαν αὐτὸν ἀπὸ τὴν συνταγματικὴν ἐξουσίαν του πρὸς σύγκλησιν τῶν ἐκλογέων δι' ἐκλογὴν Βουλῆς καὶ πρὸς σύγκλησιν αὐτῆς, παρεκώλυσαν τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ πρὸς διορισμὸν κυβερνήσεως, ἀπεπειράθησαν νὰ ἐξαναγκάσουν αὐτὸν πρὸς διορισμὸν στρατιωτικῆς κυβερνήσεως, ὑπὸ τὸν Γ. Σπαντιδάκην καὶ ἐξηνάγκασαν αὐτόν, ὅπως προβῇ εἰς τὸν διορισμὸν ἄλλης, οὐχὶ τῆς ἐκλογῆς του, Κυβερνήσεως, ὑπὸ πρόεδρον τὸν Κ. Κόλλια, τῆς ἰδίας αὐτῶν ἐκλογῆς καὶ ἀρεσκείας.

»Τέλος μετέβαλον τὸ πολίτευμα τοῦ Κράτους, ἀπὸ τὸ τῆς Βασιλευομέ-

νης Δημοκρατίας εἰς τὸ καθεστὼς τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967, ἐγκαθιδρύσαντες κυβέρνησιν μὴ στηριζομένην εἰς τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς Βουλῆς κατὰ παράβασιν τῶν σχετικῶν θεμελιωδῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος».

Κατά την τακτική ανάκριση εξετάστηκαν ως μάρτυρες 145 προσωπικότητες, από τους οποίους οι 59 ήταν υπεράσπισης. Οι περισσότεροι και κυριότεροι, όμως, κατηγορούμενοι, όπως αναφέρει το βούλευμα, αρνήθηκαν να απαντήσουν στις ερωτήσεις του ανακριτή, και το γεγονός αυτό δυσχέρανε πολύ τη διαλεύκανση των πραγμάτων. Πάντως, από την όλη πλοκή του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου, όπως αναπτύσσεται κατά το βούλευμα γενικά και τις καταθέσεις των μαρτύρων ειδικά, αποσπούμε ορισμένα χαρακτηριστικά σημεία που επιβεβαιώνουν ή συμπληρώνουν όσα γράφουμε στον προηγούμενο τόμο αυτής της εργασίας.

Πριν από 16 χρόνια...

α. Οι ρίζες της Δικτατορίας. Αναφέραμε ότι από το 1951 είχε συσταθεί μια οργάνωση αξιωματικών στη Σχολή Πυροβολικού του Μεγάλου Πεύκου, στην οποία συμμετείχαν οι περισσότεροι από τους κατοπινούς πρωταγωνιστές του πραξικοπήματος, με επικεφαλής τον τότε ταγματάρχη Γ. Παπαδόπουλο. Οι αξιωματικοί αυτοί ενεργούσαν προσηλυτισμό και ο Γ. Παπαδόπουλος είχε επιχειρήσει να μυήσει τον τότε αντισυνταγματάρχη Α. Παπατέρπο, ο οποίος όμως τον απέπεμψε. Ο Α. Παπατέρπος επιβεβαίωσε το επεισόδιο. Ο ίδιος, σε άλλη, σύγχρονη αφήγησή του, το περιγράφει ως εξής (εφημερίδα *Το Βήμα*, 25.5.1975):

«Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση τοῦ πραξικοπήματος τῆς 31ης Μαΐου 1951, ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος, ταγματάρχης τότε, μὲ τὸν ὁποῖο ὑπηρετούσαμε μαζὺ ὡς ἐκπαιδευταὶ στὴ Σχολὴ Πυροβολικοῦ, προσπάθησε νὰ μὲ μυήση στὴν ὀργάνωσή του. Ἐπεδίωξε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ μιὰ ἰδιαίτερη συνάντηση καὶ μοῦ εἶπε τὰ ἑξῆς, ποὺ θυμοῦμαι πάρα πολὺ καλά, σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη: "Δὲν νομίζετε, κύριε ἀντισυνταγματάρχα, ὅτι τὰ κόμματα ἀπέτυχαν καὶ ὅτι πρέπει ἡ Ἑλλὰς νὰ κυβερνηθῆ ἀπὸ δικτατορία;"

»Ἦταν ἰδιαίτερα θρασύς, ἐξτρεμιστὴς καὶ ἐκινεῖτο μὲ ἄνεση καὶ χωρὶς προφυλάξεις, διότι εἶχε τὴν πλήρη κάλυψη ἀνωτέρων του ἀξιωματικῶν, στελεχῶν τοῦ ΙΔΕΑ, ποὺ κυριαρχοῦσαν τότε στὸν Στρατό.

»Ἀπήντησα ἀμέσως καὶ χωρὶς περιστροφὲς στὸν Παπαδόπουλο: "Εἶναι ἀνεπίτρεπτο νὰ σκέπτεσαι κατὰ τέτοιο τρόπο, ὅταν ἡ Ἑλλὰς γιὰ νὰ ἀποκτήση τὴν ἐλευθερία της ἀπὸ τὸν ὁλοκληρωτισμό, ἐθυσίασε κατὰ τὴν περασμένη δεκαετία ἑκατοντάδες χιλιάδες παιδιά της". Καὶ ἀμέσως τὸν ἀπέπεμψα ἀπὸ τὸ γραφεῖο μου κακὴν κακῶς.

»Τὴν ἄλλη μέρα γιὰ νὰ διασκεδασθῆ ἡ ἐντύπωση ἀνέλαβε ὁ τότε ἀντισυνταγματάρχης Ὀ. Ἀγγελῆς νὰ μοῦ δώση ἐξηγήσεις γιὰ ὅσα μοῦ εἶπε ὁ Παπαδόπουλος καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἐπιχειρήση καὶ αὐτὸς νὰ μὲ μυήση. Βέβαια καὶ ὁ Ἀγγελῆς πῆρε τὴν ἴδια ἀπάντηση ποὺ εἶχα δώσει στὸν Παπαδόπουλο».

Αυτοί που συνελάμβαναν

β. Οι προπαρασκευές του πραξικοπήματος. Μεταξύ των μέτρων που είχαν λάβει οι πραξικοπηματίες, ήταν και η επιμελής οργάνωση των συλλήψεων, τόσο των ομαδικών όσο ιδίως των προσωπικοτήτων. Το βούλευμα σχετικά αναγράφει ότι συνολικά, από τις 21 έως τις 30 Απριλίου 1967, συνελήφθησαν στην Αθήνα και μόνο 8.270 άτομα, από τα οποία 6.118 εκτοπίστηκαν. Και συνεχίζει:

«Αἱ λαβοῦσαι χώραν συλλήψεις τοῦ πρωθυπουργοῦ Π. Κανελλοπούλου καὶ τῶν ὑπουργῶν Ἐθνικῆς Ἀμύνης Π. Παπαληγούρα καὶ Δημ. Τάξεως Γ. Ράλλη κατὰ τὴν νύκτα τῆς 20ῆς πρὸς 21ην Ἀπριλίου 1967, ὡς καὶ τῶν τότε στρατιωτικῶν ἡγετῶν τῆς Χώρας, ναυάρχου Αὐγέρη ἀρχηγοῦ ΓΕΕΘΑ, ναυάρχου Κ. Ἐγκολφοπούλου ἀρχηγοῦ ΓΕΝ, ἀντιπτεράρχου Γ. Ἀντωνάκου ἀρχηγοῦ ΓΕΑ, Δ. Ἀρμπούζη Β' Ὑπαρχηγοῦ ΓΕΕΘΑ, ἀντ/γου Γρ. Σπαντιδάκη ἀρχηγοῦ ΓΕΣ, ἀντ/γου Ι. Μανέτα διοικητοῦ Β' Σ.Σ., Ἀντων. Μπούρα, διοικητοῦ 28 Σ.Π. κ.λπ., εἶχον ἀπὸ μακροῦ χρόνου προπαρασκευασθῆ καὶ ἐπιτελικῶς σχεδιασθῆ, ἐφ' ὅσον διὰ τὴν πραγματοποίησίν των εἶχον συγκροτηθῆ εἰδικὰ συνεργεῖα συλλήψεων ἐκ μεμυημένων στρατιωτικῶν, ἐπικεφαλῆς τῶν ὁποίων εἶχον τεθῆ ἔμπιστοι τῶν στασιαστῶν ἀξιωματικοί, τινὲς τῶν ὁποίων ὑπηρετοῦντες εἰς μακρυνὰς ἐπαρχιακὰς στρατιωτικὰς μονάδας εἶχον ἔλθει ἐπ' ἀδεία εἰς Ἀθήνας διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον, ὡς ἦτο ἡ περίπτωσις τοῦ κατηγορουμένου Ἰωάν. Μανουσακάκη, ὁ ὁποῖος ἦλθεν εἰς Ἀθήνας διὰ τὸν προεκτεθέντα σκοπὸν ἐπ' ἀδεία ἐκ μεγάλης μονάδος ἑδρευούσης εἰς Β. Ἑλλάδα, ὡς περὶ τοῦ θέματος τούτου καταθέτει ὁ μάρτυς Α. Βαρδουλάκης».

Πράγματι, ο Α. Βαρδουλάκης, υποστράτηγος κατά την ημέρα του πραξικοπήματος, διοικητής της 6ης Μεραρχίας με έδρα το Κιλκίς, στην κατάθεσή του αναφέρει και τα εξής που αφορούν την περίπτωση του Ι. Μανουσακάκη, αλλά ταυτόχρονα δίνουν χαρακτηριστικές λεπτομέρειες του μηχανισμού και της νοοτροπίας των κινηματιών:

«Ὁ τότε ταγματάρχης Μανουσακάκης Ἰωάννης, Δ/ντὴς τοῦ Β' Ἐπιτελικοῦ γραφείου τῆς μεραρχίας μου καὶ ἄμεσος συνεργάτης μου, μετέχων τῆς συνωμοσίας ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων διεπιστώθη, τὴν παραμονὴν ἢ προπαραμονὴν τῆς 21.4.67 ἐζήτησε καὶ ἔλαβε 4ήμερον ἄδειαν δι' οἰκογενεια-

κοὺς λόγους καὶ δι' Ἀθήνας. Περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς 21.4.67 μοῦ τηλεφώνησε ἀπὸ τὸ ΓΕΣ ὅτι τὸν ἔχει ἐπιστρατεύσει τὸ Φρουραρχεῖον καὶ βοηθᾶ διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ Στρατιωτικοῦ Νόμου καὶ δι' αὐτὸ δὲν ἔχει παρουσιασθῆ ἀκόμη εἰς τὴν μονάδα του. Ἐγὼ μὴ γνωρίζων τί ἀκριβῶς συνέβαινε εἰς Ἀθήνας, τοῦ ἀπήντησα "καλῶς καὶ μόλις τελειώσης νὰ ἐπιστρέψης εἰς τὴν μονάδα σου".

»Προηγουμένως καὶ πρὸ τῆς αὐγῆς τῆς ἡμέρας ἐκείνης (21.4.67) εἴχαμε λάβει τὰς τηλεγραφικὰς διαταγὰς τοῦ Στρατιωτικοῦ Νόμου ἐκτάκτων μέτρων φρουρήσεως νευραλγικῶν σημείων καὶ ἐκτάκτων συλλήψεων. Ἐλέγξας τὴν πηγὴν προελεύσεως τῶν διαταγῶν τούτων ἐπείσθην περὶ τῆς νομιμότητός των ὡς πρὸς τὴν προέλευσίν των, παρ' ὅτι, ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων διεπιστώθη, αἱ διαταγαὶ αὗται προήρχοντο ἐκ τῆς συνωμοσίας καὶ δι' αὐτῶν ἐξηπάτησε αὕτη τοὺς πάντας καὶ ἐμέ.

»Τὴν 22αν Ἀπριλίου 1967 ἤκουσα ἀπὸ τὸ ραδιόφωνον ὅτι ἀρχηγὸς τοῦ ΓΕΣ ὡρίζετο ὁ τελευταῖος τῶν Ἀντιστρατήγων κατὰ τάξιν Ὀδυσσεὺς Ἀγγελῆς, ἐνῶ οἱ ἀρχαιότεροί του κατὰ πάντα ἄξιοι ἢ ἀπεστρατεύοντο ἢ ἐτίθεντο ὑπ' αὐτόν, ὡς οἱ Μανέττας Ἰωάννης καὶ Κόλλιας Κων/νος.

«Έχετε πρόβλημα συνειδήσεως;»

»Τὴν 21ην ὥραν τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω ἡμέρας ἐτηλεφώνησα εἰς τὸν νεοδιορισθέντα Ἀρχηγὸν τοῦ ΓΕΣ Ἀγγελῆν, μὲ τὸν ὁποῖον συνεδεόμην διὰ φιλίας ἀπὸ τὴν Σχολὴν Εὐελπίδων, καὶ τὸν ἠρώτησα: "Ἀρχηγέ, ἔχετε κανένα πρόβλημα συνειδήσεως;" Μοῦ ἀπήντησε "ὄχι, Ἀνδρέα, ὅλα πᾶνε καλά". Τὴν αὐτὴν ἡμέραν (περὶ τὸ ἑσπέρας), ἔλαβον σῆμα περὶ μεταθέσεως τοῦ Ταγ/ρχου Ἰωάννου Μανουσακάκη καὶ ἐμφάνισίν του αὐθημερὸν εἰς Τάγμα Πεζικοῦ τῶν Ἀθηνῶν. Ἐπειδὴ ἐθεώρησα ὕποπτον καὶ ἀνορθόδοξον τὴν μετάθεσιν ταύτην δοθέντος μάλιστα ὅτι εὑρισκόμεθα ἐν καταστάσει συναγερμοῦ ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ ἀπουσίαζε, ἐξέδωσα πάραυτα τηλεγρ/κὴν διαταγὴν περὶ συλλήψεώς του καὶ προσαγωγῆς του εἰς τὴν θέσιν του πρὸς ὅλας τὰς μονάδας τῆς Ε.Σ.Α. ἁπάσης Ἐπικρατείας. Τὴν 23ην ἐξεδόθη καὶ τὴν 24.4.67 ἐλήφθη παρ' ἐμοῦ διαταγὴ τοῦ ΓΕΣ διὰ τῆς ὁποίας μοῦ ἀφαιρεῖτο ἡ Δ/σις τῆς Μεραρχίας καὶ τιθέμενος ἐκτὸς ὀργανικῆς δυνάμεως διετασσόμην νὰ παρουσιασθῶ εἰς ΓΕΣ. Πράγματι παρέδωσα τὴν Δ/σιν τῆς Μεραρχίας καὶ τὴν 26.4.67 παρουσιάσθην εἰς ΓΕΣ. Κατὰ τὴν κάθοδόν μου εἰς Ἀθήνας διῆλθον ἐκ Θεσσαλονίκης ὅπου συνήντησα τοὺς Ἀντ/γον Περίδην, Δ/τὴν Γ' Σώματος Στρατοῦ, καὶ τὸν Ἐπιτελάρχην του Ταξ/ρχον Βιδάλην, οἱ ὁποῖοι εἰς σχετικὴν συζήτησίν

μας μοῦ εἶπον ὅτι ἡ κατάστασις ἔχει ξεφύγει τοῦ ἐλέγχου ἐξ αἰτίας τῶν μικρῶν ἀξιωματικῶν. Εἰς Ἀθήνας ἐνεφανίσθην εἰς τὸν Α.Γ.Ε.Σ. Ἀγγελῆν, ὁ ὁποῖος μοῦ εἶπε ἐπὶ λέξει: "Ὅταν 100 γενναῖοι παίζοντες τὸ κεφάλι των κορῶνα γράμματα, διότι ὅπως ξέρεις, ἕνα κίνημα ὅταν ἐπιτύχη δημιουργεῖ δίκαιον, ἄλλως ἀπόσπασμα, ἐσὺ διέταξες νὰ τοὺς συλλάβουν;". Ἐγὼ τοῦ ἀπήντησα: "Ὥστε πρόκειται περὶ κινήματος τοῦ παλιο-Νασέρ", ἐννοώντας τὸν Γ. Παπαδόπουλο, "καὶ γι' αὐτὸ μὲ τελειώνεις, μήπως μᾶς ἀκοῦν τίποτα λοχαγοὶ καὶ μοῦ τὰ λὲς αὐτά;" Μοῦ ἀπήντησε ὅτι δὲν μὲ τελειώνει ἀλλὰ θὰ μὲ κρίνει τὸ Δ.Σ. καὶ ὅτι τὸν ἐβασάνισε ἐπὶ 24ωρον τὸ ζήτημά μου γιὰ νὰ πάρῃ τὴν ἀπόφασιν».

Ήταν «διπλός πράκτορας»;

γ. Ο ρόλος του στρατηγού Ζωιτάκη. Γενική είναι η πεποίθηση ότι ο στρατηγός Ζωιτάκης, μετέχοντας ταυτόχρονα και στην ομάδα των στρατηγών που ο αρχηγός του ΓΕΣ αντ/γος Σπαντιδάκης ήθελε να τη χρησιμοποιήσει για την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας, και στη συνωμοσία της Ομάδας Παπαδόπουλου, ειδοποίησε τη δεύτερη για τα σχέδια της πρώτης. Το βούλευμα σχετικά αναγράφει:

«Οὗτος ὑπηρετῶν κατὰ τὴν 20.4.67 ὡς διοικητὴς τοῦ Γ' Σ.Σ. εἶχε πολὺ πρὸ τῆς ἡμερομηνίας ταύτης μυηθῆ εἰς τὴν ἀπόφασιν τῶν λοιπῶν πραξικοπηματιῶν διὰ τὴν διενέργειαν τοῦ πραξικοπήματος ὅπερ τελικῶς ἐξεδηλώθη τὴν νύκτα τῆς 20ῆς πρὸς τὴν 21ην Ἀπριλίου 1967. Κατὰ τὰς πρώτας ἀπογευματινὰς ὥρας τῆς 20.4.67 μετασχὼν μετὰ τῶν Γ. Σπαντιδάκη, Ι. Μανέττα, Κ. Κόλλια, Χ. Παπαδάτου και Ὀ. Ἀγγελῆ συγκεντρώσεως Ἀντιστρατήγων ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι ὁ στρατὸς δέον νὰ ἐπέμβη εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς χώρας ἄνευ ἐνημερώσεως τοῦ Βασιλέως, ἡ γνώμη του ὅμως αὕτη δὲν ἐγένετο ἀποδεκτή, διὸ ἔσπευσε νὰ εἰδοποιήσῃ σχετικῶς τὸν Γ. Παπαδόπουλον καὶ λοιποὺς στασιαστάς, μεθ' ὃ ἀπεφασίσθη ὁριστικῶς ἡ ἄμεσος διενέργεια τοῦ πραξικοπήματος».

Παρά την ομόθυμη, όμως, γνώμη όλων των μαρτύρων, ο ρόλος του αντιστράτηγου Ζωιτάκη –ρόλος «διπλού πράκτορα»– την ημέρα εκείνη δεν έχει διαλευκανθεί. Γιατί κανείς από τους μάρτυρες που εξετάστηκαν δεν έχει άμεση γνώση. Τα μέλη της Επαναστατικής Ομάδας του Γ. Παπαδόπουλου, οι μόνοι άνθρωποι που είναι σε θέση να γνωρίζουν ακριβώς τι τους διεμήνυσε ο Γ. Ζωιτάκης, σιώπησαν κατά την ανάκριση. Υπενθυμίζουμε, όμως, ότι στο δικό μας σχετικό κείμενο παραθέτουμε αφήγηση του Σ. Παττακού, κατά την οποία ο Ν. Μακαρέζος μετέφερε προς την Ομάδα –που συνεδρίαζε, στην οποία δεν μετείχε ο στρατηγός Ζωιτάκης– το εξής μήνυμα του διοικητού του Γ' Σώματος Στρατού: «Ο Ζωιτάκης κάνει πάλι νερά. Ζητά να ανα-

βληθεί ξανά η ενέργειά μας. Λέει ότι δεν είναι βέβαιος αν θα κινηθεί εν απουσία του το Σώμα του όπως πρέπει. Και για άλλους λόγους. Είχε λέει και κάποια συζήτηση με τον αρχηγό του ΓΕΣ και τον βάζει σε υποψία μήπως κάτι ξέρει».

Δεν αποκάλυψε ο Γ. Ζωιτάκης;

Η μαρτυρία αυτή του Σ. Παττακού είναι η μόνη «εκ των έσω». Και πρέπει, κατά τεκμήριο, να θεωρηθεί πιο ακριβής από τις «έξωθεν» μαρτυρίες. Δεν αποκάλυψε λοιπόν ο Γ. Ζωιτάκης τη μεσημβρινή σύσκεψη των στρατηγών, ούτε την απόφαση που λήφθηκε. Και συνεπώς ο προσδιορισμός της 21ης Απριλίου ως ημέρας του πραξικοπήματος από την Ομάδα Παπαδόπουλου ήταν άσχετος με την κίνηση Σπαντιδάκη. Έσπευδαν οι συνταγματάρχες να προλάβουν όχι τους στρατηγούς, αλλά την εμφάνιση του Γ. Παπανδρέου στη Θεσσαλονίκη στις 22 Απριλίου 1967. Εμφάνιση που θα αποκάλυπτε ότι ήταν αδικαιολόγητοι οι φόβοι της αναρχίας, που τόσο συστηματικά καλλιεργούσαν οι συνωμότες της Δικτατορίας, και θα αφαιρούσε το πρόσχημα της επέμβασης.

Διαπιστώνεται, όμως, από την αφήγηση του Σ. Παττακού ότι ο στρατηγός Γ. Ζωιτάκης επιδίωξε αναβολή του πραξικοπήματος των συνταγματαρχών. Για ποιο λόγο; Ευνοούσε περισσότερο το κίνημα των στρατηγών; Πάντως, φαίνεται ότι απέφυγε τον ρόλο του καταδότη και προς τις δύο πλευρές. Γιατί ούτε στον στρατηγό Σπαντιδάκη ή τους άλλους αντιστράτηγους αποκάλυψε την ύπαρξη και τα σχέδια της Ομάδας Παπαδόπουλου. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι εκείνοι μέχρι τέλους βρίσκονταν βυθισμένοι σε πλήρη άγνοια. Πρέπει δε να υπογραμμιστεί ότι είχε στήσει μηχανισμό στη Θεσσαλονίκη (Γ΄ Σώμα Στρατού) για την επικράτηση του πραξικοπήματος των συνταγματαρχών στην περιοχή της δικαιοδοσίας του, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

Αποτυχία στη Θεσσαλονίκη

δ. Γιατί δεν αντέδρασε το Γ΄ Σώμα Στρατού; Τη νύχτα του πραξικοπήματος, ενώ τα πάντα είχαν παραλύσει, είναι γνωστό ότι ο υπουργός Δημόσιας Τάξης Γ. Ράλλης κατόρθωσε να επικοινωνήσει τηλεφωνικά με τον βασιλιά και μετά από συνεννόηση μεταβίβασε με ασύρματο της Χωροφυλακής προς τον επιτελάρχη του Γ΄ Σώματος Στρατού, ταξίαρχο τότε Ορέστη Βιδάλη, βασιλική διαταγή να κινηθεί αμέσως κατά των Αθηνών, για να αποκαταστήσει τη νομιμότητα. Αλλά η μοναδική αυτή ευκαιρία αντίδρασης, που μπορούσε κάλλιστα να επιφέρει ανατροπή της κατάστασης, έπεσε στο κενό. Το Γ΄ Σώμα Στρατού αντί να κινηθεί κατά των κινηματιών των Αθηνών, εκτέλεσε τις εντολές τους εφαρμόζοντας το σχέδιο «Προμηθεύς», όπως έκαναν και οι άλλες περιφερειακές στρατιωτικές διοικήσεις.

Τι ακριβώς συνέβη τις κρίσιμες και δραματικές εκείνες ώρες στη Θεσσαλονίκη; Το περιστατικό αναγράφεται λεπτομερώς στον προηγούμενο τόμο. Αλλά προστέθηκαν οι καταθέσεις των δύο πρωταγωνιστών στην τακτική ανάκριση, οι οποίες διαφωτίζουν πλήρως το επεισόδιο.

Η αφήγηση του Γ. Ράλλη

Ο Γ. Ράλλης στην κατάθεσή του ενώπιον του τακτικού ανακριτή ανέφερε τα εξής, που δεν διαφέρουν απ' όσα είχε αφηγηθεί στον γράφοντα:

«Τὰς πρώτας πρωϊνὰς ὥρας τῆς 21.4.67 ὁ τότε Ἀρχηγὸς Ἀστυνομίας Ἀρχοντουλάκης μὲ εἰδοποίησε διὰ τηλεφωνήματός του ὅτι ἅρματα μάχης κινοῦνται εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ διέκοψε τὸ τηλεφώνημά του λέγων "τώρα ἔρχονται νὰ μὲ συλλάβουν καὶ ἐμέ". Ἠγέρθην, ἐνεδύθην καὶ μετέβην εἰς τὸ τμῆμα Χωρ/κῆς Ἀμαρουσίου ὅπου ἐστεγάζετο ἡ Ἄμεσος Δρᾶσις καὶ ὑπῆρχε καὶ σταθμὸς ἀσυρμάτου. Προσεπάθησα ἀπ' ἐκεῖ νὰ ἐπικοινωνήσω μὲ τὸν πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως Κανελλόπουλον καὶ τὸν ὑπουργὸν Ἐθν. Ἀμύνης κ. Παπαληγούραν, οἱ ὁποῖοι δὲν διέμενον εἰς Κηφισιὰν ὅπως ἐγὼ ἀλλὰ εἰς Ἀθήνας. Τοῦτο ἐστάθη ἀδύνατον διότι τὰ τηλέφωνά των ἦσαν κατειλημμένα. Ἀργότερον ἐπληροφορήθην ὅτι εἶχον συλληφθῆ καὶ ὅτι οἱ συλλαβόντες αὐτοὺς εἶχον καταστρέψει τὴν τηλ/κὴν σύνδεσιν.

»Μὴ γνωρίζων ποῖοι εἶχον κινηθῆ κατὰ τῆς ἐννόμου τάξεως προσεπάθησα νὰ ἐπικοινωνήσω μὲ Ἀξιωματικοὺς Ἀστυνομίας ἢ Χωρ/κῆς εἰς Ἀθήνας. Τὰ τηλέφωνά των ὅμως δὲν ἀπαντοῦσαν, καὶ ὅπως ἔμαθα ἐκ τῶν ὑστέρων εἶχε ἀχρηστευθεῖ ἀπὸ τὰ κεντρικὰ γραφεῖα τοῦ ΟΤΕ ὁλόκληρον τὸ δίκτυον τῶν Ἀθηνῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐπληροφορήθην διὰ τηλ/τος εἰς τὴν γυναίκα μου ὅτι ὀλίγον μετὰ τὴν ἀναχώρησίν μου ἀπὸ τὴν ἐν Κηφισίᾳ (Πολιτεία-Βουλευτικὰ) οἰκίαν μου, εἶχε μεταβῆ 'Ανθ/γὸς τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν γνωρίζω ἐπικεφαλῆς δέκα ἀνδρῶν, ὁ ὁποῖος μὲ ἀνεζήτει. Ἡ γυναίκα μου ὅμως ἐδήλωσε ὅτι ἀγνοεῖ ποὺ εἶχον μεταβεῖ. Ἕνα τέταρτον περίπου μετὰ τὴν ἄφιξίν μου εἰς τὸ Ἀμαρούσιον περὶ τὴν 3ην πρωϊνὴν περίπου ἐπέτυχα νὰ ἐπικοινωνήσω τηλ/κῶς μετὰ τῆς Α.Μ. τοῦ βασιλέως ὁ ὁποῖος μὲ ἐπληροφόρησε ὅτι ἦτο αἰχμάλωτος, περικυκλωμένος ἀπὸ δύναμιν ἁρμάτων καὶ πεζικοῦ εἰς τὸ παλάτι τοῦ Τατοΐου. Ἡ τηλ/κὴ ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ Βασιλέως ἐπετεύχθη διότι ἐκ λάθους τῶν πραξικοπηματιῶν ὡς ἐπληροφορήθην ἀργότερον ἡ τηλ/κὴ σύνδεσις Ἀμαρουσίου-Κηφισιᾶς, Ἐκάλης-Τατοΐου δὲν εἶχε ἀχρηστευθεῖ. Εἰς τὸν Βασιλέα ἐπρότεινα (ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχα διαπιστώσει διὰ περιπόλου

ὅτι εἶχε συλληφθεῖ ὁ Γ. Παπανδρέου, περικυκλωθεῖ ἡ μονὰς τῆς ἀεροπορίας εἰς τὸ Τατόϊ, συλληφθεῖ ὁ ναύαρχος Ἐγκολφόπουλος καὶ ἐκ πληροφοριῶν τοῦ Βασιλέως ὅτι εἶχε συλληφθεῖ ἐπίσης ὁ ταγ/ρχης Ἀρναούτης καὶ τίνες ἄλλοι ἀξιωματικοί, τῶν ὁποίων τώρα μοῦ διαφεύγουν τὰ ὀνόματα), νὰ προσπαθήσω διὰ διαταγῆς μου νὰ κινητοποιήσω τὸ Γ΄ Σ. Στρατοῦ διὰ νὰ κινηθῇ ἐναντίον τῶν πραξ/τιῶν τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Βασιλεὺς ἀσμένως ἀπεδέχθη τὴν ὑπόδειξίν μου καὶ μὲ παρεκάλεσε νὰ διαβιβάσω πρὸς τὸ Γ΄ Σ.Σ., τοῦ ὁποίου ἐπιτελάρχης ἦτο ὁ ταξίαρχος Βιδάλης, ὅτι πρὸς τὴν δ/γὴν συνεφώνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βασιλεύς.

Το σήμα που δεν ελήφθη

»Κατόπιν τούτου ἀπέστειλα διὰ τοῦ ἀσυρμάτου εἰς τὴν Δ/νσιν Χωρ/κῆς Θεσ/νίκης, μὲ τὴν παράκλησιν νὰ διαβιβασθῇ ἀμέσως εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ Γ΄ Σ.Σ., τὴν κάτωθι διαταγήν: "Πρωθυπουργὸς καὶ Ὑπουργὸς Ἐθν. Ἀμύνης ἔχουν συλληφθεῖ ὑπὸ πραξικοπηματιῶν. Εὑρίσκομαι ἐλεύθερος ἐν ἐπικοινωνίᾳ μετὰ Α.Μ. Βασιλέως καὶ ἐντέλλομαι ὅπως κινήσετε πάντας τὰς δυνάμεις σας πρὸς Ἀθήνας ἐπὶ σκοπῷ καταστολῆς τοῦ κινήματος. Ἐὰν προβληθῇ ἀντίστασις, πρέπει αὕτη νὰ ἐξουδετερωθῇ ἀμέσως. Εἰς τὴν περιοχὴν θὰ παραμείνουν μόνον αἱ ἀπαραίτητοι διὰ τὴν Ἀσφάλειάν της δυνάμεις. Παροῦσα κοινοποιηθῇ Α΄ καὶ Β΄ Σωμ. Στρατοῦ μερίμνῃ σας. Ὑπογραφὴ Γ. Ράλλης Ὑπουργὸς Δ. Τάξεως". Εἰς τὸ σῆμα μου δὲν ἐδόθη συνέχεια διότι μετὰ ἡμίωρον περίπου καὶ κατόπιν ἐπανειλημμένων τηλ/των μοὶ διεβιβάσθη ὅτι Γ΄ Σ.Σ. ὑπακούει εἰς ἐντολὰς ΓΕΣ. Προσφάτως, πρὸ 2 περίπου ἐτῶν ὅταν συνήντησα τὸν Ταξ/χον Βιδάλην ἐξόριστον εἰς τὴν Ἀμερικήν, στερηθέντα μάλιστα καὶ τῆς ἰθαγενείας του, ἐπληροφορήθην ὅτι τὸ σῆμα μου δὲν τοῦ εἶχε περιέλθει, μοῦ ἔδωσε δὲ τότε οὗτος τὴν ἐξήγησιν ὅτι εἶχε βραχυκυκλωθεῖ ἐντολὴ τοῦ Σωματάρχου Γ. Ζωϊτάκη ὁ ὁποῖος τὴν νύκτα ἐκείνη εὑρίσκετο εἰς Ἀθήνας. Ὁ Ζωϊτάκης μετὰ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ Βιδάλη τὸν ἐθεώρει νομιμόφρονα καὶ συνεπῶς ἐπικίνδυνον καὶ εἶχε λάβει τὰ κατάλληλα μέτρα διὰ τὴν πλήρη ἀπομόνωσίν του. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀναμονῆς ἐπεκοινώνησα ἐπανειλημμένως μετὰ τοῦ Βασιλέως, τὸν ὁποῖον ἐτηροῦσα ἐνήμερον ἐπὶ τῶν διαδραματιζομένων, εἰς μίαν δὲ ἀπὸ τὰς τηλ/κὰς ἐπικοινωνίας μοῦ εἶπε, ὅτι τοῦ πραξικοπήματος ἡγοῦνται ὁ ταξίαρχος Πατταχὸς τὸν ὁποῖον ἐγνώριζα ἀπὸ μακροῦ χρόνου καὶ οἱ Συνταγματάρχαι Παπαδόπουλος καὶ Μακαρέζος τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα διὰ πρώτην φορὰν ἐπληροφορήθην τὴν στιγμὴν ἐκείνην. Ὁ Βασιλεὺς ἀφοῦ ἀπέτυχε ἡ προσπάθεια κι-

νητοποιήσεως τοῦ Γ΄ Σ.Σ. μὲ ἠρώτησε τί ἔπρεπε νὰ κάνη καὶ τοῦ ἀπήντησα ὅτι ἡ καλυτέρα πολιτικὴ θὰ ἦτο κατὰ τὴν γνώμην μου νὰ τηρήση στάσιν ἀναμονῆς μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἀργότερον θὰ ἠδύνατο νὰ ἀνατρέψη τοὺς κινηματίας. Ἡ ἐπικοινωνία μου μετὰ τοῦ Βασιλέως διεκόπη περὶ τὴν 5ην πρωϊνὴν ὁπότε ἡ διακοπὴ τῆς τηλ/κῆς συνδέσεως ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν περιοχὴν Κηφισίας, Ἐκάλης, Τατοΐου. Κατόπιν τούτου ἀπεχώρησα μαζὶ μὲ τὸν Ὑπουργὸν Γεωργίας κ. Ἀβέρωφ, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε προσέλθει εἰς τὴν Ἄμεσον Δρᾶσιν καὶ μετέβη ὁ καθένας εἰς τὴν οἰκίαν του».

Διαφωτίζεται το επεισόδιο

Τι είχε, όμως, συμβεί στη Θεσσαλονίκη; Ο ταξίαρχος Ο. Βιδάλης, ο οποίος αναπλήρωνε τον διοικητή του Γ΄ Σώματος Στρατού, στρατηγό Ζωιτάκη, που βρισκόταν όπως είναι γνωστό στην Αθήνα, στην κατάθεσή του αναφέρει: Τη νύχτα του πραξικοπήματος, τον ξύπνησε, στο σπίτι του, ο διευθυντής του 2ου Επιτελικού Γραφείου του Σώματος, αντισυνταγματάρχης Σ. Καραμπέρης, ο οποίος ανήκε στην Ομάδα Παπαδόπουλου, εν αγνοία φυσικά του Ο. Βιδάλη. Ο Σ. Καραμπέρης τού ανέφερε ότι διακόπηκε η τηλεφωνική επικοινωνία με το ΓΕΣ. Ο ταξίαρχος Βιδάλης ανησύχησε και έσπευσε στο Στρατηγείο του Γ΄ Σώματος, όπου βρίσκονταν μερικοί αξιωματικοί, μεταξύ των οποίων και ο συνταγματάρχης Γκαντώνας, διευθυντής της ΚΥΠ Βόρειας Ελλάδας. Και αυτός ανήκε επίσης στην Ομάδα Παπαδόπουλου, βρισκόταν δε εκεί με τον αντισυν/χη Καραμπέρη, προφανώς για να ελέγχουν την κατάσταση και να παρεμποδίσουν τον επιτελάρχη του Σώματος να αντιδράσει στο πραξικόπημα των Αθηνών.

Ο ταξίαρχος Βιδάλης κατόρθωσε την 4η πρωινή να έλθει σε επικοινωνία με το ΓΕΣ. Ρώτησε τον αρχηγό Σπαντιδάκη τι συμβαίνει και εκείνος τού απάντησε: «Έρχεται διαταγή να εφαρμοσθεί το σχέδιο Προμηθεύς. Ο στρατός ανέλαβε την αντιμετώπιση της καταστάσεως, η οποία επιβάλλει την εφαρμογή του ως άνω σχεδίου». Πολύ αργότερα μπόρεσε να συνδεθεί με τον στρατηγό Ζωιτάκη, ο οποίος του επανέλαβε ότι ο στρατός ανέλαβε την εξουσία και τον διέταξε να εφαρμόσει το σχέδιο Προμηθεύς, ζητώντας τεχνικές λεπτομέρειες από τον αντισυν/χη Καραμπέρη.

Το σήμα του Γ. Ράλλη ουδέποτε το έλαβε. Το τηλεφωνικό κέντρο τού είπε ότι τον ζητεί ο Ράλλης, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε η επαφή. Προφανώς οι Γκαντώνας-Καραμπέρης δεν άφησαν να φτάσει ως αυτόν το σήμα.

Οι πρωτεργάτες στη Θεσσαλονίκη

Έτσι διαφωτίζεται και επισήμως το σκοτεινό αυτό σημείο. Το βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών αναγράφει τα εξής για τη δράση των συνταγματαρχών Γκαντώνα και Καραμπέρη την 21η Απριλίου 1967:

«1. Νικόλαος Γκαντώνας: Ἦτο καὶ οὗτος μέλος τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς. Κατὰ τὴν 20.4.67 ὑπηρέτει μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ Συνταγματάρχου ὡς Δ/ντὴς τῆς 4551 Μονάδος Πληροφοριῶν. Μετὰ τῶν Ζωϊτάκη καὶ Καραμπέρη, ἀπετέλει τὴν τριανδρίαν τῶν ἐν Θεσ/νίκη πρωτεργατῶν τοῦ πραξικοπήματος. Τὴν νύκτα τῆς 20ῆς πρὸς τὴν 21η Ἀπριλίου 1967 εὑρίσκετο ἐκ τῶν πρώτων εἰς τὸ Στρατηγεῖον τοῦ Γ' Σ.Σ. καὶ εἶχεν ἀναλάβει καὶ ἐξετέλεσε τὸν ρόλον τῆς ἀκινητοποιήσεως τῶν Μονάδων τοῦ ἐν λόγῳ Σ.Σ. ἵνα ἀποφευχθῇ ἡ καταστολὴ τοῦ πραξικοπήματος διὰ τῆς ἐνδεχομένης σχετικῆς κινητοποιήσεώς των.

»2. Στέφανος Καραμπέρης: Οὗτος φερόμενος... ὡς μέλος τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς, μετὰ τῶν Ζωϊτάκη καὶ Γκαντώνα ἦτο ἐκ τῶν ἐν Θεσσαλονίκη πρωτεργατῶν τοῦ πραξικοπήματος... Κατὰ τὴν νύκτα τῆς 20ῆς πρὸς 21ην Ἀπριλίου 1967 παρετηρήθη ἀσυνήθης κίνησις εἰς τὸ γραφεῖον του, καίτοι τοῦτο δὲν εἶχε τὴν εὐθύνην τῶν ἐπιχειρήσεων ἥτις ἀνῆκεν εἰς τὸ 3ον Ἐπιτελικὸν Γραφεῖον... Τέλος ὁμοῦ μετὰ τοῦ Γκαντώνα ἐπεχείρησε καὶ ἐπέτυχε ὅπως κατὰ τὴν νύκτα τοῦ πραξικοπήματος ἀπομονωθῇ ὁ ταξίαρχος Βιδάλης, ἐπιτελάρχης Γ' Σ.Σ., ἀπὸ κάθε ἐπικοινωνίαν μετὰ προσώπων τῆς πρωτευούσης, παρ' ὧν θὰ ἐλάμβανε τυχὸν ὁδηγίας διὰ τὴν κινητοποίησιν τῶν Μονάδων τοῦ Γ' Σ.Σ. πρὸς καταστολὴν τοῦ πραξικοπήματος.

Μία λεπτομέρεια είναι χαρακτηριστική: από την τριανδρία Ζωιτάκη-Γκαντώνα-Καραμπέρη, η οποία κατά το βούλευμα αποτελούσε την ηγεσία του πραξικοπήματος στη Θεσσαλονίκη, ο στρατηγός Ζωιτάκης δεν ανήκε στην Επαναστατική Επιτροπή της Ομάδας Παπαδόπουλου. Ήταν απλό εκτελεστικό όργανο των δύο άλλων. Την ημέρα του πραξικοπήματος, αν βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, θα εφάρμοζε τις εντολές των δύο συνταγματαρχών.

Να εκφοβίζεται ο βασιλιάς

ε. Ο ρόλος του βασιλιά. Ο Π. Κανελλόπουλος στα απομνημονεύματά του επιβεβαιώνει ότι πριν από την 21η Απριλίου καταβαλλόταν συστηματική προσπάθεια από το παρακράτος να επεκταθεί στον νεαρό βασιλιά Κωνσταντίνο η φοβία την οποία εκείνο διέσπειρε. Αποκαλύπτει ότι σε επιστολή που έστειλε στις αρχές Μαρτίου 1967 στον Κ. Καραμανλή (*Καθημερινή*, 3.6.1975) έγραφε:

«Μὲ τὸν Βασιλέα εὑρίσκομαι εἰς στενωτάτην καὶ συνεχῆ ἐπαφήν, εἴτε ἀπ' εὐθείας, εἴτε ἐμμέσως, δηλαδὴ μέσῳ τοῦ πρεσβευτοῦ Μπίτσιου, ἀνθρώπου θετικοῦ καὶ συνετοῦ. Οἱ παράγοντες, ποὺ ἐπιθυμοῦν ἀνωμαλίαν καὶ ἐκτροπήν, ἐπιχειροῦν συστηματικὰ νὰ ἐκφοβίσουν τὸν Βασιλέα. Τοῦ δί-

δουν στοιχεῖα ἐσφαλμένα. Τοῦ παρουσιάζουν τὰ πράγματα σκοτεινά. Ἀντιμετωπίζω τὰς ὑπούλους αὐτὰς ἐνεργείας –τουλάχιστον, μέχρι τῆς στιγμῆς αὐτῆς– μὲ ἐπιτυχίαν. Εἶμαι, ὅμως, σχεδὸν μόνος εἰς τὴν προσπάθειαν ἐξουδετερώσεως τῶν ἐντέχνως προκαλουμένων εἰς τὸν Βασιλέα ἐντυπώσεων περὶ ἐπικειμένης νυκτὸς Ἁγίου Βαρθολομαίου. Δὲν θὰ πέση εἰς τὴν παγίδα τῶν σκοτεινῶν ἐγκεφάλων ὁ Βασιλεύς, ἐφ' ὅσον θὰ ἐξακολουθήση, ὅπως ἐλπίζω θετικά, νὰ προσέχη τὰς εἰσηγήσεις μου».

Και στα απομνημονεύματά του ο Π. Κανελλόπουλος σχολιάζοντας αυτή την παράγραφο της επιστολής του γράφει (στο ίδιο):

«Ὅπως βλέπει λοιπὸν ὁ ἀναγνώστης, δὲν ἰσχυρίζομαι σήμερα ὅσα ὁ καθένας πιὰ γνωρίζει, ἀλλὰ εἶχα τότε ἀπολύτως πεισθῆ ὅτι ὅλα ἦταν ψέματα, "παγὶς τῶν σκοτεινῶν ἐγκεφάλων". Καὶ αἰσθανόμουν, ὅπως ἔγραψα στὸν Κ. Καραμανλῆ, τὸν ἑαυτό μου "σχεδὸν μόνον εἰς τὴν προσπάθειαν ἐξουδετερώσεως τῶν ἐντέχνως προκαλουμένων εἰς τὸν Βασιλέα ἐντυπώσεων περὶ ἐπικειμένης νυκτὸς Ἁγίου Βαρθολομαίου". Δὲν ἐπέκειτο ἡ "νὺξ" αὐτή, ἀλλὰ προετοιμαζόταν ἡ νύχτα τῆς 20ῆς πρὸς τὴν 21η Ἀπριλίου».

Δεν προετοίμαζε κίνημα

Η τακτική ανάκριση, όμως, για το πραξικόπημα διαψεύδει τις φήμες ότι ο βασιλιάς προετοίμαζε κίνημα με τους στρατηγούς (τη Μεγάλη Χούντα, όπως έλεγε ο λαός) εν όψει των εκλογών. Κανένας από τους μάρτυρες που εξετάστηκαν δεν κατέθεσε το παραμικρό στοιχείο. Τουναντίον, επιβεβαιώθηκε εκείνο που αναγράφουμε στον προηγούμενο τόμο: Ότι κατά τη σύσκεψη που έκαναν οι 6 αντιστράτηγοι με τον στρατηγό Σπαντιδάκη την 20ή Απριλίου 1967, αποφάσισαν να συνέλθουν πάλι την 24η Απριλίου, για να ενημερωθεί στο μεταξύ ο βασιλιάς. Και είτε δεχόταν είτε όχι να γίνει το κίνημα, θα αποφάσιζαν εκείνοι κατά τη δεύτερη σύσκεψη. Συνεπώς, έως την ημέρα αυτή –20 Απριλίου– οι ίδιοι οι αντιστράτηγοι, οι οποίοι σε περίπτωση βασιλικού κινήματος θα ήταν οι εκτελεστικοί του, δεν γνώριζαν τι προθέσεις είχε ο βασιλιάς, για τις οποίες δεν είχαν ενημερωθεί. Επομένως, έως την ημέρα εκείνη ο βασιλιάς δεν είχε λάβει απόφαση να καταλύσει το Σύνταγμα με τον στρατό. Και, φυσικά, δεν τίθεται ζήτημα να την έλαβε μετά την 21η Απριλίου.

Μήπως, όμως, για λόγους συνωμοτισμού, είχε σκοπό να μυήσει τους στρατηγούς την τελευταία στιγμή και δεν πρόλαβε; Και κατά το κίνημα της 13ης Δεκεμβρίου 1967 οι περισσότεροι από τους ανώτατους διοικητές (μέραρχοι και σωματάρχες) ενημερώθηκαν λίγες ώρες προηγουμένως, πολλοί δε αφού το κίνημα ξέσπασε.

Η υπόθεση αυτή δεν φαίνεται λογικά να ευσταθεί. Γιατί οπωσδήποτε ορισμένοι

από τους αντιστράτηγους έπρεπε απαραιτήτως να γνωρίζουν τα βασιλικά σχέδια. Και κατά το κίνημα της 13ης Δεκεμβρίου 1967 είχε γίνει μύηση αρκετούς μήνες προηγουμένως των βασικών εκτελεστών, όπως των εν ενεργεία στρατηγών Κ. Κόλλια, Ι. Μανέττα, Γ. Περίδη, του ταξίαρχου Έρσελμαν κ.λπ.

Συνεπώς, ο ισχυρισμός του Α. Παπανδρέου ότι ο βασιλιάς είχε προγραμματίσει μια αντισυνταγματική του επέμβαση διά του στρατού για τη 10η ή την 28η Μαΐου, δεν επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία που υπάρχουν.

Συνεννόηση με τον βασιλιά

Άλλωστε, ο Π. Κανελλόπουλος προσφέρει στα απομνημονεύματά του την εξής μαρτυρία (*Καθημερινή*, 4.6.1975):

> *«Ἡ ἐπιστολή πού ἔγραψα στόν Κ. Καραμανλῆ στά μέσα Μαρτίου 1967, δείχνει καθαρά ὅτι δέν ἀπέκλεια –ἀκόμα καί ἄν σχηματιζόταν κυβέρνηση τῆς Ε.Ρ.Ε.– "τό ἐνδεχόμενον ἀπροόπτων", πού θἆταν δυνατόν νά προκληθοῦν "ἀπό μή ἐλεγχομένους ἰδικούς μας, δηλαδή δῆθεν ἰδικούς μας" (εἶναι οἱ λέξεις, πού ἐχρησιμοποίησα), ἀπροόπτων πού θά ἐματαίωναν τίς ἐκλογές. Παρά ταῦτα, ἐθεώρησα καθῆκον μου ἀπέναντι τῆς Ἑλλάδος καί τῆς Δημοκρατίας νά ἐκτεθῶ –μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά τόν ἐμείωνα– στόν κίνδυνο νά μέ χτυπήσουν ξαφνικά ἐκεῖνοι πού ἐχαρακτήρισα ὡς "δῆθεν ἰδικούς μας".*
>
> *»Τήν πιό ἤπια (στόν τρόπο πού θά ἐκδηλωνόταν) δυσάρεστη περίπτωση –ἐκείνη πού θεωροῦσα τήν πιό πιθανή, δηλαδή τήν προβολή τοῦ αἰτήματος τῆς "ἐκτροπῆς" ἀπό τήν συνταγματική τάξη ἐκ μέρους μελῶν τῆς ἀνωτάτης ἡγεσίας τοῦ Στρατοῦ– εἶχα συζητήσει μέ τόν βασιλέα. Καί μοῦ εἶχε ὑποσχεθῆ, ὅτι –ἄν, ὅταν θά ἤμουν ἐγώ πρωθυπουργός, ἐκδηλωνόταν μιά τέτοια ἀντιπειθαρχική ἐνέργεια– θά μέ καλοῦσε ἀμέσως κοντά του, γιά νά τήν ἀντιμετωπίσουμε μαζί. Ἡ πιό ἀποφασιστική συζήτηση μέ τόν βασιλέα ἔγινε μέ τήν συμμετοχή καί δύο συνεργατῶν μου, τοῦ Παναγῆ Παπαληγούρα καί τοῦ Γεωργίου Ράλλη. Εἶχα πῆ στόν βασιλέα, ὅτι –ἄν ἐσχημάτιζα κυβέρνηση– τό ὑπουργεῖο τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης θά τό ἐμπιστευόμουν στόν πρῶτο, καί τό ὑπουργεῖο Δημοσίας Τάξεως στόν δεύτερο. Ὁ βασιλεύς τούς ἐκάλεσε μαζί μου σ' ἕνα βραδινό γεῦμα, στό Τατόϊ. Ὅταν ἐφθάσαμε καί οἱ τρεῖς μας, μᾶς εἶπε ὁ βασιλεύς ὅτι τήν ἡμέρα ἐκείνη εἶχε τά γενέθλιά της ἡ βασίλισσα Ἄννα Μαρία. Μετά τό γεῦμα, ἡ νεαρή βασίλισσα ἀποσύρθηκε. Καί συζητήσαμε, ὁ βασιλεύς καί οἱ τρεῖς μας, ἕως ἀργά τή νύχτα, ὅλα τά ἐνδεχόμενα. Ἐξετάσαμε ὅλους τούς κινδύνους. Ἐμείναμε ἀκλόνητοι στήν ἀπόφαση νά διενεργηθοῦν οἱ ἐκλογές μέχρι τέ-*

λους Μαΐου. Μόνον ἂν σημειώνονταν μεγάλες ταραχὲς στὴ χώρα θὰ ἐθέταμε σὲ ἐφαρμογὴ τὸν νόμο "περὶ καταστάσεως πολιορκίας", σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 91 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952, συγκαλώντας ταυτόχρονα τὴν Βουλή, ἀκόμα καὶ ἂν θὰ εἶχε διαλυθῆ, "ἐντὸς δέκα ἡμερῶν", γιὰ νὰ ἀποφασίση αὐτὴ τὴν διατήρηση ἢ τὴν ἄρση τοῦ Βασιλικοῦ Διατάγματος, ποὺ θὰ εἶχε, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 91 τοῦ Συντάγματος, ἐκδοθῆ.

Γιατί αρχιστράτηγος ο βασιλιάς;

»Ὁ μόνος κίνδυνος ποὺ δὲν συζητήθηκε τὴ νύχτα ἐκείνη στὸ Τατόϊ, ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ ὅλους, ἐκεῖνος ποὺ ἐκδηλώθηκε στὶς πρῶτες ὧρες τῆς 21ης Ἀπριλίου. Ὁ βασιλεὺς εἶχε τὴν ἀπόλυτη βεβαιότητα, ὅτι ἡ κατάσταση στὸν Στρατὸ τελοῦσε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του. Δὲν εἶναι διόλου σωστὸ –δὲν ἦταν σύμφωνο μὲ τὸ Σύνταγμα– νὰ ἐλέγχωνται οἱ Ἔνοπλες Δυνάμεις ἀπὸ τὸν ἀνεύθυνο Ἀνώτατον Ἄρχοντα. Ὁ βασιλεὺς δὲν ἦταν ἀρχιστράτηγος. Ἦταν –ὅπως εἶναι καὶ ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας στὰ κοινοβουλευτικὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα– συμβολικὸς ἀρχηγὸς τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Ἀλλὰ ἡ παράδοση τοῦ οἴκου τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου εἶχε δημιουργήσει μιὰν ἐσφαλμένη –ἀντισυνταγματική– ἀντίληψη γύρω ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ Ἀνωτάτου Ἄρχοντος πρὸς "τὰς κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν δυνάμεις", ὅπως ἔλεγαν τὰ παλαιότερα Συντάγματα, πρὸς "τὰς ἐνόπλους δυνάμεις", ὅπως ἔλεγε τὸ Σύνταγμα τοῦ 1952. Τὴν ὥρα ἐκείνη, τὴν κρίσιμη καὶ σκοτεινή, ποὺ ὁ νεαρὸς βασιλεὺς Κωνσταντῖνος συζητοῦσε μὲ μένα καὶ τοὺς συνεργάτες μου, τὸν Μάρτιο τοῦ 1967, τοὺς κινδύνους ποὺ ἀπειλοῦσαν τὴ χώρα, δὲν ἐθεώρησα σκόπιμο νὰ τοῦ κάμω ἕνα μάθημα Συνταγματικοῦ Δικαίου. Ὅταν μᾶς ἐβεβαίωσε ὅτι δὲν θὰ γινόταν τίποτε στὸ Στρατό, χωρὶς νὰ ἐρωτηθῆ καὶ νὰ τὸ ἐπιτρέψη, ἀρκέσθηκα –μὲ κάποιον σκεπτικισμὸ– στὴ βεβαίωση αὐτή».

Δεν μπορούμε λοιπόν –με τα στοιχεία που υπάρχουν– να αποδεχθούμε την άποψη ότι ο βασιλιάς οργάνωνε την επέμβαση (μια μορφή βασιλικής στρατιωτικής δικτατορίας) που του απέδιδαν οι διάχυτες φήμες. Αλλά και δεν έκανε τις ημέρες της έξαψης και της ανησυχίας μια αποφασιστική διάψευση των φημών με ένα διάγγελμά του προς τον λαό και τον στρατό. Το αποτέλεσμα υπήρξε να αιφνιδιαστεί και ο ίδιος οδυνηρά εκείνη την τραγική νύχτα, όταν αντιλήφθηκε ότι ήταν κυκλωμένος στο ανάκτορό του από τους άγνωστους κινηματίες.

Θα εξόντωναν τη βασιλική οικογένεια;

Η περιπέτεια που έζησε κατόπιν ο νεαρός βασιλιάς, όπως εκτίθεται από τις επίσημ-

μες καταθέσεις στην τακτική ανάκριση και από το βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών, δεν διαφέρει από την περιγραφή που δίνουμε στον προηγούμενο τόμο, στην οποία παρεμβάλλουμε και την αφήγηση του Σ. Παττακού.

Αλλά η πίεση κατά του βασιλιά εκείνη την ημέρα περιέχει και μια δραματική προσωπική πτυχή: Ο Κωνσταντίνος φοβόταν για την τύχη της ίδιας της οικογένειάς του, ιδίως της επίτοκης βασίλισσας Άννας Μαρίας και της μητέρας του Φρειδερίκης. Ο στρατηγός Γ. Περίδης στην κατάθεσή του ενώπιον του τακτικού ανακριτή αναφέρει:

> *«Εἰδικώτερον ὡς πρὸς αὐτὸν (τὸν Βασιλέα) γνωρίζω ὅτι καὶ ψυχολογικῶς ἀνθρωπίνως ἐπηρεάσθη σοβαρώτατα δι' ἐκβιασμοῦ κατὰ τῆς φυσικῆς ἀκεραιότητος τῆς συζύγου καὶ τῶν τέκνων του. Τοῦτο μοῦ ἀπεκάλυψε ὁ ἴδιος ὅταν συνεζητεῖτο πρὸ τῆς 13ης Δεκεμβρίου 1967 τὸ θέμα τῆς πρωτοβουλίας του πρὸς ἐπαναφορὰν τῆς νομιμότητος ὅτε εἰς τὸ τέλος τῆς συζητήσεως μοῦ εἶπε ὅτι ἔχει ἕνα δικό του προσωπικὸν πρόβλημα, τὸν ἠρώτησα ποῖον ἦτο καὶ μοῦ εἶπε: "Τί θὰ γίνη μὲ τὴν οἰκογένειάν μου;". Τοῦ ἀπήντησα ὅτι τὸ θέμα δὲν ἦτο δύσκολον, διότι θὰ μποροῦσε νὰ προαπέστελλε ἀνυπόπτως τὴν σύζυγον καὶ τέκνα του εἰς τὴν μητέρα της πρὸς ἐπίσκεψιν καὶ τὴν μητέραν του εἰς τὴν κόρην της. Μοῦ ἀπήντησε ὅτι αὐτὸ ἦτο ἀδύνατον, διότι τοῦτο θὰ ἦτο καὶ μόνον προειδοποιητικὴ ἔνδειξις τῆς ἐνεργείας του ὡς ἔχει λόγους νὰ πιστεύη. Εἰς ἀπάντησίν μου ὅτι ἐν τοιαύτη περιπτώσει θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς ἄφηνε ἐδῶ, διότι δὲν πιστεύω ὅτι θὰ ἔφθαναν εἰς τὸ σημεῖον ν' ἀντεκδικηθοῦν καὶ νὰ ἐκβιάσουν, μοῦ ἀπήντησε: Ἐσεῖς ὁμιλεῖτε συναισθηματικά, ἐγὼ ὅμως ἔχω ἀποδείξεις ὅτι δὲν θὰ διστάσουν, πολὺ περισσότερον ἀφοῦ ἐσκέφθησαν νὰ χρησιμοποιήσουν καὶ ἐχρησιμοποίησαν ἐμμέσως τὴν 21η Ἀπριλίου 1967, διότι ὅταν μετέβη ἀπὸ τὸ Τατόϊ, ὅπου εὑρίσκετο μόνος του, τὴν ἡμέραν αὐτὴν εἰς τὸ κατάλυμα τῆς οἰκογενείας του, εἰς Ψυχικὸν μαζὶ μὲ τὸν Γ. Σπαντιδάκην, εὗρε τοῦτο περικυκλωμένον ὑπὸ ἁρμάτων μάχης, μὲ ἐστραμμένα τὰ πυροβόλα τούτων πρὸς τὴν κατοικίαν του. Διέταξε δὲ τὸν Σπαντιδάκην νὰ διατάξη τὴν ἄμεσον ἀποχώρησιν τούτων. Οὗτος δὲ (Σπαντιδάκης) διέταξε ὄντως τὴν ἀποχώρησιν, συνέλαβεν ὅμως ὁ Βασιλεὺς τοῦτον νὰ κάνη ἰδιαίτερον νεῦμα εἰς τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν ἁρμάτων νὰ ἀγνοήση τὴν διαταγήν. Εἰς ἐκφρασθεῖσαν ἀμφιβολίαν μου νὰ ἐπλανήθη, ὁ Βασιλεὺς μοῦ εἶπε ὄχι, διότι ἐκ προσωπικῆς του διερευνήσεως ἣν διενήργησε μεταγενεστέρως ἐξηκρίβωσε ὅτι ὄντως τὰ πληρώματα εἶχαν ἐντολὴν νὰ προσβάλουν τὴν κατοικίαν διὰ τῶν πυροβόλων ἐὰν ἐλάμβανον ἐντολήν».*

Θα σκότωναν και τον βασιλιά...

Φαίνεται ότι μεταξύ των ηγετών του πραξικοπήματος έγινε ίσως και συζήτηση, αν θα έπρεπε ο βασιλιάς να φονευθεί. Γιατί ο στρατηγός Γ. Περίδης στην ίδια κατάθεσή του προσθέτει:

«Μετὰ τὴν 13ην Δεκεμβρίου 1967 ὅτε μετήχθην κρατούμενος εἰς δωμάτιόν τι τοῦ ΓΕΣ μὲ ἐπεσκέφθη ὁ ἄλλοτε καὶ ἐπὶ δύο φορὰς ὑφιστάμενός μου τότε 'Αντ/χης 'Ιωαννίδης Δημήτριος, ὁ ὁποῖος εἰς γενικὴν συζήτησιν μοῦ ἀνέφερε ὅτι οὗτος προέβλεψε τὴν ἀντίδρασιν τοῦ Βασιλέως πρὸς ἀνατροπήν των, εἶχε δὲ προειδοποιήσει τοὺς λοιποὺς κινηματίας διὰ τῶν λέξεων "Βασιλιᾶς πληγωμένος καὶ ταπεινωμένος εἶναι ἀετὸς πληγωμένος καὶ θὰ κτυπήση. Μόνον Βασιλιᾶς σκοτωμένος ἑδραίωνε τὴν ἐπανάστασιν".

Να όμως και μια μαρτυρία-στιγμιότυπο από τη βασιλική τραγωδία εκείνης της ημέρας, που είδε το φως μετά τη δημοσίευση του προηγούμενου τόμου. Είναι η κατακλείδα της περιπέτειας του Κωνσταντίνου, που μέσα σε λίγες ώρες έχασε απροσδόκητα και συνταρακτικά τις περισσότερες εξουσίες του, δεδηλωμένες ή σιωπηρές. Η μαρτυρία οφείλεται στην εκδότρια της εφημερίδας *Καθημερινή*, Ελένη Βλάχου (φύλλο 24.4.1975), και αναφέρεται στην ώρα που το απόγευμα της 21ης Απριλίου 1967 ξαναλειτούργησαν στην Αθήνα τα τηλέφωνα:

«Ντρίγκ...

»Βόμβα νὰ εἶχε ἐκραγῆ μέσα στὰ γραφεῖα δὲν θὰ εἴχαμε ὅλοι ξεπεταχθῆ, σὰν σοῦστες, μόλις ἀπὸ κάποιο ἄλλο γραφεῖο ἀκούστηκε ἕνα τηλέφωνο νὰ κτυπάη. Σήκωσα τὸ ἀκουστικό, καὶ ναί, δούλευε. Ἡ ἐπικοινωνία ἦταν πάλι δυνατή.

»Καὶ ξύπνησε μιὰ τελευταία, ἡ ἐντελῶς τελευταία πιὰ ἐκδήλωσι αἰσιοδοξίας. Δὲν εἴχαμε ἀκόμη ἀκούσει τὸν ἴδιο τὸν Βασιλέα νὰ μιλάη. Μήπως;

»'Επῆρα τὸν ἀριθμὸ τοῦ γραφείου Τύπου τῶν 'Ανακτόρων: "'Εμπρός... Μπορῶ νὰ μιλήσω μὲ τὸν κ. Στέλιο Χουρμούζιο;" "Ποιός τὸν ζητάει;" "'Απὸ τὴν 'Καθημερινή'".

»Εἶχα ἤδη ἀναγνωρίσει ὅτι ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Βασιλεὺς στὸ τηλέφωνο. Εἶχε φαίνεται τρέξει κι αὐτὸς ν' ἀπαντήση στὸ πρῶτο, γιατὶ ἦταν τὸ πρῶτο τηλεφώνημα ποὺ ἀντηχοῦσε στὸ Παλάτι. Καὶ ἐκεῖ ὅλα τὰ τηλέφωνα ἦταν κομμένα ἀπὸ τὸ πρωΐ.

»Τὸν ρώτησα ἀμέσως: "Εἶναι ἀλήθεια; Τοὺς ὁρκίσατε; Ὁρκίσατε τὴν κυβέρνηση Κόλλια;" "Ναί, εἶναι ἀλήθεια. Δέχθηκα νὰ τοὺς ὁρκίσω. Δὲν μποροῦσα νὰ κάνω ἀλλιῶς. Εἶχα μείνει μόνος. 'Εντελῶς μόνος..."

»Μιλήσαμε ἀκόμη λίγη ὥρα. Δὲν εἶχα πολλὰ νὰ πῶ: "Τουλάχιστον κρατηθῆτε μακριά. Μὴν τοὺς πλησιάσετε, μὴν τοὺς βοηθᾶτε... Μὴν ἀφήσετε νὰ σᾶς φωτογραφήσουν μαζί τους..."

»Ἔμοιαζε νὰ συμφωνῆ. Ἀλλὰ χωρὶς πεποίθηση. Ἔμοιαζε βαθειὰ θλιμμένος καὶ ἀπίθανα κουρασμένος».

Πόσο αναμείχθηκαν οι Αμερικανοί;

z. Η στάση των Αμερικανών. Προξενεί κάποια έκπληξη ότι η εξονυχιστική τακτική ανάκριση για την 21η Απριλίου δεν έφερε στο φως κανένα στοιχείο που να δείχνει τον βαθμό ανάμειξης των Αμερικανών στην έμπνευση, οργάνωση και εξαπόλυση του πραξικοπήματος. Αν εξαιρέσουμε τον Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος επαναλαμβάνει τις γνωστές κατηγορίες, ότι η ενέργεια καταστρώθηκε στην Αμερική και ότι το Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης των ΗΠΑ είχε αποφασίσει την 28η Φεβρουαρίου να γίνει βασιλικό κίνημα –κατηγορίες χωρίς να τις ενισχύει με καμία τεκμηρίωσή τους– όλοι οι άλλοι μάρτυρες αγνοούν τελείως την αμερικανική παρέμβαση. Ούτε όμως άλλες συγκεκριμένες μαρτυρίες –άσχετες με την τακτική ανάκριση– προστέθηκαν, εκτός από τελείως αόριστα επιχειρήματα και νεφελώδη περιστατικά. Όπως π.χ. ο πολιτευτής Ιάκωβος Διαμαντόπουλος, με επιστολή του στην εφημερίδα *Βήμα* (29.5.1975), αναφέρει, ως απόδειξη της αμερικανικής επέμβασης, ότι:

«Τὴν 5.4.73 διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 9166 συστημένης ἐπιστολῆς μου ἐγνώριζα εἰς τὸν κ. Τάσκα ὅτι ὁ Πρόξενος κ. Στῆβεν Λάντυ, ὅστις διέμενεν εἰς Ἀθήνας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Δορυλαίου, ἑπτὰ ἡμέρας πρὸ τῆς 21ης Ἀπριλίου, εἶχεν τονίσει ὅτι δὲν θὰ ξαναγίνουν ἐκλογὲς εἰς τὴν Ἑλλάδα».

Αλλά τεκμήρια παρόμοια –μια φράση που μπορεί να αποτελεί ατομική πρόβλεψη, που δυνατόν να λέχθηκε για πλήθος λόγων– δεν λαμβάνονται σοβαρά υπόψη και δεν έχουν σχέση με την ιστορική επιστήμη.

Ούτε η CIA γνώριζε...

Μόνο ένα συγκεκριμένο στοιχείο κατατέθηκε στην τακτική ανάκριση, από τον αντιστράτηγο Κ. Παπαγεωργόπουλο, διευθυντή της ΚΥΠ την ημέρα της 21ης Απριλίου. Η οποία, όμως, φράση ενισχύει άποψη αντίθετη προς την κοινώς παραδεδεγμένη για την αμερικανική ανάμειξη. Ο μάρτυρας αναφέρεται στον χρόνο που την ημέρα του πραξικοπήματος ο βασιλιάς ανέθεσε, ύστερα από συμφωνία με την Επαναστατική Ομάδα, την πρωθυπουργία στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, Κ. Κόλλια. Και καταθέτει:

«Προτοῦ τηλεφωνήσω εἰς τὸν νέον Πρωθυπουργόν, μὲ πῆρε εἰς τὸ τηλέ-

φωνον ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Ὑπηρεσίας Πληροφοριῶν (σημείωσις συγγρ. δηλαδὴ τῆς CIA) Συνταγματάρχης Μῶρρυ, ὁ ὁποῖος μοῦ εἶπε ὅτι ὁ Ἀμερικανὸς Πρέσβυς Τάλμποτ παρακαλεῖ νὰ συναντηθῆ πάραυτα μὲ τὸν ἰσχυρὸν ἄνδρα τῆς νέας καταστάσεως. Εἶπα εἰς τὸν Ὑποδ/ντήν μου νὰ τὸ ἀναφέρη εἰς τὸν Πρωθυπουργὸν ὅπερ καὶ ἔπραξε, ἐμοῦ ἀποχωρήσαντος ἐκ τῆς ὑπηρεσίας».

Η φράση αυτή οδηγεί στο απροσδόκητο συμπέρασμα, ότι όχι μόνο ο επίσημος εκπρόσωπος της Αμερικής (πρεσβευτής) αλλά και η ίδια η CIA αιφνιδιάστηκε από το πραξικόπημα, του οποίου αγνοούσαν και τον αρχηγό. Αλλά τι έγινε τότε η θεωρία ότι η CIA ποδηγετούσε την Ομάδα Παπαδόπουλου; Αγόμαστε έτσι σε πλήρες άτοπο, το οποίο έρχεται λογικά σε σύγκρουση με την άποψη της παντοδύναμης ανάμειξης των Αμερικανών.

Μόνον ο τέως πρωθυπουργός Σ. Στεφανόπουλος προσπαθεί να λύσει αυτό το άτοπο. Αποδίδει ανάμειξη όχι στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ (δηλαδή στην επίσημη αμερικανική πολιτική) ούτε στη CIA, αλλά στο Πεντάγωνο, που ενεργεί μέσω της Αμερικανικής Στρατιωτικής Αποστολής (δηλαδή της Κοινής Επιτροπής Αμερικανικής Στρατιωτικής Βοήθειας ή JUSMAAG). Και στην κατάθεσή του κατά την τακτική ανάκριση λέει:

«Κατὰ τὰς πληροφορίας μου ἐν γνώσει ἐτέλουν στρατιωτικοὶ παράγοντες τῆς Ἀμερικανικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς ἐν Ἑλλάδι, οἱ ὁποῖοι ἐνεθάρρυνον τοὺς συνωμότας νὰ προχωρήσουν. Αὐτὸ καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Πανουργιᾶ, ὅστις γράφει ὅτι ὁμοῦ μὲ τὸν Πατταχὸν ἐπεσκέφθησαν Ἑλληνοαμερικανὸν συνταγματάρχην, ὁ ὁποῖος ἐνεθάρρυνε τὸν Πατταχὸν νὰ προχώρηση».

Η κατάθεση, όμως, του Σ. Στεφανόπουλου στο σημείο αυτό, εκτός της αοριστίας της, περιέχει και ένα βασικό λάθος. Ο Ελληνοαμερικανός συνταγματάρχης που επικαλείται ως απόδειξη της άποψής του, δεν ανήκε στη Στρατιωτική Αποστολή αλλά στη CIA. Τη σχετική περικοπή της έκθεσης του ταξίαρχου Πανουργιά την δημοσιεύσαμε ήδη και την επαναλαμβάνουμε:

«Μίαν ἡμέραν εἴχομεν συνάντησιν (μετὰ τοῦ ταξιάρχου Πατταχοῦ) μεθ' ἑνὸς ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἀξιωματικοῦ τῆς ΣΙΑ. Κατ' αὐτὴν συνεζητήθη ποία ἡ ἐνδεχομένη ἀντίδρασις τῶν Ἡν. Πολιτειῶν εἰς περίπτωσιν δικτατορίας. Ὁ ἐν λόγῳ Ἀμερικανὸς ἐνίσχυσε κατὰ κάποιον τρόπον τὴν ἄποψιν Πατταχοῦ, εἰπὼν ὅτι αἱ Ἡν. Πολιτεῖαι, ἐφ' ὅσον τηρούσαμε τὴν αὐτὴν ἐξωτερικὴν πολιτικήν, παραμέναμεν εἰς τὸ ΝΑΤΟ καὶ δὲν ἐδημιουργούσαμε θέματα μὲ τὴν Τουρκίαν, θὰ μᾶς ἐβοήθουν. Ὁ Πατταχὸς ἐντυπωσιάσθη».

Η αμερικανική πολιτική

Δεν υπάρχει, λοιπόν, μέχρι τώρα, κανένα θετικό στοιχείο, ότι αναμείχθηκε το Πεντάγωνο. Ούτε η αμερικανική κυβέρνηση εκ των άνω. Και αυτές οι Επιτροπές του Κογκρέσου, με επικεφαλής αδιάλλακτους φιλελεύθερους, όπως ο γερουσιαστής Φουλμπράιτ, δεν κατόρθωσαν, παρά τις 8ετείς προσπάθειές τους, να φέρουν στο φως κανένα σχετικό αδιαμφισβήτητο ντοκουμέντο. Μόνο για τη CIA μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι παρορμούσε ανεπίσημα –και ανεύθυνα– το παρακράτος προς τη Δικτατορία. Αλλά η κατάθεση του στρατηγού Κ. Παπαγεωργόπουλου γεννά την εκδοχή ότι ίσως και η δική της ακόμη ανάμειξη να ήταν περιορισμένη –δεν μπορούσε δε να έλθει σε πλήρη αντίθεση με την επίσημη πολιτική της χώρας της– μέχρι βαθμού που να μην είχε συστηματική και ολοκληρωμένη επαφή με την Ομάδα Παπαδόπουλου.

Αλλά τότε δεν έρχεται σε αντίφαση αυτή η άποψη –της μη ενεργού και πλήρους αμερικανικής επέμβασης– με το γενικό πλαίσιο της πολιτικής των ΗΠΑ στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή;

Το γενικό αυτό πλαίσιο είναι αναμφισβήτητο. Η αμερικανική πολιτική επιδιώκει βέβαια να ελέγχει την Ανατολική Μεσόγειο, για να ελέγχει δι' αυτής τη Μέση Ανατολή, αλλά και για να περισφίγγει από τον Νότο τη Σοβιετική Ένωση. Και μέσα στο κύκλωμα αυτό κατέχει επίζηλη θέση η Ελλάδα, την οποία από το 1947 (Δόγμα Τρούμαν) σταθερά και με κάθε μέσον επιδιώκει να κρατά υπό την άμεση και ολοκληρωτική επιρροή της.

Αυτά όλα είναι γνωστά, όπως γνωστό είναι ότι μετά την πτώση του Γ. Παπανδρέου θα ήθελε να μην επανέλθει στην εξουσία. Γνωστή είναι και η άποψη, ότι η αμερικανική πολιτική, με τον κλονισμό της δύναμής της τις τελευταίες δεκαετίες και με τη διάβρωση του αστικού καθεστώτος στις περισσότερες χώρες, δεν μπορεί πια να επιβληθεί παρά «με τις δικτατορίες και τις δολοφονίες».

Αλλά ένα γενικό πλαίσιο δεν αποκλείει τη δημιουργία αντίθετων φαινομένων σε ορισμένο χρόνο και τόπο. Το δόγμα π.χ. για την αμερικανική «πολιτική των δικτατοριών» έπρεπε να έχει μείζονα εφαρμογή από την Ελλάδα στο Βιετνάμ. Αλλά τότε γιατί οι Αμερικανοί κατέρριψαν το 1963 την αμερικανόφιλη δικτατορία του Ντιέμ –ο οποίος και δολοφονήθηκε– για να εγκαταστήσουν πολιτική κυβέρνηση στη Σαϊγκόν, που διατηρήθηκε πάνω από ένα χρόνο; Προφανώς υπήρχαν λόγοι ακαταμάχητοι, που τους ανάγκασαν να εφαρμόσουν τοπική πολιτική αντίστροφη προς τη γενική.

Η υπεραπλούστευση λοιπόν των γεγονότων δεν εξηγεί πάντα τα φαινόμενα. Η αμερικανική πολιτική δεν ερμηνεύεται μονοκόμματα με τους νόμους της ιμπεριαλιστικής επέκτασης. Υπάρχουν και άλλοι παράγοντες, εσωτερικοί και εξωτερικοί, που δημιουργούν αντίρροπες δυνάμεις. Όπως π.χ. η θυελλώδης ανάπτυξη του φιλελεύθερου κοινωνικού και πολιτικού κινήματος στις ΗΠΑ, που άρχι-

σε πριν από το 1967 –το οποίο εξανάγκασε τελικά την κυβέρνηση να εγκαταλείψει τον Πόλεμο στο Βιετνάμ– που δεν μπορούσε να μην το λάβει υπόψη της η αμερικανική κυβέρνηση, στην αντιμετώπιση του ελληνικού προβλήματος. Μια δικτατορία στην Ελλάδα, το 1967, τι αντίκτυπο θα είχε στις εσωτερικές αμερικανικές πολιτικές διαμορφώσεις, ενόψει μάλιστα των προεδρικών εκλογών του 1968; Αναγκαστικά θα ήταν διστακτική και κυμαινόμενη η επίσημη Αμερική στην πολιτική της.

ΚΥΠ, CIA και ΑΣΠΙΔΑ

Πέρα απ' αυτό, όμως, οι επεμβάσεις αυτές των Αμερικανών προϋποθέτουν παντοδυναμία της χώρας τους και της CIA, η οποία σε πολλές περιπτώσεις ήταν πια ανύπαρκτη. Οι εξελίξεις, τουναντίον, συχνότατες σε πολλές χώρες, όπως και στην Ελλάδα, είχαν ως αποφασιστικό παράγοντα τις εσωτερικές συγκρούσεις, την ταξική πάλη, τις ενδοταξικές διαμάχες και διαμορφώσεις των παρατάξεων, εθνικούς ή άλλους λόγους, που δεν ερμηνεύονται με την εύκολη θεωρία της αμερικανικής παντοδυναμίας. Και να ένα παράδειγμα:

Κατά την άποψη που είναι διάχυτη, η CIA ήταν τόσο πανίσχυρη, ώστε επί των ημερών της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, ακόμη και όταν ο Α. Παπανδρέου ήταν υπουργός Προεδρίας, ασκούσε πλήρη έλεγχο στην ΚΥΠ, μέχρι βαθμού να μισθοδοτεί τους υπαλλήλους και αξιωματικούς της.

Ταυτόχρονα, όμως, είναι γεγονός που το αποδεχόμαστε, ότι η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ ήταν σκευωρία του παρακράτους, που απέβλεπε κυρίως να αλωθεί η ΚΥΠ –δηλαδή να απομακρυνθούν οι αξιωματικοί της με την κατηγορία ότι είναι μέλη της συνωμοτικής δήθεν οργάνωσης του ΑΣΠΙΔΑ. Και σύμφωνα με τη θεωρία της παντοδύναμης και πανταχού παρούσης CIA, αυτή καθοδηγούσε τη σκευωρία.

Πότε, όμως, βομβαρδίζουμε ένα φρούριο; Όταν κατέχεται από εχθρικές και όχι από δικές μας δυνάμεις. Ώστε η ΚΥΠ –για να καταστεί στόχος της CIA με όπλο τη σκευωρία του ΑΣΠΙΔΑ– είχε ήδη αλωθεί από εχθρικές δυνάμεις. Και τι ήταν οι δυνάμεις αυτές; Φυσικά οι δημοκρατικές –η ομάδα Παπατέρπου–, οι οποίες ελέγχοντας την ΚΥΠ παρεμπόδιζαν τον δρόμο προς τη Δικτατορία. Αλλά τότε πώς η ΚΥΠ ελεγχόταν από τη CIA –μέχρι μισθοδοσίας του προσωπικού– και επί των ημερών της κυβέρνησης Παπανδρέου; Η αντίφαση είναι καταφανής και ανεξάλειπτη. Και δείχνει κατά πόσο είχε τόση επίδραση η CIA και στην άλλη πλευρά της εικόνας: στο παρακράτος, που οργάνωσε τη σκευωρία.

Ο πραγματικός ρόλος των ΗΠΑ

Για να καταλήξουμε λοιπόν σε μερικά ήρεμα συμπεράσματα:

• Τα γενικά πλαίσια των εξελίξεων και των πραγματικοτήτων προσκρούουν συχνά σε επιμέρους αντίστροφα φαινόμενα. Γι' αυτό κάθε περίπτωση πρέπει ιστορικά να ερευνάται με προσοχή και αντικειμενικότητα. Και τι θα συμβεί αν διαπιστωθεί ότι μια τοπική ειδική κατάσταση βαδίζει σε μια συγκεκριμένη εποχή αντίστροφα προς το γενικό πλαίσιο; Η τάση που υπάρχει συχνά είναι να διαστρεβλώνουμε τότε τα πράγματα, να πλαστογραφούμε τα γεγονότα, για να ευθυγραμμίζουμε την ειδική περίπτωση με το γενικό πλαίσιο. Έτσι, όμως, κάνουμε πολιτική πράξη και όχι επιστημονική ιστορία.

Και ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος, με ιδιαίτερη αυστηρότητα γράφει (*Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Γ΄, 8):

> *«Όταν φοροῦμε ψευτοαριστερὲς παρωπίδες... τότε βγάζουμε ὁρισμένους θεωρητικοὺς φετβάδες... βγάζουμε τὰ συμπεράσματα ποὺ μᾶς συμφέρουν στὶς πολιτικές μας ἐπιδιώξεις. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι οὔτε ἱστορικὴ ἔρευνα οὔτε ἱστορία. Εἶναι παραχάραξη τῆς ἱστορίας καὶ οἱ ἱστορικοὶ αὐτῆς τῆς σχολῆς εἶναι κομπογιανίτες».*

• Ειδικά για την Ελλάδα, η αμερικανική δύναμη επιβολής από αρκετά χρόνια είχε εξασθενίσει και όποιος ηγέτης ήθελε, μπορούσε να της αντιταχθεί. Πολλοί, όμως, καλλιεργούσαν πάντα τον μύθο της παντοδυναμίας της –όπως και της CIA– για να καλύπτουν δικούς τους εκούσιους συμβιβασμούς, υποχωρήσεις ή και συναλλαγές.

• Για τον ρόλο της Αμερικής στην προπαρασκευή και εξαπόλυση του πραξικοπήματος, τα στοιχεία που υπάρχουν είναι ασαφή. Η τακτική ανάκριση, όπως είδαμε, δεν τα αποσαφήνισε. Και έως ότου αποκαλυφθούν άλλα στοιχεία, πιο ισχυρά, είμαστε υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε την επέμβασή της ισχυρή αλλά δευτερογενή.

• Γενικότερα, τουλάχιστον στην Ελλάδα, τον πρώτο ρόλο τον παίζουν –από αρκετά χρόνια– οι εσωτερικές αντιθέσεις. Η συσσώρευση των νέων στοιχείων δεν μεταβάλλει τη διαπίστωση ότι: η δικτατορία υπήρξε καρπός όχι τόσο της αμερικανικής ιμπεριαλιστικής πολιτικής, όσο της σύγκρουσης των κοινωνικών (ταξικών) δυνάμεων. Άλλη μια φορά μπορούμε να πούμε ότι από τη μια μεριά ήταν οι συντηρητικές δυνάμεις που ήθελαν να διατηρηθεί το πολιτικοκοινωνικό καθεστώς, το οποίο προέκυψε από τον Εμφύλιο Πόλεμο. Από την άλλη ήταν οι ριζοσπαστικές δυνάμεις, που ήθελαν να διαβρώσουν, να δημοκρατοποιήσουν το καθεστώς αυτό. Η Δικτατορία της 21ης Απριλίου, μολονότι στράφηκε και κατά των κομματικών μηχανισμών των συντηρητικών δυνάμεων, στην ουσία ήλθε και παρέμεινε ως αναστηλωτής και φύλακας του καθεστώτος.

Στη διαδικασία αυτή, ο ξένος παράγοντας δεν είχε πλήρως τις πρωτοβουλίες. Βέβαια συνέπιπτε και η δική του διάθεση για τη διατήρηση του συντηρητικού καθεστώτος. Αλλά δεν φαίνεται να διέθετε τη δύναμη να επιβάλει αποκλειστικά δικές

του λύσεις. Ο υφηγητής της Κοινωνιολογίας στη Σχολή Κοινωνικών και Οικονομικών Επιστημών του Λονδίνου, Ν. Μουζέλης, γράφει χαρακτηριστικά («Στρατιωτικές επεμβάσεις και τάξεις στην Ελλάδα», *Το Βήμα*, 13.4.1975):

«Ἂν σ' αὐτὴν τὴν μελέτη δὲν γίνεται πολὺς λόγος γιὰ τὴν ἔκταση καὶ φύση τῶν ξενικῶν ἐπιρροῶν στὰ ἑλληνικὰ πράγματα, ὁ λόγος δὲν εἶναι ἐπειδὴ τὶς θεωρῶ λιγότερο σημαντικές. Ἁπλῶς δίνω μεγαλύτερη ἔμφαση στὴν ἐσωτερικὴ κοινωνικὴ δομὴ γιατί πρῶτο, ἀπ' ὅ,τι ξέρω αὐτὴ ἡ διάσταση τοῦ προβλήματος ἔχει ἀγνοηθῆ στὶς διάφορες πολιτικὲς ἀναλύσεις γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Καὶ δεύτερο, ὅσο καὶ μεγάλη νὰ εἶναι ἡ ἐπιρροὴ τῶν ξένων δυνάμεων, καὶ αὐτές, τουλάχιστον βραχυχρόνια, εἶναι ἀναγκασμένες νὰ δράσουν μέσα στὰ πλαίσια καὶ ὅρια ποὺ καθορίζει ἡ βασικὴ κοινωνικοοικονομικὴ δομὴ τῆς χώρας».

Γιατί αδράνησαν;

η. Η στάση των αξιωματικών. Την 21η Απριλίου αιφνιδιάστηκε όχι μόνον ο λαός αλλά και το στράτευμα. Λίγες δεκάδες βαθμοφόροι έκαναν το πραξικόπημα. Οι άλλοι –10.000 αξιωματικοί περίπου– γιατί αδράνησαν; Η δικαιολογία τους είναι ότι εξαπατήθηκαν από το πλαστό διάταγμα για την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου, καθώς και από την παρεμβολή του στρατηγού Σπαντιδάκη. Η τακτική ανάκριση, όμως, αποκάλυψε ότι η αδράνεια των αξιωματικών, η αφελής εξαπάτησή τους, είχε διαστάσεις που δύσκολα μπορεί να τις συλλάβει κανείς. Ακόμη και οι διοικητές των μεγάλων μονάδων υπήρξαν πειθήνιοι και άβουλοι πέραν από κάθε μέτρο.

Οι καταθέσεις των μεράρχων και σωματαρχών στην τακτική ανάκριση ρίχνουν φως στην ψυχολογία των στελεχών του στρατεύματος εκείνη την ημέρα. Ως χαρακτηριστική λαμβάνουμε την κατάθεση του υποστράτηγου –τότε– Γ. Περίδη, ο οποίος διοικούσε την 91η Στρατιωτική Διοίκηση (Διδυμότειχο), που είχε ενισχυμένη δύναμη μεραρχίας. Ο στρατηγός Περίδης την 21η Απριλίου βρισκόταν στην Αθήνα. Και καταθέτει:

«... Τὸ πρωῒ τῆς 21.4.1967 κατὰ τὰς 9 ἡ ὥρα ἦλθε εἰς τὸ σπίτι μου ἕνα αὐτοκίνητον τζὶπ μὲ δύο ἀξιωματικοὺς καὶ μοῦ εἶπαν ὅτι ἔδει νὰ παρουσιασθῶ ἀμέσως εἰς τὸ Ἐπιτελεῖον, διότι αἱ ἔνοπλοι δυνάμεις ἀνέλαβον τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας. Ὀλίγον προηγουμένως βεβαίως ἤκουσα ἀπὸ τὸ ραδιόφωνον τὴν ἀναγγελίαν περὶ τούτου καὶ περὶ τῆς ἐπιβολῆς Στρατιωτικοῦ Νόμου διὰ Διατάγματος εἰς τὸ ὁποῖον ἐμνημονεύετο ὡς ὑπογράφων Κωνσταντῖνος Βασιλεύς, ὁ Πρόεδρος καὶ τὰ μέλη. Ἤμην συνεπῶς ἕτοιμος καὶ ἐπιβιβασθεὶς τοῦ τζὶπ μετέβην εἰς τὸ Ἐπιτελεῖον καὶ παρουσιάσθην εἰς τὸν Ἀρχηγὸν τοῦ Ἐπιτελείου, ἀντιστράτηγον Γρηγό-

ριον Σπαντιδάκην, ὁ ὁποῖος μοῦ εἶπε ὅτι αἱ ἔνοπλοι δυνάμεις ἀνέλαβον τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας καὶ δέον ν' ἀναχωρήσω ἀμέσως διὰ τὴν μονάδα μου. Πράγματι μετ' ὀλίγον διετέθη ἀεροσκάφος τῆς στρατιωτικῆς ἀεροπορίας καὶ ἐπιβιβασθεὶς μετὰ τοῦ Διοικητοῦ Στρατιᾶς 'Αντιστρατήγου Κατσαδήμα, ἀνεχωρήσαμε διὰ τὴν μονάδα μας. Εἰς τὸ ἀεροπλάνον συνεζητήσαμε μὲ τὸν κ. Κατσαδήμα διὰ τὴν δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν καὶ τὴν ἐντός τοῦ 'Επιτελείου, καὶ δὲν καταλήξαμε εἰς συγκεκριμένην ἐκτίμησιν ἐπὶ τοῦ τί ἀκριβῶς συνέβη. Πάντως συμφωνήσαμε ὅτι κάτι ἀνορθόδοξον ἦτο τοῦτο».

«Κάτι το ανορθόδοξο»

Ο στρατηγός Περίδης, λοιπόν, ενώ πληροφορήθηκε από τον αρχηγό του ΓΕΣ ότι «αι ένοπλοι δυνάμεις ανέλαβον την διακυβέρνησιν της χώρας», δεν προβληματίστηκε αν είχαν το δικαίωμα αυτό οι ένοπλες δυνάμεις. Προφανώς γιατί ακούγοντας το πλαστό Βασιλικό Διάταγμα για την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου θεώρησε ότι η επέμβαση έγινε με πρωτοβουλία του βασιλιά. Αλλά και αν ο βασιλιάς είχε επιβάλει τη Δικτατορία, δεν ήταν ενέργεια αντισυνταγματική; Και πώς έπρεπε να την αντιμετωπίσει ένας νομιμόφρων αξιωματικός;

Πέραν τούτου, ενώ βρισκόταν στο Πεντάγωνο, στην καρδιά του πραξικοπήματος, δεν αντιλήφθηκε τι συμβαίνει; Δεν ρώτησε; Δεν επέδειξε νευρικότητα για την εξιχνίαση των γεγονότων; Το αυτό ίσχυε και για τον διοικητή της στρατιάς. Και οι δύο αυτοί ανώτατοι αξιωματικοί συμφώνησαν αργότερα, μετά από ώρες, μέσα στο αεροπλάνο, απλώς ότι «κάτι ανορθόδοξο» συνέβαινε.

Αλλά συνεχίζει ο στρατηγός Περίδης στην κατάθεσή του:

«...'Ενθυμοῦμαι μάλιστα ὅτι μὲ ἠρώτησε ὁ Στρατηγὸς τί νὰ κάμωμε καὶ ἐγὼ τοῦ ἀπήντησα ἡ μόνη λύσις ἦτο νὰ παρουσιασθῶμεν εἰς τὰς μονάδας μας περιμένοντες τὴν ἐξέλιξιν τῆς καταστάσεως. Εἰς τὴν μονάδα μου ἡ κατάστασις ἦτο ἤρεμος, εἶχον ἐφαρμοσθεῖ αἱ διαταγαὶ τοῦ 'Επιτελείου ὑπὸ τοῦ 'Υποδιοικητοῦ καὶ 'Επιτελάρχου μου, δηλαδὴ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ὅσων προεβλέποντο ὑπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ σχεδίου "Προμηθεὺς" τοῦ Γενικοῦ 'Επιτελείου Στρατοῦ. Κατὰ τὰς ἑπομένας 2-3 ἡμέρας ἠσχολήθημεν μὲ τὰ τρέχοντα πιεστικὰ προβλήματα τῆς εἰδικῆς μεθοριακῆς ἀποστολῆς μας.

»Μετ' ὀλίγας ἡμέρας μοῦ τηλεφώνησε ὁ Δ/τὴς Στρατιᾶς ὅτι πρέπει νὰ παραδώσω τὴν Δ/σιν τῆς Μεραρχίας καὶ νὰ πάω νὰ παραλάβω τὴν Δ/σιν τοῦ Σώματος διότι ὁ Ζωϊτάκης (τότε Δ/τὴς Σώματος) ἀνέλαβε ὡς 'Υφυπουργὸς 'Εθνικῆς 'Αμύνης. Τοῦ ἀνέφερον ὅτι ἐγὼ ἤμην νεώτερος ἐκ τῶν

Δ/τῶν Μεραρχιῶν τοῦ Σώματος καὶ ὅτι κανονικὰ θὰ ἔπρεπε ν' ἀναλάβη τὴν Δ/σιν τοῦ Σώματος ὁ ὑποστράτηγος Κορίνας (ἀρχαιότερος τῶν Δ/τῶν Μεραρχιῶν Σώματος). Μοῦ ἀπήντησεν ὅτι μᾶλλον ἔχω δίκαιο καὶ θὰ ρωτήση καὶ θὰ μοῦ πῆ, μετὰ πάροδον ὀλίγης ὥρας μοῦ εἶπε ὅτι ρώτησε σχετικῶς καὶ πρέπει νὰ ἐκτελεσθῆ ἡ προφορικὴ διαταγὴ καὶ ἐν συνεχεία ἀκολουθεῖ ἐπιβεβαιωτικὸν σῆμα. Μετέβην καὶ ἀνέλαβον τὴν Διοίκησιν τοῦ Σώματος».

«Απάτη μεγάλης ολκής»

Επέρασαν, λοιπόν, ημέρες και ο στρατηγός Περίδης δεν είχε απασχοληθεί –όπως και ο διοικητής της στρατιάς– με το περιεχόμενο της Δικτατορίας. Μήπως νόμιζε πάντα ότι ήταν δικτατορία βασιλική; Αρχίζει να υποπτεύεται την πραγματικότητα μόνον αφού παρέλαβε τη διοίκηση του Γ΄ Σώματος Στρατού. Και καταθέτει:

«Ἀπὸ διαφόρους ἐνδείξεις ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Σώματος καὶ κυρίως τὸ μὲν ἀπὸ τὴν ἄρνησιν τοῦ Κέντρου νὰ δεχθῆ προτάσεις μου ἐπαναφορᾶς τοῦ Στρατεύματος ἀπὸ τὰς θέσεις ποὺ προέβλεπε τὸ σχέδιον Προμηθεὺς εἰς τὰς θέσεις των καὶ ἀποκατάστασιν ἠρέμου ἀτμοσφαίρας εἰς τὴν περιοχὴν εὐθύνης τοῦ Σώματος, καὶ τὶς ἀντιδράσεις ἐπὶ τῶν προτάσεών μου τῶν ἁρμοδίων ὑφισταμένων ἐπιτελῶν πρὸς συντονισμὸν κατ' ἰδίαν κέντρου καὶ ἐπιτελῶν μου, τὸ δὲ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι προσεπάθησαν παρὰ τὴν ἄρνησίν μου νὰ μοῦ ἐπιβάλουν τοποθέτησιν ὑπασπιστοῦ μου ἀποστελλομένου ἐκ τοῦ κέντρου (τὸν ὁποῖον ἀφιχθέντα ἀπέπεμψα) καὶ τέλος ἀπὸ τὴν ἐν γένει ἐξέλιξιν τῆς καταστάσεως εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν συγκρότησιν τῆς Κυβερνήσεως ὅπου ἐνεφανίσθησαν καὶ πρόσωπα τὰ ὁποῖα δὲν ἀνέμενέ τις νὰ καταλάβουν τοιαύτας ἁρμοδιότητας εἰς τὴν Κυβέρνησιν, δηλαδὴ Παττακός, Μακαρέζος, Παπαδόπουλος κ.λπ. Ἤρχισε νὰ ἑδραιοῦται ἡ πεποίθησίς μου ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἀδόλου συμμετοχῆς τῶν ἐνόπλων δυνάμεων εἰς μεγάλης ὁλκῆς ἀπάτην συνωμοτικῶς προπαρασκευασθείσης καὶ πανουργικῶς ὑλοποιηθείσης διὰ τῆς ὁποίας ἐσκυλεύθη ἡ νομιμοφροσύνη τοῦ στρατεύματος, καὶ νὰ ἀνησυχῶ ὅτι ὁτιδήποτε κακὸν καὶ ὀλέθριον ἤθελε προκύψει διὰ τὸν τόπον θὰ ἐπερρίπτετο ἐπὶ τῶν ὤμων τῶν ἀθώων καὶ ἀδόλων ἐνόπλων δυνάμεων παρασυρθεισῶν ὑπὸ τῶν ὀλίγων πραξικοπηματιῶν».

Ο στρατηγός Περίδης δεν είναι φυσικά ο μόνος που τήρησε αυτήν τη στάση. Ήταν ο γενικός κανόνας. Και όμως, έπρεπε, από τις πρώτες ώρες της 21ης Απριλίου, τουλάχιστον οι διοικητές των μεγάλων μονάδων να αντιληφθούν ότι κάτι το ύποπτο συνέβαινε στην Αθήνα. Η εμφάνιση του Γ. Σπαντιδάκη δεν αρκούσε για να τους απο-

κοιμίσει. Γιατί πραγματοποιήθηκε τις πρώτες πρωινές ώρες της 21ης Απριλίου. Ενώ, καθώς η ημέρα προχωρούσε, το Β. Διάταγμα εξακολουθούσε να επαναλαμβάνεται από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς της πρωτεύουσας, χωρίς να αναφέρονται –σε μια πράξη τόσο κεφαλαιώδη– τα ονόματα του πρωθυπουργού και των υπουργών. Και μόνο αυτό το γεγονός έπρεπε να τους βάλει σε βάσιμες υποψίες, ότι επρόκειτο για κάποια παράνομη κίνηση. Και ή ο στρατηγός Σπαντιδάκης βρισκόταν αιχμάλωτος των παρανόμων, ή συμμετείχε ο ίδιος στην παρανομία.

Τι θα μπορούσαν, όμως, να κάνουν; Απλούστατα, να συνεννοηθούν μεταξύ τους. Οι μέραρχοι π.χ. της Βόρειας Ελλάδας, από το πρωί ακόμη της 21ης Απριλίου, μπορούσαν να ανταλλάξουν τις γνώμες τους και να κινητοποιηθούν. Δεν ήταν απαραίτητο να πληροφορηθούν τι ακριβώς συνέβαινε. Αρκούσε η διαπίστωση ότι συνέβαινε μια παραβίαση της νομιμότητας. Από εκεί και πέρα τι μορφή θα ήταν δυνατόν να λάβει η αντίδρασή τους, είναι άλλη υπόθεση. Μπορούσαν π.χ. να αξιώσουν απειλητικά να επικοινωνήσουν άμεσα με τον βασιλιά και τον πρωθυπουργό. Οπότε η κατάσταση θα άλλαζε εκ βάθρων. Γιατί και μόνη η επίγνωση ότι οι μεραρχίες του Βορρά, αντί να εφαρμόζουν τον «Προμηθέα», αναμένουν από τις νόμιμες συνταγματικές αρχές τη διαταγή για να δράσουν, θα πτοούσε τους πραξικοπηματίες και θα προσέδιδε στον βασιλιά ισχυρότατα διαπραγματευτικά όπλα.

Η βροντή του κανονιού

Οι μέραρχοι, όμως, και σωματάρχες αδράνησαν. Ο Ναπολέων έλεγε ότι «ο καλός στρατηγός τρέχει στη βροντή του κανονιού». Το κανόνι βρόντησε: ήταν το πραξικόπημα. Γιατί δεν έτρεξαν οι στρατηγοί του Βορρά; Γιατί δεν κινήθηκαν και οι άλλες διοικήσεις; Η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι μία: γιατί φαίνεται ότι νόμισαν πως πρόκειται για το «εκ των άνω» κίνημα, υπό την αιγίδα του βασιλιά, το οποίο ανέμεναν, σύμφωνα με τις διασταυρούμενες και επίμονες φήμες της εποχής.

Αυτό σημαίνει ότι σε ένα βασιλικό κίνημα δεν είχαν σκοπό να αντιδράσουν, μολονότι θα ήταν εξίσου αντισυνταγματικό; Η απάντηση, από τα πράγματα, είναι καταφατική. Γιατί αν υποτεθεί ότι στην Αθήνα γινόταν μια ανωμαλία συγκεχυμένη ακόμη, αλλ' οπωσδήποτε με αριστερή προέλευση, δεν θα παρέμεναν ασφαλώς αδρανείς. Θα κινητοποιούνταν αυτομάτως, για να προστατεύσουν το κράτος από τον κομμουνισμό. Θα έτρεχαν στη βροντή του κανονιού.

Υπάρχει η άποψη ότι στη μεγάλη πλειοψηφία τους οι αξιωματικοί ήταν εναντίον οποιασδήποτε δικτατορίας. Αυτό εννοεί ο στρατηγός Περίδης μιλώντας για «αθώες και άδολες» ένοπλες δυνάμεις. Και ασφαλώς μια μερίδα αξιωματικών ήταν πραγματικά δημοκράτες. Αλλά φαίνεται ότι αποτελούσαν μειοψηφία. Δεν μπορούσαν να αντιδράσουν. Μερικοί, όμως, που αντιλήφθηκαν αμέσως τι συμβαίνει, έσπευσαν

από τις πρώτες ώρες θαρραλέα να κινηθούν. Όπως ο ταγματάρχης Πνευματικός στη Βέρρια, ή ο συνταγματάρχης Οπρόπουλος στην Αθήνα. Οι πρώτες εκείνες αυθόρμητες κινήσεις, βέβαια, έμειναν χωρίς συνέχεια, για να συστηματοποιηθούν λίγο αργότερα. Αλλά ο μεγάλος όγκος των αξιωματικών, επηρεασμένος από την πολιτική ατμόσφαιρα και τη νοοτροπία τους, ουσιαστικά ανέχθηκε την ενέργεια της 21ης Απριλίου και κατόπιν, επί ένα τουλάχιστον διάστημα, τη Δικτατορία. Χαρακτηριστικά,ο αντιστράτηγος Κ. Παπαγεωργόπουλος –διευθυντής της ΚΥΠ– καταθέτει:

> *«Μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ πραξικοπήματος, τὸ στράτευμα, τὸ σῶμα δηλαδὴ τῶν ἀξιωματικῶν, καίτοι ἀναντιρρήτως θὰ ἐπροτίμα ἡ ἐνέργεια αὕτη νὰ ἐγίνετο ὑπὸ τῆς ἡγεσίας τοῦ στρατεύματος, ἐδέχθη, ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς κατωτέρους βαθμούς, μετὰ ἱκανοποιήσεως τὸ πραξικόπημα, διότι ἐσκέφθησαν ὅτι ἀπεφεύγετο οὕτω διὰ τινα χρόνον ὁ κίνδυνος αἱματοχυσίας ἐκ τῶν ἐκλογῶν καὶ ὀλισθήσεως πρὸς τὰ ἀριστερά. Βεβαίως ὅταν βραδύτερον μετὰ 20ήμερον περίπου ἐπληροφορήθησαν τὰς λεπτομερείας περὶ τοῦ τρόπου ποὺ ἔγινε τὸ πραξικόπημα καὶ τῆς κακῆς μεταχειρίσεως τῆς ἡγεσίας τοῦ στρατεύματος, ἐκ μέρους τῶν πραξικοπηματιῶν, ἐδυσφόρησαν λίαν, ἀλλὰ ὄχι μέχρι τοῦ σημείου νὰ προβοῦν εἰς δυναμικὰς ἐνεργείας διὰ τὴν ἀνατροπήν των».*

Από τον κανόνα αυτόν δεν εξαιρείται ούτε το Πολεμικό Ναυτικό, που εκείνη την πρώτη ημέρα παρουσίασε μια ομαδική αντίδραση στον Ναύσταθμο της Σαλαμίνας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι επικοινώνησε αμέσως με τον βασιλιά και γνώριζε ότι το πραξικόπημα όχι μόνο δεν είχε εξαπολυθεί από εκείνον, αλλά και στρεφόταν εναντίον του. Αλλ' αν ο Κωνσταντίνος είχε προκαλέσει την επέμβαση, θα αντιδρούσαν οι αξιωματικοί του Πολεμικού Ναυτικού; Ή θα πειθαρχούσαν στις διαταγές του κινηματία βασιλιά;

Σόλων-Ζέφυρος Γρηγοριάδης
Δημοσιογράφος, συγγραφέας

Γεννήθηκε στην Καστοριά τον Φεβρουάριο του 1912. Αποφοίτησε από τη σχολή Ναυτικών Δοκίμων και ονομάστηκε σημαιοφόρος του Πολεμικού Ναυτικού το 1932. Από το 1935 άρχισε τη δημοσιογραφική του καριέρα στην εφημερίδα *Εθνος* ως αρθρογράφος, σε θέματα διεθνούς στρατηγικής, πολιτικής και οικονομίας. Διετέλεσε διευθυντής του *Ρίζου της Δευτέρας* (1946-47) και του *Ταχυδρόμου* (1950) και διευθυντής σύνταξης της *Ακροπόλεως* (1950-66). Στη διάρκεια της Κατοχής εργάστηκε στον αντιστασιακό τύπο, ενώ διετέλεσε επίσης εθνοσύμβουλος στις Κορυσχάδες και διοικητής μοίρας του αντάρτικου Ναυτικού (ΕΛΑΝ). Υπήρξε ο πρώτος Ελληνας δημοσιογράφος που καθιέρωσε τα ιστορικά αναγνώσματα στον ημερήσιο, εβδομαδιαίο και περιοδικό τύπο (δημοσίευσε πάνω από 200). Πολλά άρθρα του για τη διεθνή στρατηγική και πολιτική δημοσιεύθηκαν σε ξένες μεγάλες εφημερίδες ή αναδημοσιεύθηκαν σε επίσημες στρατιωτικές επιθεωρήσεις του εξωτερικού. Ελαβε μέρος σε πολλές αποστολές, με σημαντικότερες αυτές στην Πολωνία (1939), στην Αίγυπτο (1939), σε Φιλανδία και Γαλλία (1940), στο Βερολίνο (1953), στο Βιετνάμ (1966), στην Πράγα (1968) κ.α. Στο πλούσιο συγγραφικό του έργο συγκαταλέγονται τα εξής βιβλία: *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, *Συνοπτική Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, *Δεκέμβρης-Εμφύλιος 1944-1949*, *Οικονομική Ιστορία Ελλάδας*, *Τα Φοβερά Ντοκουμέντα*, *Επεισόδιο Κέρκυρας*. Για το δημοσιογραφικό και συγγραφικό του έργο τιμήθηκε με το βραβείο «Αθανάσιος Μπότσης». Διετέλεσε μέλος της Ενωσης Συντακτών. Πέθανε στην Αθήνα, το 1994.

Η κατάρρευση του βασιλικού πραξικοπήματος, η φυγή του βασιλιά στη Ρώμη και η πλήρης αδυναμία του στρατού να αντιδράσει φαίνεται να σταθεροποιούν τους συνταγματάρχες στην Ελλάδα. Και στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν λαϊκό έρεισμα προχωρούν στη διενέργεια «δημοψηφίσματος» οπερετικού χαρακτήρα. Όμως πίσω από την επίπλαστη εικόνα «ευνομίας και ευταξίας» οι πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις αρχίζουν τον αγώνα. Τον Αύγουστο του 1968 ο Αλέκος Παναγούλης προβαίνει στην πλέον ηχηρή πράξη κατά της Χούντας όταν αποπειράται να δολοφονήσει τον Γ. Παπαδόπουλο. Είχαν προηγηθεί οι δημόσιες παρεμβάσεις των Π. Κανελλόπουλου και Γ. Παπανδρέου και του Κ. Καραμανλή. Η κηδεία του Γ. Παπανδρέου στις 3 Νοεμβρίου 1968 θα καταγραφεί ως η πρώτη διαδήλωση 300.000 πολιτών κατά της Χούντας με κεντρικό σύνθημα «Ελευθερία». Την ώρα όμως που στην Ελλάδα η αντίσταση προσπαθεί να οργανωθεί και να βρει βηματισμό, στο Βουκουρέστι αρχίζει ο νέος θρήνος της Αριστεράς. Στη 12η ολομέλεια του ΚΚΕ οριστικοποιείται η διάσπαση του κόμματος σε ΚΚΕ εξ. - ΚΚΕ εσωτ. και η επέμβαση των Σοβιετικών στην Τσεχοσλοβακία επιταχύνει τις εξελίξεις στην Αριστερά.

9 789609 487764